De Gulden Passer. Jaargang 74

bron
De Gulden Passer. Jaargang 74. Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, Antwerpen 1996

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005199601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

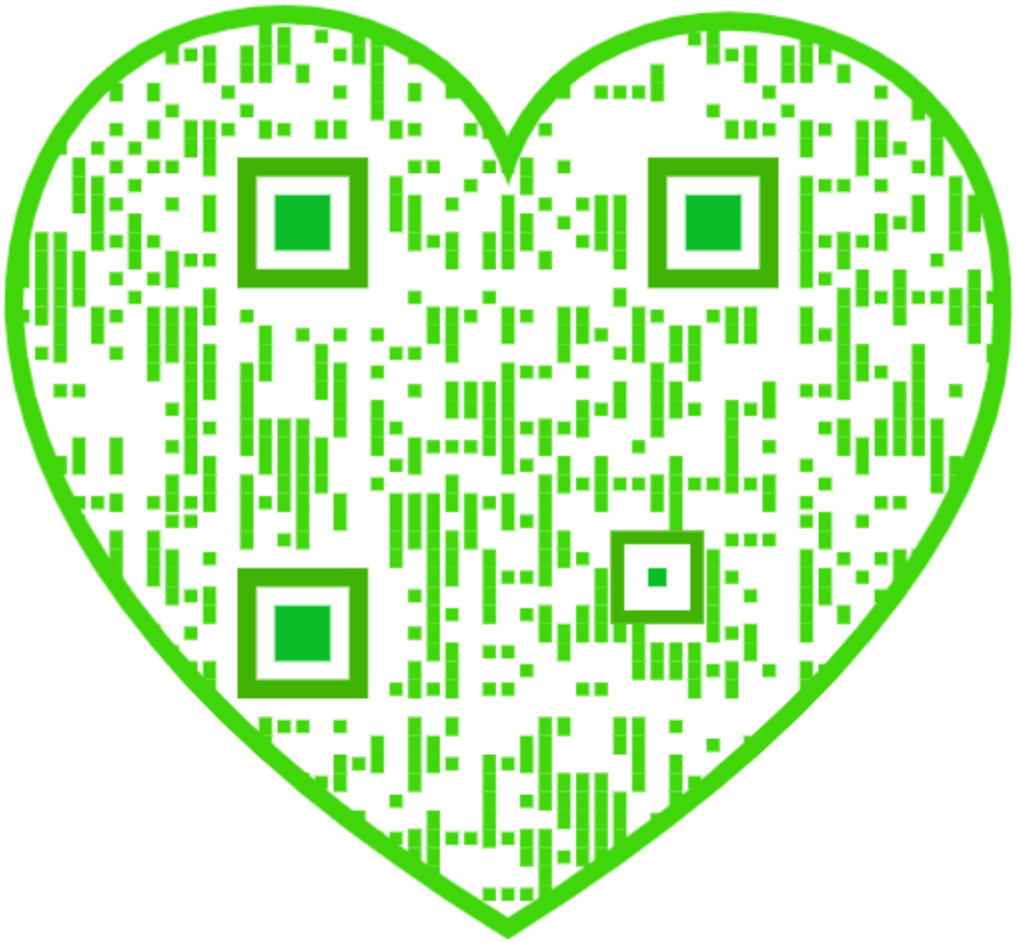

[De Gulden Passer 1996]

Woord vooraf

Met het overlijden van Christoffel Plantijn op 1 juli 1589 kwam zijn befaamde *Gulden Passer* te Antwerpen in handen van Jan I Moretus. Deze meest geliefde onder zijn vier schoonzonen begon na het overlijden van Plantijns weduwe, Jeanne Rivière, in 1596 volledig op eigen krachten te werken als drukker-uitgever. Als hardwerkend en talentvol zakenman werd hij de belangrijkste drukker van de Contrareformatie in de Nederlanden en kon hij bij zijn overlijden in 1610 de *Officina* als een zeer bloeiend bedrijf van internationaal formaat nalaten aan zijn zonen Balthasar I Moretus en Jan II Moretus.

Als fijnzinnnig estheet en humanistisch geschoold intellectueel synthetiseerde Balthasar I Moretus een bijzondere zin voor vormperfectie met een brede belangstelling voor cultuur. Met de steun van zijn school- en huisvriend P.P. Rubens kon hij zich het predicaat verwerven van ‘inventor’ van het barokboek, een creatie die naar de vorm internationaal toonaangevend bleef tot in de tweede helft van de 17de eeuw.

Met hun productie van vele fraaie en nog belangwekkende specimina gaven zowel Jan I als Balthasar I Moretus ieder naar eigen aard en inzicht de *Officina Plantiniana* nieuwe impulsen. Daardoor kon het bedrijf tot ver in de 18de eeuw zijn rang behouden onder de grootste firma's van het internationale boekbedrijf. Het is dan ook aan het zakentalent en doorzicht van Jan I Moretus en de bijzondere intellectuele en artistieke oriëntatie van zijn zoon Balthasar I te danken dat de *Gulden Passer* zich in de eerste helft van de 17de eeuw verder kon consolideren als eersterangsbedrijf op het internationale forum van uitgevers en boekproducenten.

Precies daardoor beschikte de *Officina* over de nodige krachten voor voortbestaan toen het vanaf het midden van die eeuw met het Antwerpse boekbedrijf geleidelijk minder goed ging. Dat de latere leden van het drukkers- en uitgeversgeslacht Moretus op

enkele fases van non-activiteit na, vanaf het Frans bewind Plantijns zorgenkind in productie hielden tot in 1867 is dan ook niet alleen te danken aan het typische piëteitsgevoel voor het werk van hun voorouders, maar evenzeer aan de mogelijkheden die hun stamvader Jan I Moretus en zijn zonen daartoe toen meer dan twee eeuwen tevoren hadden gecreëerd.

Dat Jan I Moretus dit jaar precies vierhonderd jaar geleden als volledig zelfstandig drukker-uitgever bedrijvig werd met publicaties op eigen naam, en dat zijn zoon Balthasar I op 8 juli van dit jaar precies driehonderdvijfenvijftig jaar geleden overleed, beschouwde de *Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen* als evenzovele redenen voor een boek ter ere van de Moretussen, die al te zeer in de schaduw van Plantijn zijn komen te staan.

De Moretussen in de kijker stellen, kon dit beter dan door middel van een boek? Onze *Vereeniging*, die als vriendenkring van het Plantijnse Huis al sinds 1876 het medium van het boek hanteert voor de verdere bekendmaking van de geschiedenis van de Antwerpse en Zuidnederlandse typografie met de *Officina Plantiniana* als epicentrum, oordeelde het ook nu weer gepast zich, door het publiceren van een goed leesbaar, en tegelijk ook strikt wetenschappelijk boek, optimaal te kwijten van haar stichtingsopdracht, t.w. de wetenschappelijke valorisatie van het Plantijnse erfgoed. In de lijn van haar recente grotere publicaties, een omvangrijk huldeboek in 1985 voor ereconservator L. Voet[1] en een niet minder lijvige verzameling opstellen ter ere van Plantijn in 1989[2], wenste de *Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen* in 1996 in het raam van de voormelde verjaardagen de focus te richten op de Moretussen met een bundel wetenschappelijke studies. Dit initiatief werd reeds in 1989 genomen, nog tijdens de viering van Plantijn. Respons volgde onmiddellijk, maar ondanks deze direc-

1 F. DE NAVE (red.), *Liber Amicorum Leon Voet*, Antwerpen 1985, xviii + 651 p., ill. (uitgegeven voor de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen door het Gemeentekrediet van België; *De Gulden Passer. Bulletin van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen*, jg. 61-63, 1983-1985).

2 M. DE SCHEPPER & F. DE NAVE (ed.), *Ex Officina Plantiniana. Studia in Memoriam Christophori Plantini* (ca. 1520-1589), Antwerpen 1989, 692 p., ill. (uitgegeven met steun van Agfa-Gevaert N.V.; *De Gulden Passer*, jg. 66-67, 1988-1989).

te bijval was de redactie uiteindelijk toch meer dan blij verrast met de bijzondere enthousiaste medewerking van vele boekspecialisten en historici.

Een schare auteurs heeft inderdaad gezorgd voor een dermate grote oogst van ingestuurde bijdragen, dat het oorspronkelijke opzet ruimschoots overtroffen werd. Hun artikelen behandelen als synthese of detailstudie het ons nagelaten bronnen- en iconografisch materiaal m.b.t. de Moretussen, hun leven en werk. Daarin stond het boek centraal, maar was er ook plaats voor andere interessesferen zoals de handel op China en het Verre Oosten, missiewerk en participatie aan het kerkleven in het algemeen, aandacht voor het verzamelen van kunstobjecten en literaire bedrijvigheid.

Het boek gaat hier uiteraard voorop. Verscheidene bijdragen behandelen meer speciaal m.b.t. de Moretussen onderscheiden topics van het ruime spectrum van de boekgeschiedenis in de Nederlanden: relaties met auteurs, door de Moretussen ingeleide dan wel gevolgde trends in typografie en boekverluchting, de arbeidsrelaties in hun bedrijf, hun boekproductie met peilingen naar de omvang, financiering en steunverlening vanwege de kerkelijke en wereldlijke overheid, hun verkoops- en distributietechnieken met hun eigen afzetmarkt en hun hoog aangeschreven drukkersfaam.

Door deze rijke variëteit aan studies is met deze 'Moretusbundel' dan ook deels ingespeeld op de suggesties en desiderata die in september 1990 werden geformuleerd door Paul Hoftijzer en Otto S. Lankhorst op het toen te Göttingen gehouden colloquium over de boekgeschiedenis als zelfstandig studiegebied. Zij braken een lans voor de samenstelling van studies over de zeldzame substantiële archieven die ons met betrekking tot de boekhandel van bedrijven in de Nederlanden zijn bewaard gebleven[3]. Hierbij staan de tot ons gekomen bescheiden van de *Officina Plantiniana* uiteraard vooraan. Op grond van hun omvang en de meer dan drie eeuwen lange continuïteit is hun belang voor de studie van de

3 P. HOFTIJZER - O.S. LANKHORST, 'Book History in the Netherlands. A Survey of Studies of the Early Modern Period', in *Histoires du livre, nouvelles orientations. Actes du colloque du 6 et 7 septembre 1990, Göttingen*, sous la direction de Hans Erich BÖDEKER, Paris 1995, p. 172 (IMEC [Institut Mémoires de l'édition contemporaine / Maison des sciences de l'homme] Editions, Collection 'In Octavo').

boekproductie en- verkoop en de communicatie door het gedrukte werk in het Europa van de moderne tijden immers zonder meer cruciaal.

Dat dit huldeboek ter ere van de Moretussen na ruim vijf jaar voorbereidend werk tot stand is gekomen danken wij aan niet minder dan zeventien Moretus-onderzoekers, die met gulle generositeit hun tijd en kennis ter beschikking stelden voor de wetenschappelijke voltooiing van dit werk.

Dat deze publicatie bovendien, naar bibliofiele traditie, keurig uitgevoerd en fraai geïllustreerd van de persen kon komen, was mede mogelijk door de sponsoring die ons vanwege welwillende bedrijven te beurt viel, evenals door de inzet van onze drukker Continental Printing (Schoten). Zij maakten er een erezaak van om dit werk te laten verschijnen in een uitvoering de Moretussen waardig.

Met een hartelijk woord van dank aan onze medewerkende auteurs voor hun origineel onderzoek, aan de sympathiserende bedrijven voor hun bijzonder mecenaat, evenals aan de vele intekenaars, die mede met hun steunverlening dit huldeboek mogelijk hebben gemaakt, wensen wij dat deze publicatie rond de Moretussen de aanzet mag worden tot verder systematisch onderzoek naar hun bedrijvigheid, belang en betekenis, die zij in de lijn van Plantijn ook op hun beurt hebben gehad in onze boekgeschiedenis. Dergelijk onderzoek zou volkomen beantwoorden aan onze uiteindelijke bedoeling: met deze bijdrage tot de studie van het gedrukte woord als element van het communicatiesysteem, het denken te stimuleren en nieuwe inzichten uit te lokken omtrent de boekgeschiedenis van de Nederlanden in het algemeen en van Antwerpen in het bijzonder.

Francine de Nave
Redactiesecretaris
Marcus de Schepper
Redactiesecretaris

Het geslacht Moretus en de Plantijnse drukkerij

L. Voet

De *Officina Plantiniana*, gesticht door Christoffel Plantijn in 1555, werd, bij zijn overlijden in 1589, overgenomen door zijn schoonzoon Jan Moretus. De Moretussen hadden zoons in elke generatie en zijn als drukkers-uitgevers-boekhandelaars bedrijvig gebleven tot omstreeks 1870. Een tiental generaties Moretussen hebben gedurende drie eeuwen het levenswerk van Plantijn voortgezet. De *Officina Plantiniana* en de Moretussen zijn als zodanig een uniek verschijnsel; niet alleen in de wereld van druk en boek, maar als economisch-sociaal fenomeen. Er waren in de loop der eeuwen ontelbare familiale ondernemingen die een internationale uitstraling kenden, maar de meeste zijn, na hoogstens een drietal generaties, weer van het toneel verdwenen of geraakten versnipperd in een aantal concurrerende bedrijfjes die verschrompelden en een roemloos einde tegemoet gingen. De *Officina Plantiniana* is de enige familiefirma in de wereldgeschiedenis, die gedurende bijna drie eeuwen haar eenheid bewaarde en een gevestigde waarde bleef. En door haar op miraculeuze wijze bewaard gebleven archief kunnen we tot in het kleine detail de levenswandel volgen van het merkwaardige geslacht dat het levenswerk van Plantijn bestendigde.

Het begin: Jan Moretus als factotum en erfgenaam van Plantijn

Christoffel Plantijn had het fenomenale geluk twee zeer bekwame medewerkers te hebben gehad, die, met grote toewijding, praktisch van bij de oprichting van het bedrijf tot in zijn oude da-

gen, hem hebben bijgestaan in voor- en tegenspoed, en die hij door matrimoniale banden aan zijn persoon wist te binden. Men mag stellen dat, gezien de vele en langdurige afwezigheden van Plantijn, voortdurend op reis om contacten te leggen, zonder dit tweetal de *officina* nooit de bloei had gekend die de hare is geweest.

De geleerde Frans Raphelengius (1539-1597), die in 1565 huwde met Plantijns oudste dochter, Margareta (1547-1594), was werkzaam als proeflezer en zorgde, wanneer Plantijn niet aanwezig was, voor de goede gang van zaken in de drukkerij. Na de herovering van Antwerpen door de Spaanse troepen, week hij in 1586 uit naar het Noorden om aldaar het Leidse filiaal van Plantijn over te nemen. De betrekkingen tussen de Raphelengii en hun Antwerpse familieleden bleven opperbest, maar hun rol in de Scheldestad was uitgespeeld.

Jan Moretus stond in voor de 'winkel'; hetgeen heel wat meer betekende dan over de toonbank boeken verkopen. Hij vervulde een centrale rol in de nationale en internationale handelsbetrekkingen van de firma, met alle administratieve beslommeringen van dien: hij hield de boekhouding, verzorgde de briefwisseling met de buiten Antwerpen gevestigde boekhandelaars en cliënten; stond in voor de verzendingen en leveringen; stelde de rekeningen op.

Plantijn zelf, in een petitie aan de Antwerpse magistraat dd. 30 april 1582, omschreef de activiteiten van zijn beide schoonzoons als volgt: Frans Raphelengius was de 'principal correcteur et coadjuteur de mon imprimerie'. Jan Moretus van zijn kant was 'perpetuellement occupé aux affaires de la Boutique et aultres choses necessaires a l'entretien de laditte Imprimerie'.

Jan Moretus werd te Antwerpen geboren op 22 mei 1543, 'ung mardi entre dix et onze devant disner, *decrescente luna*', zoals hij zelf de blijde gebeurtenis optekent in het geschrift dat hij bijhield van de belangrijke familiegebeurtenissen. Hij was de derde spruit uit een gezin van elf kinderen. Zijn vader was de satijnwever Jacob, geboortig van Rijsel; zijn moeder Anna Gras (of Grassis) was de dochter van een Milanese zijdewever en van een dame uit de

Nederlanden, Elizabeth Borrewater. De eigenlijke familienaam was Mourentorf of Moerentorf. Maar Jan heeft, in de traditie van de tijd, aan zijn naam een Latijnse draai gegeven. Hij werd Moretus, en als Moretus zijn hij en zijn nazaten in de geschiedenis getreden. Het dient evenwel onderstreept dat nog tot een heel eind in de 17de eeuw, in de Nederlandstalige publicaties van de firma en in de officiële bescheiden van de overheden, Moerentorf of Mourentorf het haalt op Moretus.

Jan Moretus trad reeds in 1557, amper veertien jaar oud, in dienst van Plantijn. Toen in 1562-1563 het bedrijf tijdelijk diende stilgelegd moest de jonge man een andere baan zoeken. Hij verdween naar Venetië, denkelijk in het gevolg van Jacob de Schotti, die wat later verschijnt als vennoot van Plantijn. Maar begin 1565 was hij terug. Zoals Pierre Gassen, een zakenvriend, het uitdrukt in een schrijven aan Plantijn, dd. 1 april 1565: ‘Je suis bien ayse de la venue de vostre Jehan pour vostre soulagement’. ‘Jehan’ zou zijn patroon niet meer verlaten.

De drukker heeft in talrijke brieven duidelijk laten blijken hoe verheugd hij was toen het bleek te klikken tussen zijn bediende en zijn tweede dochter, Martina (1550-1616) en hoe hij zich haastte hen zijn zegen te geven.

Jan Moretus noteert in zijn familiekroniek: ‘L'an 1570 ad 30 Aprilis ie fus fiancé avec ma compagne Martine Plantin, fille de C. Plantin, imprimeur en Anvers et espousé le 4 Juin ensuivant en la grande Eglise de Nostre Dame et furent tenues nos nopces ledit iour en la Cammerstraete au Compas d'Or au pachuys derriere’. De bruidegom was zevenentwintig, de bruid twintig.

Toen Plantijn werd verzocht door Gabriel de Çayas, de secretaris van Filips II, om details te geven over zijn familie, toonde hij zich, in zijn schrijven dd. 4 november 1570, heel wat welsprekender over Jan Moretus dan over zijn andere schoonzoon. Het werd een ware lofzang: ‘...ung ieune homme asses expert et bien entendant les langues Grecque, Latine, Espagnole, Italienne, Françoise, Allemande et Flamande, qui...m'a tousjours servi, en temps de faveurs, et en temps contraire, sans m'abandonner pour fortune qui m'advint ni pour promesses ou attraict qu'autres luy ayent sceu faire, mesme en lui presentant trop plus riches mariages et gages

qu'il n'estoit en mon pouvoir de luy donner. Parquoy je la [= Martine] lui donnay, au grand contentement de mes bons Signeurs, parents et amis qui ont cogneu ledict ieune homme en maniant les affaires de nostre boutique'.

Het is duidelijk dat Jan Moretus geen, wat we thans zouden heten middelbaar en hoger onderwijs heeft genoten. Dat hij, zoals zijn patroon en schoonvader, op het intellectuele vlak een 'self-made man' is geweest. Maar beiden hebben zich weten waar te maken en zijn als gelijken kunnen omgaan met de grootste geesten uit hun tijd.

Jan Moretus bracht zelfs de eerste Nederlandse vertaling van het beroemde werk van Justus Lipsius, *De constantia libri duo*, dat in 1584 werd uitgegeven door Plantijn onder de titel *Twee boecken vande Stantvasticheyt. Eerst in Latiin gheschreven door J. Lipsius. Ende nu overgheset inde Nederlandsche tael door J. Mourentorf.* Een vertaling die de goedkeuring wegdroeg van de zeer kritisch ingestelde auteur en ook veel lof kreeg vanwege de toenmalige puristen van de Nederlandse taal. Een andere vertaling, deze maal uit het Frans, de 'eerste dag' van de *Premiere Semaine de la Création du Monde* van Guillaume Saluste, heer van Bartas, is in handschrift blijven liggen.

Jan Moretus hanteerde dus op voortreffelijke wijze zijn moedertaal. Maar zijn boekhouding, persoonlijke aantekeningen en briefwisseling met bekenden uit de Nederlanden zijn in het Frans gesteld. Misschien om Plantijn ter wille te zijn, maar dan heeft hij toch na diens heengaan niet met deze jarenlange gewoonte gebroken.

Christoffel Plantijn overleed op 1 juli 1589. Hij liet een weduwe na en vijf gehuwde dochters. Op zijn sterfbed had hij zijn nabestaanden bezworen 'mes enfants, tenes tousjours Paix, Amour et Concorde par ensemble'. Maar na de voorlezinq van het testament, dd. 14 mei 1588 (met een codicil van 7 juni 1589, opgesteld toen de aartsdrukker reeds op zijn sterfbed lag) was er van *Paix, Amour et Concorde* geen sprake.

Plantijn had op al te overtrokken wijze Jan Moretus bevoordeeld. Deze zou in het bezit komen, na de dood van Jeanne Riviè-

re, van de ‘groote huysinghe’ aan de Vrijdagmarkt, waar sedert 1576 de drukkerij was ondergebracht, met al het typografische materiaal en de voorraden gedrukte boeken: het kroonjuweel van de erfenis. Jan Moretus zou daarnaast nog één vijfde krijgen van de overige onroerende en roerende bezittingen: de Leidse drukkerij, de woningen te Antwerpen, de voorraden papier, de contante gelden, enz.

Men mag aannemen dat de houding van Plantijn minder was ingegeven door zijn vooringenomenheid ten overstaan van Jan Moretus, hoe groot die ook moge zijn geweest, als wel door de drang zijn levenswerk te bestendigen door aan de enige man die hij daartoe in staat achtte de middelen te verstrekken om deze taak naar behoren te vervullen. Dit maakte evenwel de rekening niet van de overige erfgenamen.

Jan Moretus moet zelf hebben ingezien dat zijn schoonvader had overdreven en toonde zich bereid om het tot een vergelijk te laten komen. Jeanne Rivière van haar kant vroeg niet beter dan de vrede te zien bewaard onder haar kinderen en trok zich bescheiden terug op de achtergrond: ze verzaakte aan al haar rechten, zodat de erfenis onmiddellijk kon worden verdeeld, en stelde zich tevreden met een jaarrente.

Het compromis door Jan Moretus uitgewerkt werd op 16 februari 1590 door alle partijen ondertekend en door de Antwerpse magistraat bekrachtigd op 19 maart. Het kwam er op neer dat de Plantijnse bezittingen in min of meer gelijke delen werden verdeeld tussen de vijf erfgenamen. Het echtpaar Raphelengius verkreeg het Leidse filiaal, dat werd geacht hun aandeel in de erfenis te vertegenwoordigen. De Antwerpse onroerende en roerende goederen kregen de vier overblijvende rechthebbenden onder elkaar te verdelen.

De ‘groote huysinghe’, met de drukkerij en al het daartoe behorende materiaal, werd in haar geheel toegekend aan Jan Moretus, maar onder beding dat hij zijn mede-erfgenamen in over jaren gespreide renten kon ‘uitkopen’. De toekomst van de *Officina Plantiniana* was hiermede financieel veilig gesteld.

Drukkerij en ‘winkel’ waren tot in 1576 gevestigd in de Gul-

den Passer in de Kammenstraat. Deze diende tevens als woonst voor Plantijn, de Raphelengii en de Moretussen. In 1576 verhuisde het echtpaar Plantijn naar de nieuwe Gulden Passer-drukkerij aan de Vrijdagmarkt. De Raphelengii gingen zich vestigen in de voor hen gekochte boekwinkel aan de O.L.V.-kerk. Jan Moretus bleef achter in de Gulden Passer-'winkel' in de Kammenstraat, die, om hem te onderscheiden van zijn naamgenoot aan de Vrijdagmarkt, voortaan werd aangeduid met zijn oude naam de 'Grote Valk'. Na het overlijden van haar echtgenoot bleef Jeanne Rivière tot aan haar dood in 1596 wonen in de Gulden Passer aan de Vrijdagmarkt. Toen verliet Jan Moretus de Grote Valk om zijn intrek te nemen in de 'groote huysinghe'. Maar drukkerij en 'winkel' bleven nog tot 1637-1639 gescheiden.

Jan Moretus, meester van de Gulden Passer (1589-1610)

De schoonzoon van Plantijn had het moeilijk om financieel het hoofd boven water te houden, maar hij kende het klappen van de zweep en was er niet de man naar om te versagen. En hij wist op tijd en stond het bedrijf te recycleren ten overstaan van het grondig gewijzigde culturele klimaat in de Zuidelijke Nederlanden.

In de productie van Plantijn vertegenwoordigden de 'ernstige' werken met religieuze inslag (Bijbels, kerkvaders, liturgische uitgaven, e.d.) een zeer belangrijk percentage. De klemtoon lag niettemin op erudiete werken met wetenschappelijke en levensbeschouwelijke inslag. De aartsdrukker mag worden bestempeld als de voornaamste drukker-uitgever van het humanisme in die jaren. Met de herovering van de Zuidelijke Nederlanden voor Spanje en het katholicisme won na 1585 de contrareformatie snel de harten en de geesten.

Inzake humanisme was het de veel bescheidener *Officina Plantiniana* te Leiden die de fakkel zou overnemen. Jan Moretus van zijn kant schakelde prompt over en werd de voornaamste drukker van de contrareformatie in de Lage Landen. Hij bracht enkel het meest waardevolle dat de nieuwe trend had te bieden; technisch uitermate verzorgd en met een veel grotere nadruk dan voorheen op een rijke en artistiek hoogstaande illustratie.

Jan Moretus overleed op 22 september 1610. Zijn echtgenote overleefde hem nog zes jaar. Het echtpaar had elf kinderen, maar slechts drie zoons en twee dochters bleven in leven. De echtelingen hadden op 3 maart 1610, enkele maanden voor de dood van Jan Moretus, hun testament gemaakt waarbij ze elkaar hun bezittingen legateerden. Na het verscheiden van de langstlevende moest de erfenis gelijkelijk worden verdeeld tussen de kinderen. Maar op voorwaarde dat de twee zonen, reeds bedrijvig in de firma - Balthasar en Jan - samen de *officina* erfden. Bij de dood van een hunner zou de firma overgaan op de overlevende.

Jan Moretus had de bittere lessen uit de gebeurtenissen van 1589-1590 ter harte genomen. Al zijn erfgenamen werden gelijk berechtigd maar er zou maar één onverdeelbare *officina* zijn, onder een meester (of in dit speciale geval twee), die de mogelijkheid kreeg om zijn broeders en zusters met jaarrenten af te kopen.

De volgende generaties hebben zich gehouden aan deze bepaling en hebben in hun testamenten steeds en steeds weer de desbetreffende clausules overgenomen. Het meesterschap van de *officina* was een mannelijke aangelegenheid. Maar het was niet noodzakelijkerwijze een eerstgeboorterecht. Voelde een jongere telg zich geroepen, dan gebeurde het geregeld dat zijn oudere broeder of broeders zich terugtrokken om hem zijn kans te gunnen.

Het zijn de regels vastgelegd door Jan Moretus, samen met de verwonderlijke familiale solidariteit in dewelke doorheen de eeuwen geen valse noot heeft geklonken, die in laatste instantie de uitzonderlijk lange levensduur van het Plantijnse bedrijf hebben verzekerd.

Jan Moretus had, in de humanistische traditie van de tijd, een symbool gezocht dat herinnerde aan zijn naam. Hij vond die in ‘Rex Morus’, de Morenkoning Balthasar, een der Drie Koningen, en nam als embleem de ster die de drie Wijzen de weg naar Bethlehem had getoond. En aan zijn drie eerstgeboren zonen gaf hij de namen Gaspar, Melchior en Balthasar. Deze drie namen zouden in de 17de eeuw geregeld opduiken in de genealogie van het geslacht, maar door het familiale toeval was het in die eeuw steeds weer een Balthasar die het bedrijf zou leiden.

De tweede generatie: Balthasar I (1610-1641) en Jan II (1610-1618)

Gaspar, de oudste zoon van Jan Moretus, overleed toen hij amper twaalf jaar was (1571-1583). De tweede zoon, Melchior (1573-1634), werd in 1598 priester gewijd, maar werd reeds in oktober van dat jaar geestesziek en bracht zijn verdere leven door in instellingen. Twee andere zonen overleden vrijwel bij hun geboorte (1588 en 1590). Dit liet enkel twee mannelijke nazaten om de taak van vader Moretus over te nemen.

De meest bekende van de twee is Balthasar I (23 juli 1574 - 8 juli 1641), de enige werkelijke vooraanstaande intellectueel die het geslacht heeft gehad. Na studies aan het college van de Augustijnen te Antwerpen, was hij nog gedurende enkele jaren (1592-1594) privé-leerling bij Justus Lipsius te Leuven vooraleer bij zijn vader in het bedrijf te treden.

Hij verwierf als humanist en vooral als Neolatijns dichter een grote faam bij de Antwerpse intelligentsia en trouwens ook ver buiten de Scheldestad. Met Philippe Chifflet, de kapelaan van aartshertogin Isabella, wisselde hij honderden brieven (de drukker in het Latijn, de kapelaan in het Frans). De befaamde Hollandse dichteres Anna Roemers Visscher was herhaaldelijk te gast bij Balthasar en schreef o.m. een sonnet te zijner ere. Toen Rubens in 1640 overleed zou Matthias de Morgues, de kapelaan van Maria de Medici, aan Balthasar deze vleiende woorden richten: ‘Vostre ville a perdu l'ornament de la peinture muette; vous estes celuy de la parlante’.

Balthasar was geboren verlamd aan de rechterzijde (maar leerde met de linkerhand schrijven, zoals vader Moretus aan een bekende liet weten). Dit moet hem hebben gegeven wat heden ten dage wordt bestempeld als minderwaardigheidscomplex. Het heeft hem niet verhinderd om het nog bescheiden verblijf aan de Vrijdagmarkt van zijn vader en grootvader uit te bouwen tot een van de toeristische bezienswaardigheden van Antwerpen, waar hij op waardige wijze koningen en prinsen kon ontvangen, en de rijke patriciërs van zijn geboortestad. Maar voor het overige was hij een eerder teruggetrokken figuur. Hij is vrijgezel gebleven. De vele

Neolatijnse gedichten, lofredenen, grafschriften, e.d., die ook door de hedendaagse kenners zeer hoog worden aangeslagen, zijn in handschrift in zijn archief blijven liggen. De grootste typograaf van de toenmalige Nederlanden heeft, tegen alle humanistische geplogenheden in, ter zake een zeer laag profiel aangehouden. Slechts een paar gelegenheidsgedichten zijn bij zijn leven in druk verschenen.

Het is al even typerend dat hij steevast heeft geweigerd zich te laten portretteren. Het enige portret dat van hem 'naar het leven' werd geconterfeit, (door Willeboirts Bosschaert), stelt hem voor liggend op zijn doodsbed; een portret dat zijn neef Balthasar II inderhaast liet uitvoeren om nog een visuele herinnering te bewaren aan zijn peetvader en weldoener. Maar de schilder heeft tegelijkertijd een ervan afgeleid portret 'ad vivum' moeten borstelen: een oom op zijn sterfbed zou in het salon wel iets te macaber zijn overgekomen.

Over zijn jongere broeder en mede-vennoot, Jan II (27 juli 1576-11 maart 1618), is weinig geweten. De twee moeten elkaar hebben bijgestaan in het bedrijf zoals weleer Jan I en Frans Raphelengius: Balthasar in de drukkerij (aan de Vrijdagmarkt), Jan II in de 'winkel' (in de Kammenstraat).

Maar de jongere en fysiek sterkere broeder werd plots ziek en overleed in maart 1618. Hij was op 17 juli 1605 gehuwd met Maria Sweerts, uit een begoede Antwerpse familie. Het echtpaar had zes kinderen; twee zonen en vier dochters (twee zijn vroegtijdig gestorven; de twee anderen was een langer leven beschoren: ze huwden en hadden nakomelingen).

De oudste zoon en tweede kind was zwakzinnig en bleef ongehuwd. Maar de tweede zoon en vijfde kind, naar zijn oom en peetvader Balthasar geheten, was een kerngezonde telg. De toekomst van de *officina* was met hem verzekerd.

Het overlijden van Jan II was voor Balthasar een slag die uiterst zwaar aankwam; en niet alleen om het verscheiden van een geliefde broeder. Hij voelde zich totaal ontredderd en onbekwaam om het bedrijf gans alleen voort te zetten. Zoals zijn neef, Frans Raphelengius junior, hem schreef op 7 augustus 1618: 'Ons dunke dat een groot deel van uwe swaericheit ook bestaet in dat ul. te

veel swaericheit maekt; te weten dat gij u selven te weinig betrouwt en diensvolgens te kleinmoedig zijt'.

De enige uitweg die Balthasar zag was in allerijl een partner zoeken. Reeds in april 1618, amper een maand na het heengaan van zijn broeder, ging hij in zee met de Antwerpse drukker-uitgever Jan van Meurs (Meursius). Balthasar stond in voor de drukkerij; Van Meurs nam de 'winkel' voor zijn rekening. Het gelegenheidshuwelijk liep snel op de klippen. Het kwam tot heftige meningsverschillen tussen de twee partners. Na amper tien jaar volgde de scheiding (1628-1629). Zoals neef Balthasar het noteerde: '1628. In april scheydinge van Jan van Meurs. Welke scheydingen door grote rusien ende craekelen ten laeste geschiet in het beginsel van 1629, in maart'.

Balthasar I had de les geleerd en zou niet meer omzien naar een andere vennoot. Hij werd overigens vanaf 1632 bijgestaan door zijn neef en petekind Balthasar II.

Er mag terloops worden onderstreept dat, waar Balthasar zijn briefwisseling in het Latijn voerde, zijn broeder en diens nazaten zich uitdrukten in het Nederlands. Het Frans had (tot in de 19de eeuw) afgedaan als voertaal van de *officina.*

Het dient eveneens te worden beklemtoond, dat, indien Plantijn en Jan Moretus heterodoxe tendensen waren toegedaan (Huis der Liefde, Barrefeltisme), de nieuwe generaties waren gewonnen voor de contrareformatie, die toen het opnieuw door en door katholiek geworden Antwerpen had doordesemd.

Jan Moretus had in uiterst moeilijke omstandigheden de *Officina Plantiniana* tot nieuw leven gewekt. De bloei hield aan onder zijn zonen. Ze brachten in navolging van hun vader het beste dat de contrareformatie had te bieden in publicaties die behoren tot de mooiste voorbeelden van het geillustreerde Antwerpse barokboek, met een uitstraling die reikte tot ver buiten de landsgrenzen. Niet in het minst omdat Balthasar I zich de medewerking vermocht te verzekeren als ontwerper voor boekillustraties van zijn goede vriend P.P. Rubens.

De uitgaven van Grieks-Romeinse auteurs behoorden tot het verleden, maar wetenschappelijke traktaten en werken met humanistische inslag kwamen nog steeds van de persen. Maar een nieuwe tendens liet zich voelen die voor de toekomst van de *officina* van levensbelang zou blijken.

De grote opbloei van de Plantijnse drukkerij was er gekomen toen de Spaanse koning zich in 1568 tot zijn aartsdrukker richtte voor de aanmaak op industriele schaal van liturgische werken - missalen, brevieren, getijdenboeken - bestemd voor de Spaanse markt. Filips II verschijnt hier in de voor de machtigste monarch van de toenmalige christenheid wel zeer eigenaardige rol van uitgever (die bij Plantijn de liturgische publicaties bestelde [en betaalde] in de drukken en hoeveelheden die hij nodig achtte) en boekhandelaar (die in Spanje voor de verkoop zorgde).

De opstand van de Zuidelijke Nederlanden stelde in 1576 een einde aan deze voor beide partijen lucratieve handel. Ze werd na de capitulatie van Antwerpen in 1585 niet meer hervat.

Filips II had inmiddels het monopolie voor de aanmaak en de verkoop in Spanje (met de eraan verbonden winsten) overgemaakt aan het Hieronymieten-klooster van San Lorenzo in het Escorial.

De monniken vermochten in Spanje zelf nog steeds niet de typografen te vinden die de productie aankonden in de hoeveelheden en de kwaliteit die ze wensten. Ze kwamen in 1605 zelf aankloppen bij Jan I Moretus. Een zending werd naar het klooster verstuurd in 1607. Daarna was het een tijdlang windstil. Daarin kwam verandering in 1615. Wat we ervan weten veruiterlijkt zich in een eerste fase in een uitslaande ruzie tussen het Spaanse klooster en de Antwerpse firma, waarbij zelfs de Spaanse koning en de aartshertogen werden betrokken. Voorzover valt op te maken uit het ingewikkelde dossier moeten de Hieronymieten hebben gepoogd de aankoopprijzen te drukken en gingen ze, na de hardnekkige weigering van de Moretussen om hun waar te braderen, aankloppen bij hun koning om via de aartshertogen de Antwerpse drukkers tot inkeer te brengen. Na woord en wederwoord te hebben gehoord moeten koning en aartshertogen het wenselijk hebben geoordeeld de betrokkenen zelf hun erwtjes te laten doppen.

Een voor beide partijen bevredigende overeenkomst kwam hierna snel tot stand. De ‘rezo romano’, zoals de jargon uitdrukking werd voor de productie en levering van liturgische werken aan het Hieronymieten-klooster, ging pijlsnel de hoogte in. Alleen reeds tussen 1615 en 1625 werden naar het Escorial boeken verstuurd voor het toen fenomenale bedrag van 163.000 carolusguldens; wat zowat een half miljard hedendaagse Belgische franken moet vertegenwoordigen. Deze omschakeling in de bedrijfsprioriteiten kwam net op tijd, zoals hierna onmiddellijk zal blijken.

De derde generatie: Balthasar II (1641-1674)

Balthasar I liet in zijn latere levensjaren, in 1637-1639, een nieuwe reeks verbouwingswerken uitvoeren, die de binnenplaats van de Gulden Passer aan de Vrijdagmarkt hebben gemaakt tot het Renaissance-kleinood dat nog steeds de bewondering wekt van de bezoekers. De bedoeling was echter eerder utilitair: de mogelijkheid scheppen om de ‘winkel’ in de Grote Valk in de Kammenstraat te integreren in het drukkerij-complex aan de Vrijdagmarkt. Drukkerij en ‘winkel’ zouden zich voortaan onder hetzelfde dak bevinden, met alle voordelen hieraan verbonden.

Balthasar II werd geboren op 9 december 1615 (en overleed op 29 maart 1674). De ‘enige hoop van de Plantijnse pers’ (*unica spes Typographiae Plantinianae*), zoals oom Balthasar het uitdrukt in een brief aan neef Frans Raphelengius junior, dd. 22 april 1634, kreeg een verzorgde opvoeding maar trad reeds in 1632, amper zeventien jaar oud, in dienst bij zijn peetvader. Hij toonde zich een zeer begaafd leerling. Het bedrijf kwam in 1641 in goede handen.

Het culturele leven te Antwerpen ebde vanaf het midden van de 17de eeuw snel weg. De contrareformatie was over haar hoogtepunt heen. De talrijke Antwerpse drukkerijen, die nog tot in de eerste helft van de 17de eeuw, naast de *Officina Plantiniana*, een bloeiend bestaan hadden gekend, verschrompelden en verdwenen

(op enkele zeldzame uitzonderingen na).

De Plantijnse drukkerij had dezelfde weg kunnen opgaan, ware er niet haar productie geweest van liturgische werken. Religieuze traktaten en wetenschappelijke of op de actualiteit afgestemde publicaties verdwenen niet uit het aanbod van de firma, maar hun aantal slonk snel om nog enkel een klein percentage in de totale omzet te vormen. De 'rezo romano' werd de bestaansreden van de firma. Daarnaast werden nog indrukwekkende hoeveelheden missalen, brevieren en getijdenboeken verhandeld in de omliggende landen, in de Verenigde Provincies, Frankrijk, het Duitse rijk, tot zelfs in Italië. De Gulden Passer had onder Balthasar II niet te klagen.

De achterkleinzoon van Plantijn was ongetwijfeld de meest gefortuneerde drukker-uitgever van zijn tijd en behoorde tot de rijkste ingezetenen van Antwerpen. Maar Balthasar II voelde zich eerst en vooral meester-drukker en zakenman en liet zich niet zo veel gelegen aan uiterlijke pracht en praal en mooie schijn.

Het is symptomatisch voor zijn mentaliteit dat hij met alle mogelijke trucs heeft zoeken te ontsnappen aan de talrijke gratis ereposten die de Antwerpse magistraat haar rijke burgers, onder zachte of harde dwang, oplegde. Wat Balthasar II vooral vreesde was de functie van groot-aalmoezenier van de stad, die de titularis veel eer en aanzien schonk, maar hem dwong diep in de eigen beurs te tasten en hem vrijwel de mogelijkheid ontnam om zich met de eigen zaken bezig te houden tijdens zijn mandaat (gewoonlijk een jaar). De meesterdrukker wist aan het zwaard van Damocles te ontkomen door zich in 1652 door de aartsbisschop van Mechelen te laten benoemen voor een minder prestigieuze maar ook minder geld- en energie-verslindende post, deze van raadsheer van de Antwerpse Berg van Barmhartigheid: 'waermede ik bevrijd ben ghecosen te worden tot eenige officien ook selver tot aelmoessenierschap, Laus Deo'.

Deze meester van de Gulden Passer verschijnt als een voor de tijd zeer sociaal voelend mens. Hij heeft o.m. geijverd om voor zijn werknemers een zeer modern aandoend ziekenfonds op te richten, dat hij zelf mild begiftigde en in zijn testament met een ruim legaat bedacht.

Hij had een eigenaardige maar onschuldige hebbelijkheid, die uitgroeide tot een ware passie: het maken van aantekeningen over alles en nog wat dat zich in cijfers laat uitdrukken. Tot zelfs het aantal passen dat hij nodig had om van de Vrijdagmarkt te wandelen naar zijn buitenverblijf te Berchem. Dit veroorlooft ons tot in het kleine detail over de jaren heen de groei en de spreiding van zijn fortuin te volgen. Hij heeft zich eveneens aangenaam bezig gehouden met het steeds weer herwerken van zijn testament (er zijn niet minder dan tweeëndertig versies bewaard gebleven).

Balthasar II huwde op 23 juli 1645 met Anna Goos (1627-1691), eveneens uit een vooraanstaand Antwerps geslacht. Ze schonk hem twaalf kinderen: zeven zonen en vijf dochters. Twee zoons en twee dochters overleden op jeugdige leeftijd. Van de drie overlevende dochters werden er twee non en bleef één ongehuwd. Van de vijf overblijvende zoons traden er vier in het religieuze leven als priester of monnik. Dit liet opnieuw één enkele mannelijke telg over om het bedrijf voort te zetten: de eerstgeborene, Balthasar.

De vierde generatie: Balthasar III (1674-1696)

Met Balthasar III (24 juli 1646 - 8 juli 1696) trad een nieuwe generatie aan, die veel meer dan haar voorgangers oog had voor het mondaine leven. Het is typerend, dat, waar vader Balthasar zich in alle bochten had gewrongen om te ontsnappen aan ereposten, de zoon er klaarblijkelijk veel genoegen in vond hen als het ware te cumuleren, met inbegrip van de functie van groot-aalmoezenier (1685).

Zijn opleiding, die, zoals deze van zijn voorzaten, niet langs academische lijnen is verlopen, was er op berekend om van hem zowel een perfect ‘gentleman’ te maken als een gedegen bedrijfsleider. En een gedegen bedrijfsleider heeft hij zich getoond. Hij werd trouwens in de moeilijke aanvangsjaren na de dood van zijn vader met raad en daad bijgestaan door zijn moeder Anna Goos,

een krachtdadige dame en een gewiekste zakenvrouw.

Onder Balthasar III liep de evolutie ten einde die was ingezet onder Balthasar I en Jan II: de productie van de firma was - op enkele uitzonderingen na en het drukken van de verordeningen van de stad Antwerpen (tot 1705) - thans volledig toegespitst op de publicatie van liturgische uitgaven; met centraal de 'rezo romano' voor de Hieronymieten in het Escorial.

Het was precies in verband met de 'rezo romano' dat de nieuwe meester, onmiddellijk na zijn aantreden, werd geconfronteerd met de zwaarste crisis die het bedrijf in de loop van de 17de eeuw heeft gekend en die dreigde zijn verder bestaan zwaar te hypothekeren. Spanje was toen in een economisch moeras terecht gekomen, nog beduidend verergerd door de onoordeelkundige ingrepen van de overheid in de financiële sector. De Hieronymieten konden hun rekeningen niet betalen, waarop de Moretussen hun leveringen drastisch terugschroefden.

Balthasar III werd er door de familie op uitgestuurd om ter plaatse poolshoogte te gaan nemen. Hij kwam te Madrid aan op 26 april 1680. Het werd hem snel duidelijk, zoals hij plichtsgetrouw schreef aan zijn moeder en de familieraad te Antwerpen, dat de Hieronymieten, dank zij hun onmetelijke landgoederen en hun grote kudden schapen, potentieel nog steeds zeer solvabel waren, maar op dat ogenblik te kampen hadden met een ernstig gebrek aan liquide geldmiddelen.

Pater d'Alcozer, die namens zijn orde onderhandelde met Balthasar, had snel door hoe de jonge man bezeten was door alles wat maar zweemde naar uiterlijke praal. Hij stelde voor de schulden van het klooster te delgen door de overdracht van een prachtige residentie in het hart van Madrid. Een enthousiaste Balthasar, die zich reeds de trotse bezitter waande van een kasteel in Spanje, schreef in lyrische bewoordingen naar Antwerpen over deze luxueuze herenwoning, groter dan de ganse Vrijdagmarkt. Maar Anna Goos had ter zake andere ideeën en beval haar telg kort en bondig om onder geen beding de woning, hoe prachtig ook, te aanvaarden; in de plaats kon genoegen worden genomen met een schuldbekentenis en betalingen gespreid in termijnen. Balthasar vreesde het ergste, maar het was in feite de regeling waarop de Hierony-

mieten hadden gehoopt. Beide partijen kwamen snel tot een vergelijk.

Het is duidelijk uit het dikke dossierbundel dat de betrekkingen tussen de *officina* en het klooster van San Lorenzo tot dan toe waren verlopen langs informele lijnen, zonder bindende contracten of overeenkomsten. Om de pil te vergulden toonden de Hieronymieten zich bereid om aan hun Antwerpse zakenrelaties officieel het monopool te verlenen van de 'rezo romano'. De ondertekening van het contract ging met veel luister door in het klooster op 12 juli 1680. Balthasar III was in zijn zending geslaagd. De toekomst van het bedrijf was opnieuw gewaarborgd.

Balthasar kreeg, deze maal te Antwerpen, nog een andere genoegdoening die hem met vreugde en trots vervulde: hij werd in de erfelijke adelstand verheven. De Spaanse regering had de gewoonte aangenomen om adeltitels te verlenen aan de rijke patriciërs-families die bereid waren hiervoor diep in de zak te tasten (hetzelfde fenomeen is toen eveneens waar te nemen in het door financiële zorgen geplaagde Frankrijk van Lodewijk XIV). Ook Balthasar III voelde zich geroepen. De secretaris van de Raad van Brabant, Loyens, nam zijn belangen ter harte - en met succes. De meester van de Gulden Passer kreeg bij patentbrief van 1 september 1692 de zozeer begeerde titel van 'jonker' voor zichzelf en zijn nazaten.

Loyens verzocht hem op 7 oktober 1692 om de tekening op te sturen van het wapen 'van ouds gebruikt in de familie', dat als wapenschild voor het nieuwe adellijke geslacht zou kunnen dienen. Dit 'wapen' was in feite dat van de familie Gras (of Grassis), waartoe de moeder van Jan I had behoord en dat doorheen de jaren door de Moretussen zowat als het hunne werd beschouwd - en dat ze enkele keren tersluiks hebben gebruikt, ook al hadden ze, als burgerlieden, hiertoe niet het recht. Ze werden hiervoor overigens door plichtsgetrouwe wapenherauten met fikse boetes bedacht.

Het wapen 'van ouds gebruikt' werd het officiële blazoen van de nieuwe adellijke familie; met slechts een afwijkend detail: op de borst van de arend kwam de gouden ster te prijken van de 'rex Morus', die Jan I en Balthasar I als familiaal embleem hadden in

gebruik genomen.

Er zat echter een angel in het gras: adellijke families hadden niet het recht zich in te laten met zulke denigrerende praktijken als handel en nijverheid. De nieuwe jonker had evenwel geen zin om te verzaken aan zijn winstgevend bedrijf. Loyens bemiddelde eens te meer. De auteurs van heraldiek werden er bij gehaald om te bewijzen dat drukken 'n'at dérogé en aucunne maniere à la Noblesse de ceux qui en ont ete les auteurs et augmentateurs', dat de typografen heel vooraan staan 'entre ceux qui travaillent a des travaux releves'. Voorbeelden werden aangehaald van adeltitels verleend aan schilders, beeldhouwers, ijzersmeden en zelfs 'faiseurs de poudres'. Wanneer buskruitmakers in aanmerking kwamen, waarom dan niet een eerbaar meester-drukker? Loyens vermocht opnieuw het pleit te winnen voor zijn opdrachtgever, maar het koninklijk patent, dat de Moretussen toestond om, zonder afbreuk te doen aan hun adeltitel, het bedrijf van typograaf verder uit te oefenen, werd pas verleend op 3 december 1696, enkele maanden nadat Balthasar III was overleden.

De nazaat van Plantijn was op 20 juni 1673 gehuwd met Anna Maria de Neuf (1654-1714), dochter van Simon, heer van Hooghelande, uit een adellijk patriciërsgeslacht. Het echtpaar had negen kinderen; zes dochters en drie zonen. Vier dochters overleden op jeugdige leeftijd. Twee dochters huwden en kregen nakomelingen. Van de zoons werd er een kanunnik.

De vijfde generatie:
Anna Maria de Neuf (1696-1714)
Balthasar IV (1707-1730)
Joannes Jacobus (1716-1757)

Het wordt vaak voorgesteld in de literatuur alsof de zeventienjarige Balthasar IV (12 februari 1679 - 23 maart 1730) zijn vader, bij diens dood in 1696, opvolgde als meester van de Gulden Passer, waarna bij zijn heengaan zijn jongere broeder Joannes Jacobus (17 juni 1690 - 3 juni 1757) in zijn voetsporen trad.

De zaken zijn echter heel wat ingewikkelder verlopen. De telgen van Balthasar III waren, bij de dood van hun vader, nog allen minderjarig (de meerderjarigheid van ongehuwde kinderen was in Antwerpen bepaald op vijfentwintig jaar). Anna Maria de Neuf moest, om de belangen van alle erfgenamen te vrijwaren, zelf de leiding van het bedrijf op zich nemen. Ze ontpopte zich tot een kordate en bekwame zakenvrouw, in de traditie van haar schoonmoeder Anna Goos. Ze zou pas in 1707 de toen reeds achtentwintig jarige Balthasar als gelijkwaardige partner naast zich dulden - maar op voorwaarden die de jonge man weinig armslag schonken en hem financieel afhankelijk lieten van zijn moeder (dit steeds weer met de bedoeling de belangen van alle nazaten veilig te stellen).

Bij het verscheiden van Anna Maria de Neuf in 1714 werd Balthasar IV de zaakvoerder van de firma, maar niet de enige eigenaar. Zijn broeder Joannes Jacobus bekwam de andere helft. Aangezien deze, alhoewel reeds praktiserend advocaat, met zijn vierentwintig jaren technisch nog steeds minderjarig was, was het pas op 1 januari 1716 dat beide broeders gelijkwaardige vennoten werden; zij het dus met Balthasar IV als bedrijfsleider.

Balthasar IV was op 13 mei 1702 gehuwd met Isabella Jacoba de Mont (alias de Brialmont) (1682-1723). Het echtpaar had acht kinderen; zes zonen en twee dochters. Vier zonen en de twee dochters overleden op jeugdige leeftijd. Twee zonen overleefden: Balthasar V Antonius (1705-1762; ongehuwd) en Simon Franciscus (1713-1758; gehuwd maar overleden zonder afstammelingen). Beiden hadden geen zin om in de voetsporen van hun vader te treden en verkozen een rustig renteniersbestaan te leiden. Ze droegen enkele maanden na de dood van hun vader hun aandeel over aan oom Joannes Jacobus, die aldus de enige eigenaar werd van de *officina.*

Joannes Jacobus van zijn kant was op 21 april 1716 in het huwelijk getreden met Theresia Mechtildis Schilder (1696-1729), die hem negen kinderen schonk; vijf zonen en vier dochters. Drie dochters werden non; één huwde en kreeg nakomelingen. Van de vijf zoons overleed er één op jeugdige leeftijd. De oudste, Francis-

cus Joannes, volgde zijn vader op, huwde en kreeg kinderen. Een andere broeder, Paulus Jacobus, zou eveneens afstammelingen krijgen. De twee andere broeders bleven ongehuwd.

Balthasar IV was de laatste telg van het geslacht, die een opleiding kreeg als meester-drukker. Na hem werd de dagelijkse handel en wandel verzekerd door ondergeschikt personeel. Zijn jongere broeder Joannes Jacobus was de eerste Moretus die een universitaire opleiding genoot (te Dowaai [Douai] en Leuven). Hij volgde rechten en werd in 1713 beëdigd als advocaat bij de Raad van Brabant.

Het bedrijf deed onder Anna Maria de Neuf en haar twee zonen nog steeds gouden zaken. Met een gemiddelde van elf persen was de aloude *Officina Plantiniana* nog steeds de grootste drukkerijuitgeverij van de westerse christenheid. Maar het Plantijnse bedrijf had opgehouden het vitale element te vormen in het fortuin van het geslacht. Nog een halve eeuw tevoren behoorde vrijwel het ganse vermogen van Balthasar II tot de activa van de firma. Maar reeds zijn zoon en schoondochter belegden in aanzienlijke mate de winsten van de onderneming in onroerende goederen, renten, aandelen, wisselbrieven. De trend hield aan onder hun nazaten. De Moretussen waren minder en minder afhankelijk van de Plantijnse drukkerij om er een hoge levensstandaard op na te houden.

Joannes Jacobus vermocht nog op een andere wijze het familievermogen beduidend te vergroten. Hij wist zich waar te maken als een van de voornaamste financiers van de toenmalige Zuidelijke Nederlanden. Hij liet een fortuin na dat iets meer dan twee miljoen carolusguldens bedroeg; wat van hem heden ten dage een multimiljardair zou hebben gemaakt.

De zesde generatie: Franciscus Joannes (1757-1768) en Maria Theresia Borrekens (1768-1797)

Franciscus Joannes (1 juni 1717 - 31 juli 1768) studeerde zoals

zijn vader te Dowaai en te Leuven en behaalde het diploma van licentiaat in de rechten (1742). De *officina* was voor deze rijke patriciër niet veel meer geworden dan een hobby, maar aan dewelke hij in elk geval zijn beste krachten en zorgen wijdde. Zijn hardnekkige, om niet te zeggen pathetische pogingen om, met het wegebben van de grafische kunsten te Antwerpen, in binnen- en buitenland (Frankrijk) talentvolle ontwerpers en graveurs van boekillustraties te vinden, spreken ter zake boekdelen.

Hij had een nog zeer winstgevend bedrijf geërfd maar in 1764 sloeg het noodlot toe. Het waren niet de oorlogen tussen de grootmachten, die in die jaren de Zuidelijke Nederlanden voor de zoveelste maal herschiepen in een bloedige arena, welke de aloude Plantijnse drukkerij de nekslag toebrachten waarvan ze zich niet meer vermocht te herstellen. Het waren gebeurtenissen die in Spanje hun beslag kregen. De Bourbon-koningen hadden besloten met alle mogelijke middelen de eigen nijverheden te bevorderen. Karel IV annuleerde bij decreet van 3 juni 1764 met een pennetrek alle privileges die buitenlandse drukkers-uitgevers in het schiereiland hadden verworven. De Hieronymieten hadden reeds, uit eigen beweging of op hoger bevel, op 15 april 1764 met de ‘Compania de Impresores y Libreros de Madrid’ een accoord getekend voor het drukken van hun liturgische uitgaven.

Van de dag op de dag was de basis weggeslagen waarop de voorspoed van de Plantijnse drukkerij was gebouwd. De ‘rezo romano’ behoorde tot het verleden. De veer was gebroken, maar de brevieren, missalen en getijdenboeken van de *officina* hadden ook buiten Spanje een ruime afzet gekend en dit cliënteel bleef het bedrijf trouw. Franciscus Joannes kon voortgaan met het drukken en verkopen van liturgische werken, maar het productietempo daalde fel.

Franciscus Joannes was op 11 november 1750 in het huwelijk getreden met Maria Theresia Josepha Borrekens (1728-1797). Het echtpaar had dertien kinderen; acht zonen en vijf dochters. Vier dochters en drie zonen overleden op jeugdige leeftijd. De enige overlevende dochter bleef ongehuwd. De in leven gebleven kinderen waren allen minderjarig toen hun vader overleed. Het

was derhalve zijn weduwe, die, met dezelfde krachtdadigheid en zin voor zaken als reeds getoond door haar voorgangsters, tot aan haar dood in 1797 het roer vast in handen hield.

De latere Moretussen

Bij het overlijden van Maria Theresia Borrekens werd het Plantijnse erfgoed het gezamenlijke bezit van de vijf in leven gebleven zonen: Jacobus Paulus Josephus (1756-1808; ongehuwd), Ludovicus Franciscus Xaverius (1758-1820; ongehuwd), Franciscus Josephus Thomas (1760-1814; ongehuwd), Josephus Hyacinthus (1762-1810; gehuwd), Henricus Paulus Franciscus (1765-1806; gehuwd).

Dit dient geprojecteerd tegen het toenmalige tijdsgebeuren... De Franse legers waren in 1794 de Oostenrijkse Nederlanden binnengevallen, die ze in een ommezien veroverden en inlijfden bij de Franse republiek. De schrik voor de ‘sans-culotten’ deed een ontelbaar aantal edelen en patriciërs uit onze gewesten in panische schrik over de Duitse grens vluchten. Onder hen de twee gehuwde broeders Moretus met hun gezin en de ongehuwde broeder Lodewijk Frans. Pas in 1799-1800 konden ze geschrapt worden van de ‘liste des émigrés’ en mochten ze huiswaarts keren.

Maria Theresia Borrekens was gebleven, bijgestaan door Jacob Paul en Frans Jozef. Het bedrijf werd voortgezet en deed, de tijdsomstandigheden in acht genomen, geen al te slechte zaken. Maria Theresia Borrekens moet in 1797 zijn overleden zonder testament na te laten. Jacob Paul nam de zaken waar, maar, aangezien drie broeders toen in het buitenland vertoefden, kon het niet tot een formele boedelscheiding komen.

Deze kwam er pas in 1805. De twee gehuwde broeders droegen hun aandeel in de firma over aan hun drie ongehuwde broeders, die elk een derde deel ontvingen. Jacob Paul bleef bedrijfsleider tot aan zijn dood in 1808. Zijn aandeel werd toen in gelijke parten overgedragen aan de twee mede-vennoten. Frans Jozef trad nu naar de buitenwereld naar voren als zaakwaarnemer. Na zijn heengaan in 1814 ging zijn participatie over naar de enige nog overblijvende vennoot, Lodewijk Frans, die tot aan zijn eigen overlij-

den in 1820 als enige eigenaar de zaken behartigde.

Deze zaken waren in de Franse tijd verre van schitterend. De verkoop ging door, maar het waren in hoofdzaak de nog voorhanden voorraden aan gedrukte publicaties die werden verhandeld. De productie zelf stokte. De drukkerij ging zelfs in 1801 een tijdlang dicht. Jacob Paul en zijn broeder deden nog in 1806 een poging om haar te activeren, maar heel veel had dit niet te betekenen. Het decreet van februari 1810, waarmede Napoleon beoogde de typografische bedrijvigheid in zijn gewesten onder strenge staatscontrole te brengen, deed Frans Jozef er uiteindelijk toe besluiten het bedrijf (productie en verkoop) stop te zetten.

Maar Napoleon verdween uit de circulatie en met hem zijn decreet. Met een verbetenheid en een gedrevenheid, niet ingegeven door enige hoop op geldgewin, maar gedragen door een diep ingewortelde familietrots, zette Lodewijk Frans, inmiddels de enige meester geworden (1814-1820), de ongelijke strijd verder; zonder al te veel resultaten.

Lodewijk Frans liet bij testament de Plantijnse drukkerij na aan zijn neef Albert (1795-1865), de oudste, ongehuwde zoon van zijn broeder Jozef Hyacint. De nieuwe eigenaar deed nog in 1828 een ultieme poging om de aloude *Officina Plantiniana* nieuw leven in te blazen. Maar om in het nieuwe industriële tijdperk de concurrentie in binnen- en buitenland aan te kunnen had Albert zijn oude persen en verouderd materiaal van de hand dienen te doen en zijn bedrijf recycleren op een meer aangepaste wijze. Daartoe was hij niet bereid. De drukkerij ging virtueel dicht in 1840.

De ongehuwde Albert liet bij zijn overlijden op 1 april 1865 de Gulden Passer na aan zijn jongere broeder Eduardus Josephus Hyacinthus (5 maart 1804 - 26 juni 1880), toen reeds eenenzestig jaar.

Edward poogde nog een laatste maal het bedrijf tot leven te wekken. De ultieme doodsstrijd is wegens gebrek aan documentatie moeilijk te volgen. De laatste gedateerde uitgave van de firma is van 1866. De strijd moet definitief zijn gestreden omstreeks 1870. De *Officina Plantiniana* ging na een bestaan van meer dan drie eeuwen onherroepelijk dicht.

Een zestal jaren later, in 1876, droeg Edward Moretus de Gul-

den Passer aan de Vrijdagmarkt, met al zijn typografisch materiaal en culturele schatten, over aan de stad Antwerpen om voor het nageslacht bewaard te blijven als het Museum Plantin-Moretus. Jonker Edward Moretus had een zoon, die, zoals zo velen van zijn geslacht, ongehuwd bleef. Met deze Alexius Maria Carolus Henricus, overleden op 8 oktober 1914, stierf in mannelijke lijn de tak uit van de familie die gedurende al deze eeuwen het levenswerk van Christoffel Plantin had bestendigd.

Er zijn nog steeds nazaten van de stamvader van het geslacht die de naam dragen van Moretus of Moretus-Plantin en behoren tot de vooraanstaande families uit het Antwerpse. Ze stammen evenwel van een zijtak die buiten de *Officina Plantiniana* is gebleven; met name van de vierde zoon van Joannes Jacobus, Paulus Jacobus (1721-1776).

Literatuur

Voor het levensverhaal van de leden van de familie Moretus die in betrekking hebben gestaan met de *Officina Plantiniana*, verwijzen we naar onze verhandeling: *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp in two volumes.* Volume I: *Christophe Plantin and the Moretuses: their Lives and their World*, Amsterdam-London-New York 1969; meer in het bijzonder pp. 151-154, 162-168, 191-256, 430-436 (met de reproductie van tal van portretten van leden van de familie en andere memorabilia betrekking hebbend op het geslacht). - Uitvoerige genealogie, bijzonder waardevol voor de leden van het geslacht die niet rechtstreeks in verbinding hebben gestaan met de *officina* en voor de nazaten in vrouwelijke lijn: J.B. VAN DER STRAELEN, *Geslagt-lijste der nakomelingen van den vermaerden Christoffel Plantin, koninklijken aerts-boekdrukker, binnen de stad Antwerpen; waer bij gevoegd is eene geslagt-lyste der familie Mourentorf alias Moretus*, Antwerpen 1858 (het exemplaar in het Museum Plantin-Moretus bevat belangrijke aanvullingen en aanteke-

ningen van de hand van Max Rooses) - Waardevolle genealogische gegevens en andere aantekeningen, bijzonder interessant voor de zijtak van de familie, die buiten de *officina* is gebleven (de nazaten van Paulus Jacobus, 1721-1776) in: R. MORETUS-PLANTIN DE BOUCHOUT, *Demeures familiales. Notices historiques sur la Maison Plantin à Anvers et quelques propriétés urbaines et rurales ayant appartenu à la famille Moretus principalement dans l'ancien Pays de Ryen*, Antwerpen 1950.

Ereconservator
Museum Plantin-Moretus

Archieven van de familie Moretus bewaard op het stadsarchief Antwerpen[1]

Inge Schoups

Het belang van familiearchieven

Archieven vormen steeds een logisch gegroeid geheel. In familiearchieven wordt het verband bepaald door de familierelaties. Familiearchieven zijn dus een combinatie van documenten van personen die tot elkaar in familiebetrekking staan. Het vertrekpunt in de regel is een persoonlijk archief. Daarbij worden de archieven gevoegd door andere leden van de familie. Door huwelijk of vererving komen er ook de stukken van aanverwante families bij. Het gaat daarbij in de eerste plaats om stukken betreffende het persoonlijk leven van de familieleden. Een bijzonder onderdeel zijn de archiefdocumenten die een gevolg zijn van de professionele werkzaamheden als wetenschapper, politicus of ondernemer. Zo voegen zich bij het eigenlijke persoonlijke archief ook bedrijfsarchieven, heerlijkheidsarchieven die betrekking hebben op rechtspraak, bestuur en heerlijke rechten of publiekrechterlijke archieven wanneer een openbare functie werd uitgeoefend. Tenslotte kunnen ook wetenschappelijke aantekeningen, verzamelingen of documentatie deel gaan uitmaken van het archief.

Doordat familiearchieven veelal gevormd zijn door personen met de meeste diverse activiteiten en belangstellingen, kunnen zij voor alle deelfacetten van het maatschappelijk leven waardevolle inlichtingen bevatten. Op deze manier zijn familiearchieven belangrijk voor de economische en sociale geschiedenis, maar ook voor de mentaliteits- en culturele geschiedenis.

1 Gebruikte afkortingen
SA: stadsarchief Antwerpen
VDS: J.-B. van der Straelen, *Geslagt-lyste der nakomelingen van den vermaerden Christoffel Plantin... waer by gevoegd is eene geslagt-lyste der familie Moretus...*, Antwerpen 1858

Stadsarchief Antwerpen

Particuliere archieven hebben steeds bijzondere belangstelling gekregen van archivarissen. Naast de stedelijke archieven bewaart het stadsarchief Antwerpen dan ook interessante archieven van personen, families, bedrijven of verenigingen die in Antwerpen actief geweest zijn. Familiearchieven vormen daarin een bijzonder onderdeel. Deze archieven bevatten immers informatie die voor de geschiedenis van de stad waardevol is. Onlangs werd nog gewezen op hun belang voor de stadsgeschiedenis.[2]

De archieven bewaard op het stadsarchief hebben de typische kenmerken van familiearchieven zoals hierboven reeds aangegeven werd. Zij zijn vaak vermengd met economische en bedrijfsarchieven. De archieven bevatten ook documenten die een gevolg zijn van culturele, politieke en andere activiteiten. Familiearchieven bevatten vaak meerdere familiearchieven van andere families die in de hoofdfamilie opgingen. De archieven van de aanverwante families zijn ook meestal slechts een gedeelte van het archief van deze familie.

Bij een eerste aanblik geven deze archieven soms de indruk dat zij op zonderlinge wijze zijn bijeengekomen. Archivalisch zijn zij zeer specifiek en vragen bijzondere aandacht bij het beheren.[3] Familiearchieven behoren tot de archieven die het moeilijkst te inventariseren zijn. Onlangs werd ook aangetoond dat het niet-toepassen van het belangrijke archivalische herkomstbeginsel niet alleen schadelijk is voor het archief maar ook de gebruiker van het archief voor problemen zou stellen.[4]

Familie Moretus

Het stadsarchief Antwerpen bewaart geen archief van de hoofdfamilie Moretus. Toch zijn een aantal archiefbestanden zeer be-

2 P. BORSAY, 'Gentry Papers: a key source for urban cultural history', in *Archives. The Journal of the British Records Association*, 19, 1991, p. 374-383

3 R.E. SETON, *The Preservation and Administration of Private Archives*, Parijs 1984, uitgegeven in de reeks van archivalische handleidingen van de UNESCO; E.P. DE BOOY en G.M.W. RUITENBERG, *Zorg voor het familiearchief. Wenken voor de ordening, bewaring en bestemming van persoons- en familiearchieven*, Houten 1995

4 J. VAN ACKER, *De inventarisatie van familiearchief*, Brussel 1992 (Verhandeling voor de Speciale Licentie Archiveringstechnieken)

langrijk voor de familie Moretus omdat het archieven betreft van aanverwante families. Het gaat hier niet om enkele losse documenten maar om mooie archiefgehelen.

Archief De Pret

Het archief De Pret is zonder twijfel één van de zeer belangrijke bestanden van het stadsarchief. J. Denucé heeft reeds gewezen op het algemeen belang van dit archief. Hij inventariseerde het archief Plantijn-Moretus en het archief De Pret[5], en maakt een boude vergelijking aangezien hij stelt dat het archief van de familie De Pret van weinig minder belang is op het vlak van de economische geschiedenis en het handelsleven in Antwerpen.

Het archief De Pret werd in 1921 aan het stadsarchief geschonken. Voor de inventarisatie die in 1931 beëindigd werd, heeft Denucé deze archieven verder aangevuld. Na de publikatie van de inventaris in het Antwerps Archievenblad, werden nog beschrijvingen toegevoegd. In het bewerkte exemplaar van de inventaris in de leeszaal van het stadsarchief kunnen deze aanvullingen teruggevonden worden.

Op verschillende tijdstippen werd vervolgens nog archief van de familie De Pret aan het stadsarchief geschonken. Van deze laatste schenkingen bestonden geen of slechts summiere beschrijvingen. Thans wordt op het stadsarchief een nieuwe inventaris van het archief De Pret gemaakt. Alle hiervoor vermelde onderdelen van dit familiearchief zullen daarin worden behandeld.

Het archief De Pret bevat zowel archieven van persoonlijke en familiale aard als archieven die volgen uit de professionele en handelsactiviteiten van de familie.

Het archief De Pret betreft archief van de hoofdfamilie en van de aanverwante families. Als vanzelfsprekend zijn een aantal van de aan De Pret verwante families ook verwant met de Moretussen, zoals de familie Van Ertborn.

Aan de orde zijn hier de familiale banden De Pret-Moretus. Tussen de families De Pret en Moretus zijn er meerdere huwelijksverbintenissen geweest. Na een eerste huwelijk De Pret-Mo-

5 J. DENUCÉ, 'Het economisch archief der familie de Pret', in *Antwerpsch Archievenblad*, 1931, p. 246-288

retus hebben latere huwelijken de band tussen deze families nog versterkt. Alles begint met het huwelijk van Filips-Louis de Pret, heer van Vorselaar (1680-1755), met Anna Maria Moretus[6] (1687-1724). Anna Maria Moretus was de dochter van Balthazar Moretus en Anna Marie de Neuf. Filips-Louis de Pret is burgemeester van Antwerpen in 1730-1733. Later volgen nog het huwelijk van Arnold François Joseph Bruno de Pret (1722-1789), heer van Calesberg met Maria Petronella Moretus[7] (1724-1798) en het huwelijk van Ferdinandus Johannes Joseph baron de Pret de Calesberg (1795-1847) met Carolina Maria Francisca Moretus[8] (1795-1874).

De bewaarde archieven zijn hoofdzakelijk persoonlijk en hebben te maken met het beheer van de goederen en bezittingen. Omvangrijk is vooral het archief van Arnold de Pret, heer van Calesberg en Maria Petronella Moretus en hun kinderen.

Familiearchief de la Bistraten, Geelhand, Lunden, Proli, Van Ertborn en aanverwanten[9], 1342-1930

Dit archief werd aan het stadsarchief geschonken in de loop van de jaren zeventig van deze eeuw. Door G. Degueldre werd in 1981 een gedetailleerde beschrijving van deze archieven gemaakt. Het archief bevat stukken van persoonlijke en familiale aard zoals huwelijkscontracten, testamenten of persoonlijke briefwisseling en stukken betreffende de verwerving en het beheer van onroerende goederen.

Het betreft de volgende families, verwant aan de familie Moretus:

- de la Bistraten, 1483-1810
- Geelhand, 1652-1930,
- Lunden, 1469-1764,
- Proli en Bolstein, 1679-1754,
- Van Ertborn, 1721-1763,

6 VDS: A 49

7 VDS: A 15

8 VDS: A 19^{secundo}

9 SA, Genealogisch Fonds, nrs. 212^{1}-212^{407}. Toegang: G. Degueldre, *Genealogisch Fonds: Families de la Bistraeten, Geelhand, Lunden, Proli, Van Ertborn en aanverwanten*, Antwerpen 1981

- du Mont, 1590-1666,
- Chauwin-Batkin, 1633-1701,
- Notair-Chauwin, 1635-1687,
- Van Boort en Kievits, 1495-1679,
- Tielens, Huygens, Massijs, 1552-1573,
- Pauwel de Vlieger, 1564-1688.

Het betreft hier een omvangrijk archief maar uitsluitend van de aanverwante families en niet van de hoofdfamilie, de Moretussen. We konden twee kleine uitzonderingen vinden. Zo zijn 24 brieven bewaard geadresseerd tussen 1830 en 1840 aan Zoë Moretus[10] (1816-1897), echtgenote van Emile Geelhand.[11] Eveneens bewaard is de huwelijksdispensatie voor derde graad verwantschap tussen Carolus Josephus van Havre en Maria Theresia Josepha Moretus, 28 juni 1773.[12]

Archief de Vlieghere-Moretus, 1718-1719

Maria Catharina Moretus[13] (1683-1710), dochter van Balthazar Moretus en Anna Maria de Neuf, huwde Egidius Cornelius de Vlieghere (1679-1713). De bewaarde archieven betreffen uitsluitend de afhandeling van het sterfhuis in 1718-1719.[14] Het archief De Pret bevat ook nog archief in verband met de nalatenschap van één van de kinderen uit dit huwelijk, Maria Catharina de Vlieghere, overleden in 1730.[15]

Tot slot

Aan de orde waren hier uitsluitend de archieven zelf van Moretussen en hun aanverwanten. Natuurlijk kunnen ook documenten teruggevonden worden in andere archieven. Zo bewaren archieven van vrienden en zakenrelaties van de familie Moretus ongetwijfeld brieven en andere documenten die door een Moretus aan hen ge-

10 VDS: A 14^{tertio}
11 SA, Genealogisch Fonds, nr. 212^{53}
12 SA, Genealogisch Fonds, nr. 212^{406}
13 VDS: A 20
14 SA, Genealogisch Fonds, nrs. 105-106
15 SA, Archief De Pret

richt waren. Om deze terug te vinden dient men alle mogelijke correspondenten te kennen. Slechts één klein voorbeeld van een dergelijk archiefstuk is de brief die Balthazar Moretus in 1671 aan Verdussen richtte.[16]

Als besluit geven we dit kleine overzicht van de Moretussen waarvoor we goed gedocumenteerd zijn:

- Maria Petronella Moretus (1724-1798) gehuwd met Arnold François Joseph Bruno de Pret, heer van Calesberg;
- Carolina Maria Francisca Moretus (1795-1874) gehuwd met Ferdinandus Johannes Joseph baron de Pret de Calesberg;
- Zoë Moretus (1816-1897), echtgenote van Emile Geelhand; en
- Maria Catharina Moretus (1683-1710) gehuwd met Egidius Cornelius de Vlieghere.

Stadsarchief Antwerpen

16 SA, Genealogisch Fonds, nr. 99. Het archief Verdussen betreft Genealogisch Fonds, nrs. 96-102.

Inventaris
van Papieren rakende diverse Successien
In't gemeyn tusschen de
Erfgenaemen van
Den Heere Arnoldt franç.s jos.h Bruno De Pret
&
Syne Compagne vrouwe Maria Petron.a Moretus
Gedeposeert
By
Den Heere Philippe A. J. De Pret
1818

Afb. 1. Inventaris van het sterfhuis van Arnold de Pret (1722-1789) en Maria Petronella Moretus (1724-1798), opgemaakt in 1818: stadsarchief Antwerpen, Archief De Pret.

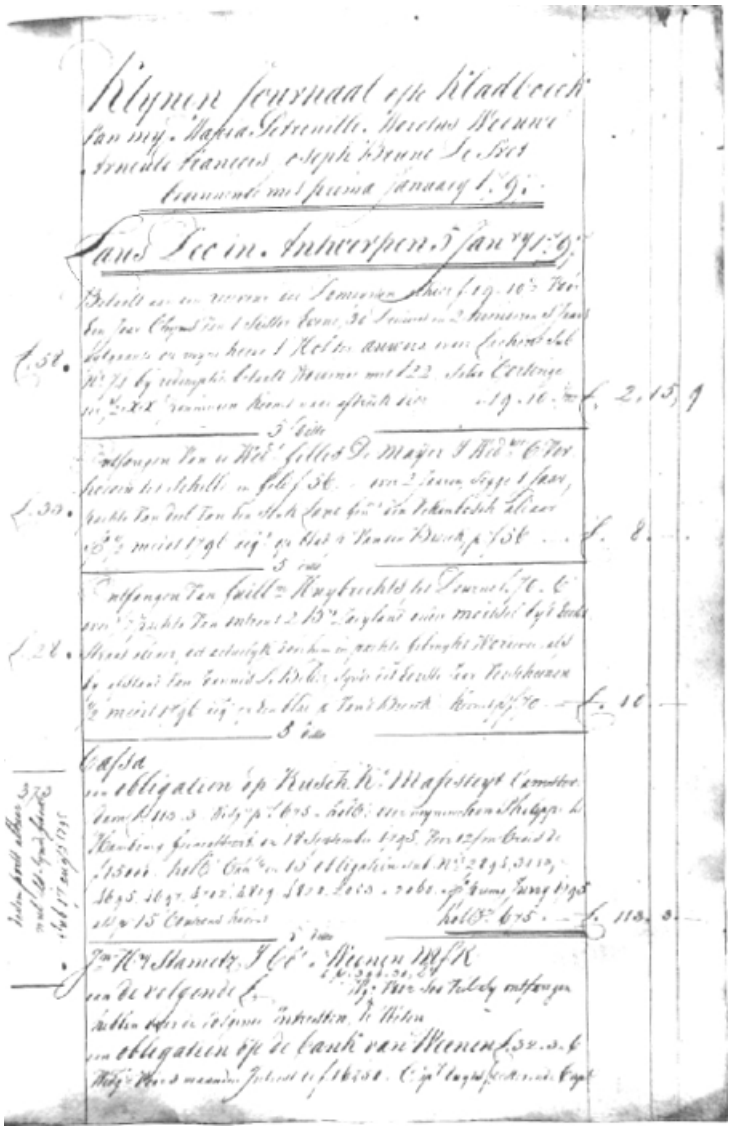

Afb. 2. Journaal waarin Maria Petronella Moretus (1724-1798) in chronologische volgorde alle inkomsten en uitgaven geboekt heeft uit onroerende goederen, 1 januari 1797 - 17 juni 1798: stadsarchief Antwerpen, Archief De Pret.

De houding van de Moretussen en de van Ravelingens tegenover het Plantijnse erfgoed

P.G. Hoftijzer

Weinig drukkers in de vroegmoderne periode hebben zich reeds tijdens hun leven kunnen verheugen in zo'n grote naam en faam als Christoffel Plantijn. Volgens Lodovico Guicciardini, wiens beschrijving van de Nederlanden in 1581 werd gepubliceerd, kende de drukkerij van Plantijn in heel Europa zijn gelijke niet en voorname bezoekers kwamen er een kijkje nemen als betrof het een bezienswaardigheid van de eerste rang. Ook na Plantijns dood duurde zijn roem voort. De kwaliteit van zijn typografie werd inspiratiebron voor toekomstige generaties drukkers in de Nederlanden en daarbuiten en liefhebbers legden zich toe op het verzamelen van zijn uitgaven.

Maar het besef van de grote betekenis van Plantijns leven en werk was zonder twijfel het grootst in zijn eigen familiekring. Plantijns directe nazaten, Jan Moretus en zijn nakroost in Antwerpen en, zij het voor kortere tijd, Franciscus Raphelengius en zijn zonen in Leiden, deden hun uiterste best om het werk van hun grote voorvader en voorbeeld voort te zetten. Behalve uit de talrijke boeken die zij in Antwerpen en Leiden uitbrachten, steevast met het Plantijnse drukkersmerk op de titelpagina, blijkt dit ook uit de uitvoerige correspondentie die zij met elkaar voerden, althans uit dat gedeelte dat bewaard is gebleven, de uitgaande brieven van de Raphelengiussen aan hun familieleden in Antwerpen.[1] In deze bijdrage zal op basis van deze correspondentie nader worden ingegaan op de omgang met wat men zou kunnen om-

1 Deze briefwisseling, die zich bevindt in het archief van het Museum Plantin-Moretus (inv. nrs. 92 en 95), omvat 100 brieven. Daarnaast zijn in het Plantijnse archief enkele kladversies van brieven van de Moretussen aan de Raphelengiussen bewaard (inv. nrs. 12 en 13). Een uitgave van de correspondentie is in voorbereiding door C.L. Heesakkers en schrijver dezes. Publicatie is voorzien in 1997, het 400ste sterfjaar van Franciscus Raphelengius.

schrijven als de ‘geestelijke erfenis’ van Plantijn door zijn directe nazaten. Voor een goed begrip dienen echter eerst de familiebetrekkingen in het Plantijnse Huis nader te worden geschetst.

Hoewel Plantijn gezegend was met een rijke kinderschaar - zijn echtgenote Jeanne Rivière bracht tussen 1547 en 1562 vijf dochters op de wereld die allen de volwassenheid zouden bereiken - kreeg hij geen opvolger in directe mannelijke lijn; zijn enige zoon Christophe, geboren in 1566, stierf op vierjarige leeftijd. Een belangrijke overweging bij de keuze van eventuele huwelijkskandidaten voor zijn dochters moet voor Plantijn derhalve de continuïteit van het bedrijf zijn geweest. Het is dan ook niet verwonderlijk dat drie van zijn dochters trouwden met mannen uit het vak, lieden bovendien die ten tijde van hun huwelijk allen nog bij hem in dienst waren.

Plantijns oudste dochter, Margaretha, trouwde op 23 juni 1565 met Frans van Ravelingen, of volgens zijn gelatiniseerde naam, Franciscus Raphelengius. Raphelengius, geboren in 1539 te Lannoy, een klein stadje in de omgeving van Rijsel, was eigenlijk meer geleerde dan drukker/uitgever. Voor zijn komst naar Antwerpen had hij Latijn, Grieks, Hebreeuws en waarschijnlijk ook Arabisch gestudeerd in Parijs, waarna hij volgens de overlevering nog Grieks zou hebben gedoceerd te Cambridge. Sedert 1564 was hij bij Plantijn in dienst als proeflezer en redacteur van vooral uitgaven in het Latijn en Grieks èn in de oosterse talen Hebreeuws, Aramees en Syrisch. Aldus leverde hij een grote bijdrage aan de totstandkoming in de jaren 1568-1572 van de Polyglot Bijbel, in het voorwoord waarvan hij door Arias Montanus werd geroemd om zijn onovertroffen accuratesse en talenkennis. Lang woonde Raphelengius met zijn vrouw en kinderen in bij zijn schoonouders, ook nadat hij in 1576 als zelfstandig drukker was toegelaten tot het Antwerpse Lucasgilde en een eigen winkel dreef bij het noordelijk portaal van de O.-L.- Vrouwekerk. Toch verschenen slechts enkele boeken met zijn adres; zijn voornaamste taak bleef, naast zijn privé-studie van de oosterse talen, het toezicht op de gang van zaken in de Plantijnse drukkerij.

Op 4 juni 1570 trouwde Plantijns tweede dochter, Martina, met Jan Moerentorf, beter bekend als Jan Moretus. Deze geboren

Antwerpenaar was rond 1557 op veertienjarige leeftijd bij Plantijn komen werken en bezat, om met Maurits Sabbe te spreken, ‘eene flinke geleerdheid en niet te onderdrukken letterkundige neigingen’.[2] Wat hem echter bepaald meer dan de wat in zichzelf gekeerde Raphelengius geschikt maakte voor het boekenvak, waren zijn praktische talenten. Om die reden gaf Plantijn, die zeer op hem was gesteld, hem in toenemende mate de leiding over de bedrijfsvoering van het Plantijnse Huis. Moretus handelde de vele bestellingen af, hield de boekhouding bij en voerde een groot deel van de correspondentie.

Ook Magdalena, Plantijns vierde dochter, huwde met een van haar vaders assistenten. Op 7 oktober 1572 trouwde zij te Parijs met Gillis Beys, die acht jaar tevoren in de Plantijnse werkstede als winkeljongen was komen werken en in 1567 belast was met de leiding van het Parijse filiaal van de *officina.* Beys speelt in dit verhaal een bescheiden rol, daar hij het grootste deel van zijn werkzaam leven in Parijs doorbracht, maar ook omdat hij vanwege zijn ongedurig karakter door zijn familieleden op enige afstand werd gehouden.

De werkzaamheid van Raphelengius en Moretus daarentegen is van grote betekenis geweest voor de ontwikkeling van het Plantijnse huis. Zij droegen in aanzienlijke mate de verantwoordelijkheid voor de dagelijkse gang van zaken, Moretus in de boekwinkel in de Kammenstraat, Raphelengius in de drukkerij, die in 1576 zou worden verhuisd naar de Vrijdagmarkt. Gezamenlijk vervingen zij Plantijn gedurende diens vaak langdurige afwezigheid, wanneer hij op handelsreis was of, zoals in het rampjaar 1576, toen hij zes maanden lang met de moed der wanhoop trachtte bij vrienden en relaties in Luik, Parijs en Frankfurt geld te lenen om de verliezen veroorzaakt door de Spaanse Furie op te vangen. Een uitzonderlijk moeilijke periode voor beiden was Plantijns verblijf in Leiden van voorjaar 1583 tot de herfst van 1585. Door de onstuitbare opmars van de troepen van Parma en het daaropvolgende beleg van Antwerpen hadden zij grote moeite de drukkerij in bedrijf te houden. Maar in weerwil van zulke te-

2 M. SABBE, *De meesters van den Gulden Passer. Christoffel Plantin, Aartsdrukker van Philips II, en zijn opvolgers, de Moretussen*, Amsterdam 1937, p. 35.

genslagen vormden zij, met hun verschillende verantwoordelijkheden en vaardigheden, een betrouwbare en deskundige combinatie, die nog werd versterkt door hun intens en harmonieus samenleven in de kring van familie en vrienden.

Aan deze bijzondere samenwerking kwam een einde met de terugkeer van Plantijn uit Leiden in oktober 1585. Over de aanleiding van de vestiging van het nieuwe filiaal van de *Officina Plantiniana* te Leiden in 1583 en Plantijns acceptatie van de benoeming tot drukker van de nog zo jonge academie aldaar, bestaat bij gebrek aan duidelijke bronnen geen volledige zekerheid. De gangbare opvatting is dat Plantijn, nu dreigende wolken samenpakten boven Antwerpen en hijzelf in de ogen van zijn vijanden in politiek en godsdienstig opzicht steeds verder was gecompromitteerd, in het Noorden een 'reservebedrijf' wilde opzetten.[3] Het is zeker een initiatief dat past in de strategie van overleving, waarin de grote drukker zo'n meester was. Maar wellicht heeft bij de toen al meer dan zestig jaar oude Plantijn ook de gedachte aan zijn opvolging een rol gespeeld. In Parijs had Gillis Beys inmiddels een eigen boekhandel, terwijl Jan Moretus leek voorbestemd om na de dood van Plantijn de vestiging in Antwerpen over te nemen. Zou Raphelengius dan niet de leiding over het nieuwe Leidse bedrijf kunnen krijgen? De commerciële vooruitzichten waren daar, ondanks de economische ontwrichting ten gevolge van de oorlogshandelingen bepaald gunstig en ook het geestelijk klimaat in de universiteitsstad moet voor de geleerde Raphelengius zeer aanlokkelijk zijn geweest. Het gros van de nieuw benoemde hoogleraren bestond immers uit geleerden uit Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden, onder hen de jurist Hugo Donellus, die via Heidelberg in Leiden was beland, de grote filoloog Justus Lipsius, de onbetwiste huisauteur van de *Officina Plantiniana* en mentor van Raphelengius' kinderen, en de Brugse classicus Bonaventura Vulcanius. Andere vrienden waren gerenommeerde Noordnederlandse humanisten met goede betrekkingen in het Zuiden als Jan van der Does, curator van de Universiteit, en de Leidse

3 L. VOET, 'Het Plantijnse huis te Leiden. De bedrijvigheid van het drukkersgeslacht Raphelengius en zijn betrekkingen met Antwerpen', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, 75, 1961, pp. 10*-36*, in het bijzonder p. 12*.

stadssecretaris Jan van Hout. Bovendien was er in Leiden een leerstoel Hebreeuws, die weliswaar werd bezet door de eveneens uit het Zuiden afkomstige Johannes Drusius, maar voor de toekomst toch perspectieven bood. En tenslotte had Raphelengius zich waarschijnlijk al in Antwerpen tot het calvinisme bekeerd, wat zijn positie in de stad in het geval van een Spaanse reconquista moeilijk zou maken.

Hoe het ook zij, vast staat dat Plantijn na zijn terugkeer in Antwerpen Raphelengius bereid vond de Leidse vestiging voorlopig te gaan 'beheren', met de bedoeling, zo deed hij het later tenminste voorkomen, om het bedrijf bij de eerste de beste gelegenheid van de hand te doen. Op 26 november 1585 sloten Plantijn en Raphelengius een overeenkomst, waarbij de laatste, naar later zou blijken alleen in naam, het aanzienlijke Leidse bezit aan zowel huizen als inventaris van de drukkerij en boekhandel overnam. Kort daarop ondernam Raphelengius met zijn vrouw Margaretha, twee van hun vier kinderen en een knecht de reis naar Leiden, waar zij begin 1586 arriveerden. Al op 3 maart volgde zijn aanstelling tot academiedrukker in de plaats van zijn schoonvader en toen Johannes Drusius enkele maanden daarop zijn Leidse betrekking verruilde voor een professoraat in Franeker, werd Raphelengius in zijn plaats benoemd, eerst als bijzonder hoogleraar, later als ordinarius.

Helaas is over de contacten tussen Raphelengius en zijn schoonvader Plantijn, zijn zwager Jan Moretus en verdere Antwerpse familie gedurende de eerste jaren van zijn Leidse werkzaamheid weinig bekend. Hoewel zij zeker met elkaar in verbinding stonden, zijn tot het moment van Plantijns dood in 1589 geen brieven van of aan Raphelengius in het Plantijnse Archief bewaard gebleven en in Plantijns overige correspondentie zijn slechts sporadisch verwijzingen naar zijn schoonzoon te vinden. De brieven uit deze periode lijken bewust te zijn vernietigd, waarschijnlijk omdat aantoonbare contacten tussen Antwerpen en Leiden in het door de scheiding tussen Noord en Zuid ontstane klimaat van vijandschap en verdachtmaking het nodige gevaar met zich meebrachten. Veelbetekenend is in dit verband dat Plantijn in brieven aan zijn invloedrijke Spaanse beschermheren Ga-

briel de Zayas en Arias Montanus schreef, dat hij er tamelijk mee in zijn maag zat dat Raphelengius de toevoeging 'ex officina Plantiniana' in zijn Leidse drukkersadres gebruikte. Een dergelijke onverhulde associatie tussen het Antwerpse en Leidse bedrijf werd Plantijn door sommigen in het Zuiden kennelijk niet in dank afgenomen. In commercieel opzicht bleven desalniettemin nauwe betrekkingen bestaan, zo niet rechtstreeks in de volle openbaarheid, dan toch via de Frankforter jaarmarkten en andere kanalen. Ook verschenen nogal wat in Leiden gedrukte uitgaven met zowel een Leids als Antwerps impressum, teneinde de verkoop ervan in het Zuiden mogelijk te maken.

Plantijn stierf op 1 juli 1589, diep betreurd door zijn verwanten en vrienden. De brief van Moretus aan Raphelengius en zijn vrouw om hen van dit nieuws te verwittigen, noch het antwoord daarop van Raphelengius, zijn overgeleverd, maar wel bewaard is een latere brief van Raphelengius van 28 juli, waarin hij zijn schoonbroer dankte voor alle goede zorgen omtrent Plantijns begrafenis. In deze brief ging Raphelengius ook reeds voorzichtig in op de vraag hoe het nu verder moest. In deze barre tijden vereiste de uitgave van boeken forse investeringen, en dergelijke bedragen waren met de bescheiden Leidse middelen moeilijk op te brengen. Aan de andere kant waren er volgens Raphelengius genoeg lucratieve uitgaven, zoals herdrukken van de werken van klassieke auteurs en de publikaties van huisauteur Justus Lipsius. 'Pour ce faire' - zo schreef hij aan Moretus - 'il fault aviser les moyens, afin que nous ne succombions'.[4] Denkelijk zinspeelde hij hiermee op een soort van Antwerps-Leidse compagnie, die de produktiekosten van hun beider uitgaven zou moeten dragen.

De strekking van deze brief maakt het niet waarschijnlijk dat Raphelengius op dat moment op de hoogte was van de inhoud van het mutuele testament dat Plantijn in 1588-89 met zijn vrouw had opgesteld. Hierin werd namelijk bepaald dat Jan Moretus en Martina Plantijn na het overlijden van Jeanne Rivière het grootste deel van de nalatenschap zouden erven, dat wil zeggen de

4 Franciscus Raphelengius sr. aan Jan Moretus, Leiden, 28 juli 1589 (Arch. Plant. 92, f. 53r). Deze brief is ook afgedrukt in *Correspondence de Plantin*, dln. VIII-IX, Antwerpen 1918, nr. 1489.

gehele drukkerij en winkel met toebehoren in Antwerpen èn de aanzienlijke boekenvoorraden te Frankfort. De resterende bezittingen, dus ook het filiaal te Leiden, zouden moeten worden verdeeld onder Plantijns overige dochters en hun echtgenoten.

Deze onverwachte wilsbeschikking veroorzaakte grote beroering. Gillis Beys, die speciaal uit Parijs naar Antwerpen was overgekomen, protesteerde het luidst. Hij had ook het meest te verliezen, want hij verkeerde in Parijs met zijn gezin in uiterst deplorabele omstandigheden. Bij zijn aankomst in Antwerpen had Jan Moretus hem zelfs geld moeten geven om nieuwe kleren en schoenen te kopen. Maar ook Raphelengius stak zijn ongenoegen niet onder stoelen of banken. In de herfst van 1589 schreef hij enkele uiterst koele brieven aan Moretus. Zo schreef hij op 4 oktober over 'l'esclarissement des choses cachées, ou mal interpretées d'aucuns de la maison mortuaire' en stelde hij cynisch vast dat de diensten die hij aan het Plantijnse Huis had bewezen wel een grotere beloning mochten krijgen.[5] Gefrustreerd dat hij slechts aan de zijlijn kon toekijken wat in Antwerpen werd bedisseld, schreef hij enkele weken later opnieuw. Hij vroeg Moretus of hij zich wel realiseerde dat door 'les secretes machinations d'aucuns malveillans qui ne desirent que de nous mettre en picque les uns contre les autres' alles dat door de jaren heen was opgebouwd nu dreigde te niet te worden gedaan. Het behoud van de eenheid van de familie was in het geding, want alleen dat was het fundament waarop in de toekomst een solide samenwerking, 'une ferme compagnie', voor de voortzetting van de goede naam van Plantijn en de zijnen kon worden gebouwd.[6]

De afloop van de affaire is bekend. Niet zonder aanzienlijke opoffering van zijn kant slaagde Moretus er uiteindelijk in om met alle betrokkenen tot een compromis te komen. Hijzelf behield de Antwerpse vestiging, maar keerde aan de mede-erfgenamen, met uitzondering van Raphelengius, aanzienlijke bedragen in geld en

5 Franciscus Raphelengius sr. aan Jan Moretus, Leiden, 4 oktober 1589 (Arch. Plant. 92, f. 54r). Deze brief is ook afgedrukt in *Correspondence de Plantin*, dln. VIII-IX, Antwerpen 1918, nr. 1499.

6 Franciscus Raphelengius sr. aan Jan Moretus, Leiden, 26 oktober 1589 (Arch. Plant. 92, f. 59r). Deze brief is ook afgedrukt in *Correspondence de Plantin*, dln. VIII-IX, Antwerpen 1918, nr. 1504.

boeken uit. Raphelengius en zijn echtgenote ontvingen als hun erfdeel alle Leidse bezittingen, bestaande uit een tweetal huizen waaronder het fraaie woonhuis annex werkplaats aan de Breestraat,[7] de voor toenmalige Hollandse begrippen uitzonderlijke inventaris van de drukkerij en lettergieterij, en grote voorraden papier en boeken. De geschatte totale waarde van dit bezit bedroeg ruim 38.000 gulden. Een dergelijke ingrijpende boedelscheiding betekende evenwel dat van een gezamenlijke voortzetting van de *Officina Plantiniana* in Leiden en Antwerpen geen sprake meer kon zijn. Hoewel de betrekkingen tussen beide firma's nauw bleven, gingen zij vanaf 1590 elk hun eigen weg.

Gelukkig betekende deze pijnlijke gang van zaken niet het einde van de vriendschappelijke betrekkingen tussen de Moretussen en Raphelengiussen. Integendeel. Toen Raphelengius het nieuws van het compromis had vernomen, stuurde hij meteen een verzoenende brief aan zijn schoonbroer. Hij schreef:

Maintenant il ne reste que d'entretenir l'amitié requise entre vrays frères, et d'assister les uns les autres en ce que nous pouvons: veu qu'il n'y a rien en ce monde miserable plus delectable que concorde et aimable correspondence ensamble; et au contraire, rien plus abominable et nuisible que dissension; comme il appert evidemment par les guerres et discordes toutes choses aller en ruine. Parquoy taschons d'estre enfans de paix, non de guerre, laissants ceux qui sement inimitiez entre amis, et freres.[8]

Als bewijs voor de goede verstandhouding tussen beide families bevat het Plantijnse Archief een omvangrijke bundel met daarin de te Antwerpen ontvangen brieven van Franciscus Raphelengius en zijn zoons Frans jr., Christoffel en Joost over de periode 1589 tot 1641, in totaal zo'n honderd stuks. Hoewel de uitgaande brieven van Moretus en zijn nazaten in veel mindere mate zijn overgeleverd, en het beeld dus eenzijdig is, kan uit de Raphelen-

7 Voor een beschrijving van dit huis zie H.J. JESSE, 'Christoffel Plantijn te Leiden 1582-1585. Heilige Geest-hofje aan de Breestraat, 1692-1850', *Leids Jaarboekje*, 26, 1934, pp. 1-17.

8 Franciscus Raphelengius sr. aan Jan Moretus, Leiden, 26 juli 1590 (Arch. Plant. 92, f. 63r).

gius-correspondentie veel informatie worden gewonnen, niet alleen over de voortgang van het Leidse bedrijf, maar ook over allerlei zaken beide families betreffende. Dat wil overigens niet zeggen dat deze rijke bron onbenut is gebleven. Vooral L. Voet heeft voor zijn indrukwekkende reeks studies over het Plantijnse Huis talrijke gegevens uit de correspondentie geput.[9]

Franciscus Raphelengius leidde in Leiden, veel sterker nog dan in Antwerpen, een teruggetrokken bestaan en wijdde zich hoofdzakelijk aan zijn grootste passie, de arabistiek. Het is zo prachtig verwoord door zijn zoon Frans, toen deze op 17 januari 1591, in de voor hem zo karakteristieke mengeling van Frans en Latijn, aan Moretus schreef: 'Mon pere est totus in studiis Arabicis'.[10] Raphelengius werkte in deze jaren onder andere aan een vertaling van de Koran en legde de laatste hand aan de voltooiing van zijn levenswerk, het *Lexicon Arabico-Latinum*, dat evenwel pas na zijn dood zou verschijnen. Tegelijkertijd trachtte hij een Arabische drukkerij op te zetten, de eerste in Noord-West Europa. Met deze arbeid zou hij de aanzet geven voor de grote bloei van de arabistiek in de Noordelijke Nederlanden.[11]

Een onvermijdelijk gevolg van Raphelengius' exclusieve aandacht voor zijn wetenschappelijk werk was dat hij de zorg voor de drukkerij en uitgeverij grotendeels moest overlaten aan zijn zoons, met name aan Christoffel en Franciscus. In zijn reeds genoemde boze brief aan Moretus van 4 oktober 1589 verwoordde hij het zo:

Au reste ie me rapporte aux lettres de Christofle auquel ie laisse tout le soing de nostre estat et de ce qui nous touche et la trafi-

9 Natuurlijk vooral in zijn magistrale geschiedenis van het Plantijnse Huis, *The Golden Compasses. A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, 2 dln., Amsterdam etc. 1969-72. Zie voorts het in noot 4 genoemde artikel.

10 Franciscus Raphelengius jr. aan Jan Moretus, Leiden, 17 januari 1591 (Arch. Plant. 92, f. 89v).

11 Zie F. DE NAVE, 'Franciscus I Raphelengius (1539-1597), grondlegger van de Arabische studiën in de Nederlanden', in: M. DE SCHEPPER en F. DE NAVE (red.), *Ex Officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini* (ca. 1520-1589), Antwerpen 1989, pp. 523-553; A. HAMILTON, 'Nam Tirones Sumus'. Franciscus Raphelengius' *Lexicon Arabico-Latinum* (Leiden 1613)', *ibid.*, pp. 557-588.

que, vous priant de considerer que ma condition est de vivre en repos et d'estre content plustost de peu que d'avoir tousjours fascheries, me proposant doresenavant de mourir avec les Muses qu'avec les subtilitez du fraudulent Mercure, qui ne faict que tourmenter les esprits de ceux qui sont par trop addonnées a luy. La conclusion est donc que nous persisterons ius'ques a la fin, Dieu aidant, a la gloire de Dieu et a l'advancement du bien public.

Verwijzingen naar het boekbedrijf zijn in zijn brieven aan Moretus dan ook schaars, maar niet in die van zijn zonen. Zonder op deze plaats al te diep op dit boekhandelstechnische aspect van de correspondentie - hoe belangrijk ook - te willen ingaan, moet één belangrijke kanttekening hieromtrent toch worden gemaakt.

Uit de brieven blijkt namelijk dat de Raphelengiussen zeer uitgesproken opvattingen hadden over wat zij met hun boekbedrijf in Leiden wilden bereiken. Reeds enkele maanden nadat de scheiding van Plantijns nalatenschap een feit was geworden, overlegden zij met Moretus om af te spreken wie wat zou uitgeven en hoe zij met elkaar zouden handelen. Wat betreft de uitgeverij wensten zij, als gemeenschappelijk erfgenaam van Plantijns sorteringen, in geen geval dat een van beide partijen bij voorbaat claims zou leggen op bepaalde uitgaven, zeker niet waar het herdrukken betrof van goedlopende boeken uit het fonds. Zo schreef Franciscus Raphelengius jr. bijvoorbeeld over een voorgenomen uitgave van Suetonius: ‘Bien, Suetonius a esté imprimé autres fois en Anvers. Pourtant seroit-il defendu de le faire à Leiden, y estant changé quelque chose?’.[12] De volgende jaren zouden zij dan ook minstens drie herdrukken van dit werk op de markt brengen. Maar zij stelden wel voor dat zij zich in Leiden zouden beperken tot de druk van vooral wetenschappelijke en geleerde boeken, door Franciscus jr. omschreven als de ‘aucteurs bonarum literarum’.[13] Moretus zou dan de lucratieve uitgave van katholieke kerk- en gebedenboeken voor zijn rekening mogen nemen. Dit is ook wat feitelijk gebeurde: het assortiment van de Raphelengius-

12 Franciscus Raphelengius jr. aan Jan Moretus, Leiden, 7 november 1590 (Arch. Plant. 92, ff. 85r-v).

13 Ibid., f. 85r.

sen onderscheidt zich, zoals men van academiedrukkers ook mag verwachten, door een sterke nadruk op wetenschappelijke uitgaven en herdrukken van klassieke teksten. De Moretussen daarentegen profiteerden ten volle van hun monopolie op de publikatie van liturgische en stichtelijke werken.

Tegelijkertijd maakten de Raphelengiussen duidelijk niet te veel hooi op hun vork te willen nemen; niet de 'sortes pesantes', die zij liever overlieten aan groter en machtiger uitgevershuizen, maar hun eigen 'petites sortes'. Want, zo schreef Franciscus Raphelengius sr. in 1595: 'il faut mieux se contenter de médiocrité que de monter trop haut avec dommage'.[14] Evenmin hadden zij de behoefte zich te begeven op het terrein van uitgesproken politieke of godsdienstige publikaties. Alleen Christoffel, in tegenstelling tot Franciscus jr. een overtuigd Calvinist, heeft zich hier enkele malen aan bezondigd, maar zoals zijn broer later aan Moretus schreef: 'Dieu luy pardoint, errore peccavit, non malignitate'.[15] Het was onder de toenmalige moeilijke Leidse omstandigheden een verstandige uitgeverspolitiek, waar eigentijdse en toekomstige Leidse boekverkopers zich op konden richten. Desalniettemin hebben de Raphelengiussen, in weerwil van hun bescheiden pretenties, een zowel in kwantitatief als kwalitatief opzicht indrukwekkende hoeveelheid uitgaven op de markt gebracht.[16]

Zoals gezegd gevoelde Franciscus Raphelengius de behoefte zich van de wereld af te zonderen en zich toe te leggen op zijn oosterse studies. Dit verlangen naar rust en eenzaamheid lijkt enerzijds voort te komen uit zijn karakter, maar heeft anderzijds wellicht ook te maken met een zekere melancholie die hem de laatste jaren van zijn leven parten speelde. Een voorbeeld kan dit mis-

14 '... car nous nous contentons de nos petites sortes sans nous charger de sortes pesantes qui servent plus tost aux autres plus puissants que nous, car il vault mieux se contenter de mediocrité que de monter trop hault avec dommage'. Franciscus Raphelengius sr. aan Jan Moretus, Leiden, 18 juli 1595 (Arch. Plant. 95, f. 45).

15 Franciscus Raphelengius jr. aan Jan Moretus, Leiden, 25 januari 1601 (Arch. Plant. 92, f. 111).

16 Zie E. VAN GULIK, 'Drukkers en geleerden - De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)', in: Th.H. LUNSINGH SCHEURLEER en G.H.M. POSTHUMUS MEYJES (red.), *Leiden University in the seventeenth century. An exchange of learning*, Leiden 1975, pp. 367-393.

schien illustreren. Toen Raphelengius in de nazomer van 1590 had vernomen dat Moretus en zijn vrouw ernstig ziek waren geweest, stuurde hij zijn schoonbroer een opmerkelijke brief, waarin hij uitvoerig uitweidde over de treurnis van het menselijk bestaan. Hij schreef onder meer:

Que dirons nous? La vie humaine est si miserable que de iour en iour nous n'ayons que tristesse tant pour les affaires publiques que pour les prives, sans les maladies ausquelles l'homme est subiect le plus souvent, lesquelles aussi sont causes coustumierement des exces qu'on faict, non seulement au manger, boire et semblables choses, mais aussi en solicitude et apprehension de tristes nouvelles: de sorte que le plus expedient seroit de se tenir tousiours vertueux et constants à endurer en patience les evenemens de ce monde, et se gouverner en un estat egal sans se laisser emporter d'un foible auquel nous commandons quand nous voulons. C'est à dire nos pensees, imaginations et agitations d'esprit nous transportantes de nostre ordinaire. Je fais ce discours, experimentant que toute l'indisposition que ie souffre, provient de l'une de ces causes susdites. Car a la verité encor que hernie ou rupture ne soit point maladie, si est ce que la persuasion du mal me faict souventes fois malade, et souhaiteroye de souffrir une grieve maladie telle que vous avez soufferte, que d'estre aussi long temps que ie vivray miserable et impotent. Par quoy tenez vous heureux d'avoir passé le mal qui vous est advenu: et traictez vous bien à l'advenir, laissant toute melancholie et soucy: comme ie suis contrainct de faire pour obvier a plus grande mal auquel ie pourroye tomber facilement. Ce que ie voudroye bien persuader a ma femme, de faire, laquelle devient de iour en iour plus debile et impotent, apres plusieurs medicines, mais ie ne gaigne rien envers elle: de sorte que nous deux devenons inutiles ne servans plus au monde, sinon pour remplir une fosse. Cecy vous escri-ie pour vous consoler, qu'encore que vous ayez enduré maladie, ce sera vostre santé a l'advenir.

Natuurlijk gaat de strekking van Raphelengius' betoog terug op de door Justus Lipsius gepropageerde neo-stoïcijnse filosofie

over hoe de mens zich te weer kan stellen tegen het door God gegeven Fatum. Zowel Raphelengius als Moretus waren met dit gedachtengoed ten zeerste vertrouwd; Moretus had in 1584 zelf Lipsius' *De Constantia* in het Nederlands vertaald, een overzetting die onder anderen door Coornhert was geprezen. Maar er is in deze passage ook een zekere teleurstelling of desillusie te bespeuren over de effectiviteit van het wapen van de standvastigheid tegen de laat zestiende-eeuwse 'condition humaine'. Raphelengius geeft erin niet blijk van de actieve lijdzaamheid, die Lipsius voorschrijft, maar van een passieve gelatenheid. Als deze observatie waar is, dan is het een opvallende ontwikkeling, temeer daar ook Lipsius zelf zich aan het einde van zijn leven tegen zijn eigen filosofie heeft afgezet. Naar verluidt heeft hij op zijn sterfbed over de neo-stoïcijnse deugden gezegd: 'Vana sunt ista', dat zijn slechts ijdelheden.[17]

Naar de oorzaken van Raphelengius' gevoelen, dat ook lijkt te spreken uit het enige contemporaine portret dat van hem bewaard is in de Leidse Universiteitsbibliotheek, kan men slechts gissen. Waren het misschien toch de lichamelijke gebreken van de ouderdom, die hem zo mistroostig maakten? Of was het het leven in het verre, kille Noorden, 'en la melancolique ville de Leide', zoals zijn zoon Frans het eens verwoordde?[18] Het is een bekend verschijnsel dat ballingen en emigranten van de eerste generatie lijden aan heimwee, het gevoel afgesneden te zijn van de wortels van hun bestaan. Wellicht speelden ook de voortdurende en schijnbaar onoplosbare politieke en godsdienstige spanningen in de Nederlanden een rol. De Opstand had de zeventien provinciën in tweeën gedeeld: 'Nous sommes en païs estrangé et ennemy du vostre', schreef Raphelengius aan Moretus in 1589; enkele jaren later

17 Zie Aubertus Miraeus, *Vita Justi Lipsii*, ed. altera, Antwerpen, D. Martinius, 1609, p. 49, waar over het sterfbed van Lipsius wordt geschreven: 'Cum enim ex circumstantibus quispiam Stoïcam illi apathiam suggessisset, Vana sunt ista, respondit: digitoque in Christi crucifixi imaginem, lectulo adstantem, intento, Haec vera est patientia, verissime subiecit'; de passage is ook terug te vinden in de *Justi Lipsii sapientiae et litterarum antistis fama postuma*, Antwerpen, Balthasar I en Jan II Moretus, 1613, p. 134. Ik dank Dirk Imhof die mij op deze passage attent maakte.

18 Franciscus Raphelengius jr. aan Jan Moretus, Leiden, 27 september 1590 (Arch. Plant. 92, f. 83v).

sprak hij van de noodlottige ‘alienation d'esprit’ tussen Noord en Zuid, die alleen God nog zou kunnen helen.[19] Maar tegenstellingen bestonden ook binnen de jonge Republiek, èn in Leiden. De stad was in deze jaren het toneel van ernstige conflicten; zij die godsdienstige verdraagzaamheid voorstonden, vonden radicale calvinistische scherpslijpers tegenover zich. In Antwerpen had Raphelengius, met Plantijn, Arias Montanus en andere vrienden behoord tot, zoals het wel is genoemd, ‘het tweede Huis der Liefde’, de kring, als het zoiets tastbaars was, rond Hendrik Jansen Barrefelt, alias Hiël. De tolerante, spiritualistische idealen die daarin werden beleden, vonden later ook vruchtbare bodem in Leiden, vooral gedurende de eerste jaren na de oprichting van de universiteit. Maar het liberale, humanistische klimaat veranderde en de hiëlisten, of zij die ervoor doorgingen, stonden weldra aan verdachtmaking en verkettering bloot.

Het is in dit verband opvallend hoe Raphelengius Barrefelt aan het lijntje hield aangaande de voortzetting van de uitgave van diens *Imagines et figurae Bibliorum*, begonnen door Plantijn in 1584. De door Pieter van der Borcht geëtste koperplaten voor de illustraties bevonden zich nog in Leiden, maar Raphelengius aarzelde over de uitgave, bevreesd voor de reactie van de autoriteiten en de rechtlijnige calvinisten. Uit de bewaard gebleven brieven van Barrefelt aan Moretus is bekend dat deze lange tijd tevergeefs bij Raphelengius aandrong op verschijning van zijn boek. Toen het werk eindelijk rond 1592 verscheen onder verantwoordelijkheid van Christoffel Raphelengius, waren plaats en jaar van uitgave voor alle zekerheid vervalst.[20]

Maar er is wellicht nog een andere factor die heeft bijgedragen tot Raphelengius' levensmoeheid. In dit verband kan een brief worden aangehaald die hij in 1594 aan Moretus zond. In april van

19 Het eerste citaat komt uit een brief van Franciscus Raphelengius sr. aan Jan Moretus, Leiden, 26 oktober 1589 (Arch. Plant. 92, f. 59r); het tweede uit zijn brief aan Moretus van 27 april 1594 (Arch. Plant. 92, f. 51r).

20 A. HAMILTON, ‘Seventeen letters from Hendrik Jansen van Barrefelt (Hiël) to Jan Moretus’, *De Gulden Passer*, 57, 1979, pp. 62-126; IDEM, ‘From Familism to Pietism. The fortunes of Pieter van der Borcht's biblical illustrations and Hiël's commentaries from 1584 to 1717’, *Quaerendo*, 11, 1981, pp. 271-301; zie voorts P. VISSER, ‘Jan Philipsz Schabaelje and Pieter van der Borcht's etchings’, *Quaerendo*, 18, 1988, pp. 35-70.

dat jaar was zijn echtgenote, Margareta Plantijn, overleden. Op het bericht van haar dood had Moretus aan Raphelengius een betuiging van zijn leedwezen gestuurd, waarin hij zijn schoonbroer tevens een hart onder de riem stak. Deze brief is niet overgeleverd; alleen Raphelengius' antwoord van 27 april is bewaard. Raphelengius reageert hierin op Moretus' vermaningen de moed niet te verliezen. De belangrijkste passage luidt:

Il est bien vray que vous me direz estre beaucoup plus proufitable que ie me fortifie pour encore plus long temps vivre afin d'assister a mes enfans dautant que ie leur vien bien à poinct tandis quil n'y a nul encores marié pour estre chef de la famile. A quoy i'ay bien respect et suis d'intention de me garder et soustenir en ceste vie aussi long temps quil plaira au grand capitaine de me maintenir et de ne partir de ceste station. Mais ie ne me puis resouldre qu'a un deslogement puis que ma compagne me monstre le chemin devant. Que sil plaist a Dieu me prolonger la vie, ie tascheray avec mes enfans de poursuivre le train accoustumé, entretenant tousiours bonne correspondence ensemble avec les amis desquels nous esperons aucun confort et soulagement: avec vous premierement qui estes en tel degré que debvez estre miroir a toute la posterité plantinienne, donnant tel exemple aux autres qu'ils vous ayment et reveront. Car si on vient a cercher chacun son propre sans se soucier de la charité et concorde laquelle s'entretient d'une alaigresse et promptitude d'esprit, consistant plus en la liberalité qu'en richeté, il s'engendra de iour en iour des arrieres pensees, soupçons et chagrins; et chacun se desfera de son compagnon; mesmement frere de son frere. Ce que ie dis afin que nos enfans avec les vostres et de mes confreres se puissent entretenir aimablement ensamble, ayants prins bon exemple de leurs parents...[21]

Raphelengius raakt hiermee aan het grote dilemma waarmee hij, en ook Plantijns andere directe nazaten werden geconfronteerd. Zij hadden in Antwerpen geleefd en gewerkt in een unieke

21 Franciscus Raphelengius sr. aan Jan Moretus, Leiden, 27 april 1594 (Arch. Plant. 92, f. 51).

omgeving. Het Plantijnse Huis was tijdens zijn hoogtijdagen niet alleen de grootste drukkerij van Noord-West Europa, maar ook een model van zestiende-eeuwse ondernemerslust, een centrum van internationale humanistische cultuur, een vrijhaven voor geestverwanten. Maar daarnaast was het ook een unieke familieonderneming, die werd samengebonden door een gemeenschappelijk ideaal van niet aflatende arbeid en morele standvastigheid in de hoop een betere wereld te bewerkstelligen. Toen Plantijn overleed, waren zij die achterbleven zich zeer bewust van hun opdracht dit ideaal hoog te houden, een opdracht die hen met het voortschrijden der tijd echter steeds moeilijker moet hebben toegeschenen. Mogelijk is dit uiteindelijk het probleem geweest dat de oude Raphelengius het meest heeft gekweld: de vrees dat de eenheid en vrede die in de grote politiek en godsdienst verloren was gegaan, ook in de kleine kring van de Plantijnse familie niet zou kunnen worden bewaard en dat daarmee de grote Plantijnse traditie te gronde zou gaan.

Onbekend is of ook Jan Moretus onder een dergelijke zelfstrijd gebukt is gegaan. Misschien had hij voor dergelijke beslommeringen toch een te nuchtere instelling. Vast staat wel dat later zowel Raphelengius' zoon Franciscus als Moretus' zoon Balthasar met het zelfde probleem van de geestelijke erfenis van Plantijn hebben geworsteld. Toen in 1600 Christoffel Raphelengius, die na de dood van zijn vader in 1597 zijn plaats als academiedrukker had overgenomen, overleed, kwam de last van de onderneming geheel op de schouders van Franciscus jr. te liggen. Deze had echter grote twijfels of hij de zware taak wel aankon, temeer daar zijn jongere broer Joost op dat moment in het buitenland verkeerde. Hij overwoog ernstig het bedrijf van de hand te doen en zich met zijn zuster Elizabeth op hun buiten terug te trekken. Waarschijnlijk door vermaningen uit Antwerpen zich niet zo makkelijk gewonnen te geven, èn door de tijdige terugkeer van zijn broer, slaagde hij erin zichzelf te hervinden en de drukkerij nieuw leven in te blazen.

Balthasar Moretus maakte een vergelijkbare crisis door. Na de dood van Jan Moretus in 1610 had hij samen met zijn broer Jan jr. het bedrijf geleid. Toen Jan echter in het voorjaar van 1618

overleed, kwam ook Balthasar er geheel alleen voor te staan. Nu was het de beurt aan de Raphelengiussen om hun Antwerpse neef uit de put te trekken en moed in te spreken. Franciscus schreef in een lange brief onder meer: 'De eere van onser grootvaeders, u.l. vaeders, ende uwerbeide animeuse daeden rust nu heel op u.l. In Labore hebt gij u tot noch toe wel gequeten; laet het niet ontbreken aen de Constantia.'[22]

Zo hielden Plantijns kinderen en kleinkinderen elkaar, ondanks alles wat hen scheidde, op de been. De vrees van de oude Raphelengius bleek ongegrond. Sterker nog, de verbroken eenheid van het Plantijnse Huis zou niet veel later, althans in materiële zin, worden hersteld. Toen Frans en Joost Raphelengius, die beiden ongetrouwd waren gebleven en derhalve geen kinderen hadden, in 1618 besloten hun boekhandel op te heffen, zorgden zij ervoor dat, met uitzondering van een gedeelte van de Arabische letters, die aan de Engelse arabist William Bedwell werden verkocht,[23] het gehele bezit aan stempels, matrijzen, houtblokken en koperplaten - de trots van het huis - terugkeerde naar Antwerpen. Waar het tot op de dag van vandaag wordt bewaard.

22 Franciscus Raphelengius jr. aan Balthasar Moretus, Leiden, 27 maart 1618 (Arch. Plant. 92, f. 163r).

23 A. HAMILTON, 'The victims of progress. The Raphelengius Arabic type and Bedwell's Arabic lexicon', in: F. DE NAVE (red.), *Liber amicorum Leon Voet*, Antwerpen 1985, pp. 97-107.

Summary

After the death of Christopher Plantin in 1589 his two sons-in-law, Jan Moretus in Antwerp and Franciscus Raphelengius in Leiden, and after them their sons, continued the activities Officina Plantiniana. Despite initial problems about the division of Plantin's estate and the increasingly definitive political separation of the Northern and Southern Netherlands, they kept up a close correspondence, of which some 100 letters sent by the Raphelengii to Antwerp are preserved in the Plantin-Moretus Museum. From these letters it can be deduced that Plantin's descendants - each for his own reasons - at times felt themselves incapable of following Plantin's great example. Franciscus Raphelengius, who left the running of the Leiden branch of the Officina Plantiniana largely to his sons in order to devote himself to his Arabic studies, greatly suffered from the fear that the unity and harmony of the Plantin house and family might be destroyed. His son Franciscus the younger, as well as Jan Moretus's son Balthasar, felt themselves to be unequal to the task of continuing the business. Yet, in the end the separation between the two branches of the Officina Plantiniana would be healed, at least in a material way, when the Raphelengii at their retirement in 1618 sent practically all their types back to Antwerp.

Balthasar Moretus' *Conamina poetica* (1588-1592)

Dirk Sacré

> Sed o felicem hanc quoque nostram Antverpiam duobus praecipue civibus, Rubenio Moretoque. Utriusque aedes spectabunt exteri, admirabuntur advenae. (Johannes Woverius to Balthasar Moretus, 1-X-1620)[1]

Balthasar Moretus (1574-1641) is one of the better known descendants of Plantin. There are several reasons why he has caught the attention of scholars. As a printer, Balthasar produced a fair number of beautiful baroque books; he was a fellow student and a lifelong friend of Peter Paul Rubens, whose collaboration he sollicited for the title pages of a number of his books.[2] He was responsible for rebuilding the *Officina Plantiniana* in its actual form. Moreover, Balthasar Moretus was a student, and later a friend and an eulogist of Justus Lipsius. Traditionally, he is described as the best scholar the Plantin-Moretus family ever had. He was well acquainted with Latin versification, and has often been labelled as an excellent Latin poet: Jacobus Henricus Hoeufft was neither the first, nor the last connoisseur of Neo-Latin poetry to praise Moretus' Latin verse:

1 Cp. *Correspondance de Rubens* (note 10), nr. CCIII.

2 Cp. e.g. M. ROOSES, *Petrus-Paulus Rubens en Balthasar Moretus. Een bijdrage tot de geschiedenis der kunst* (Antwerpen - Gent 1884); *P.P. Rubens en het Plantijnsche Huis. Petrus Paulus Rubens en Balthasar I Moretus* door H.F. BOUCHERY; *Rubens als boekverluchter voor de Plantijnsche Drukkerij* door F. VAN DEN WIJNGAERT, Maerlantbibliotheek, IV (Antwerpen 1941); *P.P. Rubens als boekillustrator. Tentoonstelling 7 mei - 4 juli 1977* (Antwerpen 1977); M. SABBE, *De meesters van de Gulden Passer. Christoffel Plantin, aartsdrukker van Filips II, en zijn opvolgers, de Moretussen* (Rotterdam, sec. edn. 1978), passim; A. GERLO, 'Rubens and Humanism', in R. DE SMET, H. MELAERTS, C. SAERENS (edd.), *Studia varia Bruxellensia ad orbem Graeco-Latinum pertinentia*, II (Leuven 1990), pp. 57-81; M. MORFORD, *Stoics and Neostoics. Rubens and the Circle of Lipsius* (Princeton 1991).

> Dum Stephanus Gallis Italisque Manutius oris
> gloria, Belgarum fama Moretus erit.
>
> Non tantum eruditos inter typographos, sed et inter felicissimae venae poetas numerari meretur Balthasar Moretus (...) licet sparsim fere edita sint eius carmina.[3]

In this article, I want to have a closer look at Balthasar Moretus' first experiments in Latin verse, and, more than seventy years after Maurits Sabbe,[4] to reexamine the main source of our knowledge of young Balthasar's verse, viz. manuscript 202 of the Plantin archives. This codex has 45 folia and contains both letters and (above all) verses by Balthasar Moretus, his brother Melchior, and some other members and friends of the family. It is entirely in the hand of young Balthasar Moretus, which is sometimes very difficult to read: Balthasar was partly paralysed on the right side;[5] beneath one of his poems, written with the left hand, he noted somewhat euphemistically: 'scribebat Balthasar Moretus XVI annos natus manu ambidextra XXV maij MD.XCI'.[6]

The manuscript pieces give us information on Balthasar's school life, his friends and relatives, and his first contacts with Justus Lipsius. A full conspectus of the contents is given in ap-

3 J.H. HOEUFFT, *Parnasus Latino-Belgicus sive plerique e poëtis Belgii Latinis, epigrammate atque adnotatione illustrati* (Amstelaedami - Bredae 1819), pp. 108-109. Cp. L. VOET, *The Golden Compasses* (Amsterdam 1969) (Hence *GC*), I, p. 205: 'His Latin verses can bear comparison with the best that the age produced.', and Valerius ANDREAS, *Bibliotheca Belgica. Facsimile of the Edition Louvain 1643*, Monumenta humanistica Belgica, 5 (Nieuwkoop 1973), p. 103: 'Balthasar Moretus, Ioann. Fil., Christophori Plantini nepos, Antverpianus, vir ingenii, iudicii et eruditionis praestantis, nec venae infelicis poeta, versus multos lusit sparsim editos (...).' Hoeufft's words reveal his use of Valerius Andreas' work.

4 M. SABBE, *De humanistische Opleiding van Plantin's Kleinkinderen* (Gent 1924), 17 pp. Off-print from *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie*, jaargang 1924. Enlarged in ID., *De Moretussen en hun kring* (Antwerpen 1928), pp. 5-26.

5 Cp. Arch. ms. 10, f. 285v (Johannes Moretus to Benedictus Arias Montanus, 18-X-1590): 'Unus filiorum superstitum, qui est seniori proximus, dextera manu et latere integro impotens natus est tempore primi tumultus Antverpiensis, quo matrem cum prole tunc amittere metuebam. (...) Ingenio is valet sinistraque manu scribit eleganter, ad Rhetoricam pervenit in studiis. Speramus ipsum quandoque in typographia nobis profuturum in munere correctoris obeundo, cum sedentaria vita ipsi eligenda sit (...).'

6 F. 37v.

pendix 1. I must observe that not all Balthasar's juvenile poems are to be found in our codex; ms. 1150a of the archives has some other Latin verses and moreover contains a number of poems that are present in ms. 202 as well; they sometimes offer different readings which seem to be posterior to the text of ms. 202.

1. Balthasar Moretus and school life

From a letter from Joannes Moretus, Balthasar's father, to Arias Montanus we know that Balthasar was in the last class of grammar school in 1590-1591.[7] That year he won the second prize and was given a copy of Verepaeus' grammar by his teachers. Furthermore, the accounts in the Plantin-Moretus archives inform us that Balthasar went to school from the end of April 1586 at the latest.[8] This would mean that Balthasar entered the college at the age of eleven and that his first complete school year was 1586-1587, when he was in the *quinta classis.*

About the school Balthasar attended no doubt is possible: it was definitely not the Jesuit College (founded in 1575), nor the Augustinian School, as L. Voet wrote[9] (that school did not exist until 1608), but the so-called 'Papenschool van Onze-Lieve-Vrouw', i.e. the chapter school of Our Lady near Antwerp Cathedral, as both the accounts and Balthasar's juvenile verse prove. In that school he must have seen Peter Paul Rubens quite regularly for at least two years (1587/8 - August 1590):[10] 'Fratrem tuum jam a puero cognovi in scholis et amavi lectissimi ac suavissimi ingenii juvenem', he wrote later to Peter Paul's brother Philippus Rubenius.[11]

7 Cp. note 5.

8 Cp. M. ROOSES, *Rubens' leven en werken* (Amsterdam - Antwerpen - Gent 1903), p. 28. At that time, Gulielmus Fabius (Boonaerts) was concluding his term as headmaster; on April 30 he left for Leuven, where he was appointed a professor of Greek.

9 L. VOET, *GC*, I, p. 205.

10 July 1587-August 1590 according to M. ROOSES, *Le musée Plantin-Moretus* (Anvers 1914), p. 275; *Correspondance de Rubens et documents épistolaires concernant sa vie et son oeuvre*, publiés, traduits, annotés par Ch. RUELENS, I: *1600-1608* (Anvers 1887), comm. on ep. I; M. MORFORD, *Stoics and Neostoics. Rubens and the Circle of Lipsius* (Princeton 1991), p. 187 (and p. 37, where 1592 is a lapsus). 1588- August 1590 according to H. BOUCHERY, *o.c.*, p. 7. Cp. also F. PRIMS, 'De papenschool tot in 1633' and 'De scholen van P.P. Rubens', in ID., *Antwerpiensia. 18de Reeks* (Antwerpen 1948), pp. 22-25 and 127-129.

11 On 3-XI-1600 (cp. *Correspondance de Rubens, o.c.*, ep. I).

Our manuscript contains pieces from 1588 to 1592,[12] the first dating from about 4 September, 1588, the last from 1 October, 1592. In the autumn of 1588, Balthasar moved up from the *classis quarta* to the *tertia* or *syntaxis*, traditionally the class in which pupils started to study prosody and metrics, and to write Latin verse. Our codex does not have Balthasar's very first exercises[13] in verse - since he no doubt had to restore verses, the word order of which had been disturbed, to make verse paraphrases of adagia or to rewrite little poems in other metres.[14] Balthasar used a new copy book for his first original little poems, and it is only that book that came to us.[15]

Balthasar's experiments dating from his *syntaxis* are all written in hexameters or in elegiac couplets. There is only one poem in distichs consisting of dactylic hexameters and iambic dimeters.[16] A fair number of poems concern Balthasar's elder brother Melchior Moretus, born in 1573, who in 1588 left his Antwerp school (probably the already mentioned *Papenschool*) to continue his studies in Douai at the *Collegium Aquicinctinum*, the Collège d' An-

12 Not 1591, as M. SABBE, *o.c.*, p. 4 wrote.

13 We want to note that ms. 312 = M 222 of the Museum Plantin Moretus is apparently a workbook of Latin (and a small amount of Greek) calligraphy of young Balthasar. It contains e.g. repeatedly copied fragments of Juvenal's satire 13.

14 Cp. for that practice i.a. Lambertus Thomas Schenckelius' ('s-Hertogenbosch, 1547 - after 1624) *Tabula publicae scholae Mechliniensis* (Antwerp, Plantin, 1576): F.G.C. BETERAMS, 'Lambertus Thomas Schenkels en zijn Tabula Publicae Scholae Mechliniensis. Bijdrage tot de studie van het humanisme', *Handelingen van de Kon. Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Lunst van Mechelen*, 52 (1948), 98-155 - with the text - (p. 144).

15 Apart from two copy books dating from 1586 (MPM, arch. 1087-1088) and containing grammatical rules (often with translations in Dutch), *sententiae*, *epistularum formulae*, *excerpta ex auctoribus*, etc. These notes mention a 'magister Petrus' and a 'praeceptor Levinus' (Basius; cp. infra). See also note 13.

16 F. 2v: Frater Fratri (September 1588). In the 16th century, young students were taught very soon this metrical system, which we mainly know from Horace's *iambi.* Constantinus Hugenius (Huygens), whose first *conamina poetica* survive, had to practise iambic verse very early too (cp. *De gedichten van Constantijn Huygens*, *o.c.*, 1, p. 5 [1608] - in acatalectic iambic *quaternarii*. The chapters on prosody and metrics in Lambertus Schenckelius' *Grammaticae Latinae breves, utiles et necessariae praeceptiones* (...) (Antverpiae, 1582) discuss the hexameter, the pentameter and immediately afterwards iambic verse; the same order also in Iohannes Gheesdalius' *Stichologia sive de syllabarum et carminum ratione* (Antverpiae, 1591).

chin, run by the Jesuits.[17] Around September 4, Balthasar wrote about Melchior's departure, hoping that he would arrive safe and sound in Douai. It would be vain to search after inspired poetry in this, probably his first original composition (and I am afraid this verdict applies to most of the 'poems' the manuscript contains):

> Cum se quarta dies Septembris prompserat orbi,
> dulci discessit patria carumque reliquit
> frater avum ac aviam, patrem matremque, propinquos
> deseruitque suos fratres omnesque sorores,
> ut studiis almis incumberet ipse Duaci.
> Maerore afficior, si sit via plena periclis:
> forsan nam casus varios mortemque subiret.
> Sed confido Deum, qui dextra cuncta gubernat,
> custoditurum tanto a discrimine fratrem.[18]

A few weeks later, he expressed his joy on hearing that Melchior had reached Douai without problems, as the latter had written to his father Johannes Moretus:

> Si bene tu valeas, laetor, carissime frater;
> fruor salute prospera,
> gratia sit Christo genito per tempora cuncta.
> Valet pater, parens tua,
> atque tui fratres omnes caraeque sorores,
> patrisque tota familia;
> sed soror ex papulis nunc maxima nostra laborat;[19]

17 Confirmed by *Correspondance de Plantin*, *o.c.*, nr. 1401 and nr. 1403 (Johannes Moretus to the director of the College at Douai, 1-IX-1588; Plantin to the same, 3-IX-1588: 'Interea rogo et obsecro Rev. P.V. ut dignetur favere studiis mei nepotis, qui has tibi tradet; eum siquidem istuc mittimus, apud amicum nostrum Bogardum, ad aliquod tempus studia prosecuturu<m>, quo felicius in taberna libraria hic existens patrem in scribendis litteris et aliis ad hanc mercaturam necessariis patrem iuvare possit.').

18 F. 2r. A figure of that manuscript poem is to be found in G. PERSOONS, 'Joannes I Bogardus, Jean II Bogard en Pierre Bogard als muziekdrukkers te Douai van 1574 tot 1633 en hun betrekkingen met de Officina Plantiniana', *De Gulden Passer*, 66-67 (1988-1989), 613-666 (p. 617). In quoting Balthasar's verse in this article, I have modernized the interpunction and orthography.

19 This concerns Catharina, who was six years younger than Balthasar.

avus valet, simul avia.
Devenere patris tua, frater, scripta peralmi,
care, ad manus, sensi ex quibus
te salvum (laus sit Domino!) venisse Duacum:
occupat ob id me gaudium.
Faxit cunctipotens Christus possis ut habere
habitaculum felix ibi.[20]
Haec capias, frater, nunc a me carmina quaedam
atque valeas, carissime.[21]

But let us return to the Antwerp Latin school, and see if Balthasar's verses give us any information about his teachers, his study material or other aspects of school life. The headmaster of the chapter school was Rumoldus Verdonck (Eersel, ca. 1541 - Antwerp, 1620),[22] who had come from a school in Lier and who had been teaching in Antwerp since 1579, and was headmaster of the *Papenschool* of Our Lady since 1585. Balthasar wrote a little poem

20 In fact, Melchior was a *commensalis* of the printer Johannes [II] Bogardus, a friend of Johannes Moretus. So he lived probably 'sub bibliis aureis' in the Rue des Ecoles at Douai. Cp. *Correspondance de Plantin*, *o.c.*, nr. 1417 (Johannes Moretus to Melchior, between 3 and 22-XII-1588: Bogardus and Johannes Moretus will provide Melchior with all the books he needs, i.a. Cicero); nr. 1419 (Plantin recommends Melchior to Johannes Sandersonus, 7-XII-1588); nr. 1508 (Johannes Moretus to Martinus Antonius Delrio, between 4 and 15-XI-1589: 'Gavisus sum summopere cum intelligerem R.T. filium meum cordi esse'; confirmed by ILE VI 93 02 10 D). On Johannes Bogardus and his homonymous son, see A. ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites de la Belgique actuelle*, Collection du Centre Nat. de l' archéologie et de l'histoire du livre, Publications, 3 (Nieuwkoop 1975), pp. 20-21. At the start of the school year 1589-1590, Bogardus dismissed Melchior Moretus - 'fortassis ea de causa ut liberior esset solus cum uxore et liberis' (Johannes to Melchior Moretus, 18-I-1590: Arch. ms. 10, f. 268r -, who moved in with a widow. There he had to share a room with a classmate and this new situation did not please him at all (cp. Joh. Moretus to Melchior, 18-X-1589; XI-1589; XII-1589; 18-I-1590; II-1590: Arch. ms. 10, ff. 258v; 261r; 265r-v; 268r; 271r). On April 10, 1590 he had moved in with another person, a *licentiatus* (cp. Arch. ms. 89, pp. 453-456).

21 F. 2v. In line 9, *peralmi* is a word unknown to the ancients; Balthasar used this adjective a couple of times as a metrically convenient filler.

22 Cp. H.L.V. DE GROOTE, 'De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 50 (1967), 179-318; 51 (1968, 5-52 (pp. 196 and 310); M.A. NAUWELAERTS, 'Humanisme en onderwijs', in *Antwerpen in de XVIde eeuw* (Antwerpen 1975), pp. 257-300 (pp. 290-291); ID., 'Pieter Pauwel Rubens en het Antwerpse humanisme', *Hermeneus*, 49 (1977), 147-157 (p. 148).

to him, asking a day off for himself and his friends.[23] The same request occurs in a poem *ad praecep<t>orem*,[24] written on November 12, 1588, in which Balthasar, on behalf of his fellow class members, implores a day off on Saint Levinus' day, his master's patron saint. These verses too are quite poor, and Balthasar was aware of that:

> Adsunt nunc divi sollemnia festa Levini,
> cuius, praeceptor, nomen, amande, geris.
> Nos te discipuli nunc supplice voce rogamus
> eius ut in laudem ludere nos cupias.
> At postquam est animus lusu recreatus honesto,
> fervidior studium rursus adire queat.
> Scribere plura lubet, sed sunt in carmina vires
> exiguae nobis ingeniique parum.
> Hoc unum oramus, reverende Levine magister,
> exorare velis omnibus ut veniam.

This is of course a typical school argument; it reminds us of Erasmus' colloquium *De lusu*: there Cocles 'orat ludendi veniam' on behalf of his friends.[25] Be that as it may, the teacher Moretus addressed his verses to must be Levinus Basius (Baes),[26] whose name occurs a few times in our manuscript. Basius was not from Antwerp; the Antwerp parish registers tell us that on 23 October 1588 he married Catharina Verdonck, a cousin of Balthasar's headmaster. On 25 January 1589 Catharina gave birth to a son called Paulus.[27] A few months later Basius and his wife left Antwerp for Dunkirk, where Basius was appointed as a teacher:

23 F. 7r (2-II-1589).
24 F. 3v.
25 *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata*, I, 3: *Colloquia*, edd. L.-E. HALKIN, F. BIERLAIRE, R. HOVEN (Amsterdam 1972), pp. 163-164 (p. 164).
26 Cp. DE GROOTE, *o.c.*, p. 226. Basius had already been Balthasar's teacher in 1586 (cp. MPM, arch. 1087-1088, f. 27r).
27 F. 8r-v. Confirmed by ff. 9r-10r (letter from Balthasar to Melchior Moretus; there Basius is called a *hypodidascus* (= *hypodidascalus*)).

Laevinus Basius, noster praeceptor, abivit,
coniux post paucos estque secuta dies.
Sustinet ille scholam Dunkerki rite sacerdos
quam magis haud potuit sustinuisse senex.
Apte praedoctus docuit nos hactenus ille,
eloquio clarus, sedulitate valens.[28]

Later on, Balthasar Moretus kept in touch with his former teacher, as is proved by two epigrams from Basius: they suggest that Basius was given some financial support by Balthasar, and show that he was still alive in 1619.[29]

In Antwerp, a certain Johannes took the place of Basius:

Nos vero nunc praeceptor docet ille Joannes,
omnibus orbatus qui fuit ante bonis
quam gressum infelix nostram tetulisset ad urbem,
istius instantis nescius ille mali.
Ipse est versatus, bene sedulus atque peritus,
orator praestans atque poeta bonus.[30]

Who this Joannes was we do not know. Was Balthasar unable to insert his family name in a dactylic verse? Or did he presume that, thanks to the allusion to his 'being robbed of everything before he came to Antwerp', his brother would know who was meant? The *Papenschool* was a flourishing school, the masters of which came and went. In our period, several persons called Johannes taught there: Johannes Grameyen, Johannes Monsieur,...[31] It is not impossible that we have to consider Johannes Gheesdalius, who was a Latin poet and prose writer known to Plantin, who had been suspected of heresy and had therefore been forbidden to teach (1579-1580): in 1585 or 1586 he came to the Papenschool; in 1591, Balthasar Moretus addressed a poem to Gheesdalius, ex-

28 Ff. 12v-13r, ll. 7-12 (spring of 1589).
29 Cp. appendix 2.
30 F. 12v, ll. 13-18.
31 Cp. DE GROOTE, *o.c.*, passim.

pressing his gratitude for the poetry he had received from him.[32] Another possibility would be to think of Johannes Peltanus († September 1606), a Norbertine monk who was said to have a good knowledge of Greek and Latin, and to write Latin poetry,[33] or of Johannes Scalcus (Godschalck), who taught Latin at the *Papenschool* from 1585 until his death in 1601.[34]

> 'Singulis annis semel, ut minimum, aut bis comoedia vel tragoedia honesta nullaque obscenitatis labe contaminata, bene Latina, pura et emendata publice exhibebitur: quae scilicet actoris formet linguam, spectantium capiat oculos, aures oblectet audientium et simul mores erudiat.'[35]

These and other considerations pushed most teachers to attach great importance to the performance of Latin plays. In Balthasar's juvenile poems we have the account of such a performance.[36] The verses tell us that on the feast of St. Catherine, 25 November 1588, Balthasar assisted at the staging of a play *De sancta Cathari-*

32 F. 41r-v. Cp. DE GROOTE, *o.c.*, pp. 257 and 20-21.

33 Cp. F. SWEERTIUS, *Athenae Belgicae* (...) (Antverpiae 1628), p. 460; L. GOOVAERTS, *Ecrivains, artistes et savants de l' Ordre de Prémontré. Dictionnaire bio-bibliographique*, 2 (Bruxelles 1902-1907), pp. 26-27; P.A. VANDERMEERSCH, 'The Reconstruction of the Liber Quintus Intitulatorum Universitatis Lovaniensis (1569-1616), Part Two: The Theologians, 1579-1605', *Lias*, 13 (1986), 1-67 (pp. 43-44). Johannes Antonius Peltanus, 'frater religiosus Antwerpiensis, norbertinus, premonstratensis' became a baccalaureus biblicus in Leuven in October 1599 and did his last examinations on May 14, 1601. This would mean that he started to study in Leuven around 1595. From Balthasar's letter, we know that he was already a *monachus* in 1592: GV d 37 (Balthasar Moretus to his father, Leuven, October 16, 1592): 'M. Rumoldum Verdonckum et M. Ioannem Peltanum monachum plurima salute impertio mihi inter amicos imprimis colendos, illius etiam hypodidascalos...'. The context clearly concerns the school; we might presume that Peltanus too was a teacher of Balthasar. But we hardly know anything on Peltanus' life. Is he identical with the Johannes Peltanus who was accepted as a *hypodidascalus* of Verdonck in 1590 (cp. H.L.V. DE GROOTE, *o.c.*, p. 292)? Did he teach before he was accepted by the guild or before he entered the convent? The Peltanus Balthasar mentions in his letter lived in fact in Antwerp and was versed in the Greek language as well as in Latin poetry: he wrote a *Vita S. Norberti* and *Mysteria Dei-Hominis* in verse; these works were never published.

34 Cp. H.L.V. DE GROOTE, *o.c.*, p. 259.

35 Schenckelius in his *Tabula publicae scholae Mechliniensis*; cp. BETERAMS, *o.c.*, p. 151.

36 Ff. 4r-5r.

na, written by Lambertus Thomas Schenckelius. For the benefit of his brother, Balthasar gave a summary of the play, mentioned that Schenckelius himself (who had left Mechlin for Antwerp a few months before) had publicly drawn attention to the paradoxical nature of the action on stage, stressing how strange it was that the emperor Maxentius' wife complained about the tortures Catharina was put to, that she blamed her husband for killing an innocent woman, and that she confessed that she had been converted to the Christian faith by the young woman herself:

> Praeceptor protinus ipse
> Schenchelius clara tunc voce 'Stupescite!' clamat:
> 'Hic regem obiurgat coniux regina maritum,
> immeritam cupiat quod dira morte perire
> virginem, et ingenue se Christi<c>olam esse fatetur.'[37]

Making use of Balthasar's summary,[38] it should be possible to determine whether or not the anonymous play *Tragedia Catharinae*, which exists as a manuscript in the archives of Mechlin, is the work of Schenckelius - whom we know to have been the headmaster there from 1574 to 1580 and from 1585 to 1588.[39]

Balthasar's poems inform us as well about the books he had to use. In the middle of February 1589, he wrote that he needed

37 F. 4v. L. Le Clercq, 'Une requête autographe de L.-Th. Schenckels (Bruxelles, avril 1624)', *De Gulden Passer*, 16-17 (1938-1939), 21-27 supposes that in 1588 Schenckels was a private teacher of the sons of Johannes Moretus.

38 Full text of Balthasar's clumsy poem in appendix 3.

39 Cp. E. Steenackers, 'Lambert-Thomas Schenckels de Bois-le-Duc recteur de la grande école à Malines 1574-1588', *Handelingen van den Mechelschen Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst*, 36 (1931), 111-154 (gives only a very concise summary of the anonymous play and quotes a few verses from the prologue (pp. 118-119)). For the theme of Catharina in Latin plays, cp. i.a. Gregorius Holonius, *Catharina. Tragoedia de fortissimo S. Catharinae Virginis, doctoris et martyris certamine* (Antverpiae 1556): see J.A. Parente, Jr., 'Counter-Reformation Polemic and Senecan Tragedy: The Dramas of Gregorius Holonius (1531? - 1594)', *Humanistica Lovaniensia*, 30 (1981), 156-180.

Ovid and Virgil (two authors who, indeed, were quite often read in the *syntaxis*),[40] and Johannes Ravisius Textor's *Epitheta*, of which he asked his father to provide the edition in quarto:

> Sed, multum reverende parens, te hoc carmine quaeso
> ut placeat donare mihi pro frugibus illis
> Epitheta in quarto docti Textoris et aptos
> nasonis versus et carmina docta Maronis.
> quos libros prodesse mihi multum arbitror, alme,
> posse, parens: ideo precor haud donare recuses.[41]

Textor's work, which was often reissued in the *Officina Plantiniana*,[42] was one of the most popular school books: as a forerunner of the *Gradus ad Parnassum*, it provided the students with all possible epithets and adjectives, enabling them to complete or to embellish their verses.[43] It is the same book Boileau jeered at in one of his Latin poems (ca. 1657): such books were an aid, Boileau wrote, to the use of borrowed phrases in futile student poems:

> Quid numeris iterum me balbutire Latinis,
> Longe Alpes citra natum de patre Sicambro,
> Musa jubes? Istuc puero mihi profuit olim,
> Verba mihi saevo nuper dictata Magistro
> Cùm pedibus certis conclusa referre docebas.
> Utile tunc Smetius manibus sordescere nostris;
> Et mihi saepe udo volvendus pollice Textor
> Praebuit adsutis contexere carmina pannis.

40 In the Museum Plantin-Moretus, there are several Plantin editions of Virgil with annotations in the handwriting of Balthasar Moretus: *Aeneidos liber III* (1575), *Aeneidos liber IIII* (1575), *Aeneidos liber VI* (1581) and *Bucolica* (1575): cp. L. VOET, *The Plantin Press* [hence *PP*] (Amsterdam 1980-1983), nrs. 2459, 2460, 2462 and 2463. It is obvious that these extensive notes were dictated by Balthasar's teacher(s). Through a thorough investigation of these comments we would gain a clear understanding of how the ancient authors were taught to Balthasar and Johannes Moretus, and to Peter Paul Rubens.

41 F. 11r. Balthasar lengthens the first syllable of *epitheta.*

42 Cp. L. VOET, *PP*, nrs 2300-2304.

43 Cp. I.D. MC FARLANE, 'Reflections on Ravisius Textor's *Specimen Epithetorum*', in *Classical Influences on European Culture A.D. 1500-1700. Proceedings of an International Conference Held at King's College, Cambridge, April 1974*, ed. R.R. BOLGAR (Cambridge 1976), pp. 81-90.

Sic Maro, sic Flaccus, sic nostro saepe Tibullus
Carmine disjecti, vano pueriliter ore
Bullatas nugas sese stupuere loquentes...

Que je bégaye encor sur des rythmes latins?
Muse, qu' exiges-tu de moi, que les destins
Loin des Alpes ont fait Sicambre de naissance?
Tes leçons m' ont servi dans ma lointaine enfance,
Quand je tournais en vers, d' un métier diligent,
La prose que dictait un bourreau de régent,
Et qu' aux règles des pieds je contraignais mon style.
Alors j' ai pu friper d' un maniement utile
Smetius et j' ai dû, poissant du doigt Textor,
En lambeaux recousus dépecer son *Trésor*.
Combien de fois Horace et Virgile et Tibulle,
Mis en pièces par un poète ridicule,
Virent avec stupeur leurs débris empruntés
Gonfler de vains discours des puerilités![44]

A few days later, Balthasar must have received the books in question from his grandfather, Plantin himself. He thanked him with a poem on Christ's cross:

Pro paucis tibi quae exscripsi, carissime multum
o ave, praeclaros donas mihi corde lubenti
libros, unde tibi dignas persolvere grates,
debita vel recte non praemia reddere possum.
Hinc mea Musa monet me carmina pauca sonare,
prorsus ut indignus merito non esse precarer,
egregiis libris his cum non ulla vicissim
munera donarem (quae inculta proferat arte
ingenium: mihi enim non extant aurea dona).

44 Nicolas BOILEAU-DESPRÉAUX, *Odes. Poésies latines. Poésies diverses et Epigrammes. Prologue d' Opéra. Chapelain décoiffé. Pièces attribuées.* Texte établi et présenté par C.-H. BOUDHORS, Les Textes Français (Paris 1960, 2nd ed.), pp. 24 and 130-131. French translation by Boileau, whose famous *Dialogue des poètes* develops similar ideas.

De cruce sancta igitur decrevi scribere paucos
versus, quae Dominum portavit cuncta regentem.
Ergo, ave care, precor cupias mea carmina parva
consuluisse boni, veluti tua munera grata
sunt mihi. Perbelle valeas, ave, tempore cuncto.[45]

A couple of months later, in May 1589, Plantin must have given more books to his grandson. Balthasar thanked him again with a poem, this time on the Trinity feast.[46]

From f. 17 on, we have the exercises of Balthasar in the *classis secunda.* Balthasar went on writing to his brother in Douai, who now wrote answers to his *fratres*, i.e. Balthasar and Johannes II Moretus. So, in 1589-90, Johannes II Moretus, who was two years younger than Balthasar,[47] was able to read Latin; he too must have frequented the *Papenschool*, and it even seems that he was in the same class as Balthasar.[48]

Balthasar needed new books. As a New Year's present, he would welcome an edition of Cicero:

Ciceronis opuscula docti
(hoc auctore nihil cum sit praestantius atque
nullus ita, ut nosti, nostris queat utilis esse
auctorum studiis) pro dicto munere strena
te rogo, care pater, mihi non donare recuses.[49]

45 F. 11v.
46 Ff. 13r-14r.
47 He was born on July 27, 1576: cp. J.-B. VAN DER STRAELEN, *Geslagt-Lyste*, *o.c.*, p. 19.
48 Cp. Arch. ms. 10, f. 285v (Johannes Moretus to Arias Montanus, 18-X-1590): 'Primus natus XVI annorum [Melchior] in studiis ad Logicam pervenit; minor [Johannes] cum secundo [Balthasar] in Rhetorica versatur.' Balthasar was a better student than Johannes, who at the age of fourteen was perhaps not ready for the *Rhetorica*: cp. Johannes Moretus' letter to Melchior, Nov. 1590 (Arch. ms. 10, f. 290v): 'Fratres tui ad te scribunt; Balthasar (ut ex litteris cognosces) studiis addictus est, non ita Johannes; aetas etiam seniori quandoque quid magis tribuit.'
49 F. 18r. In Balthasar's poems, slight variations on *mihi non donare recuses* return continually.

Thus he wrote to his father in the very first days of 1590. The same year he asked for a manual by Georgius Fabricius,[50] Valla's *Elegantiae*,[51] Erasmus' *Adagia*[52] *and De duplici copia*, and a work of Martinus Rulandus:[53]

> mihi non donare recuses
> Fabricii Flores teneris ex vatibus apto
> ordine collectos, Duplici de copia Erasmum,
> Vallam, Martinum Rulandum et Adagia Erasmi;
> quod faciendo, pater, poteris quandoque benigne
> nosse feret [*sic*] studium mihi commoda quanta. Valeto.[54]

Finally, a letter from Balthasar, written to Melchior in November or December 1590 - Balthasar was then in the *classis prima* -, informs us that Johannes II and Balthasar were still working with Cornelius Valerius' popular *Rhetorica.*[55] For his Greek lessons he asked his father to provide him with copies of Homer, Isocrates and Lucian's *Dialogues.*[56]

50 *De re poetica libri IIII* (Antverpiae, 1565 and 1580). A treatise on Latin poetry, followed by a thematic anthology. It was the work of Georgius Fabricius (Chemnitz 1516-Meissen 1571). Cp. L. VOET, *PP*, nrs. 1159-1160; E. SCHÄFER, *Deutscher Horaz. Conrad Celtis. Georg Fabricius. Paul Melissus. Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands* (Wiesbaden 1976), passim.

51 Maybe Erasmus' *Paraphrasis* of this work is meant (published e.g. in Antwerp, 1566).

52 Cp. L. VOET, *PP*, nrs. 1128-1135.

53 Martinus Rulandus from Freising (1532-1602), physician and Hellenist, author of some popular Greek books for use in school, i.a. *Synonymorum Graecorum sylva plenissima ...* (s.l., 1563; often reedited; title varies); a Greek translation of Sebaldus Heyden's popular *Formulae puerilium colloquiorum* (Augustae Rheticae, 1556). Cp. *Allgemeine Deutsche Biographie*, 29 (Leipzig 1889), pp. 634-635; A. BÖMER, *Die lateinischen Schülergespräche der Humanisten. Auszüge mit Einleitungen, Anmerkungen und Namen- und Sachregister* (...), Texte und Forschungen zur Geschichte der Erziehung (...), I (Berlin 1897 = Amsterdam 1966), pp. 148-150.

54 F. 29v.

55 F. 33v: 'Ne vero interim cui ipse praesertim studio tempus impendam silentio praeteream, Rhetoricam Cornelii Valerii mihi et fratri praelegi certior sis.' On Valerius (Utrecht 1512 - Leuven 1578), who was a professor of Lipsius and a correspondent of Joh. Moretus, and whose rhetorical works were often reedited by the *Officina Plantiniana*, see *Cornelii Valerii ab Auwater epistolae et carmina. Published from the Original Drafts, with Introduction and Notes* by H. DE VOCHT, Humanistica Lovaniensia, 14 (Louvain 1957).

56 Letter from Balthasar to Johannes Moretus (s.a., but 1591) in ms. 1150 a, f. 53 (cp. appendix 1: *Conspectus*, n^{o} 46).

In the summer of 1591, Balthasar Moretus won the second prize in the *Rhetorica* and was given a copy of S. Verepaeus' widely known *Institutiones scholasticae* in the Antwerp edition of 1573, the preliminary matter of which contains a laudatory poem by Rumoldus Verdonck. Probably it was the same Verdonck who as Balthasar's headmaster wrote the following distich in the prize copy:

> Corpore compensent vitium quod cernitur amplae
> eximii dotes, Baltasar, ingenii.[57]

2. Balthasar Moretus and the Plantin-Moretus household

Although a large part of Balthasar's poems and letters were directed to his relatives, these documents do not offer us much inside information on the Plantin family or the *Officina Plantiniana.* In his exercises, young Balthasar was seldom personal. Private matters were dealt with *viva voce*, whereas Balthasar's copy book mirrors the ethical, rhetorical and religious principles the boy received at school; conscientiously, he learned, by trial and error, to express them, mostly in general terms, in prosodically sound verses or satisfactory periods. Somehow, the person to whom he directed his experiments or about whom he wrote disappeared from his Latin. I would even venture to say that the poet-to-be sometimes put on a mask. The discrepancy between verse and actual beliefs struck me especially in the case of Melchior Moretus: it was only after I had read his verses, commending industry, devoutness and the study of poetry, that I became acquainted with some letters Johannes Sr. had written in the same period: from these, it becomes clear that, during his first year in Douai, Melchior was not fond of poetry at all, but preferred to study rhetoric,[58] that he

57 Title: *Baltazar moretus secundus ad Rhetoricam.* Shelf-mark of this copy in the Museum: A 3570. Cp. i.a. M. ROOSES, *Musée*, *o.c.*, p. 274.

58 This is confirmed by the poem Balthasar wrote when Melchior obtained the degree of *iuris utriusque licentiatus* in Leuven (1597): *Eruditione ac pietate praeclaro Melchiori Moreto fratri suo carissimo I.V. licentiam VI. Kal. Decem. adipiscenti Balthasar ex animo gratulatur* (Antverpiae, 1597; in hendacsyllabics), ll. 14-17: Potuit pereleganti/ doctos carmine provocasse vates,/ ipsum ni Sophiae Minerva sacros/ suasisset potius bibisse fontes.

was averse to a religious society of which he had to become a member, and that his laziness caused anxiety to his father.[59]

The aim of Latin training was to enable students to write and to speak Latin; daily practice was necessary, even outside the school. Therefore, the young were encouraged to correspond in Latin with relatives and friends. Father Moretus followed the general rule when he summoned Balthasar to write in Latin to Melchior:

> nuper tua carmina cara
> accepi, quibus acceptis rescribere quosdam
> versus est visum mihi; sic quoque iussa ferebant
> percari patris, canerem ut tibi carmina.[60]

No wonder that a stock theme in the brothers' verse was the praise of each other's poetical merits:

> -Te laudo multum, frater, quia pulchra repente
> carmina misisti, mihi quae pergrata fuere.[61]
>
> -Carmina accepi tua, care, nuper,
> frater, omnino mihi quae fuere
> grata; tu vero mea quae recanto
> spernere noli.[62]
>
> -Obsecro opinari, mi dilectissime frater,
> ne cupias non esse mihi tua carmina grata,
> tempore tam longo tibi quod rescribere cessem
> versus nonnullos: nam sane gratior ulla
> res nequit esse mihi quam possis tradere, frater.

59 *Correspondance de Plantin*, *o.c.*, nr. 1421 (Johannes Moretus to Melchior, 22-XII-1588); nr. 1508 (Johannes Moretus to Antonius Del-Rio, between 4 and 15-XI-1589, note).

60 F. 3r, ll. 2-5. We find the same exhortation often in Johannes Moretus' letters to his son Melchior, e.g. in November 1590 (Arch. ms. 10, f. 290v): 'Fratres tui ad te scribunt. (...) Adde tu calcar currentibus, ut alias scripsi. Non credas quantum haec ad familiares scribendi ratio ingenia acuere solet.'

61 F. 3r, ll. 1-2 (from Melchior Moretus).

62 F. 28 r (from Balthasar).

> Immo nec argentum nitidum nec gratius aurum
> esse mihi debet; nam, si modo vera fatemur,
> est donum ingenii longe pretiosius auro,
> namque potest non divitiis acquirier ullis,
> officio vero vigilique labore paratur.
> His paucis valeas, frater, per tempora cuncta.[63]

In fact, this argument remained popular as long as an active knowledge of Latin had to be acquired. In the 17th century, young Constantijn Huygens challenged his brother Maurits to write Latin verse,[64] and Jean Racine wrote in the same way to his second cousin Vitart,[65] in the 19th century Sainte-Beuve praised his friend Jules Oudot's Latin verse,[66] the three of them, however, wrote with more elegance. This practice of writing to *aequales* held in it an element of *aemulatio*, of competition, as Melchior admitted in his first poem to Balthasar:

> Labora,
> fervescas magis atque magis componere versus,
> sicque poeta bonus fies. Iterumque labora,
> ut fratres antecellas sociosque studendo:
> gloria perpetuum lucens mansura per aevum
> hinc tibi, frater, erit.[67]

Balthasar also practised his Latin with some of his nephews. Our manuscript contains one letter from Justus Raphelengius to Balthasar, and two from Balthasar to his nephew.[68] The Justus in question, born in February 1573, was to become, together with

63 F. 10 r (from Balthasar). This 'poem' is representative of the entire collection. Cp. also f. 27 v (from Melchior Moretus) and 32v (In a letter to his brother, Balthasar praises his Latin prose style).

64 *De gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift uitgegeven* door J.A. WORP, I: *1607-1623* (Groningen 1892), p. 4: *Constantinus Huygonides fratri.*

65 'Cognato suo carissimo Vitart', in RACINE, *Oeuvres complètes.* Préface de P. CLARAC (Paris 1962), p. 438.

66 Cp. D. SACRÉ, '"Les chats". Een spielerei van Sainte-Beuve', *Kleio*, N.R., 22 (1992-1993), 164-175 (p. 166).

67 F. 3r, ll. 6-11.

68 Ff. 7v-8r; 36r-37r; 44v-45v.

his brothers Christophorus and Franciscus Raphelengius the Younger,[69] a manager of the Plantin-Raphelengius press in Leiden.[70] The first letter, written on 17 January 1589 - Justus was then in Antwerp- is a mere composition exercise, in which Justus puts into grandiloquent words his admiration for Balthasar's virtue, his (generally acknowledged) modesty and his Latin style, and invites his nephew to send more Latin letters. No doubt, Balthasar did not refuse this request, but his answer is lost. Our copybook contains only two letters to Justus Raphelengius, dating from 1591 and 1592. Now Justus Raphelengius lived in Leiden, where, on the advice of his father and of Justus Lipsius,[71] he had gone to study medicine. In the first half of 1591 a brother of

69 Whose epicedium on the death of Plantin was copied by Balthasar: cp. infra.

70 Cp. L. VOET, GC, I, pp. 171-173; J.-B. VAN DER STRAELEN, *Geslagt-Lyste*, *o.c.*, p. 247; I. TEIRLINCK, 'Joost van Ravelingen - botanist en dichter', *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1913, 870-892; M. SABBE, 'Een en ander over Dodoens' Cruydboeck - uitgaven van 1608 en 1618 en de Van Ravelingen's', *De Gulden Passer*, 15 (1937), 89-106. Justus was enrolled as a 'litterarum studiosus' in Leiden on February 13, 1587 (*rectore Lipsio*); he is mentioned in the Leiden *album studiosorum* as a 'medicinae doctor' in May 1602 and February 1623: cp. *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV - MDCCCLXXV. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula* (Hagae Comitum 1875), pp. 21, 65, 166. In September 1589 he defended some 'theses exercitii gratia' *de Peripatetica* (...) *methodo*: cp. P.C. MOLHUYSEN, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, 1: *1574 - 7 Februari 1610*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 20 ('s-Gravenhage 1913), p. *471. Probably, he is the author of a Latin poem on the promotion of a Leiden student: *In doctoratum Gulielmi Baersdorpii cum a Iulio Beima I.V. doctor renunciaretur* (Leiden 1593): cp. M.J.A.M. AHSMANN, *Collegia en colleges. Juridisch onderwijs aan de Leidse Universiteit 1575-1630 in het bijzonder het disputeren*, Rechtshistorische Reeks, N.R., 1 (Groningen 1990), p. 459. Lipsius' *Saturnalia* (Antverpiae 1598) also contain verses by Justus Raphelengius: cp. GV 51. In 1596 and in 1600, he made a trip to Italy: cp. GV 98 and ILE 96 10 02 R; Lipsius had advised him to do so: cp. ILE 91 10 02 R. In 1609, Justus Raphelengius was one of the executors of Joseph Justus Scaliger's testament: cp. P.C. MOLHUYSEN, *Bronnen*, *o.c.*, p. 183. In 1613 he and his brother Franciscus published in Leiden Franciscus Raphelengius Sr.'s *Lexicon Arabicum*: cp. ILE VI 93 08 31. He was a correspondent of Erycius Puteanus. In MPM arch. 95, pp. 53-55, there is a letter from Justus Raphelengius to Balthasar Moretus (Leiden, 30 July 1593), in which Raphelengius writes he is glad that Balthasar is feeling better (cp. infra); Raphelengius adds a poem in elegiac verse. Cp. also n. 73.

71 Three letters exchanged between Justus Raphelengius and Lipsius survive: ILE 91 05 07 R (cp. Burman I, p. 210 nr. 208), ILE 91 10 02 R (cp. Burman, nr. 209) and ILE 91 10 26 (unpublished: Leiden, ms. Lips. 4). In a letter to Balthasar Moretus (30 July 1593; cp. the preceding note) Raphelengius wrote: 'Specimen autem istius tuae diligentiae ingeniique grande mihi obtulerunt postremae litterae tuae, diligentiae dico quod tantillo tempore apud Dominum Lipsium commoratus industria tua indefessoque studio plus effeceris quam ego, cui *quinquennio et eo amplius* illius viri suada frui est concessum.'

Justus (probably Franciscus) was in Antwerp, and Balthasar seized the chance to send a message to Leiden with him; it informs us that Melchior Moretus hoped to round off his secondary education (and even to fulfill the requirements to become an M.A.) in Douai in early October 1591:

> Frater Melchior, de cuius statu quaesivisti, in Academia Duacensi adhuc versatur, circa festum Bavonis promovendus. Et ob id iam multo magis bonarum artium studio insudandum est, ut honestum aliquem in promotione locum obtineat; atque eam silentii eius causam putato: ubi plus otii nactus fuerit, ipsum ad te scripturum satis scio.[72]

In his other letter to Justus (October 8, 1592), Balthasar praised the latinity of his nephew's letters and of his poem about Franciscus Nansius' Latin translation of the fifth-century Greek poet

72 F. 37r. In fact, Melchior obtained (after two years of study, it seems) a baccalaureate in Douai in July 1591. In the Museum Plantin-Moretus there is a printed broadside of the promotion: *Positiones philosophicae pro tertia parte actus baccalaureatus. Logicae* (...) *Melchior Moretus Antverpiensis* (...). *Defendentur a baccalaureandis in Gymnasio Aquicinctino die 18 Iulii sub horam 8am matutinam An. 1591* (Douai 1591). This was a part of the degree of *magister artium* (In a letter to his father, 22-X-1590, Melchior gave some explanations about the different steps towards the degree of M.A. in Douai,: cp. Arch. ms. 89, p. 459). By then, it was clear that Melchior was going to complete his studies at the university. Early in 1590, however, he had not made up his mind yet, and his father would have welcomed his help in the *Officina.* A few months later, John wished that Melchior would finish his *Logica* in Douai in the summer of 1590; but these studies were going to take him a year more (cp. Arch. ms. 10, ff. 273r sqq., passim). In August 1591 Melchior must have returned to Antwerp (on August 2, he still was in Douai: cp. Arch. ms. 89, p. 463); he must have spent a couple of months in Antwerp, helping his father in the business. In June 1592, Melchior, accompanied by a relative (Petrus Grassius), went to the director of the Jesuit College in Leuven to talk about his theological studies (cp. Johannes Moretus' letter to the director of the Jesuit College of Leuven, 17-VII-1592: Arch. ms. 11, f. 31r). At the beginning of the academic year 1592-1593, Melchior was in Leuven (in the College of the Theologians) before Balthasar arrived there on October 10, 1592 (cp. infra). He was tonsured in July 1593 and received part of the major orders in September 1597. He was ordained a priest on March 6, 1598 (cp. GV 44). Shortly afterwards, he broke down completely. After Balthasar's return to Antwerp, Melchior went on writing letters to him and to Johannes II for several years. An edition of Melchior's correspondence would be very useful.

Nonnus;[73] he wondered how Justus was able to combine the study of medicine (for he was told that Justus would soon obtain his M.D. degree) and that of *bonae litterae.*[74]

Feasts were appropriate occasions to convey one's greetings and wishes to friends and relatives, or to express one's thanks for a gift. Thus Balthasar wished to his brother Melchior a happy St. Martin's feast in in 1588.[75] In such poems, the *utile* and the *dulce* were combined so as to offer samples of the progress one had made in Latin. We know, for instance, that Plantin was eager to see Melchior's Latin, as Christian Huygens was curious about the first little poems of his son Constantinus.[76] In this spirit, Balthasar Moretus wrote a poem on John the Baptist on the occasion of the feast of his father's patron saint.[77] He thanked his grandfather for the books he had received, and chose a suitable theme to develop in verse: *In laudem Festi Sacrosanctae Trinitatis*.[78] The same Plantin got a poem from his grandson, written on New Year's Eve: Balthasar wished him a happy 1589 and many more years, and dwelled on the tradition of New Year presents;[79] a year later, he composed a poem on the same theme for his father.[80] A poem about the feast of the Epiphany must have been very agreeable to his fa-

73 This must be a liminary poem in *F. Nansii ad Nonni Paraphrasin Evangelii Johannis* (...) *curae secundae. In quibus quaedam a nemine hactenus observata notantur* (...) (Lugduni Batavorum, F. Raphelengius, 1593) (edition not seen). The first edition of this work appeared in Leiden in 1589. I read the poem in the *Delitiae C. poetarum Belgicorum, huius superiorisque aevi illustrium, quarta pars.* Collectore Ranutio GERO (Francofurti 1614), p. 2; this anthology also contains Raphelengius' six little poems *in mortem Arnoldi Mylii.* On Nansius (1520-1595), see e.g. E. VAN GULIK, 'Drukkers en geleerden. De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)' and E. HULSHOFF POL, 'The Library', in *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning.* Ed. by Th.H. LUNSINGH SCHEURLEER and G.H.M. POSTHUMUS MEYJES (...) (Leiden 1975), pp. 367-393 and 394-459.

74 The combination of these two interests is also a theme of Justus Raphelengius' correspondence with Justus Lipsius.

75 F. 3r.

76 Cp. *Correspondance de Plantin*, *o.c.*, nr. 1417 (Johannes Moretus to Melchior, December 1588): 'Avus tuus lubens legit in diesque lubentius, si tales dederis e quibus quid profeceris cognoscat.' Cp. *De gedichten van C. Huygens*, *o.c.*, I, p. 8; pp. 26-31, etc.

77 Ff. 14r-15r.

78 Ff. 11v-12r; ff. 13r-14r.

79 Ff. 5v-6r.

80 F. 18r.

ther, who had named his three eldest sons after the three wise men.[81] In December 1590, the student of the *classis prima* judged that his father had the right to measure his progress in Latin prose too:

> Cum iam meum qualecumque carmen, reverende pater, absolvissem absolutumque emendatiori charactere conscripsissem, coepi mecum animo cogitare num inconsultum foret si versibus aliquod, quo tibi eos dedicarem, epistolium annecterem, ut meus non modo in vinctae sed et solutae orationis structura progressus tibi innotescat; non enim minus in oratoria, immo magis quam in poetica facultate nos exerceri convenit, quod haec recreet et delectet, illa utilissima maximeque necessaria censeri debeat.[82]

On special occasions, the family and a number of friends gathered in Moretus' house. Now and then, Balthasar and Johannes II had to make their appearance there and to recite by heart a Latin dialogue they had written themselves. We have two such unpretentious dialogues, performed on the feast of the Epiphany, 1590, and on Mardi Gras of the same year. The subject of the first composition was -again- the meaning of the Epiphany; the other one discussed the indispensability of feasts and diversion. In both cases, some dramatic action was aimed for - both are entitled *actiunculae* -:[83] one of the two brothers started a monologue; then, 'by chance', the other one came on, which gave rise to a lengthy dialogue.[84]

A couple of letters inform us about household matters. The most interesting sample is a diverting account of the difficulties

81 F. 7v.

82 Ff. 34v-36r. Instead of *dedicarem*, Balthasar originally wrote *annecterem*; *progressus tibi* was corrected from *tibi progressus*; *non enim minus* was corrected from *non enim magis*; instead of *nos exerceri*, Balthasar wrote *nos nos exerceri* (there is no doubt possible about the ending of the verb); *utilissima* was corrected from *utissima.*

83 Such short dramatic performances were encouraged by humanists such as Verepaeus, Schenckelius and many others. In this case, they are also related to the *colloquia* the boys read (and played) at school.

84 Ff. 20r-21v and 26r-27v. The first *actiuncula* is given in appendix 3.

Plantin experienced in 1589 with his maids: one of them married and left the house; her successor, a French woman, could not cope with all the work and with the teasing on the part of some of Plantin's servants; the maid who took her place was lazy. In short, Plantin was now counting on a new maid, who would come soon:

Si bene, mi frater, valeas, equidem[85] gaudeo; ego (laus superis!) belle adhuc valeo. Cum non ignorem, care frater, quam nimium te occupet desiderium sciendi quae hac in patria agantur, quaedam nuper hic acta hoc meo epistolio declarare visum est. Scias igitur, mi frater, abhinc quattuor mensibus ancillam avi indissolubili matrimonii vinculo cum marito viduo et textore copulatam esse eodem die, quo hypodidascalus[86] noster Levinus Basius uxorem nomine Catharinam, magistri Rumoldi Verdonck affinem, duxit, quae ipso festo Conversionis Divi Pauli infantem peperit cui nomen etiam Paulo est. Huic igitur avi ancillae nuper successit alia nationis (ni fallor) Gallicae, quae sane magnis laboribus et molestiis non apta apparuit; imbecillis enim et delicata parum erat; hanc autem festo Puerorum Innocentium avi famuli virgis ceciderunt iterum atque iterum; nam semel caesa non vestem induit, sed in lectum rursus irrepsit; et sic denuo eam excitarunt e lecto. Tandem illa avum deseruit et alia ancilla domum avi venit; quae quidem suarum rerum vixdum studiosa erat et vix magnum poterat (ni fallor) sufferre laborem, sed fere omnia ad nutum facere volebat. Nescio quo tandem casu avus ei dixerit: ‘Hic numquam aliqua famula mihi tam incommode inservivit ac tu mihi inservis.’ Illa respondit dicens: ‘Si tibi male inserviam, discedam’. Et sic subito congregatis omnibus bonis discessit, nec apud [eum] prandium sumere tunc dignata est. Avus iam aliam famulam conduxit, quae necdum venit sed paucis post diebus venturam esse arbitror. Vale, mi frater.[87]

85 The first words of the letter betray the fact that Balthasar was then concentrating especially on versification!

86 Cp. supra, note 26.

87 Ff. 9r-10r. There follow some verses.

In the household, Plantin was the paterfamilias; after his death, his successors considered him as their spiritual father and model. Carolus Scribanius was also thinking of Balthasar Moretus when he wrote in his *Origines Antverpiensium*:

> Hoc addam, Plantinum quidquid hic est auctorem venerari; et patrissant in artificio filii et nepotes.[88]

I have already observed that Balthasar remembered his grandfather with a New Year's poem and thanked him for the books he received. In a poem from June 1589, he prayed to John the Baptist that he might free Plantin from his serious fever:

> Te, Baptista, ergo quaeso pro patre benigno
> intercede meo, valeatque per saecula multa,
> atque pro avo, corpus febris horrida deserat eius.[89]

The death of Plantin, which occurred in the early morning of July 1, 1589 was a shocking and important event, not only for the family. Shortly afterwards some of Plantin's relatives began to write funeral elegies. By August, Johannes Moretus put forward a plan to honour the deceased with a volume of *Lacrymae.*[90] In the meantime (and before the end of November), Balthasar copied in his notebook the poem Franciscus Raphelengius, a grandson of Plantin and a nephew of Balthasar, had written on his grandfather's death.[91] He then started to work on an epicedium of his

88 (Antverpiae 1610), pp. 124-125.

89 F. 15r.

90 Cp. *Correspondance de Plantin*, *o.c.*, nr. 1492: Nicolaus Oudaert to Joh. Moretus, 11 or 15-VIII-1589: 'De Lacrimis excutiendis praesenti mihi facile credo, quando non potui litteras tuas siccis oculis perlegere. Utinam Musae meae quid ipsius mentis dignum modulari posse<n>t, sentiret Plantinus tantas virtutes suas a me oblivioni non datas.'

91 Franciscus Raphelengius the Younger (^{o} 1568), a former *commensalis* of Lipsius at Leiden (cp. ILE I 78 07 03) was gifted in poetry; at the age of thirteen, he was already making Latin verses (cp. ILE I 81 01 21 H). Before Plantin's death he had composed e.g. a genethliacon (cp. ILE I 83 09 11 R), a poem on the promotion of Carrio in September 1586 (cp. ILE II 86 11 16) and verses on Lipsius (cp. ILE II 88 10 29), who felt much affection for this grandson of Plantin. From ILE 1586-1590 we can deduce that he lived in Antwerp from 1586 to the summer of 1590 (cp. ILE III 90 07 06; shortly after he left for Leiden (cp. also L. VOET, *GC*, I, p. 170), where he was a manager of the Plantin-Raphelengius press until its liquidation in 1619). In 1589 his edition of the the tragedies of Seneca (dedicated to Lipsius: cp. ILE III 88 04 26 R1) was published in Leiden. Cp. also *Delitiae*, *o.c.*, 4, pp. 1-2, J.H. HESSELS (ed.), *Abrahami Ortelii (geographi Antverpiensis) et virorum eruditorum ad eundem et ad Iacobum Colium Ortelianum (Abrahami Ortelii sororis filium) epistulae* (...), Ecclesiae Londino-Batavae archivum, 1 (Cantabrigiae 1887), pp. 817-820, and A. GRAFTON, *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship*, II: *Historical Chronology*, Oxford-Warburg Studies (Oxford 1993), p. 387.

own, which he handed over to his father in January 1590.[92] A few weeks later, he copied other poems on Plantin's death, written by Christophorus, Petrus and Johannes Vladeraccus.[93] After Easter 1590, he rewrote and considerably enlarged his epicedium, and even thereafter made more corrections. This is the only poem copied twice in his notebook. We may safely guess that Balthasar put in such great efforts because he had the prospect of it being published in the *Epigrammata funebria ad Christophori Plantini architypographi regii Manes.* Eventually, however, Johannes Bochius (1555-1609), the secretary of the city of Antwerp and a Neo-Latin poet, who was in charge of the publication of that volume, decided to insert Franciscus Raphelengius' poem, but to leave out Balthasar's funeral verses.[94]

In his epicedium, Balthasar develops the idea that time and life flee, and that everybody has to die; even a man as great as Plantin could not escape death. Balthasar wants to celebrate the man's virtues, though his poetical talent is very modest. The excellent works issued by the Plantin press will be useful forever and con-

92 F. 18r: En tibi carmen avi Plantini in funere mitto,/ quod quaeso accipias laeto, carissime, vultu / tu, pater; et felix valeas per tempora vitae.

93 Cp. M. VERWEIJ, *Vladeracci tres, pater et filii, poetae Latini Silvaeducenses (saec. XVI ex.)*, Bibliotheca scriptorum Latinorum, 2 (Romae 1991), pp. 65-68; 73-76.

94 The volume was published after July 1, 1590 (dedication to the magistrate of Antwerp by Johannes Moretus); some time before September 19, Moretus had already forwarded six copies of the book to Lipsius in Leiden: cp. ILE III 90 09 19.

tinue to travel around the world. The typographer's motto was *Labore et Constantia.* He was industrious, not for profit, but to serve, to promote the arts, to spread piety and to defend the true faith against heretics. Therefore, his name will last forever, even if he is the object of envy and calumny.

To a certain degree, Balthasar was inspired by his nephew's poems: the title, *Gratitudinis ergo,* recalls Raphelengius' *Bonae memoriae*; both poems conclude with a chronodistich, and some ideas and words derive from Raphelengius' verse. The last section, dealing with envy, was added after Easter 1590; it is quite possible that it alludes to the violent family quarrels over Plantin's will - quarrels that were not completely over after the compromise of February-March 1590; Aegidius Beys was a troublesome heir.[95] In this first edition of the epicedium, I mention Balthasar's subsequent additions, corrections and variant readings, which may give an idea of the genesis of the mediocre poem.[96]

Gratitudinis ergo

Quam tenui pendent hominum res undique filo!
Quam cito dispereunt modo quae florere putantur!
Non vana siquidem ratione Terentius ille
inter Romulidas Varro doctissimus omnes
bullae[97] hominem confert; quae sicut protinus imbre
nata repentino tenues discedit in auras,
sic quoque vitae hominum breve et irreparabile tempus
est: fugit hora levis, currit mortalibus aevum.
Sic qui navigio fertur, sive ambulet ille,
seu tenera in dulcem declinet lumina somnum,

95 Cp. L. VOET, *GC*, I, pp. 162-168 and passim. See e.g. Johannes Moretus' letter to Melchior, Februay 1590 (Arch. ms. 10, f. 271r): 'Mirari desine, fili carissime, quod rarius ad te scribam. Nostin occupationes meas? Ad eas accesserunt ex obitu soceri mei impedimenta quae non parvam molestiam facessunt, uti intelliges quando apud nos eris.'

96 In the notes the number 1 refers to the first, 2 to the second, preferable version.

97 Cp. Varro, *Res rusticae*, 1,1; A. OTTO, *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer* (Leipzig 1890 = Hildesheim 1965), nr. 275.

seu vigilet, sedeat, seu grato debile corpus[98]
potu sive cibo recreet[99], tamen usque movetur
dum teneat felix optati litora portus:
vitae ita continuo procedunt tempora cursu
humanae, donec mors aspera finiat illam.
Quae iuvenes aufert, primi quîs temporis aetas
floret adhuc solidaeque suo stant robore vires,
et iuvenile decus quîs coepit pingere malas;
nec non saeva viros exstinguunt spicula mortis
atque senes summo decorandos semper honore;
denique[100] fata manent (complectar ut omnia paucis)
omnes et metam miseri properamus ad unam
serius aut citius, fragilis quîs tempora vitae
provida concessit rerum natura creatrix.
Mixta senum et iuvenum densari nonne videmus
funera quotidie? Siquidem sat nobile fama
Plantinus celebri caeli super aethera notus
exemplar, rapuit quem terris improba nuper
mors, qui clarus erat variis[101] virtutibus atque
dotibus ingenii, quem toto laudet in orbe[102]
nemo satis digne; quin doctus Naso celebris
nec Maro nec Flaccus lyricus, nec maximus aptae[103]
conditor Iliados vates, qui praemicat inter
omnes, pura ignes velut inter luna minores,
concelebrare satis queat illum divite versu.

Attamen (haud biberim quamvis ego flumina fontis
Castalii nullas habeamque in carmina vires)[104]

98 grato debile corpus 2: molli denique vino/ grato munere Bacchi/ grato debile corpus 1.
99 potu sive cibo recreet 2: sive rebus ventrem repleat/ vino sive rebus ventrem recreet 1.
100 demum 2: denique/ demum 1.
101 variis ex tantis 2: variis/ tantis 1.
102 toto laudet in orbe ex commendaverit umquam 2: commendaverit umquam 1.
103 maximus aptae 2: denique tollere/ maximus aptae 1.
104 haud... vires 2: ipse habeam nullas in carmine quamvis vires, Castalii biberim nec flumina fontis/ haud... vires 1.

et, Plantine, nepos, ave dilectissime, parte
ex aliqua gratus videar tibi, versibus ardet
mens mea te paucis fama celebrare perennem.
Gloria Romanae linguae clarissima, pulchri
et pater eloquii doctissimus ille nepotum
Martigenae regis, Cicero, non esse minorem
dicit ei curam, sanctae virtutis amore
qui dulci rapitur, qualis respublica letum[105]
sit[106] post triste suum funusque futura supremum,
quam qualis sit adhuc vitam dum ducit in orbe.
Est talis siquidem Plantinus. Profuit ille
non mundo tantum[107] vitali munere vescens,
ast etiam, aequorei dum pisces aequor amabunt
et volucres puro gaudebunt aere pictae,
abstulerint quamquam[108] terris illum improba fata
(fata bonis magnisque viris adversa), per aevum
attamen omne suis plantis erit utilis orbi.[109]
Namque[110] typographicae summum decus addidit arti.
Illius est dives librorum Belgica tellus
nec non[111] armipotens regio Germania lata,
gaudet et eiusdem[112] populosa Hispania plantis;
tandem omnis regio, latum dispersa per orbem,
(praesertim quam Christicolae, gens nomine summi
dicta sui regis, sacrata virgine nati,
incolit) est expers nulla ratione librorum
Plantini, ante alios dignus qui laude perenni.
Namque illi similis non ullo tempore visus
est nec iam vasto reperiri possit in orbe,
saecula nec talem cernent ventura nepotum.

105 letum ex funus 2: letum 1. The idea often recurs in Cicero; see e.g. *Cael.* 59-60.
106 sit 1: si 2.
107 non mundo tantum ex non tantum populo 2: non tantum populo/ non mundo tantum 1.
108 quamquam 2: quamvis/ quamquam 1.
109 orbi 2: ille/ orbi 1.
110 namque 2: ille/ namque 1.
111 nec non 2: et simul/ nec non 1.
112 eiusdem 2: illius/ eiusdem 1.

Tempore gratus ei vitae labor exstitit omni
grataque summa fuit virtus, constantia, nemo
quam laudare satis posset. Virtutibus hisce
excultus rerum fugit discrimina nulla:
frigora, non aestus saevos, non mille dolores
ferre recusavit terris iactatus et alto.
Qua causa? An repleat multis ut scrinia nummis,
an sua marmoreis bene adornet tecta lapillis
atque pererratis terra pelagoque fruatur
divitiis, lauta mensa mollique quiete?
Haec animo ipsius minime sententia sedit!
Cur igitur tantos casus tantosque dolores
pertulit? Ut libris studiis iuvenilibus usque
prosit et ingenuis antiquum reddat honorem
artibus, ipse puer quibus impallescere suevit,
ut non indigeat libris gens docta petitis,
ut sacra iura suae leges per commoda plantae
et consulta patrum vetera ornamenta resurgant,
postremum ut pietas, homini tutissima virtus,
alma fides vigeat materque Ecclesia sancta,
quae premitur taetris bellis grassantibus atque
haereticûm telis heu oppugnatur iniquis,
floreat et Patrum monumentis ipsa iuvetur
sanctorum, ipse suo quae prelo sedulus omni
tempore mandavit nullum fugiendo laborem.[113]
Proinde, brevis[114] quamvis orbatus munere vitae
ad caelum, patriam, migraverit, attamen ingens,
in freta dum fluvii pro consuetudine current
et polus aethereus dum lucida sidera pascet,
semper honos nomenque eius laudesque manebunt
atque idem in toto semper cantabitur orbe.
Immo, mille licet pravus convicia Momus
et trucibus blattis tineisque nocentior ater
Zoilus, ingenium qui magni obtrectat Homeri,

113 Vv. 71-91 desunt in 1.
114 brevis 2: brevis/ suae/ brevis 1.

iactent et totis reprehendere viribus acta[115]
Plantini studeant, cuius super aethera virtus
nota, nihil facient: ipsius gloria durae
quin magis atque magis crescet per spicula linguae
Nam, sicuti comici testantur verba, maligno
si maledicatur, maledictum debet haberi,
ast doctis summaque viris pietate probatis
si maledicatur, benedictum et maxima laus est.
Livida turba igitur, cum nil convicia prosint
et nil[116] efficiant maledicta nec aspera verba
vestra, precor tandem desistite carpere facta
Plantini; ast potius mutata mente maligna
ad caelum eximiis attollite laudibus ipsum;
et quicumque viros doctos virtuteque claros
diligitis, tales haud voces edite raro:
Magna suis mundo peperit qui commoda plantis
compostus placida Plantinus pace quiescat.'[117]

Carmen chronicum

PLantInVs, qVanDo tenebras aVrora fVgaret,
heI QUInCtILIs obIt[118] ChrIsto CVpIente CaLenDIs.

Christophoro Plantino Architypographo regio Balthasar Moretus avo optimo pos.

Mention must be made of another *epicedium*, written by Balthasar on the death of his paternal grandmother, Adriana Gras, who, according to Balthasar, died on 28 May 1592, at the age of seven-

115 acta ex illum.
116 et nil ex nil vestra.
117 Vv. 98-117 desunt in 1.
118 hei quinctilis obit 2: QVInCtILIs perIIt / heI PLantInVs obIt 1.

ty-nine.[119] In his verse, the poet stresses her devoutness and the fact that she had the joy of seeing her grandchildren. Like the *epicedium* on Plantin, this poem concludes with a chronodistich. This composition falls outside Balthasar's school years and was written shortly before its author went to Leuven. It stands out in stark contrast to his previous work; the distichs and periods run properly; the poem attracts attention because of the felicity of expression, of a classical, often suggestive order of the words and a satisfactory structure. Only the chronodistich is odd.[120] Many years later, Balthasar ordered a painting of his grandmother from Peter Paul Rubens.[121]

3. First contacts with Justus Lipsius

> 'Mi Morete, quem quasi filium amavi atque amo...'
> (Lipsius to Balthasar Moretus, 30-V-1593)[122]
> 'Vale, alter mihi parens...'
> (Balthasar Moretus to Lipsius, IX/X-1598)[123]

Finally, some of the documents in our manuscript concern Justus Lipsius. The later friendship between the humanist and the Antwerp printer and editor is well-known; likewise, the great veneration in which Balthasar held his preceptor, and the different ways in which it was shown after Lipsius's death, are general knowledge. Our manuscript, however, refers to the period imme-

119 Ff. 42v-43v. Text also in Arch. ms. 1150 a, f. 62. Cp. J.-B. VAN DER STRAELEN, *Geslagt-Lyste*, *o.c.*, p. 280. Traditionally she is said to be born in August 1515, which does not tally with *quae obiit octuagesimo* (sic) *aetatis suae anno* (f. 42v). Maybe, Balthasar was not too sure about her age. After all, Balthasar himself had to ask his father (2-XI-1592) after his own birthday: 'Occasionem id mihi praebuit percontandi de meo natali. De quo a domino Lipsio rogatus nequivi respondere. Scribe mihi illum, pater, et annum quo natus sum (cp. GV d 37; the question is a little bit strange: in 1591 he knew how old he was: Arch. ms. 202, f. 37v). Plantin himself, it seems, had but a vague idea of his age: cp. L. Voet, *GC*, I, p. 6.

120 Balthasar left out the numeral value of the D: GrassIa VIrtVtVM VIdVae bona regVLa caVtae / aethereI aCCessIt LVCIda regna poLI.

121 Cp. M. Sabbe, *De meesters*, *o.c.*, p. 117.

122 GV 28.

123 GV 60.

diately before Balthasar went to Leuven to become a *commensalis* of Lipsius. It includes an unpublished letter to Lipsius that, strangely enough, escaped notice and did not find its way into the *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse.*[124] In my opinion, it is the first letter from Balthasar to Lipsius we have.[125] The largest part of the undated letter deals with *laudes Lipsii.* The wording suggests that, at the time, Balthasar had not established firm contact with Lipsius yet. Balthasar asks the scholar not to look down on the son of his good friend Johannes Moretus:

> Obsecro itaque et humillime obtestor, ut siquem amicitiae erga me fomitem accenderis, eum ne exstinguas, nec filium quantumlibet minus sapientem despicias, cuius parentem maximo amore complecteris.[126]

There is but one element in the letter that enables us to date it approximately: Balthasar brings up a 'libellus supplex', which Lipsius is going to hand over to the emperor and which he wants Balthasar to copy. The 'libellus supplex' in question must refer to Lipsius' efforts to obtain an imperial privilege from Rudolf II; such a privilege would put an end to unwanted (re)editions of works of Lipsius. This is a major topic in Lipsius' correspondence in the years 1591-1593. With the help of relations (Ortelius, Monavius, Barvitius and others), Lipsius obtained the privilege on August 1, 1592. Now, two letters in which these things are discussed, are important with respect to our letter. On August 5, 1591, Lipsius wrote to Ortelius and to their common friend Monavius about the privilege he wanted. He added a draft of a petition (using the word 'libellus') addressed to Rudolf II and containing the important items the privilege should mention. No doubt, it was that 'libellus' Lipsius wanted to be copied by Balthasar Moretus, in August or early September, 1591. Besides, this period would conform to the place Balthasar's letter occupies in

124 1564-1606 par A. GERLO - H.D.L. VERVLIET (Anvers 1968).
125 Edition and comment in D. SACRÉ, 'An Overlooked Letter from Balthasar Moretus to Justus Lipsius (1591)', *Lias*, 22 (1995), 163-173.
126 F. 42r.

the chronologically arranged manuscript; the following document dates from around the end of May, 1592; the last preceding poem bearing a date was written on 25 May 1591.

It is now possible to reconstruct the earliest contacts between Balthasar Moretus and Justus Lipsius.[127] In the summer of 1591, Balthasar had rounded off his secondary education. He was going to work in his father's business. A deepening of his knowledge of Latin and Greek would be profitable for his editing activities, and Balthasar was a good student. Lipsius, on the other hand, had left Leiden and wanted to return to Leuven. He would continue to dedicate himself to Plantin's grandchildren. The plan arose to send Balthasar to Leuven, to carry on his studies under the direction of Lipsius; in return, Balthasar would be an *amanuensis* of Lipsius - besides, Balthasar's Latin would improve while he would transcribe neatly Lipsius' writings. Lipsius had to verify if Balthasar, in spite of his physical handicap, would be able to cope with a job as an *amanuensis*; in the summer of 1591, he asked Balthasar to copy his petition for a privilege: the item was relevant to Balthasar, as the privilege would be transferred by Lipsius to Johannes Moretus. Afterwards, Lipsius assigned similar tasks to Balthasar even before his moving to Leuven: in February 1592, he asked Balthasar to copy two letters (once again concerning the privilege).[128]

On 9 August 1592 Lipsius arrived in Leuven; a few days later he was appointed a professor of history. Johannes Moretus could send his son Balthasar to Leuven. Melchior, who had obtained his baccalaureate and probably his M.A. in Douai[129] would start his first year at the *Alma Mater Lovaniensis*, studying theology; he got

127 Of course, Balthasar had heard of Lipsius very early from his parents and grandparents. Cp. e.g. Ch. BÉNÉ, 'Juste Lipse à travers sa correspondance conservée au Musée Plantin-Moretus', in *Juste Lipse (1547-1606). Colloque international tenu en mars 1987.* Edité par A. GERLO, Travaux de l' Institut Interuniversitaire pour l' Etude de la Renaissance et de l' Humanisme, IX (Bruxelles 1988), pp. 69-84.

128 ILE V 92 02 08.

129 Cp. the letter from Melchior to his father, 22 October 1590 (MPM, arch. 89, p. 459), and the one from Johannes Moretus to Melchior, 20 August 1591 (arch. 11, f. 7v).

a room in the College of the theologians on 28 June 1592.[130] Balthasar would live in Lipsius' house.

In the meantime, Balthasar and his relatives learned of the negative reactions to Lipsius' reconversion to the Catholic Church and to his transition to Leuven.[131] In the second half of 1592 - before October 1 - Balthasar decided to write a poem in defense of Lipsius; it is present in our manuscript. All those rumours, he stated, are signs of envy, which do not go to Lipsius' heart, since he is the champion of that firmness and 'constancy' he has so thoroughly studied and brilliantly explained. Eventually, the envy will die out, whereas Lipsius' name will last forever - as he wrote in a Virgilian verse:

> Semper honos eius, nomen laudesque canentur.[132]

In early October 1592, Balthasar was about to travel to Leuven.

130 Cp. MPM, arch. 84, f. 67 (Petrus Gras(sius) to his relative Johannes Moretus, 27 June 1592): 'Crastina die (...) filius possessionem accipiet habitationis in Collegio theologorum sub eximio domino praeside M.N., domino Iohanne Clario prout superioribus scripsi. Cubiculum habet optimum cum camino.' (Moreover, Zassenus, a Leuven printer and a good friend of the Moretus family, would take good care of Melchior.) Only a few days earlier, Melchior had paid a visit to Father Flerontinus S.J., the rector of the Leuven Jesuits, with whom he had discussed his plans. Because of the death of his mother (Adriana Gras), Johannes Moretus had not had time to accompany his son on the trip; instead, his relative Petrus Gras had gone with Melchior. On Petrus Gras, see e.g. Johannes Moretus' letter to Melchior, February 1590 (MPM, arch. 10, f. 271r) and Laevinus TORRENTIUS, *Correspondance,* III: *Période anversoise 1590-1595. Edition critique, notes et index* de M. DELCOURT et J. HOYOUX, Bibliothèque de la Fac. de Philosophie et Lettres de l' Université de Liège, CXXXI (Paris 1954), pp. 387-388 (In September 1592, Torrentius wrote a letter of recommendation to the bishop of Tournai for Grassius, 'civis et presbiter Antverpiensis, vir in literis et theologia probe doctus ac satis industrius'); on Flerontinus, A. PONCELET, *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les Anciens Pays-Bas. Etablissement de la Compagnie de Jésus en Belgique et ses développements jusqu' à la fin du règne d' Albert et d' Isabelle*, Mémoires publiés par l' Académie roy. de Belgique (Classe des Lettres etc.), Collection in-8°, 2ième s., 21 (Bruxelles 1927), I, p. 428 n. 3; on Clarius, Laevinus TORRENTIUS, *Correspondance, o.c.*, passim.

131 Cp. M.E.H.N. MOUT, 'Justus Lipsius at Leiden university 1578-1591', in *Juste Lipse (1547-1606). Colloque international tenu en mars 1987.* Edité par A. GERLO, Travaux de l' Institut Interuniversitaire pour l' étude de la Renaissance et de l' Humanisme, IX (Bruxelles 1988), pp. 85-99 (p. 98).

132 F. 44r, l. 20. Published by M. SABBE, *o.c.*, p. 15. One can find the poem also in ms. 1150a (with variant readings).

This is confirmed by a letter in our manuscript, written to Justus Raphelengius and dated 1 October 1592:

> ... ad typographicum onus inspiciendum me converti, cui aliquando (si Deo et parentibus visum) destinabor. Plurimum me ad istud sustinendum informatum ac confirmatum iri spero praeceptis institutisque Lipsii, litteratorum huius aetatis doctissimi, quem propediem accedam.[133]

From the letters he wrote to his father, we know that Balthasar on 8 October 1592 left Antwerp by boat; he spent a bad night on the boat in the neighbourhood of Willebroek, reached Mechelen on 9 October, and from there travelled by carriage to Leuven, where he arrived in the late afternoon of 10 October. There he met his brother Melchior, in whose company he went to Lipsius.[134] So the *contubernium* started on October 10, 1592. Traditionally, Balthasar Moretus is said to have remained in Lipsius' house until 1594.[135] In fact he left Leuven in January 1593.[136] In my opinion, there is another common fallacy about his sojourn in Leuven: I do not believe that he often caroused and therefore was blamed by his parents. From Balthasar's letters it becomes clear that he worked hard in Leuven. On 16 October 1592 he was copying Lipsius' *De cruce*; he finished that work before 2 November,[137] and was rewarded with the insertion of a commendatory verse of his in the first edition of *De cruce.*[138] After dinner and supper, Balthasar was given daily private lessons on a Greek and a Latin author by Lipsius.[139] He disposed of a daily timetable, copied for him by Lipsi-

133 F. 44v.
134 Cp. GV d 35-36.
135 Cp. e.g. L. VOET, *GC*, I, p. 208; M. SABBE, *o.c.*, p. 14.
136 Cp. e.g. GV 27.
137 Cp. GV d 36-37. Cp. also ILE VI 93 01 29D (Lipsius to Delrio): '... morbus Moreti filii, quem scis mihi fuisse a manu.'
138 Cp. *Iusti Lipsii De cruce libri tres ad sacram profanamque historiam utiles. Una cum notis* (Antverpiae, 1593), f. b 3r: Balthasar Moretus, *In clar. viri Iusti Lipsii De cruce libros.*
139 Cp. GV d 36.

us.[140] He frequented the Leuven bookshops and made lists of the books he thought unfindable in Antwerp. He bought himself (or asked for) copies of the *Ilias*, of Demosthenes and of Pindar (he had a limited knowledge of Greek; therefore, he preferred bilingual editions). He planned to attend the Greek course on Pindar. He was present at Lipsius' inaugural speech on 25 November and wanted to attend his course on Caesar and Florus. Moreover, he did some work as a corrector for his father. But shortly after 30 November, he fell seriously ill.[141] The excitement and the great efforts of Balthasar in the autumn of 1592 must have led to a nervous break-down; Balthasar's nervous system was rather weak, as we know from later events.[142] His illness affected his body and mind. At the end of December, it seemed that he was recovering;[143] but the problem was that he refused to take the remedies the Leuven physician and professor Adrianus Romanus prescribed.[144] Melchior urged his father to pay a visit to his son.[145] In the second week of January, Balthasar was able to write to his parents,[146] but still refused to take any medicine.[147] By the end of January 1593, more precisely on 29 January, Balthasar must have returned home.[148] In a letter written a few years later, Romanus remembered the illness of Balthasar, when he came across a similar case of what he called ‘melancholia’; then too, the patient

140 Cp. e.g. M. MORFORD, *Stoics and Neostoics*, *o.c.*, pp. 31-32.
141 First signs around November 16: GV d 38.
142 Cp. L. VOET, *GC*, I, pp. 205; 206-209.
143 Cp. GV d 40.
144 Cp. P. BOCKSTAELE, ‘The Correspondence of Adriaan van Roomen’, *Lias*, 3 (1976), 3-99 (pp. 17-18).
145 Cp. GV d 41.
146 Cp. GV d 42.
147 Cp. P. BOCKSTAELE, *Adriaan van Roomen*, *o.c.*, pp. 17-19 (Romanus to Johannes Moretus, 7 and 10-I-1593; Johannes Moretus to Romanus, 13-I-1593).
148 Cp. MPM, arch. 84, f. 71 and f. 77: On 29 January and on 31 January 1593 Petrus Gras(sius) wrote to Johannes Moretus, who was then ‘ten huyse van heer Justus Lipsius. Tot Loven’, as the address states; so, Johannes visited his son in Leuven and took him with him to Antwerp. From ILE VI 93 01 29D it is clear that Johannes left Lipsius' house, where he had stayed a couple of days, on 29 January 1593. Cp. also ILE VI 93 02 10 M: Lipsius to Johannes Moretus, 10-II-1593 (does not mention Balthasar; now Melchior is not feeling too well). From ILE 93 05 30 M1 (Lipsius to Johannes Moretus, 30-V-1593) it is perfectly clear that Balthasar was then home, in Antwerp.

suffered from severe insanity and refused to take remedies, which he thought would intoxicate him.[149]

After a long period of recovery - in May 1593, Balthasar was in a somewhat better condition[150] - he devoted himself, together with his brother Joahnnes II, to working in the business of his father, becoming a chief 'correcteur' and an overseer of the press.[151]

The awkward circumstances in which Balthasar had left Leuven did not alter the sympathy and concern Lipsius felt for this *vir Plantinianus*. Balthasar, for his part, did all he could to be helpful to Lipsius and to propagate his fame. The two men kept in touch with each other and must often have met. Balthasar wrote some more verses in defense of Lipsius. His veneration of the great humanist did not end with Lipsius' death.[152] Following the example of the collections of verse edited in the memory of Plantin and of Ortelius,[153] he took the initiative to publish a book of verse in the honour of Lipsius: it was the well-known *Fama Postuma*, to which he contributed a poem of his own.[154] Moreover, he helped

149 Cp. Cp. P. BOCKSTAELE, *Adriaan van Roomen*, *o.c.*, pp. 33-34 (Romanus to Lipsius, 8-II-1595): 'Medicus quidem meusque dum Lovanii docerem discipulus, qui sub praesidio doctoris Fieni promotus est in licentiatum, nomine Joannes Schonhovius, in morbum incidit, Moreti tui morbo omnino similem, melancholiam nimirum. De quo mihi ita scribit Morus: Il povero Signor Giovanni Schoonhove è impazzito, et voglendosi dare alcuni medicamenti per risanarlo, si è posto in mente che si volesse tossicarlo (...)'. I am convinced that the statements Barrefelt made about a son of Johannes Moretus on 6 May 1593, 18 November 1593 ('Ick heb gehoort dat u 1 soenn wat an de beeter hant is, daer ick bly om ben, went weet ick wat ein verdriet datet is met crancksinnige menschen om toe gaen') and 3 April 1594 regard Balthasar and not Melchior Moretus, as A. HAMILTON, 'Seventeen Letters from Hendrik Jansen van Barrefelt (Hiel) to Jan Moretus', *De Gulden Passer*, 57 (1979), 62-127 (pp. 116-117, 119-120 and 121-122) thought.

150 It was only by the summer of 1594 that Balthasar had made a complete recovery (cp. Lipsius' letter to Johannes Moretus, 12 September 1594: GV 30).

151 Cp. L. VOET, *GC*, I, p. 208.

152 Lipsius remembered Balthasar Moretus in his will: cp. GV d 24.

153 For Plantin, cp. supra; for Ortelius: *Insignium huius aevi poetarum lacrymae in obitum C.V. Abrahami Ortelii* (Antverpiae 1601). Cp. also *Correspondance de Rubens*, *o.c.*, I, nr. LXXX.

154 *Iusti Lipsii sapientiae et litterarum antistitis fama postuma* (Antverpiae 1607), pp. 45-47. In the second edition (*Iusti.... postuma. Editio secunda, varie aucta et correcta* (Antverpiae 1613), pp. 38-40, Balthasar made more than fifteen changes in his poem.

Sweertius to collect all Lipsius' poems. In 1636, the emperor Ferdinand II granted him, for a period of ten years, a privilege for printing Lipsius' works.[155] In 1637, the famous *Lipsii Opera Omnia* came out; their front matter was signed by Balthasar Moretus. Let us just add, *in rebus poeticis*, that Balthasar used to submit his verse to the judgment of his former teacher.[156]

But all this exceeds the limits of the period we are dealing with.

Having thus rounded off our survey of the poems and letters in ms. 202, the thorny question needs to be answered whether or not Moretus' juvenile Latin has much literary merit. Did Balthasar give evidence of an exceptional gift for poetry? Can we quote his early Latin verses to corroborate the flattering judgments that have been expressed since Valerius Andreas (1588-1655)?

From the remarks I have made earlier in this article it will have become clear to the reader that I do not greatly appreciate young Balthasar's verse. Of course one has to make allowance for the student's age. But even then, Moretus's verses can hardly be compared to that of young Constantijn Huygens. It is true that Constantijn was a born poet and a language genius, whose quick progress in Latin poetry amazed his own father. But the average emblems that students of the *prima* and the *secunda* in the Jesuit College in Brussels managed to write were much more succesful than Moretus's poems.[157] As a matter of fact, it would be difficult

155 Until 1622 Balthasar had used the privilege issued by Rudolf II and transferred to Johannes Moretus by Lipsius. After the death of Johannes, the thirty years' privilege automatically applied to his son Balthasar.

156 Cp. e.g. ILE 95 05 31 (Lipsius to Balthasar): ‘Carmen quod in Militiam meam [published in Antwerp, 1595-1596] scripsisti probum mihi visum; quo tamen nunc non utemur publice, quia nullum aliud adiunctum; sed nec locus est in fronte; altera editione videbimus.’

157 There are dozens of unedited Latin emblem collections, made for the annual *affixio* in Brussels (1630-1685). These volumes are kept in the Royal Library, Brussels. Cp. D. SACRÉ, ‘Formal aspects of the Brussels emblem verses: reconnaissance of the terrain’, in K. PORTEMAN, *Emblematic Exhibitions (affixiones) at the Brussels Jesuit College (1630-1685). A Study of the Commemorative Manuscripts (Royal Library, Brussels)* (Brussels - Turnhout 1996), pp. 47-53. Admittedly, these poems were checked out by the teacher before they were exhibited and afterwards copied in a book.

to study the evolution and progress of Balthasar's Latin from the classis *tertia* to the *prima*: the characteristics and weaknesses of his Latin verse remained the same until the end of his secondary education. His choice of words was too often unfortunate and prosaic; he constantly repeated the same *iuncturae*; the roughness of his verse became even greater because of the neglect of regular caesura's, of classical word order and of homodyne and heterodyne feet. He used to spin out too long sentences with a distorted syntax and a notable abuse of enjambment. In short, he was rather unaware of the traditional rules of sound versification and contented himself with counting metrical feet. He was unable to make good these deficiencies by expressing original, personal or poetical feelings or ideas. Apparently, neither the milieu in which he lived, nor the books he read could really inspire him to juvenile outpourings in verse.

Balthasar was aware of the gaps in his knowledge of the classics; in 1600 he wrote to Lipsius: ‘De studiis meis conferre adhuc speraram et consilium petere, quorum maxime lectioni, si quae mihi ad eam supersint, horas impenderem. Nam, ut fatear, vagari per libros iam pridem coepi, non legere. Et nescio quin typographiae nostrae usum magis spectavi quam meum, ut quid auctorum veterum plerique contineant leviter semel nossem.’[158] When he had written a poem, he used to submit it to Lipsius.[159] These later poems are often much better than his *primitiae*: young Balthasar's verse reveals very few poetical *ingenium* and almost no progress in *ars*, but his mature poems are no banal compositions. From these, we may infer that Balthasar, while working in the *Officina Plantiniana*, continued to spend as much time as he could on the study of ancient poetry. Melchior, who was perfectly able to write Latin verse, asked his brother Balthasar to write a Latin poem for a friend who would receive holy orders.[160] A charming specimen of Balthasar's mature art is the epigram he wrote on the death of Philippus Rubens:

158 GV 90.
159 Cp. GV 90; GV 205.
160 Letter from 2 June 1594 (MPM, arch. 89, p. 497).

Balthasar Moretus in obitum Philippi Rubenii epigramma

Quid vanis functum lacrimis oneratis, amici?
Mens caelo superest, inclita fama solo.
Ingenium scriptis, animus virtute superstes;
dextera nec vultum fratris abisse sinit.
Tantum lingua silet; quam mox lectissima proles
solverit, officium prompta subire patris.[161]

No doubt, however, Moretus was much more important as a connoisseur and an editor of Neo-Latin poetry than as a Neo-Latin poet. Some of the editions he produced in this field contributed substantially to the spread and fame of poets such as Pope Urban VIII (1634) or the major Jesuit poet of the seventeenth century, Matthias Casimirus Sarbievius (1595-1640), the four-hundredth anniversary of whose birth was celebrated this year (1995). Some time before Moretus issued his *Lyrica*,[162] the Sarmatian Horace (as Sarbievius was often called) must have received a letter from Father Iohannes Bollandus, informing him that Moretus was willing to publish an augmented edition of Sarbievius' poetry. The Lithuanian poet expressed his gratitude in a poem, *Ad Balthasarem Moretum Panegyris lyrica.*[163] In a long series of Alcaic stanzas, he eulogized Moretus as a wise pupil and an editor of Lipsius, and as a famous publisher of Neo-Latin poetry. Thus he called Moretus in an appropriate way

161 *S. Asterii episcopi Amaseae Homiliae Graece et Latine nunc primum editae Philippo Rubenio interprete* (...) (Antverpiae 1615), p. 175. For Rubens, Moretus also composed a funeral inscription (MPM, arch. 1150a, ff. 170r, 171r, 172r-v).

162 The two most important editions came out in Antwerp in 1632 and 1634. Cp. D. SACRÉ, 'Aspects of Sarbievius' *Nachleben*' (in the press).

163 Lyr. III, 31; cp. e.g. E. ULCINAITE e.a. (edd.), *Motiejus Kazimieras Sarbievijus, Lemties zaidimai. Poezijos rinktine. Ludi Fortunae. Lyrica selecta*, Bibliotheca Baltica (Vilnius 1995), pp. 264-273.

Musas amantis gloria Belgii
et Lipsianae sidus adoreae.[164]

(Universiteit Antwerpen (UFSIA-UIA) - Katholieke Universiteit Leuven)

164 Ll. 1-2.

Appendices

Appendix 1: Conspectus of ms. 202 of the Archives of the Plantin-Moretus Museum, Antwerp

1. F. 2r: Balthasar Moretus, Carmen de discessu Fratris
   Inc.: Cum se quarta dies
   Poem written in hexameters, ca. 4-IX-1588. Published in this article.
2. F. 2v: Balthasar Moretus, Frater Fratri S.D.
   Inc.: Si bene tu valeas
   Poem to Melchior Moretus, written in couplets of hexameters and iambic dimeters, Sept. 1588
   Followed by an elegiac couplet, inc.: Optima sola beat virtus. Published in this article.
3. F. 3r: Melchior Moretus, Frater fratri S.D.P.
   Inc.: Te laudo multum
   Poem to Balthasar, written in hexameters, Douai, 13-X-1588
4. F. 3r/v: Balthasar Moretus, Frater Fratri S.D.
   Inc.: Gaudeo si valeas, valeo, charissime frater,/ gratia sit Domino. Nuper
   Poem to Melchior, written in hexameters shortly before 11-XI-1588
5. F. 3v: Balthasar Moretus, Carmen ad praecep<t>orem
   Inc.: Adsunt nunc divi
   Poem to Levinus Basius, written in elegiac couplets, 11 or 12-XI-1588. Published in this article.
6. Ff. 4r-5r: Balthasar Moretus, Ad fratrem
   Inc.: Gaudeo si valeas, valeo, charissime frater,/ gratia sit Domino per tempora

   Poem to Melchior, written in hexameters shortly after 25-XI-1588. Published in this article (see Appendix 3).
7. Ff. 5v-6v: Balthasar Moretus, Avo suo charissimo S.D. Plurimam
   Inc.: Omnibus in regnis haec
   Poem to Ch. Plantinus, written in hexameters, 31-XII-1588
8. F. 7r: Balthasar Moretus, Ad Rectorem
   Inc.: Iam Pater omnipotens
   Poem to Rumoldus Verdonck, written in hexameters, 2-I-1589

9. F. 7r-v: Balthasar Moretus
   Inc.: Festa trium Regum redeunt
   Poem written in elegiac couplets, 6-I-1589.
   Published in D. SACRÉ, 'Balthasaris et Melchioris Moretorum, Plantini nepotum, epistolae et carmina inedita (saec. XVI) (II)', *Melissa* 69 (1995), 8-10 (p.8).
10. F. 7v: Balthasar Moretus, Ad patrem
    Inc.: Accipias hilari
    One elegiac couplet to Johannes Moretus, probably written on 6-I-1589 and accompanying n° 9.
11. F. 7v: Balthasar Moretus, Ad Reginam
    Inc.: Trudimus exiguum munus
    Epigram (2 elegiac couplets), written in January 1589.
12. Ff. 7v-8r: Justus Raphelengius
    Inc.: Serius ad suavissimas
    Letter in prose to Balthasar, written in Antwerp, 17-I-1589.
13. F. 8r-v: Balthasar Moretus, De partu uxoris Magistri Laevini Basii carmen
    Inc.: Lux exorta omnes abigebat
    Poem written in hexameters, shortly after 25-I-1589.
    Published in D. SACRÉ, 'Balthasaris et Melchioris (II)', *o.c.*, 8.
14. F. 9r: Melchior Moretus, Frater Fratri S.D.P.
    Inc.: En novus annus adest
    Poem to Balthasar written in hexameters, Douai, 13-I-1589.
15. Ff. 9r-10r: Balthasar Moretus
    Inc.: Si bene, mi frater, valeas, equidem
    Letter in prose to Melchior, written ca. 15-II-1589.
    The letter concludes with a poem to Melchior, written in hexameters, inc.: Obsecro opinari, mi
    Published in this article.
16. Ff. 10v- 11r: Balthasar Moretus, Filius Patri S.D.P.
    Inc.: O vos mortales homines
    Poem to Johannes Moretus, written in hexameters between February and May 1589.
17. Ff. 11v-12r: Balthasar Moretus, Nepos Avo suo carissimo S.D.P.
    Inc.: Pro paucis tibi quae exscripsi

Poem to Chr. Plantinus, written in hexameters, between February and May 1589.
Contains another poem: Carmen de cruce Christi, written (in the same period) in hexameters, inc.: O sacra crux, salve
First part published in this article. Entire poem published in D. SACRÉ, 'Balthasaris et Melchioris (I)', *o.c.*, *Melissa*, 68 (1995), 10-12 (p. 10).

18. Ff. 12v-13r: Balthasar Moretus, Frater Fratri S.D.P.
Inc.: Si valeas, laetor, valeo
Poem to Melchior, written in elegiac couplets between February and May 1589.
19. Ff. 13r-14r: Balthasar Moretus
Inc.: Quis, Ave, persolvam donis
Poem to Chr. Plantinus, written in hexameters, ca. 20-V-1589
Contains another poem: Carmen in laudem Festi Sacrosanctae Trinitatis, written (in the same period) in hexameters, inc.: Currite, mortales, ferventer.
20. Ff. 14r-15r: Balthasar Moretus, Carmen in laudem Natalis S. Ioannis Baptistae

Inc.: Mens mea natalis
Poem written in hexameters ca. 24-VI-1589
The same poem occurs in ms. 1150a, f. 52r.
21. Ff. 15v-16v: Franciscus Raphelengius, Bonae memoriae
Inc.: Quantumvis, Plantine, novum
Poem written in hexameters after Plantinus' death (1-VII-1589); it was copied by Balthasar before the end of November 1589
Contains also some Dutch verse, which is absent from the printed edition.
Printed (with some minor variants) in 1590: Ioannis Bochii, urbi Antverpiensi a secretis, *Epigrammata funebria ad Christophori Plantini architypographi regii Manes* (Antverpiae 1590), f. B3v.
22. F. 17r: Melchior Moretus, Fratribus meis dilectis S.P.D.
Inc.: Sicne tacebo? Nihil scribam?
Poem to Balthasar and Johannes II, written in hexameters on 13-XI-1589.
23. F. 17v: Balthasar Moretus, Frater Fratri S.D.P.
Inc.: Vera mihi grato describis
Poem to Melchior, written in hexameters on 27-XII-1589.
24. F. 18r: Balthasar Moretus, Filius Patri S.D.P.
Inc.: Ecce biceps anni

Poem to Johannes Moretus, written before 6-I-1590, immediately after n° 25
Published in D. SACRÉ, 'Balthasaris et Melchioris (II)', *o.c.*, 8-9.

25. Ff. 18v-19v: Balthasar Moretus, Gratitudinis ergo
    Inc.: Quam tenui pendent
    Poem in hexameters, completed before 6-I- 1590
    Contains also a carmen chronicum (2 hexameters), inc.: Plantinus quando
    Published in this article. Cp. also n^{o} 35.
26. Ff. 20r-21v: Balthasar Moretus, Actiuncula brevissima
    Inc.: Vos o dilecti multum
    Poem written in hexameters ca. 6-I-1590. See Appendix 3.
27. Ff. 22r-24r: Melchior Moretus, Psalmus 22. Dominus regit me
    a) Ad Lectorem
    Inc.: Huc oculos prudens
    Poem in elegiac couplets
    b) Psalmus 22. Dominus regit me
    Inc.: Lanigeras veluti pecudes
    Poem, partly in hexameters, partly in elegiac couplets
    c) Tetrastichon
    Inc.: Ne mire<re> precor
    Poem in elegiac couplets
    Written in 1590.
28. Ff. 24v-25v Christophorus Vladeraccus, In obitum clarissimi Christophori Plantini, Domini Philippi Catholici Hispaniarum Regis Architypographi, Christophori Vladracci Epicedium
    Inc.: Claudite nunc Helicona
    Poem written in elegiac couplets, 1590 (copied by Balthasar before 3-III-1590)

    Published (with a different title) by M. VERWEIJ, *Vladeracci tres*, *o.c.*, pp. 65-68.
29. Ff. 25v-26r: Petrus Vladeraccus, Aliud Petri Vladracci Christophori f.
    Inc.: Siccine, mi Plantine
    Poem written in elegiac couplets, 1590 (copied by Balthasar before 3-III-1590)

    Published (with a different title) by M. VERWEIJ, *Vladeracci tres*, *o.c.*, pp. 75-76.
30. F. 26r: Johannes Vladeraccus, Aliud Joannis Vladracci Christophori f.
    Inc.: Quis cubat hic?
    Poem written in elegiac couplets, 1590 (copied by Balthasar before 3-III-1590)

    Published (with a different title) by M. VERWEIJ, *Vladeracci tres*, *o.c.*, pp. 73-74.[165]
31. Ff. 26r-27v: Balthasar Moretus, Dialogus
    Inc.: Vos nunc, o cari
    Poem in hexameters, written ca. 3-III-1590.

165 In l. 8, Verweij reads ‘posteritas, sentit nunc quoque nosteritas’, ‘nosteritas’ being a neologism (p. 97). But the manuscript has twice ‘posteritas’ and there is no need to correct it the second time.

32. Ff. 27v-28r: Melchior Moretus, Fratribus dilectis S.P.
    Inc.: Carmina vestra movent
    Poem to Balthasar and Johannes II, written in hexameters on 16-II-1590.
33. F. 28r-v: Balthasar Moretus, Frater Fratri S.D.P.
    Inc.: Prospere si tu valeas
    Poem to Melchior, written in Sapphic stanzas, 25-III-1590
    Published by M. SABBE, *o.c.*, pp. 11-12.[166]
34. F. 29r-v: Balthasar Moretus
    Inc.: Calliope nostris faveas
    Poem written in hexameters, ca. Easter Sunday, 1590
    Contains at the end a distich, inc.: Divite Christus huic.
35. Ff. 30r-32r: Balthasar Moretus, Gratitudinis ergo
    Inc.: Quam tenui pendent.
    Poem in hexameters.

    Cp. n° 25. The poem, completed before 6-I-1590, was rewritten (corrected and enlarged) between Easter Day and mid September 1590. Published in this article.
36. F. 32r-v: Melchior Moretus, Fratribus carissimis S.D.
    Inc.: Quantum me vestrae litterae
    Letter in prose to Balthasar and Johannes II, written from Douai, 11-IX-1590.
37. Ff. 32v-33r: Balthasar Moretus
    Inc.: Amantissimae tuae litterae

    Letter in prose to Melchior, written around the end of September 1590; cp. n° 40.
38. F. 33r: Melchior Moretus, Fratribus suis S.P.
    Inc.: Iam diu cui studio
    Letter in prose to Balthasar and Johannes II, written from Douai around the end of November 1590.
39. F. 33v: Balthasar Moretus, Frater Fratri S.
    Inc.: Quas a te recepi litteras
    Letter in prose to Melchior, written in November or December 1590.
40. F. 34r-v: Balthasar Moretus, Frater Fratri S.
    Inc.: Amantissimae tuae litterae

    Letter in prose to Melchior, written around the end of September 1590 (cp. n° 37) and rewritten before the end of December, 1590.

166 In l. 33 one has to read ‘autem’ instead of ‘autum’ and ‘faciatis’ instead of ‘faciabis’.

41. Ff. 34v-36r: Balthasar Moretus, Filius Patri S.
    Inc.: Cum iam meum qualecumque carmen
    Letter in prose to Johannes Moretus, written at the end of December, 1590.
42. Ff. 36r-37r: Balthasar Moretus, Iusto Raphelengio cognato suavissimo S.D.
    Inc.: Periucundae, mi cognate
    Letter in prose to Iustus Raphelengius, written between 1-I-1591 and 25-V-1591.
43. F. 37r-v: Balthasar Moretus,
    Inc.: Quando tuum, reverende
    Poem to Antonius Berbaigne, written in elegiac couplets on 25-V-1591.
44. Ff. 37v-39v: Balthasar Moretus, In laudem D. Martini carmen ad R.D. Martinum - pastorem vigilantissimum
    Inc.: Mens mea per varias
    Poem to a Father Martinus, written in hexameters after 25-V-1591.
45. F. 39v: Balthasar Moretus, Oratio ad D. Martinum
    Inc.: O tandem variis
    Poem in hexameters, written after 25-V-1591.
46. Ff. 39v-41r: Balthasar Moretus, De ossium D. Martini concrematione Elegia ad Patrem. Praeponitur querimonia de Hereticorum infestatione
    Inc.: Eheu quam variis agit<at>ur
    Poem in elegiac couplets, written after 25-V-1591
    The same poem occurs in ms. 1150 a, f. 53, where it is followed by a letter (s.d.) from Balthasar to Iohannes Moretus, inc.: Maximas ago, quoad.
47. F. 41r-v: Balthasar Moretus, Ioanni Gheesdalio Balthasar Moretus S.D.
    Inc.: Infelix nimium quem iam
    Poem to Ioannes Gheesdalius, written in elegiac couplets after 25-V-1591. For Gheesdalius, see L. VOET, *PP*, 1043, 1247, 1587 and 2210.
    Published in D. SACRÉ, 'Balthasaris et Melchioris' (III), *Melissa*, 70 (1996), 8-10 (p. 8).
48. Ff. 41v-42r: Balthasar Moretus, Clarissimo Doctissimoque viro Iusto Lipsio S.P.D.
    Inc.: Libellum tuum supplicem, doctissime
    Letter in prose to Iustus Lipsius, written in the second half of 1591.
    Cp. D. SACRÉ, 'An Overlooked Letter from Balthasar Moretus to Justus Lipsius', *Lias*, 22 (1995), 163-173.

49. Ff. 42v-43v: Balthasar Moretus, In obitum Adrianae Gras P.M. coniugis Iacobi Moreti P.M. quae obiit octuagesimo aetatis suae anno
Inc.: O Aganippaeae castissima
Poem, written in elegiac couplets in 1592, shortly after May 28.
Contains at the end a carmen chronicum (one elegiac couplet), inc.: Grassia virtutum
Text also in Arch. ms. 1150 a, f. 62.
Published in D. SACRÉ, 'Balthasaris et Melchioris (II)', *o.c.*, 9-10.
50. F. 44r: Balthasar Moretus, In Famae ac Virtutis Iusti Lipsii invidos Acrostichis. Invidia virtutis comes
Inc.: Invidia humanae pestis
Poem in hexameters, written in 1592
The poem also occurs (with some variants) in ms. 1150 a, f. 16
Published by M. SABBE, *o.c.*, p. 15; D. SACRÉ, 'An Overlooked Letter', *o.c.*, pp. 171-172.
51. Ff. 44v-45r: Balthasar Moretus, Iusto Raphelengio cognato suavissimo S.P.D.

Inc.: Annus est ut opinor
Letter in prose to Iustus Raphelengius, written on 1 (rather than 8)-X-1592.
Published in D. SACRÉ, 'An Overlooked Letter', *o.c.*, pp. 172-173.

Appendix 2: Two epigrams by Laevinus Basius (Arch. ms. 1150a)

1. F. 4r: Epigramma Domini Laevini Baes - Erudito caroque viro, Domino Balthasari Moreto typographo regio maestus valedico, quondam discipulo, deinceps amico sincero et benigno

Hinc iam discedo, Morete o docte, supremus
ad id, locat quo me Deus.
Quare mnemosynonque tui impertire benigne
viaticique paululum.
Sic votis divina tuis adsibilet aura,
et caelites tarde petas.
Candide amice, vale. Sine te complectar et addam
amicum et ultimum 'vale'.

Tui observantisimus Laevinus Baes praeceptor indignus 12. Maii MD.C.XII

2. F. 11r: Ad ornatissimum, prudentissimum eruditissimumque virum dominum Balthasarem Moretum architypographiae regiae in urbe Antwerpiensi praesidem vigilantissimum

De te quid dicam, nisi quod doctrina polita
suavis et medulla misericordiae
in tete rutilent? Expertus dico quod aevo
nullo futuro oblitterabitur mihi.
Ecquid ego potero, Morete, rependere, docte,
humillimas nisi ad Deum fundere preces
pro te proque tuis, quibus est vel vita peracta
vel adhuc superstites rotam vitae orbitant?

Reverentiae tuae observantissimus Laevinus Baes praeceptor immeritissimus X. Iulii M.D.C.XIX

Appendix 3: Two poems by Balthasar Moretus

1. Balthasar Moretus, Actiuncula (Arch. ms. 202, ff. 20r - 21v)

Actiunculae brevissimae Prologus

Vos o dilecti multum salvete, parentes
et salvus sit quisquis adest. Dum carmina grata
lusimus elapso quae anno cognovimus esse
vobis, fert animus rursus paucissima noster
nunc etiam in medium producere. Proinde rogamus
quisquis dignetur praebere silentia nobis,
ut mage procedat feliciter actio nostra.

A. - Hic novus unde furor? Cur nunc nova gaudia cuncta
opplent? Cur pueri iuvenesque virique senesque
exultant laeti, simul exercentque choreas?
Quaenam laetitiae tantae datur (obsecro) causa
illis? Cessant an signa ferocia Martis[167]
bellaque quae multos nos vexavere per annos?
Multane concessit tandem post saecla benignus
atque potens Dominus, sacrata virgine natus,
qui regit aeternis fulgentia sidera caeli
mundumque imperiis, optatae munera pacis
civibus? Ast mecum dum plurima corde revolvo
sollicito, quendam nostras qui tendit ad oras
conspicio. Accedam; namque huius forsitan ille
laetitiae causam sciet atque docebit; ab illo
nequicquam hanc igitur mens quaerere nostra veretur.

167 This line is metrically defective. One might insert *Iam* between *illis* and *cessant.*

B. - Omnipotens Christus, superi regnator Olympi
summus, qui terras et signa micantia caeli
siderei, undosum mare sacro numine torquet
imperioque potens populos dominatur in omnes,
concedat nobis regum felicia festa,
festa ferant nobis quae summam laeta salutem,
qua mage me gratum totus complectitur orbis.

A. - Quaenam verba sonat? Ferme de rebus iisdem
sermonem, ni fallor, habet. Quid demoror illum
compellare meis verbis? Sis salvus, amice!

B. - Et simul ipse tibi felicem exopto salutem.

A. - Tu mihi quaeso velis causas exponere cur sit
laetitia tanta populus perfusus ubique
nunc.

B. - Hoc ipse tibi perpaucis dicere verbis,
cum tanto desiderio rapiare sciendi,
incipiam, ac omnem tibi prima ab origine pandam
rem. Faciles igitur mihi non donare recuses
aures.
En redeunt nobis sollemnia festa
illa quibus Bethlem magni dicione profecti
reges extremo sunt ex oriente. Coruscam
stella facem vero praebens venientibus illis
dux erat atque viam monstrabat lumine claro.
Cumque pro<p>inquarent intacta virgine nati
Christi humili tecto, supra aedes substitit astrum,
lumine complebat quod tota mapalia largo.
Ingressi vero reges demittere sese
illustres auro fulgente ostroque decori
non dedignantur genibusque advolvere Christi,
qui iacet in duro praesepi prorsus egenus,
astra licet caeli, mundi quoque machina subsit
illi, cunctipotens et cuncta creaverit idem.
Deinde suo reges exornant munere regem:
thure colunt Christum, sacrum quo numen inesse
illi significant, auro fulgente, potentem
quo regem illorum, vasti qui regia mundi
sceptra petunt populisque suis dominantur ovantes,
designant; tradunt illi tum denique myrrham,
munere quo indutum moribundi corporis artus
esse docent. Primi vero hi sunt dogmata sanctae

amplexi fidei vanis ex gentibus, hi sunt
Christicolûm patres. Hinc omnes gaudia summa
ostendunt, memores quod sit miseratus acerbam
hisce paganorum sortem fabricator Olympi
festis, et gentes convertere coeperit ad se
ignaras recti, quae vana idola colebant.
Summa haec laetitiae ratio nec vana videtur.

Conclusio

Gloria sit Patri, sit nato gloria Christo
et quoque spiritui sancto, qui numine replet
corda sacro fidei quae vera fatentur.

Patri meo maxime colendo faustum ac salutarem novum hunc annum precor.

2. Ad fratrem (Arch. ms. 202, ff. 4r-5r)

Gaudeo si valeas; valeo, carissime frater
(Gratia sit Domino per tempora cuncta potenti!).
Dulcis, abhinc longo misisti tempore, frater,
(quare te multum laudo) mihi carmina grata;
arbitror esse meum quosdam rescribere versus.

Schenchelii a pueris acta est comoedia nuper
de sancta Catharina[168] festo illius ipso,
supplicium quantum fuerit pro nomine Christi
ostendens. Quae autem sunt acta intellege quaedam.

Cum prologus sua dixisset, procedit ineptus
Jupiter ex scaena, quoque magna caterva deorum,
Jupiter et queritur quod Catharina peralma
seipsum contemnat, flammato cordeque mandat
Mercurio Furiam infernalem ut mittat ad illam.

Accedit virgo regem, dein arguit illum
idolatriae,[169] caderet cum victima vanis
divis. Iratus rex hanc ad carceris antrum
adduci iubet. Insequitur tunc nata puella
illam, quae nutrix erat huius virginis almae;
illa autem melius quam alii sua paene cavebat.
Doctores quaerit Caesar Maxentius atrox
quae possint illam ad falsos pervertere divos.
Nonnullos reperit; sed convertuntur ab ipsa

168 The second syllable is long here.
169 = idololatriae.

ad Dominum Christum. Tum rex Maxentius illos
comburi iubet. In scaena tunc cernitur ignis
fumus. Virgo flagellatur tortoribus alma;
horrida sed simulant non se donare flagella
tortores, sed carnem attrectant molliter eius.
Christus eam visum vadit factus qui erat ater
cum Petro Pauloque esset cum in carcere virgo.
An sese vellet pervertere virgo rogatur;
crudeli regi frustra mortemque minanti
illa negat constans Christumque relinquere nolit.
Adfertur rota qua ipsam deiurare studerent,
virginis at precibus sacris venit angelus ecce,
qui rumpit gladio.

Praeceptor protinus ipse
Schenchelius clara tunc voce ‘Stupescite!’ clamat;
‘hic regem obiurgat coniux regina maritum
immeritam cupiat quod dira morte perire
virginem et ingenue se Christi<c>olam esse fatetur.’
Imperat uxoris caput a cervice recidi
tunc Caesar; sed quo pacto sit percipe factum.
Imponunt caulem capiti; circum ordine quodam
stant pueri. Tortor caulem tunc deicit ense;
hoc facto pueri super illam pallia iactant.
Nobilis hic summus dux regem obiurgat eandem
ob causam audacter se Christigenamque fatetur.
Imperio regis tunc decollatur et ipse -
hos ambos autem virgo converterat ante
ad Salvatorem, veramque fidemque sacratam.

Tunc atrox blanditur ei rex virgini amice,
ut si non duris, verbis moneatur amicis.
Nullius sed blanditiis ea virgo movetur
nec sese cupit ad vanos pervertere divos.
Imperat hic decollari Maxentius illam.
Angelus et quidam puer adsunt protinus ecce,
qui cupiunt auferre illam; sed corporis illis
non vis talis erat; quare illos adiuvat unus
tortor, virginis et facies tunc cernitur almae.

Finis hic est. Valeas divino munere, frater,
et tibi succedat felix hic proximus annus.

Balthasar Moretus
tuus ex animo frater

Balthasar Moretus's sojourn in Louvain*

J. de Landtsheer

Almost every source about the education of Balthasar Moretus, third son of Johannes Moretus and Martine Plantin, and the time he spent in Louvain as a member of the *contubernium*, the household of Justus Lipsius, mentions a period of two years, from October 1592 to the spring of 1594[1]. Furthermore, the reason for Balthasar's premature departure remains obscure; most authors hint without further explanation at a clash between pupil and tutor or suggest that Balthasar seriously misbehaved. However, a careful examination of some primary sources preserved in the archives of the Museum Plantin Moretus, along with some letters from Justus Lipsius to his former pupil or to his father, clearly shows that Balthasar's career as a student at Louvain University was limited to only a few months, from October 1592 to the end of January 1593, when his father called him back home because he seemed physically unfit to cope with the demands of academic life.

In this contribution I not only hope to prove this point, but I will also publish some hitherto unedited letters and try to elucidate the so-called ‘mystery’ around Balthasar's departure from Louvain.

* I am grateful to T. Van Houdt for commenting on an earlier draft. Also, I would like to thank M. Laureys and T. Tunberg for correcting my English.

1 See e.g. BN (= *Biographie Nationale*, Brussels 1866-1986) 15,256; NBW (= *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussels 1964) 5,620; M. ROOSES, *Le Musée Plantin-Moretus. Contenant la vie et l'oeuvre de Christophe Plantin et ses successeurs, les Moretus, ainsi que la description du musée et des collections qu'il renferme*, Antwerp 1914, 273-275; M. SABBE, *De humanistische opleiding van Plantins Kleinkinderen,* in: *De Moretussen en hun kring*, Antwerp 1928, 5-26; L. VOET, *The Golden Compasses: a history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, Amsterdam [etc.] 1969-1972, 202-207. Only A. GERLO - H.D.L. VERVLIET, *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus,* Antwerp 1967, 44, 1; 286 gave the right period; yet they did not point out the discrepancy in time as found in the abovementioned sources.

1. Balthasar's stay in Louvain

Balthasar Moretus, although born with a serious handicap - his right side was partly paralysed - showed himself a promising and talented boy. His father hoped he would be able to establish his son at the *Officina Plantiniana* as a corrector, as he explained in a letter to Benito Arias Montano[2]. When the boy was eighteen, his father sent him to Louvain, where he was accepted as a *commensalis*, a member of the household, by Justus Lipsius, the well-known scholar who had reestablished himself in that city only two months before.

From the moment he left home, Balthasar kept in touch with his parents. As the six letters he sent them have already been edited by A. Gerlo and H.D.L. Vervliet[3], there is no need to reprint them here. They are written quite neatly, in carefully polished Latin and presumably read by Lipsius, who in one letter pointed out an error in the use of tenses. Now and then, he inserts some quotations from the Bible or from Latin authors. As to their content, however, they show a rather young and naive mind, eager to please his parents and to be 'a good boy', sometimes very moralising, who also had a clear notion of the works edited or planned by the *Officina Plantiniana.*

On October 8, 1592, Balthasar left Antwerp by ship. Weather conditions, however, were so calm that the boat had to be rowed and the company had to spend the night on board in Willebroek, a small village near Mechelen. Balthasar complains that he hardly slept that night: the bed was hard, there was not enough space, one of his companions kept snoring. When arriving in Mechelen the next day, the carriage that should have carried him to Louvain had already left, so he had to delay another night, this time in Mechelen before finally arriving in Louvain[4].

2 Cf. a letter dated October 18, 1590 (MPM, Arch. 10, f. 285).
3 Cf. A. GERLO - H.D.L. VERVLIET, *La correspondance...*, 286-294 (= documents 35-40 and 42), further on referred to as GVd with the number of the document.
4 Cf. GVd, 35-36, letters from October 10, and 16 (= MPM, *Arch.* 89, f. 13-14 and 3-4).

A fortnight later, on November 2, Balthasar wrote again as follows[5]: the letter from home had comforted him; together with his brother Melchior he went to visit the librarian Sassen and talked about the books that Moretus was printing. They had a party on Lipsius's birthday; could his father give him some more details about his own day and year of birth? Furthermore, he asked his father to send him a copy of Homer's *Ilias*, of Demosthenes's *Olynthiaca* and of Pindar, all of them, if possible, with a blank page inserted; it would be a great help in his study of Greek. Lipsius had entrusted to him the transcription of his *De Cruce* and imposed him a time schedule[6]; he has his own room now and some repositories for his books (*asseres*).

The next letter[7] can be dated more accurately. Gerlo-Vervliet proposed *the end of November.* However, as Balthasar mentioned that Lipsius was preparing his courses *in proximam septimanam* (for the next week), we can assume that the letter was written about November 24, for Lipsius held his *Oratio* at Louvain University on this day and intended to start his lessons a week later[8]. In the letter, Balthasar told his father that he would be reading Caesar and Florus with Lipsius and that he would attend the Greek lessons as soon as his copy of Pindar was available. In the rest of the letter he mentioned other works he had ordered to be bound or had bought or received, with a profusion of excuses for the expenses he imposed on his father. For the first time he mentioned he was suffering from a headache.

His next letter, written on November 30, dealt with the same themes: some more books he wanted to buy or had acquired, the succes of Lipsius with the students. He also mentioned having discussed with another student, Jan Bernaerts, the publication of his booklet[9].

5 Cf. GVd, 37 (= MPM, Arch. 89, f. 17-18).

6 Cf. GVd, 21 (= MPM, Arch. 1150[a], f. 22-22v).

7 Cf. GVd, 22 (= MPM, Arch. 89, f. 9-12).

8 Cf. ILE V (= *Iusti Lipsi Epistolae, pars V: 1592*, ed. J. DE LANDTSHEER-J. KLUYSKENS, Brussels 1991), 92 11 24 H, 5-6.

9 Jan Bernaerts (1568-1601), historiographer and editor of Statius (1595), became acquainted with Lipsius while studying Law at Louvain University. Cf. BN 2,273-274. The discussion was about Bernaerts's first publication, *De utilitate legendae historiae libri duo*, edited by the *Officina Plantiniana* in 1593. Cf. also ILE V, 92 09 06 (introd.) about the year of the *editio princeps.*

From then on, Balthasar seemed to have been suffering from an unspecified illness, ‘in morbo nescio quo fui, uti opinor, iam per mensem’, as he formulated it at the end of December[10]. At the beginning of January, when offering his parents his New Year's wishes, he complained once more about his poor physical condition, that was also afflicting his mind and his spirit:

> ‘[Ego]..., cui et corporis firma valetudo et mentis sanitas hactenus defuere,... Omnia hic mihi videntur alia a morbo. Caussa huius morbi quae sit, nescio...’
> ‘[I]..., missing physical strenght and mental health,... Everything here seems me different because of my illness. Whatever its cause may be, I don't know,...[11]

This was the last letter Balthasar wrote from Louvain.

In the meantime, Lipsius was very concerned about the health of his friend's son; he called upon his colleague Adrianus Romanus[12], mathematician and doctor, to cure Balthasar. Romanus's correspondence[13] offers us some more details about the patient, for in January 1593 he wrote twice to Johannes Moretus about the condition of his son. In the first letter, dated January 7, he pointed out that the lingering of the illness was due to Balthasar's stubbornness:

> ‘Is bene satis iam valeret, si cerebro esset firmior. Malum hoc facile tolli potuisset, si modo aeger se nobis praebuisset obedientem.’
> ‘He would already feel much better, if his mind was stronger. It would have been easy to cure him, if only he had been obedient to us when ill.’[14].

10 ‘I have been suffering from I do not know what illness, as I presume, for over a month now.’ Cf. GVd, 40 (= MPM, Arch. 89, f. 5-6); in the margin Lipsius added *errat in tempore*, *wrong tense*, as indeed the present perfect *fui* should have been the imperfect *eram.*

11 Cf. GVd, 42 (= MPM, Arch. 89, f. 19-20), undated but without doubt written on the occasion of New Year.

12 Adrianus Romanus (van Roomen) (1561-1615) studied Medicine in Cologne and Louvain, where he taught medicine and mathematics from about 1586 until the end of 1592. About March 20, 1593 he went to Würzburg University, where he was invited to teach medicine. Cf. BN 19,848-888.

13 Cf. P. BOCKSTAELE, *The Correspondence of Adriaan van Roomen*, in: *Lias*, 3, 1976, 85-129; 249-299. *Corrections and additions, 1594-1615*, in: *Lias*, 19, 1992, 3-20.

14 Cf. BOCKSTAELE, 99.

Furthermore, he assured Moretus that Lipsius and his wife were treating Balthasar as if he were their own child and insisted that he should come himself to Louvain. Three days later, he warned Moretus that Balthasar's condition was growing worse, as he refused to take whatever medicine Romanus prescribed. The presence of Moretus was absolutely necessary, for he could try to make his son more reasonable[15].

Even Melchior Moretus, Balthasar's elder brother, who was also studying in Louvain but not as a member of Lipsius's household, warned his father that Balthasar refused to take any medicine:

> 'Petiit D[ominus] I[ustus] Lipsius ut, dilecte pater, ad fratrem Baltha[sa]rem (si saltem venturus non sis) quid scriberes eumque moneres ut pareat in sumendis potionibus et in iis, quae praescribuntur ac praecipiuntur ei servando. Hac enim in parte difficilis est'.
> 'Dear Father, Master Justus Lipsius has asked that you, if you should not come, write a few words to Balthasar and admonish him to be obedient and take his potions and everything else that is been prescribed and ordered for his health.'[16]

At the end of January 1593, Johannes Moretus indeed spent a few days at Louvain, as is confirmed by several documents. On January 29, when he returned home, Lipsius wrote to his friend and confident, the Jesuit Martinus Antonius Delrio[17], and excused himself for his long silence:

> 'Sunt caussae: morbus Moreti filii, quem scis mihi fuisse a manu. In gravem enim et periculosum incidit, qui me et familiam non sollicitos solum habuit, sed occupatos. Pater deinde evocatus accessit, dies aliquot haesit; hodie abiit et cum illo silentium nostrum.'
> 'I have my reasons: the illness of Moretus's son, who was my secretary, as you know. His condition was serious and perilous; my family and I were not only very concerned, but he kept us quite busy. His father, when called, came

15 Cf. Bockstaele, 100.
16 Cf. GVd, 41 (= MPM, Arch. 86, f. 413).
17 About Martinus Antonius Delrio, cf. BN 5, 476-491.

and stayed for a few days. He left us today and with him our silence.'[18]

From a letter to the Antwerp bishop Laevinus Torrentius[19], we also know that Moretus sr. left on the 29th. Furthermore, Johannes noted in his accountbook the amount he had paid to Lipsius's wife Anna van den Calstere while in Louvain:

'Pour aultant que estant a Louvain faisant compte avec mad[emoisel]le Lipsius...'
'Account made with mrs. Lipsius when in Louvain...'[20]

2. The recovery

2.1. Farewell to Louvain

On February 10, 1593 Lipsius addressed another letter to Johannes Moretus, now back in Antwerp,[21] to tell him that he met his son Melchior, who did not look very well either. There is not a word about Balthasar, what may seem rather strange if the boy, whose condition was so grave a forthnight before, was still living with Lipsius. So we may presume that in the meantime Balthasar had left Louvain, probably in the company of his father, as his condition did not allow him to travel alone. This hypothesis is supported by the account book Johannes Moretus and Lipsius kept, as will be explained further on[22].

On May 30, 1593 Lipsius wrote once more to Johannes Moretus in Antwerp as follows: he had received a letter from Balthasar and sent him an answer; Johannes had to read it and make out whether he would pass it to his son:

'Epistola fuit qualem legisti: ridicula, non tamen inepta, et in qua iudicii et memoriae certae notae. Quod rescrip-

18 Cf. ILE VI (= *Iusti Lipsi Epistolae, pars VI: 1593*, ed. J. DE LANDTSHEER, Brussels 1994), 93 01 29 D, 2-6.
19 Cf. ILE VI, 93 01 29 T^2.
20 Cf. GVd, 31,109-110 (= MPM, Arch. 21, f. 132). This item is added immediately after the amounts for the rent of Balthasar's room and the expenses for the doctor and some remedies, so there can be no doubt about the year.
21 Cf. ILE VI, 93 02 10 M.
22 Cf. *infra*, 2.3. The evidence of the accounts.

si, tu leges et an dari conveniat, praesens iudicabis.'
'The letter was as you have read it: ridiculous, but not stupid, and with some judgement and remembrance in it. You can read my answer and make up your mind whether it should be given to him.'[23]

When examinating Lipsius's kind and carefully chosen words to Balthasar, it becomes clear that his former pupil was still not entirely recovered:

'Mi Morete, quem quasi filium amavi atque amo, accepi litteras tuas sane laetus, quia nunciabant meliorem valetudinem tuam. Quam aeternus ille Deus, qui dare coepit, magis magisque instauret, opto et precibus eum rogo. Id quoque fiet, si tu mentem ad illum flectes, sed cum modo et reverentia, nec assidue in rerum etiam caelestium meditatione verseris. Nam mens nostra non semper attollenda est, nec corpusculi huius imbecillitas id ferat. Iterum dico, serva modum, et parentibus tuis ac medicis morigerum te praesta, cum in aliis, tum in iis, quae ad confirmationem sanitatis facere etiam videbuntur. Certe, ut scribis et agnoscis, gravis te morbus habuit, eoque is paulatim totus pellendus est et tollendus, ut tum denique possis Deo servire, parentibus tuis et tibi utilis esse...'
'My dear Moretus, whom I loved and love as if you were my son, I have received your letter with gladness, for it announced me your recovery. I wish and pray the everlasting Lord, who granted this to you, to restore it more and more. And this will happen, if only you will turn your mind to Him, albeit with temperance and reverence, for you don't have to spent your time with perpetual meditation, not even about religious themes. Actually, we must not always raise our minds, nor can our poor weak body tolerate this. I repeat it once more: keep measure and show yourself complying to your parents and your doctors, especially in everything concerning your recovery. You certainly were severely ill, as you write and know, hence by little and little you have to banish and to remo-

23 Cf. ILE VI, 93 05 30 M[1]. Unfortunately Balthasar's letter has been lost.

> ve your disease completely, and finally you will be able to serve the Lord and be profitable to your parents as to yourself.'[24]

Both letters, however, prove quite clearly that in May 1593 Balthasar Moretus had left Louvain and was still recovering in Antwerp.

2.2. Back to normal life

Two hitherto unpublished documents dating from 1594 - a letter from Justus Lipsius to Paulus Monelia dated January 30, 1594[25] and another one addressed by Balthasar to his father on February 5, 1594[26] - clearly show that Balthasar had now completely recovered, that he was living in Antwerp and assisting his father with the editional work in the *Officiana Plantiniana.* Monelia[27], a promising young jurist of Italian origin but living in Antwerp, had asked Lipsius for his opinion about a treatise he was to publish. Lipsius approved of the project, at the same time admonishing his correspondent to go through it again, *with the assistance, however, of Balthasar Moretus*:

> 'Praefationem itaque legi et remitto hoc monito, ut cum Balthazaro nostro relegas tua et interpungas ad usum typographici [sic].'
> 'So I have read the *Introduction* and send it back with this remark however, that you should go through it once more with the aid of our dear Balthasar, and punctuate according to the usage of the textcomposer.'

Some days later, whilst Johannes spent a few days with his family in Rijsel, the city where he was born, on occasion of a marriage, Balthasar was occupying himself with the Plantin Presses and informed his father about some letters that had arrived.

24 Cf. ILE VI, 93 05 30 M^2.
25 Cf. Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 3(12), f. 22, soon to be published as ILE 94 01 30 M in the seventh volume of Lipsius's correspondence.
26 MPM, Arch. 89, f. 15-16.
27 About Paulus Monelia, cf. ILE VI, 93 11 05 M.

‘Dilecte plurimum Pater,
S[alutem] P[lurimam]. Etsi quod scriberem vix haberem, et te de omnibus rebus a Matre, tum ab aliis certiorem fieri non dubitarem, silere tamen nolui, quod meam quamvis de minima re epistolam non omnino ingratam tibi fore crederem. Pridie quam abieras a D[omino] Delrio litteras accepimus una cum indiculis, ut scis, libri sui. Placet ei character tertiae partis et est quem optabat. Tum etiam laudat correctores industriae, quod in hac parte operam diligentem dederint erroribus cavendis. Ante biduum a D[omino] Lipsio allatae nobis litterae cum prioribus foliis libri sui inscriptis amicis, sed mandat ut differamus distribuere ad octiduum, donec sua exemplaria compacta acceperit et miserit Bruxellas ad Ordines. Scripsi ad illum heri me credere iam ad manus suas illa devenisse. Porro ille de mittendis ad Caesaream aulam exemplaribus nobis innuit, quae debentur ex pacto Privilegii. Subdubitat etiam num Senatui Antverpiensi et Bruxellensi duo aut tria sint danda, quia pars sunt Ordinum. Cetera tu coram cognosces; neque enim festinant.
Frater Melchior huc appulit inexpectatus, sed gratus. Credo vos valere cum fratre Joanne et redituros spero huc incolumes, quod ab Omnipotenti Deo indies precor. Vale, Parens optime, et patruum fratremque a me saluta. Avunculo etiam isthic, amitae, omnibusque cognatis ac praesertim cognatae iam nuptae salutes dicito. Antverpiae, V Febr[uarii] 1594. Tui amantissimus filius Balthasar Moretus. [*Adress:*] Ornatissimo viro Ioanni Moreto, Patri suo plurimum dilecto. Insulas.’
‘Dearest Father,
Although there is not much for me to write and I am not doubting mother and the others will keep you informed about everything, I would not remain silent, for I believe that my letter, albeit about something less important, would not be unwelcome to you. The day before you left,

we had a letter from Master Delrio which, as you know, included the *Indices* to his book[28]. He is pleased with the typeface of the third part, that is entirely as he wished. He also praises the industriousness of the proofreaders who in that part spent much care to evade mistakes[29]. Two days ago, a letter from Master Lipsius was brought to us[30], together with the title-pages of his book[31] dedicated to his friends[32], but he requires us to postpone the distribution for a week, until he has received his copies and sent them to Brussels, to the Council of Brabant[33]. I answered him yesterday that I presumed they had already arrived in Louvain. Furthermore, he made a suggestion to us about sending some copies to the Emperor's Court, as

28 Delrio's *Syntagma Tragicum in partes tres*; the first volume, with parts 1 and 2 was due to appear at the end of 1593; the second volume, that contained the third part and the *Indices* to the entire work, was to appear about October 1594, as is proved by Moretus's sales catalogue (MPM, Ms. 39, f. 13) and by an unedited letter dated on October 7, 1594 (cf. MPM, Arch. 81, f. 299-300); here Delrio thanks Moretus for the six free copies he sent him.

29 The *Officina Plantiniana* was very famous for its careful and accurate editions.

30 This letter has not been preserved; neither has Balthasar's reply.

31 The work referred to is *De Cruce Libri III ad sacram profanamque historiam utiles. Una cum Notis*, Antwerp 1593. The date of issue of the *editio princeps* has been put forward in time; in Moretus' sales catalogue both the first edition and the second are mentioned in the year 1594, cf. MPM, Ms. 39, f. 13.

32 One of those front pages with a handwritten dedication from Lipsius still exists at the Antwerp Museum Plantin-Moretus, cat.nr. A 308. It is the copy he offered to Jan Brant, secretary of Antwerp and future father-in-law of Peter Paul Rubens. On the bottom margin, Lipsius noted: 'Cl[arissimo] V[iro] Ioh[anni] Brantio Graphiario Antverpiae amicitiae caussa I[ustus] Lipsius misi.' The right upper corner shows the signature of Philip Rubens, brother of the painter and one of Lipsius's *commensales*, so we can presume Brant offered his copy to the young humanist. In the ample correspondence of Lipsius, we find some letters he wrote to accompany his present, dated January 30 or the first days of February 1594. Among the names: the Antwerp Bishop Laevinus Torrentius and his nephew, Jan Lievens, Prince Bishop Ernest from Liège, Johannes Saracenus (Jean Sarazin), Abbott of St.-Vaast in Arras, some leaders of the government in Brussels,...

33 Johannes Moretus's account with Lipsius gives us some information about the distribution of the *De Cruce*: in Antwerp alone 41 copies were sent to friends and acquaintances all over the city. Cf. GVd, 32, p. 276-277 (= MPM, Arch. 21, f. 223).

is requested in the Privilege[34]. He is in doubt about presenting two or three books to the Council of Antwerp and Brussels, who are members of the Council of Brabant. About the other items you will learn as soon as you are here; there is nothing urgent.
My brother Melchior did arrive here yesterday quite unexspected, but not unwelcome! I hope that you are all right, together with my brother Joannes and I hope you will safely return, as I implore the Lord every day. Farewell, dearest father, and give my compliments to my uncle and my brother. Please say hello to my other uncle and my aunt, and all the family, especially the newly wed. Antwerp, the 5th of February 1594.
Your most loving son, Balthasar.
[*Adress*:] To the illustrious Ioannes Moretus, my dearest father. Rijsel.'

Another proof that Balthasar was again his usual self, taking an interest in literature and poetry, can be found in Lipsius's *De Cruce.* Whenever a humanist was preparing a new work, his friends used to write a poem to praise the author's talents and merits or to win his goodwill. Among the liminary poetry in the *De Cruce* there is a tribute from Balthasar written in hendecasyllables[35].

34 On August 1, 1592 the Habsburg emperor Rudolph II granted Lipsius a privilege protecting the edition of his works in his dominions for a period of thirty years. About the privilege, cf. e.g. ILE V, 92 01 07, 4; 92 09 02,... The document still exists, cf. MPM, Arch., Priv. 1179, 277.

35 Cf. *De Cruce*, f. b3. We will not discuss here the literary merits of Balthasar's poem (*non omnia possumus omnes*); anyway, the quality certainly is not different from other verses he wrote on similar occasions.

‘In clar[issimi] viri
Iusti Lipsi
De Cruce libros.

Lipsi, Palladiae decus coronae,
Lipsi, delicium novem Sororum
Quo nec est melior benigniorque:
Iam loquax nimium, nec aequa lingua,
Quae, vah, artibus abrogare sanctam
Virtutem solet ac politiori
Doctrinae, reprimetur illa, nam tu,
Qui doctissimus unus es virorum,
Unus es simul optimus virorum.
Est curae pietas, et ipsa virtus,
Hac doctrina velut politur auro.
Testes DE CRUCE sunto tres Libelli,
Docti, Iupiter, et pii libelli.
Coniunctam, bone lector, hic videre
Virtutem licet eruditioni.

Balthasar Moretus I[ohannis] F[ilius]’

‘Poem for the most illustrious
Justus Lipsius's
De Cruce

Lipsius, jewel on Minerva's[36] crown,
Lipsius, the Nine Sisters's[37] delight,
Kinder or better than whom there is none,
Blabbering tongue and unequal language,
used, alas!, to repeal holy virtue
from arts and smoother knowledge,
will be restrained by you, for you,
who are absolutely the most learned of men,
are also the most excellent of men.

36 Minerva or Pallas Athena as the goddess and protector of wisdom and arts.
37 With ‘the Nine Sisters’ Balthasar is referring to the nine Muses, daughters from Jove and Mnemosyne.

You take good care of piety, and virtue itself
shines by your knowledge as if out of gold.
May your three books *De Cruce* here be a testimony,
Learned books, by Jove, and pious ones.
You can find here, dear reader,
virtue united with erudition.

As *De Cruce* was brought out near the end of January 1594, this implies that Balthasar was able to reach for his quill to compose some Latin verses some time before the end of 1593. Later on, in an answer to Moretus dated September 12, 1594, Lipsius expressed his joy:

> 'Gaudeo Balthasarem nostrum talem esse qualem scribis, quod ego quoque ex litteris eius video, constanter et bono iudicio scriptis.'
> 'I am very happy that our dear Balthasar is carrying on as you tell me, a fact I also deduce out of his letters, written with solid common sense.'[38]

2.3. The evidence of the accounts

Furthermore, a closer examination of the abovementioned financial settlement between Moretus and Lipsius may also confirm our hypothesis, as well as reveal the reason for the erroneous interpretation put forth by earlier scholars.

For the period between June 1591 and April 1594, Johannes noted the following items on Lipsius's credit[39]:

- Pour aultant quil avoit payé pour la compte de la pour Balthasar 5 florins.
  For what he paid on account over there for Balthasar 5 florins.
- Pour Balthasar jusques a Noel 30 florins et sa rente 50 fl.

38 Cf. GV 30, r. 19-21 (= ILE 94 09 12, soon to be published in the seventh volume of Lipsius' correspondence). Unfortunately, Balthasar's letters are lost.

39 Cf. GVd, 31, p. 275-276 (= MPM, Arch. 21, f. 132); we will only mention the items relevant to our problem.

For Balthasar until Christmas, 30 florins and his interests 50 fl.

- Item pour Balthasar depuis Noel p[our] Janvier 12 florins y compris les menutes oubliées.
  Also for Balthasar since Christmas for January 12 florins, some small forgotten expenses included.
- Pour ce que pouvoit estre oublie en ce que estoit desbourse pour mon fils Balthasar val[eur] 9 fl. 8 1/2 st.
  For everything that could be forgotten and that has been paid for my son Balthasar an amount of 9 fl. 8 1/2 st.

Until April 10, 1594, he only entered five times the sum of 50 florins for some non specified interests paid out to Lipsius, the same rent as he added when first paying for Balthasar's rooms.

Because the page was full, he referred to f. 223[40], which covers a period between January 1594 and March 1595. Here he noted on Lipsius's credit:

- pour rente exspirante ad. 10 Julii 1594 50 florins.
- for the interest exspiring on July 10, 1594, 50 florins.
- Item exposuit pro filio pour despens debourse et aultres menutes de quelques mois chez Schellekens flor. XLVII st. XIII val[eur] voor syn selfs costen gedaen.

He also spent out of his own pocket 47 flor. 13 st. for my son to cover expenses and other small costs for a few months with Schellekens.

So, in his first account touching on a period when both Melchior and Balthasar certainly lived in Louvain, but not in the same place, Johannes Moretus always referred to ‘my son Balthasar’ or ‘Balthasar’, whereas in the middle of 1594, we are confronted with the mere ‘my son’, whose expenses were forwarded by Lipsius to a further unknown ‘Schellekens’. Taking into account the aforementioned unedited letters from Lipsius to Monelia and from Balthasar to his father, which prove that Balthasar was living and working in the Plantin Presses in Antwerp since January 1594,

40 Cf. GVd, 32, p. 278.

we can assume that the ‘my son’ from 1594 is a reference not to Balthasar, but to his elder brother Melchior, who at that time was still studying in Louvain. We presume that M. Rooses and others who examined Johannes Moretus's accounts after him, took it for granted that ‘my son’ still referred to Balthasar, unacquainted as they were with the information offered by the correspondence of both the Moretusses and Lipsius. Maybe they even interpreted the interests, paid out every three months to Lipsius, as the bill Lipsius sent for Balthasar's lodgings. Anyway, a rent that would equal almost a third of Lipsius's earnings as a professor, would be quite unreasonable.

An objection that Balthasar could have returned to Louvain in the course of 1594 after his recovery could be countered by taking into account the still unedited correspondence from Melchior Moretus with his family. For the period between January 5 and July 9, 1594 we found eight letters he wrote to both his brothers, Balthasar and Joannes jr., or to Balthasar alone[41]. Always the destination is Antwerp. In a letter of March 15 he even mentioned:

> ‘Amicos hic, frater Balthasar, tuo nomine salutavi; te resalutant et gaudent te firma frui valetudine.’
> ‘I said hello to our friends here in your name, my brother Balthasar; they send you their compliments and rejoice in your good health’.

On the other hand, another of Lipsius's letters to Moretus written in October 1594[42], shows that the Louvain scholar, although Melchior was no member of his household, nevertheless felt responsible for his friend's son. The young Moretus had to visit Lipsius regularly and to discuss with him the progress of his studies and his further plans. This suggests that now and then Lipsius forwarded him a certain amount of money he needed to cover his expenses.

41 Cf. MPM, Arch. 89, 473-474 (January 5); 485-486 (March 15); 487-488 (April 27); 489-490 (April 19); 491-492 (May 1); 495-496 (May 3); 497-498 (June 2); 499-500 (July 9). We hope to edit this correspondence in a few years.

42 Cf. GV 31 (= ILE 94 10 10). In this letter Lipsius informs Johannes about his son's ambition to become a Jesuit, a wish he had not yet dared to tell his parents.

3. Two undated Dutch letters from Balthasar

To conclude this study about the short period before Balthasar Moretus settled down definitively in Antwerp and became gradually fully occupied with the Plantin Presses, two more letters need to be considered[43]. Both of them are written - or rather scribbled down - in Dutch by a repentent Balthasar who apparently was then living in Antwerp, albeit not with his parents, so that he compares himself twice to the prodigal son. The tone tends to be childish and bears witness to a rather unbalanced mind.

Although both letters are undated, it seems reasonable to situate them within a strictly limited period, considering their subject. In the first, unpublished letter Balthasar is referring to his 'disobedience' due to illness; he is very ashamed about his misbehaviour and implores his parents to forgive him and accept him back home.

> 'Eersaeme ende seer wel beminde Vader ende Moeder.
> Ist dat sake dat ick soo grootelyck tegen u heb misdaen, dat ick niet weerdich en ben u te comen besuecken, princepalyck op de kermissetijdt, soo bid ick ootmoedelyck dat u believe mij te vergeven de ongehoorsaemheyt in myn sieckte, de welcke waerachtich voor Godt geen sonde en is. Nochtans heb ick daerom dicwils ghesuecht. Den almoegenden Godt spreckt deur den prophet: "Ist dat den sondaer een suecht om synen sonden, ick en sal syn sonden niet meer gedachtich wesen"; hoe lanck sal ick suechten ende ghy die aertsche vaders syt, en sult niet vergeven? Den verloren son als hij soo grootelyck voor Godt ende synen Vader hadt gesondicht, nochtans heeft hy nae dat hy hem bekerde in ghenade ontfanghen gheweest[44]. Wanneer salt wesen dat ghy liden my sult ontfangen in u huys? Aengaende van my, ick beloeve U L[ie-

43 MPM, Arch. 89, f. 1 (in 4^{o})- 2 (in f^{o}).
44 Cf. *Vulg. Lc.* 15, 11-32.

> den] alle ghehoorsaemheyt te toonen, ghelyck ick altydt metter waerheyt heb ghedaen.
> Soo dan, beminde Vader en Moeder, bidde ick seer hertelyck dat U L[ieden] my believe in enaede te ontfanghen ende in u huys, ende beloeve daer op dat ick U L[ieden] nimmermeer rebel en sal vallen, maer doen dat ghy ghebiet ende laten dat ghy verbiet. Hiermede blyft den Heere bevolen, die U wilt verleenen salicheyt aen ziele ende lichaem.
> Uwen beminden sone Baltahsar Mourentorf.'

The answer seems to have been positive, for in the second letter[45], he is very eager to agree to his parents' conditions. He assures them that he will do as he is told; he will assist his father in the printing business, will never go out without telling them, in one word he will become a rare and most perfect example of obedience. He prefers the reconciliation to be 'today, rather then tomorrow', so that he can prepare himself to confession and Holy Communion. He will also hold an 'oration', so as to eliminate all criticism against himself or even against Lipsius. With his parents' permission, he announces that he will arrive the following noon.

> Eersaeme ende seer wel beminde Vader ende Moeder.
> Ick heb verstaen dat U L[ieden] belieft my thuys te nemen, ter conditien dat ick U L[ieden] belove alle gehoorsaemheyt in alle saken, hoedanich dat sy soude mogen wesen. Het welcke ick gheerne belove, ende oock gheerne sal volbrengen, want ick deur dese deucht niet alleen U L[ieden], maer oock Godt den almoegenden Vader can behagen, ende ick weet daeren boven dat ick schier oft morgen sulckx van myn kinders sal ontfangen, als ghy liden van my het ontfangen.

45 Although this letter has already been published by SABBE, *op. cit.*, 21-22, we will reprint this text as the transcription of the Dutch is not always accurate.

Daerom, beminde Vader ende Moeder, belove ick U L[ieden] met een groote vasticheyt ende versekeringe dat ick altemal sal volbrengen, daer ick U can mede behagen, ende laten daer ick u mede souwe mishagen. In den eersten, ter gesetter tydt sal ick maken in den winckel te wesen ende doen daer al dat U L[ieden] my sal gebien. Ten tweeden en sal ick niet utgaen sonder u lidens consent, tsy veere oft by. Ten derden sal ick nu te meerder gehoorsaem wesen, hoe dat ick u te meer rebel heb gevallen in myn sieckte ende sal gelyc het behoorlyck is, swygen van al dat in myn sieckte soude mogen geschiet syn, *ut non sopitos*[46] *suscitem ignes.*
Soo dan, beminde Vader en Moeder, bid ick u seer ootmoedelyck dat ghy liden mij oock wilt in genade ontfangen, gelyck den verloren son, als hy hem bekeerde, ontfangen is gheweest van synen vader. Iae, ist dat u believe, liever nu dan morgen op dat ick my gereet make tot de biechte ende theylych Sacrament te ontfangen, het welck ick nauwelickx binnen een jaer heb ghedaen, ende oock tot een oratie, de welcke daerom sueck te eer te hebben, op dat ick sommige den mont stoppe, die my blammeren, iae oock mijn heer Lipsium mede. Zou synder alreede die my berispen eer dat sy weten iet van mijn gheleertheyt, maer ick verstroot my hier in, dat ick sien dat die gheleerste mannen met my tselfste moeten lyden.
[[Hier mede]], Aengaende van oratien te hebben, heeft my geraden de geestelycheyt ende namentlyck pater Berganie. Hiermede recommander ick my seer aen u goede gratie, biddende Godt dat hy u liden wilt verleenen salicheyt aen ziele ende lichaem.
T'Antwerpen. Uwen onderdanigen sone Balthasar Mourentorf.
Ick bidde u dan, beminde Vader ende Moeder, dat u believe my thuys te laten comen voor den noen met mynen weert Jacop ende sr. Rogier te noenmael. Soo en hoeft het meysen my niet meer entwat te brengen.

46 Balthasar quotes Verg. *Aen.* 5,743; Sabbe reads the non-existing word *soritos.*

Siet hier een antwoorde tegen die my benyden sonder reden.
[*Adres*:] Aen synen eersamen ende seer wel beminde Vader, Jan Mourentorf, ende Moeder, Martina Plantin. T'Antwerpen.

The circumstances discussed in those letters seem to point to August 1593 as the date of composition. As to the year, the reference to a long lasting disease, rebellious behaviour and disobedience seem to refer to the same symptoms as discussed above in the letters from Adrianus Romanus and Melchior, dated January 1593.

So, I assume that the alarmed Moretus went to Louvain and, when he realised Balthasar's condition, took him home. Even there it took some time before Balthasar proved more reasonable and allowed himself to be cured; some details even clearly show that for a while Balthasar had to leave his family and that his parents flatly refused to see him.

The turning point came in August, as is suggested by the first letter in Dutch, where Balthasar complains about not being allowed to visit his parents on the occasion of the fair[47]. Even after four centuries, the Antwerp fair is still held on August 15! So around that time, Balthasar longed for his home; he confessed his guilt, showed repentence and tried to get his parents to forgive and forget everything. Since several sources dating from January 1594 and afterwards confirm both Balthasar's growing interest in the Plantin Presses and the fact that his father seemed to trust him as his assistant, I am inclined to date these letters to August 1593.

Faculteit Letteren
K.U. Leuven
Blijde-Inkomststraat 21
B-3000 Leuven

47 Cf. r. 2-3.

Balthasar I Moretus, ‘gheestelyck vader’, en zijn verwanten, begunstigers van de Antwerpse annuntiaten*

Frans Baudouin

In 1960 werd in De Gulden Passer een artikel van A. de Wilt S.J. (Maastricht) gepubliceerd, getiteld *Enkele Leden van de Familie Plantin en de Annuntiaten*, waarin over dit onderwerp enkele minder bekende gegevens werden medegedeeld[1]. Blijkbaar had de auteur zijn informatie voor het merendeel geput uit het ‘jaarboek van het Leuvense Annuntiatenklooster’. Slechts twee leden van de familie Moerentorf behandelt hij in zijn artikel. Vooreerst, Joanna Moerentorf, die in Leuven haar kloostergeloften aflegde en één der stichteressen van het Antwerpse klooster werd, en tenslotte overste (Mater Ancilla) ervan. Ten tweede, Balthasar I Moretus, die gedurende 27 jaar ‘Gheestelyck Vader’ was van dit convent.

Dat Balthasar I Moretus een voornaam begunstiger was van deze kloostergemeenschap was al eerder bekend, vooral in verband met een schilderij, voorstellende de H. Justus, dat hij Rubens liet schilderen ter opluistering van een altaar in hun kerk. Reeds in 1882 had Max Rooses hierover belangrijke gegevens uit het ar-

* Hierna gebruikte afkortingen: SAA = Stadsarchief Antwerpen; RAA = Rijksarchief Antwerpen.

1 A. DE WILT S.J., ‘Enkele leden van de familie Plantin en de Annuntiaten’, *De Gulden Passer*, 38, 1960, p. 140-150; hierover ook: L. VOET, *The Golden Compasses, I: Christophe Plantin and the Moretuses, Their Life and their Work*, Amsterdam 1969, p. 188-190. - De Annuntiaten ook Annonciaden geheten, zijn een contemplatieve franciscaanse orde, gesticht in 1501 te Bourges door de H. Joanna van Valois. In de Nederlanden bezaten ze kort daarna reeds kloosters in Brugge (1517) en in Leuven (1530).

chief van het Museum Plantin-Moretus medegedeeld[2], die in de latere Rubensliteratuur geregeld werden overgenomen[3].

A. de Wilt heeft er evenwel terecht op gewezen dat de Antwerpse drukker-uitgever voor de Antwerpse Annuntiaten méér is geweest dan enkel de schenker van het Rubensschilderij: hij was voor hun voornaamste begunstiger. Nog meer informatie had deze auteur hierover kunnen meedelen indien hij niet enkel archivalia afkomstig van de kloosters van Leuven en Venlo had geraadpleegd, maar eveneens de registers uit het Antwerps convent die nu in het Stads- en het Rijksarchief in de Scheldestad worden bewaard.

Had hij dit gedaan dan zou hem zeker niet ontgaan zijn dat ook een jongere zuster van Joanna Moerentorf, Martina, bij de Annuntiaten van Antwerpen intrad. Tevens zou hij dan in één van die registers de Plantijnse 'Einblattdruck' uit 1639 hebben aangetroffen, waarop hier verder de aandacht wordt gevestigd. Bedoelde archiefstukken laten ook toe enkele aanvullende gegevens te publiceren over de relatie van meerdere leden van de familie Moerentorf met de Annuntiaten. Bovendien leveren ze enkele data op betreffende de bouwgeschiedenis van het klooster en van de kloosterkerk, die, naar het mij voorkomt, tot dusver onbekend waren.

Uit een bundel, bewaard op het Stadsarchief van Antwerpen waarin verschillende losse oorkonden betreffende de Anuntiaten in een 19de-eeuwse band gebundeld werden, vernemen wij dat reeds in 1605, vanuit het klooster van Leuven, dat in 1530 was opgericht, pogingen werden ondernomen om te Antwerpen een

2 M. ROOSES, 'Petrus-Paulus Rubens en Balthasar Moretus', *Rubens-Bulletijn*, I, 1882, p. 286-291.

3 Laatst: H. VLIEGHE, *Saints*, II (Corpus Rubenianum Ludwig Burchard, Part VIII), Brussel 1973, p. 104-106, nrs. 125 en 125a; Cat. tent. *Le Siècle de Rubens dans les collections publiques françaises*, Parijs, Grand Palais, 1977-1978, p. 190-192; J.S. HELD, *The Oil Sketches of Peter Paul Rubens, A Critical Catalogue*, I, Princeton N.J. 1980, p. 573, onder nr. 573: de voorbereidende olieverfschets voor het schilderij, in het Nationaal Museum, Budapest.

convent te mogen vestigen[4]. Op 15 januari 1607 schrijft zelfs Aartshertog Albert een eigenhandig gesigneerde brief aan de Magistraat van Antwerpen, waarin hij aandringt op de bespoediging van een gunstige beslissing[5]. Ook Jean Richardot, de invloedrijke 'chef-président' van de Privéraad, stuurt op 18 januari 1607 een gelijkaardig schrijven naar het stadsbestuur[6]. Op 31 december 1607 verleent de Maandagse Raad een gunstig advies, mits aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan. Op 5 augustus 1608 wordt de aanvraag tenslotte definitief ingewilligd[7].

Uit twee korte kronieken, kennelijk geschreven door dezelfde kloosterzuster, vernemen wij verder details over de ontstaansgeschiedenis van het klooster. Het verhaal is in beide nagenoeg identiek, maar af en toe komen nu eens in de ene, en dan weer in de andere tekst, kleine aanvullingen voor.

De kortste kroniek, die ook met de meeste zorg geschreven werd, bevindt zich vooraan in een smal, in perkament ingebonden register, bewaard in het Rijksarchief te Antwerpen, waar ze als het ware de inleiding vormt tot een inschrijfboek van respectievelijk de novicen en de geprofesten, die dus hun kloostergeloften afgelegd hadden en '(in-)gekleed' waren[8]. Het relaas vangt aan in 1608, wanneer het klooster van de Annuntiaten van Antwerpen werd 'begost, welck ghesproten is wt het convent van d'Annunciatie tot Loven'. Het is vrij kort en eindigt met de zin: 'Dit is volschreven int jaer ons heeren 1612, den 19 Julius'. De lijst der

4 SAA, K, nr. 969, doc. 3, 4 en 5. - Deze en andere archiefstukken in dezelfde band gebundeld, werden reeds door F. Prims geraadpleegd en verwerkt in zijn artikel 'De kerk der Annonciaden', in *Antverpiensia* 1934, (achtste reeks) Antwerpen 1935, p. 366-373 (waar nochtans in hoofdzaak over de ter beschikkingstelling van het pand voor de Protestantse eredienst in 1817 wordt gehandeld); voor de Annuntiaten in de Scheldestad, zie ook: F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VIII: *Met Spanje* (1555-1715), 3de Boek: *De Geestelijke Orde* (dl.XXI), Antwerpen 1943, p. 298-300.

5 SAA, K, nr. 969, doc. 6.

6 SAA, K, nr. 969, doc. 7.

7 SAA, K, nr. 969, doc. 8.

8 RAA, Kerkelijke Archieven, Reguliere Geestelijkheid, 14: Annonciaden Antwerpen, nr. 4. - Op de binnenkant van de perkamenten band, vooraan boven, gedrukt etiket met de vermelding 'Acquis à la Vente Van der Straelen-Moons à Anvers, 18 Janvier 1886'. - Niet gepagineerd. - Op de eerste pagina komt o.m. de vermelding voor: 'Item desen boec / heeft altyt in be- / waernisse de / Meesteresse der Jongere'. - Niet gepagineerd.

novicen, die er enkele bladzijden verder op volgt, loopt evenwel door tot in 1780; die van de 'professie der susteren' eindigt vroeger, namelijk in 1746.

De andere beknopte kroniek, bewaard in het Stadsarchief, werd waarschijnlijk door dezelfde hand geschreven, maar het geschrift is iets minder verzorgd[9]. Het feit dat in het schrijfboekje waarin het opgetekend werd af en toe doorhalingen voorkomen, kan er op wijzen dat het een kladschrift is. Het bevat, zoals reeds vermeld, nagenoeg hetzelfde verhaal als in het eerste manuscript, maar het loopt iets verder door, tot in het jaar 1622. Volgens een etiket geplakt bovenaan op de voorste binnenkant van het kaft werd dit handschrift in 1798 uit de archieven van het klooster door zuster Elisabeth van de Wouwer aan Jan Baptist van Straelen gegeven. Er werd aan toegevoegd: 'En is geschreven door Sr. Joanna Moerentorf, Mater Ancilla van dit clooster'[10].

Tenslotte bevindt zich in het Rijksarchief te Antwerpen een register waarin de bedragen werden opgetekend die de religieuzen bij hun professie 'hebben mede ghebrocht', alsook de aalmoezen die voor het klooster werden verkregen, van 1608 tot in 1781[11]. Daarin treffen wij de meeste gegevens aan die ons inlichten over de materiële steun die de familie Moretus aan het Annuntiatenklooster heeft verleend.

Samen laten de vier vermelde archiefbronnen toe de relatie van de Moerentorfs of Moretussen met de religieuzen van deze orde nader toe te lichten.

9 SAA, K, nr 968. - Op de binnenzijde van het kaft, vooraan boven, in handschrift: 'J.B. Vander Straelen, 1798, ex archivis mihi donavit Sr. Elisabeth vande Wouwer, en is geschreven door Sr. Joanna Moerentorf Mater Ancilla van dit clooster'. - Niet gepagineerd.

10 Haar auteurschap moet nog geverifieerd worden, maar lijkt niet uitgesloten. Joanna Moerentorf was toch van 1616 tot 1626 meesteres der novicen. Bovendien vermeldt het jaarboek van het klooster van Leuven, n.a.v. haar overlijden in 1663, dat ze verschillende boeken over haar klooster te Antwerpen heeft geschreven, o.m. in 4°: 'Cortelyck in wat manieren uit wat oorsaecken wanneer en door wie dit Convent van Annunciaten hier binnen Antwerpen, syn begin en voortgang genomen heeft' (Gecit. door A. DE WILT, *o.c.*, p. 144).

11 RAA, Kerkelijke Archieven, Reguliere Geestelijkheid, 14: Annonciaden Antwerpen, Nr. 5. - Gefolieerd.

Op zondag 19 oktober 1608, nadat de mis in de kerk van het klooster der Annuntiaten in Leuven was opgedragen, werden door Hendricus Sedulius (1547-1621), de gevierde provinciaal der franciscanen-recollecten[12], acht zusters van dit convent aangewezen om naar Antwerpen te vertrekken om er de nieuwe stichting te grondvesten. Eén van die acht was 'Suster Johanna Morentorf, oudt synde 25 jaren, en van religie 4 Jaren'[13].

Joanna Moerentorf werd omstreeks 17 februari 1584 geboren, als derde kind van Peter Moerentorf (1544-1616) en Henrica Plantin (1561/62-1640). Peter was een jongere broer van Jan Moerentorf of Moretus, die na de dood van Christoffel Plantin, zijn schoonvader, in 1590 in feite de leiding van diens drukkers- en uitgeversbedrijf had overgenomen. Haar moeder was de jongste dochter van Christoffel Plantin, en jongere zuster van de vrouw van Jan Moerentorf (Moretus), Martina Plantin. Het huwelijk van Peter Moerentorf en Henrica Plantin werd op 1 juni 1578 ingezegend in de O.L. Vrouwekathedraal te Antwerpen. Peter verbleef tevoren enige tijd in Lissabon, waar hij, zoals ook nog later in de Scheldestad, handel dreef in diamanten. Hij overleed op 16 maart 1616. Zijn vrouw stierf veel later, op 29 november 1640. Het echtpaar werd in de familiekelder in de kathedraal bijgezet[14].

In 1604, op twintigjarige leeftijd, werd Joanna Moerentorf religieuze in het klooster der Annuntiaten te Leuven. Zoals reeds vermeld, werd ze vier jaar later aangeduid om, samen met zeven andere zusters en onder de leiding van één van hen, Josina de Smidt, die toen Mater Ancilla of overste werd, te Antwerpen een nieuw klooster van de orde op te richten. Reeds op 20 oktober 1608 vertrok het kleine gezelschap naar Mechelen, waar overnacht werd. De volgende dag reisden de zusters per schip af naar Antwerpen, waar ze tegen 22 uur aankwamen. Ze werden daar

12 Over deze figuur zie: D. VAN HEEL O.F.M., *De Minderbroeder Pater Henricus de Vroom (Henricus Sedulius)* 1549-1621, *zijn leven, zijn geschriften, zijn brieven*, Den Haag 1931. - Over zijn rol in verband met de vestiging der Annuntiaten te Antwerpen, zie daar p. 45-46.

13 Wat hierna over het ontstaan en de eerste bestaansjaren van het Annuntiatenklooster in Antwerpen wordt medegedeeld steunt op het RAA, Annonciaden Antwerpen, Nr. 4 (noot 8), eindigend in 1612, en SAA, K, nr. 968 (noot 9), eindigend in 1622.

14 VOET, *o.c.*, p. 138, p. 144, p. 162, p. 187-189.

opgewacht door pater Hendricus Sedulius, die hen naar een schaars bemeubeld, gehuurd huis op de Vlasmarkt bracht, waar ze gedurende negen maanden zouden wonen. Tijdens dit verblijf werden daar drie novicen 'ingekleed': Catharina Mockenborch, Maria Geubels, en Johanna Petit, welke laatste 'vijf jaeren bagijntjen hadde geweest op het hof van Antwerpen'.

Het was niemand minder dan pater Johannes Ney (of Neyen), de bekende franciscaan die in 1607 door Albert en Isabella belast werd met een diplomatieke zending naar Holland 'om heel neerlant te veraccorderen' (wat in april 1609 tot het Twaalfjarig Bestand zou leiden), die voor de 'ghemeenschap' der Annuntiaten op zoek ging naar 'een bequaem plaetse om mettertijd een schoon clooster te maecken'[15]. Hij vond die locatie in de (Lange) 'Winckelstraat'. Joris Mockenborch, een 'treffelyck coopman', en vader van één van de drie zusters die kort tevoren in de gemeenschap waren ingetreden, gelastte zich met de nodige contacten met de eigenaars van het pand. Op 4 april 1609 begaf de overste, Joanna de Smidt, zich daar met twee zusters en met Pater Ney naartoe. Ze was verder vergezeld van enkele andere franciscanen en van enkele wereldlijke gezagsdragers: 'Mijnheer Robiaen[16], Menheer Borghe meester van der Stadt van Antwerpen [Nicolaas] Rockox, Mijnheer van Couwenhoven, de zoon van den president van Etten,

15 Over Joannes Ney of Neyen, omstreeks 1560 te Antwerpen geboren, die er in 1590 zijn kloostergeloften aflegde en in 1612 in Spanje overleed, zie o.m. P. SCHOUTEN, *Geschiedenis van het voormalig Minderbroedersklooster van Antwerpen* (1446-1797), 2de uitg. Antwerpen 1908, p. 123-128, en E. DE BORCHGRAVE, *sub* Neyen (Jean de) ou Neyen, in *Biographie Nationale de Belgique*, 15, Brussel 1899, col. 653-656. In het Bonefantenmuseum te Maastricht wordt een door Rubens geschilderd portret van een geestelijke bewaard, dat door G.D. GRATAMA (in *Onze Kunst,* XXXIV, Aug. 1918, p. 41-46) ten onrechte als een portret van Jan Ney(en) werd geïdentificeerd Hiervoor wijkt de afbeelding te sterk af van die van de prent die J. Muller in 1608 naar een portret door M. Mierevelt graveerde. De franciscaan is ook goed herkenbaar op het schilderij *De Zielenvisserij* van Adriaan Pietersz. van de Venne (1589-1662), in het Rijksmuseum, Amsterdam, en in De *Allegorie van het Twaalfjarig Bestand* door dezelfde kunstenaar, in het Louvre, Parijs.

16 Bedoeld wordt Balthasar Robiano, die van 20 april 1603 tot 16 mei 1604, samen met Nicolaas Rockox, burgemeester was. Laatstgenoemde was ook nog van 27 april 1608 tot 28 april 1610, en in 1611, samen met Hendrik van Etten burgemeester. Laatstgenoemde vervulde die functie reeds in 1604-1605 en in 1606. (F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen*, VIII: *Met Spanje* 1555-1715, 1e Boek: *De Politische Orde*, (dl. XIX), Antwerpen 1941, p. 293-294).

tresorier Happaert', en natuurlijk ook Joris Mockenborch. Allen vonden ze de plaats geschikt om er een klooster op te richten. Op 7 april werd de koop toegeslagen, en op 16 april 1609 werden 10.000 gulden 'contant gelt' betaald. Hiervoor had de invloedrijke Pater Ney 4.000 gulden zonder interest kunnen ontlenen van 'president van Etten'. Van 'baron Simon Roderigo' werd 2.000 gulden zonder interest ontleend[17]. Een bedrag van 1.000 gulden werd geschonken door twee broers van de overste, 'Sr. Vincent en Sr. Francisco de Smidt, doen ter tijt woonachtich in Spaniën'. Om het getal rond te maken werd dan nog 3.000 gulden tegen interest ontleend.

Op 7 juni 1609 verhuisden de zusters naar het pand in de Lange Winkelstraat, dat daarna nog door de aankoop van een aantal belendende eigendommen vergroot werd.

Op 10 april 1614 werd in aanwezigheid van de burgemeesters, Blasius de Béjar en Gillis Girardi, en van Johannes Mockenborch, door de bisschop van Antwerpen de eerste steen van het nieuwe klooster gelegd[18]. En op dezelfde dag aanvaardde 'Sr. Balthasar Moerentorf' (de gelatiniseerde naam Moretus wordt nergens in de archivalia van de kloostergemeenschap gebruikt) 'den last van Gheestelycken vader van dit Convent te wezen'. Het is de eerste maal dat zijn naam opduikt, maar, zo voegde de kroniek schrijfster er aan toe: 'van toen af heeft hij met den voorschreven Sr. Moockenborgh het Convent ghetrouwelyck veurgestaen en behulpig geweest'.

Enkele maanden later, op 31 augustus 1615, werd 'met groote solemniteyt, musieckspel en devotie' de eerste steen van de kerk van het Annuntiatenklooster gewijd door Jan Malderus, bisschop

17 Bedoeld wordt Simon Rodriguez d'Evora, baron van Rodes (+ 1618), een schatrijk koopman van Portugese origine, wiens portret voorkomt op de linkerzijluik van het drieluik met *De Aanbidding der Herders* van Otto Venius, in het Maagdenhuis, Antwerpen. Hij was ook een groot weldoener van het Minderbroedersklooster te Antwerpen (SCHOUTENS, o.c., p. 380-381).

18 Wat hierna over het klooster en de opbouw van de kerk wordt medegedeeld berust in hoofdzaak op de in noot 8 vermelde kroniek: SAA, K nr. 968.- De eerste steenlegging die op 10 april 1614 plaats had, zo merkte de kroniekschrijfster op, geschiedde 'in den naem van heel de Magistraet', hoewel die daar helemaal niets financieel toe bijgedragen had!

van Antwerpen, en door Aartshertog Albert en de Infante Isabella gemetseld[19]. Bij die gelegenheid bracht de Infante met haar gevolg een bezoek aan het 'slot' van de kloosterzusters. Ze moet toen gezegd hebben dat het wel een mirakel mocht heten dat het convent 'soo gebenedeyt was, soo in getal der religieusen' - dat inderdaad intussen beduidend was toegenomen - 'als oock in d'uytwendighe timmeragie'.

Nadat de eerste steen gelegd was, werden de fundamenten van het kerkgebouw gemetseld, maar weldra dienden de werken wegens het winterweer onderbroken, tot in februari 1616. Ze werden trouwens nog herhaaldelijk stilgelegd, maar dan telkens als gevolg van geldgebrek[20]. Opnieuw werd geld geleend en een beroep gedaan op de edelmoedigheid van de burgerij. Balthasar Moretus heeft toen in dit opzicht een voorbeeld gesteld en zoals de kroniekschrijfster noteerde, 'voer ghedaen in dusenden te verschieten sonder interest'.

Toch bleken die inspanningen nog ontoereikend te zijn. Want, op 6 augustus 1618, 'heeft d'Eerw. Moeder met consent der Magistraadt deser Stadt deur de Gheestelycke vaders Sr. Joris Moockenborch en Sr. Balthasar Moerentorf en andere vrinden een generael omganck ghedaan, met de welcke sy omtrent 14 dagen besich

19 De dag tevoren hadden de Aartshertogen reeds de eerste steen gelegd van de kerk der Augustijnen te Antwerpen, die naar ontwerp van W. Coebergher werd opgetrokken (F. PRIMS, 'Rubens' Antwerpen', in het verzamelwerk *Rubens en zijne Eeuw*, Brussel 1927, p. 19).

20 Zo werd op 2 mei 1617 door de Annuntiaten van Antwerpen een verzoek gericht aan het stadsbestuur om een toelage te verkrijgen voor de voltooiing van hun kerk. Dit rekwest werd gesteund door een aanbevelingsbrief op dezelfde dag geschreven door Pieter Pecquius (1562-1625), kanselier van Brabant (SAA, K, nr. 969, documenten 27 en 26). - In verband hiermede dient er aan herinnerd dat Pecquius' dochter Joanna, op 28 oktober 1615 in het klooster van Antwerpen geprofest werd. Einde augustus 1616 vertrok ze vandaar, met zeven andere zusters, naar Brussel om er een Annuntiaten-klooster op te richten (*Verzameling Graf- en Gedenkschriften van de Provincie Antwerpen, Arrond. Antwerpen*, VI: *Antwerpen, Kloosters van de orde van St- Franciscus*, Antwerpen 1871, p. 61 en p. 66). P.P. Rubens, wiens ouders reeds met Pecquius bevriend waren, kreeg van deze laatste, of van diens weduwe, de opdracht om een schilderij voor het hoogaltaar in de kerk van dit Brussels klooster te vervaardigen. Dit werk, daterend ca. 1626-1629, bevindt zich thans in het Louvre, Parijs (A. GOOVAERTS - H. STEIN, 'L'Adoration des Mages provenant des Annonciades de Bruxelles', *Rubens-Bulletijn*, II, 1883, p. 13-64; *Catalogue sommaire illustré, I: Ecoles flamandes et hollandaise*, Parijs 1979, p. 115, Inv. 1762).

waeren...'. Deze veertiendaagse bedeltocht bracht 2.700 gulden op. Dit bedrag, gevoegd bij giften die reeds eerder waren overgemaakt, liet toe de opbouw van de kerk te voltooien. 'Eerst wert den gevel van de kercke ghemaackt, daer naer wert sy boven en beneden ghewelft en oock gheplaveyt'. Jammer genoeg wordt niet vermeld wie de architect was van dit gebouw[21].

Op 15 maart 1620 zijn de religieuzen 'op hun choor met grooter blyschap ghegaen'[22]. Op dat ogenblik was evenwel het doksaal nog niet 'afgeschudt' (afgescheiden) van hun koor. Balthasar Moretus deed hier het nodige voor, en zou hierbij ook 'drinckpenninghen' aan de werklieden geven.

Op 25 maart 1620, op de feestdag van O.L. Vrouw Boodschap (de Annunciatie!) werd de eerste mis met muzikale begeleiding opgedragen. De koorruimte was toen met tapijten behangen en de vloer 'daermede bespreydt', - 'welck musieck en tapyten de Gheestelycke Vader Sr. Balthasar Moerentorf betaelde'. Samen met de geestelijke die de mis opdroeg, en met zijn collega Joris Mockenborgh, zorgde hij toen ook voor het onthaal van de genodigden. Enkele maanden later, op 21 juli 1620, werden het hoogaltaar en zijkapellen door bisschop Malderus gewijd. Het koor en het hoofdaltaar 'in den naem van de Annunciatie, dat is de Boodtschap van de H. Moeder Godts Maria. Te weten ter eere van de Menschwordinghe, de H. Naem Maria en ter eere van den Aerdtsch = Engel Gabriel die alle drie in de veurschreven Boodt-

21 A. THYS (*Historiek der Straten en Openbare Plaatsen van Antwerpen*, 2de uitg. Antwerpen 1893, p. 231) vernoemt Wenceslas Coebergher als architect van deze kerk. J.H. PLANTENGA (*L'Architecture religieuse dans l'ancien Duché de Brabant*, Den Haag 1926, p. 21) wees er reeds terecht op dat, hoewel de toeschrijving juist kan zijn, het uitzicht van de kerk later dermate werd gewijzigd, dat ze thans niet het minste belang meer oplevert voor de studie van het *oeuvre* van Coebergher. Niettemin schreef F. PRIMS in *Antverpiensia* 1934 (zie noot 4) p. 367 dat 'de beroemde bouwmeester-schilder Wenceslas Coebergher de plannen leverde'. De Wilt (*o.c.* p. 145) is in dit opzicht even affirmatief. In *Bouwen door de eeuwen heen, Inventaris... Architectuur*, 3 nb: *Stad Antwerpen.* Gent 1979, p. 274, lezen wij dat de kerk '(waar schijnlijk) naar ontwerp van W. Coebergher' werd gebouwd. Jammer genoeg is ons geen afbeelding van de kerk bekend die het oorspronkelijk uitzicht ervan weergeeft. Wel dient aangestipt dat de kerk der Annuntiaten te Brussel door Coebergher en Jacques Franckaert werd ontworpen.

22 Juist vóór die vermelding stipt de kroniekschrijfster aan dat, dank zij God en Maria 'dese kercke indt drooge is comen, sonder dat daer iemandt doot is bleven, dan een heeft syn been ghebroken'.

schap besloten syn'[23]. Na de wijding door de bisschop werd de mis opgedragen, die nogmaals 'int Musieck ghesongen' werd.

Balthasar Moretus nam ook het 'besorghen' van glasramen voor de kerk op zich. De overste deelde hem wel mede 'wat figuren oft misterien sy daerin begeerde' afgebeeld te zien, en ook wie haar reeds toegezegd hadden 'ghelasen' te bekostigen. Terloops dient vermeld dat reeds voor de wijding van de kerk twee glasramen in het koor geplaatst werden, geschonken door de Aartshertogen, waarop zij geknield afgebeeld werden, elk vergezeld van hun patroonheilige. Onder diegenen die in 1620-1622 glasramen schonken, kunnen o.m. bisschop Johannes Malderus, Johannes del Rio, deken van het kapittel van de kathedraal, Nicolaas Rockox en Johannes Petit worden vermeld. Natuurlijk ook Balthasar Moretus, die er 400 gulden aan besteedde[24]. Het glasraam dat hij schonk beeldde de *Nederdaling van de H. Geest* of het Pinksterwonder uit. De bekende Plantijnse passer, met het devies LABORE ET CONSTANTIA, kwam er links op voor, evenals aan de andere kant een ster, met daaronder de spreuk STELLA DVCE en de initialen b.m.[25]. Met de vermelding van de plaatsing in 1622 van een koorgestoelte, met 42 zitjes voor de religieuzen, eindigt de kroniek die in het Stadsarchief wordt bewaard.

Hoewel hij ongetwijfeld de voornaamste begunstiger was van de Annuntiaten van Antwerpen, was Balthasar I Moretus zeker niet het enige, noch het eerste lid van de familie Moerentorf dat het klooster met giften bedacht. In het register, bewaard in het Antwerpse Rijksarchief, waarin opgetekend werd wat de religieuzen bij hun professie 'hebben medegebrocht', komt een rubriek

23 Het is dan ook niet verwonderlijk dat het altaar van het 'choor der nonnen' opgeluisterd werd met een tafereel '*De Boodschap des Engels* voorstellende, geschilderd door Peeter-Pauwels Rubens, en gegeven door Jan Petit' (*Verz. Graf-en Gedenkschriften*, VI (noot 20), p. 54). Deze laatste was de vader (of broeder?) van zuster Joanna Petit, die op 18 januari 1609 geprofest werd. Hij schonk in 1620 eveneens een glasraam (*Ibid.*, p. 55). Zie ook de zerksteen (*Ibid.*, p. 46). - Waarschijnlijk is dit altaarstuk datgene wat thans op het altaar van een zijkapel in de Sint-Janskerk in Mechelen te zien is.

24 RAA, Annonciaden, Antwerpen, Nr. 5 (noot 11), 12 rechts.

25 *Verz. Graf- en Gedenkschriften* (noot 20), p. 48. - Volgend opschrift kwam er op (of eronder?) voor: 'Deo Incarnato / Virginem Matrem et Apostolos / Consolanti et accendenti / BALTHASAR MORETUS / Spiritus Sancti suspirans gratiam / Anno M.DCXXII. Dedicabat'.

voor, getiteld '*De Almoessen vercreghen van de vrinden van suster Joanna Moerentorf*'[26].

Hieruit blijkt vooreerst dat kort na de vestiging van de Annuntiaten te Antwerpen Joanna's oom, Jan I Moerentorf (1543-1610) verschillende boeken schonk: missalen, brevieren, 'en oock twee groote Souters [= Psalteria] dienende op den Choor, besicht voor de H. Ghemeynte'. Nadien heeft zijn zoon, Balthasar I, nog 'den besten Missael met silver beslaeghen ghegeven'.

Martina Plantin (1550-1616), dochter van Christoffel Plantin en weduwe van de in 1610 overleden Jan I Moerentorf, schonk in 1613 en 1614 'almoessen', en liet ook nog in 1616, bij testament, een bedrag na. Ze begiftigde het klooster met het in totaal 156 gulden. Haar zoon, Jan II Moretus (1576-1618), broer en vennoot van Balthasar, schonk in 1616 en 1617 een paar niet onaardige bedragen, en liet na zijn dood, op 11 maart 1618, nog 50 gulden na. In het totaal schonk hij 450 gulden. Een andere zoon, Melchior Moerentorf (1573-1634), die priester was, maakte in juli 1616 100 gulden over. Catharina Moerentorf (1580-1636), dochter van Jan I en Martina Plantin, die gehuwd was met de bekende graveur Theodoor Galle (1571-1633), schonk toen 27 gulden. Haar zuster, Elisabeth Moerentorf (1584-1649), weduwe van Jan Wielants, maakte toen 24 gulden over.

Het valt op dat die giften, uitbetaald door familieleden van zuster Joanna Moerentorf, omstreeks de tijd werden geschonken waarop een aanvang werd gemaakt met het bouwen van de kloosterkerk, en ook Martina Moerentorf haar kloostergeloften aflegde.

Maar keren wij terug naar Balthasar I Moretus. Ook hij schonk omstreeks dezelfde tijd verschillende bedragen: in juli 1616, in september 1617, en in maart 1618. Inbegrepen de 400 gulden besteed aan het glasraam, maakte hij in totaal 949 gulden over, - buiten de bedragen die hij later nog zou uitgeven voor de opluistering van de kapel van de H. Justus in de kerk der Annuntiaten.

De omstandigheden waarin hij zich voor de kapel heeft ingezet, zijn de volgende. In 1628 legateerde Egbert Spithold of Spi-

26 RAA, Annonciaden Antwerpen, Nr. 5 (noot 11), f° 12 rechts f° 13 links. - Op f° rechts komt ook nog voor '4 Anno 1613, een lijfrente van 50. gl. opt leven van Suster Joanna Moerentorf, ghequeten tegen den penning 12. ergo ontfangen... 600,-'.

tholdius, kanunnik van het kapittel van de Kathedraal van Antwerpen[27], de reliek van het hoofd van de H. Justus aan de Annuntiaten. Zelf had hij jaren geleden die reliek in Keulen, waar hij toen verbleef, in bewaring verkregen van twee franciscanen die ze gered hadden uit de brand van het franciscanerklooster van Zutphen tijdens de verovering van die stad door het Protestantse leger. Spithold, die zelf uit Zutphen afkomstig was, had moeten beloven de reliek naar die stad terug te brengen van zodra de katholieke eredienst er terug vrij zou mogen uitgeoefend worden. Hij legde ook dezelfde voorwaarde op voor de aanvaarding van de reliek door de Annuntiaten.

Men kan zich afvragen waarom deze religieuzen zich voor de kop van de H. Justus interesseerden. Deze heilige had toch niets met hun orde te maken. Volgens de vrome legende was hij een negenjarige knaap die in de 3de eeuw werd onthoofd omdat hij de schuilplaats van zijn vader Justinus en van zijn oom Justinianus, die beiden Christenen waren en met wie hij uit Amiens gevlucht was, niet wou verraden. Toen Justinus en Justinianus na de marteling opnieuw tevoorschijn gekropen waren, zagen ze hoe de jongen rechtstond met zijn afgehouwen hoofd in zijn handen. Hij sprak hen toe en gebood zijn lichaam te begraven, maar zijn hoofd naar zijn moeder te brengen. Hoe dit laatste dan later in Zutphen is terechtgekomen is niet bekend. Maar, het is een feit dat de Annuntiaten van Antwerpen en hun ‘Gheestelycke Vader’ in het bezit ervan een middel zagen om aan het klooster meer aanzien te geven. Het bezit van een reliek kon inderdaad een devotie op gang brengen, die ook materieel niet onbelangrijk was voor de

27 Egbert Spithold, geboren te Zutphen, studeerde aan de universiteit te Keulen, waar hij het licentiaat in de theologie verwierf, werd in 1594 plebaan van de O.L. Vrouwekathedraal, Antwerpen, en censor. Hij schreef enkele godsdienstige werken, waarvan sommige gedrukt werden in het Plantijnse huis. Hij overleed in de Scheldestad op 15 april 1627 (P.J. GOETSCHALCKX, *Geschiedenis der Kanunniken van O.L. Vr. Kapittel te Antwerpen (1585-1700)*, Antwerpen 1929, p. 112-115. Over de H. Justus zie: P. VIARD, ‘Giusto, Santo Martire’, in: *Bibliotheca Sanctorum*, ed. Istituto Giovanni XXIII della Pontifica Universita Lateranense, VII, Rome 1966, col. 25-26.

plaats waar ze vereerd werd[28]. Vooral wanneer er een aflaat aan verbonden was.

Op 31 maart 1628 verzocht Balthasar kardinaal Francesco Barberini, neef van paus Urbanus VIII, om zijn tussenkomst, teneinde een volle aflaat te bekomen voor allen die de reliek zouden vereren tijdens het octaaf van haar overbrenging naar de kerk der Annuntiaten[29]. Blijkbaar heeft hij gedurende lange tijd op antwoord moeten wachten. Eerst kort voor 24 augustus 1629 moet hem gunstig nieuws uit Rome bereikt hebben, want op die dag verzocht hij de provinciaal van de franciscanen en twee voorgangers in de processie mee op te stappen, die zich op de tweede zondag van september met de reliek van de H. Justus vanuit de kerk der franciscanen-recollecten naar die van de Annuntiaten zou begeven[30].

Tien jaar later zal daar de naamdag van de H. Justus met bijzondere luister worden gevierd.

Balthasar I Moretus liet toen in zijn drukkerij een aanplakbiljet drukken, waarin werd gemeld dat paus Urbanus VIII aan allen die hun zonden gebiecht en gecommuniceerd hadden, en op 18 oktober 1639 naar de kerk der Annuntiaten zouden komen om er te bidden voor de eendracht der christelijke prinsen, het uitroeien der ketterij en de ‘verheffinge van ons Moeder de heylighe Kercke’ een volle aflaat zouden verdienen. Dit alles ter ere van de H. Justus, het ‘negen-jarich kindt, en de vromen Martelaer (wiens eyghen Hoofdt al-daer berust) en dien men ten selven daghe in de voornoemde kercke sal vieren’. De aflaat kon men reeds daags tevoren ‘ten eerster vesperen tydt’ verwerven, wanneer het mirakuleus hoofd ‘met schoone Lof-sanghen’ in het openbaar zal worden uitgestald. Op de feestdag zelf zal om zes uur s'ochtends met de

28 Over het belang dat te Antwerpen reeds vrijwel van 1585 af aan de heiligenverering en aan relieken werd gehecht, weliswaar met meer ‘informatie over de juiste leer’ desaangaande, zie o.m. M.J. MARINUS, *Laevinus Torrentius als tweede bisschop van Antwerpen (1587-1595)* (Verhandelingen d. Kon. Academie v. Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Kl.d.Lett., 51), Brussel 1989, p. 150-153; A.K.L. THIJS, *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk. Antwerpen en de Contrareformatie*, Turnhout 1990, p. 114.

29 ROOSES, *o.c.* (noot 2) p. 286-288; op p. 288-289 in voetnoot de volledige Latijnse tekst. Het is uit deze brief dat wij hoger vermelde omstandigheden vernemen waarin de Antwerpse Annuntiaten in het bezit kwamen van de reliek.

30 ROOSES, *o.c.* (noot 2), p. 289.

H. Eucharistie de benedictie worden gegeven. Om negen uur zal gepredikt worden en daarna een 'Solemnele Misse' worden gezongen. In de namiddag, om drie uur, worden de vespers gezongen, 'met de Completen en een solemneel Lof'. De feestdag wordt afgesloten met een benedictie met het H. Sacrament, wanneer men 'oock voorseydt H. Hoofdt wederom met eenige Lof-sanghen op syne ghewoonlycke plaetse sal stellen'.

Aldus het nogal erg overladen programma voor deze feestdag van de H. Justus in 1639, zoals aangekondigd door deze affiche. De vermelding die er onderaan op voorkomt maakt duidelijk waar ze gedrukt werd: T'ANTVVERPEN IN DE PLANTIINSCHE DRVCKERIIE, M.DC.XXXIX. Een exemplaar ervan werd achteraan los in het hoger vermeld register van dotaties en aalmoezen van het Annuntiatenklooster van Antwerpen, in het Rijksarchief, aangetroffen, tussen de laatste bladzijde en het achterste binnenblad van het perkamenten kaft[31]. Het is waarschijnlijk het enig bekende exemplaar van deze Plantijnse eenbladdruk, waarvan het bestaan tot nu toe onbekend was.

De reliekhouder met het hoofd van de H. Justus heeft o.a. de Franse Revolutie overleefd, en wordt thans in de Sint-Carolus Borromeuskerk te Antwerpen tentoongesteld. Hij bestaat uit een met donkerrood fluweel beklede houten structuur die het onthoofde bovenlichaam van de knaap suggereert; met vooruitgestoken handen, waarin de schedel ligt die in zilver gevat is en voorzien van een zilveren kroon[32].

In zijn brief aan kardinaal Barberini had Balthasar Moretus ook aangekondigd dat hij een beeld, voorstellend de H. Justus die zijn hoofd in zijn handen houdt, zou laten maken, evenals een schilderij door een uitmuntend kunstenaar, dat de marteling van de heilige zou afbeelden. Waarschijnlijk dacht Moretus toen reeds voor

31 Papier, 45×34 cm., los ingelegd in RAA, Annonciaten Antwerpen, nr. 5 (noot 11). Ik dank dr. E. Houtman voor de toelating tot fotograferen en reproduceren van dit document.

32 'Reliekhouder van de H. Justus, geklede buste van de heilige met zijn hoofd in zijn handen, e.XVII, hout, textiel en zilver, h. 56 (cm), M 20464 '77' (J. JANSEN, *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen*, Prov. Antwerpen, Kanton Antwerpen V en VI, Brussel 1979, p. 36).

het schilderij aan Rubens, maar wanneer het antwoord in 1629 uit Rome toekwam, bevond deze zich met een diplomatieke opdracht in Londen, waar hij van juni 1629 tot in maart 1630 zou verblijven. Ook na zijn terugkeer te Antwerpen zouden er nog enkele jaren overheen gaan vooraleer Rubens het doek schilderde. Intussen had Moretus de kapel van de H. Justus in de kerk der Annuntiaten op zijn kosten laten inrichten. Het register van het klooster waarin de schenkingen opgetekend werden vermeldt dat hij 1000 gulden besteedde aan 'de Capelle van den H. Justus, met syn toebehoorten'. In dit bedrag waren ongetwijfeld de 300 gulden begrepen die Moretus kort voor 12 april 1636 als honorarium aan de meester had uitbetaald[34]. J.S. Held merkte reeds op dat het schilderij dat thans in het Musée des Beaux-Arts in Bordeaux wordt bewaard, niet de marteling van de jeugdige heilige weergaf, maar wel het onderwerp dat voor het beeld voorzien was dat Balthasar eveneens had willen laten maken: de H. Justus met zijn afgehouwen hoofd in de handen[35]. Of deze sculptuur gemaakt werd is niet zeker; ze wordt alleszins niet vermeld in de door ons geraadpleegde bronnen.

Uit dankbaarheid voor de edelmoedigheid van Balthasar I Moretus hebben de Antwerpse Annuntiaten in 1639 door Jan Witdoeck een kopergravure naar het Justus-schilderij laten maken, en er een Latijns opschrift in de rand beneden laten aanbrengen, waarin ze hem als hun *syndacus ac patronus* loofden[36]. Dankbaar[33]

34 ROOSES, *o.c.* (noot 2), p. 316, n 2.

35 HELD, *o.c.* (noot 3), p. 573.

36 F. VAN DEN WYNGAERT, *Inventaris van de Rubeniaansche Prentkunst*, Antwerpen 1940, p. 106, nr. 769; cat. tent. *Pierre-Paul Rubens (1577-1640)* (Franse editie), Tokyo-Kyoto 1985-1986, p. 64, nr. 83 (afb. 2 staat op p. 62) (Tekst van D. BODART). - Het opschrift onderaan luidt: 'Clarissimo V.D. Balthasari Moreto, Architypographo Regio, hanc imaginem tabulae ab ipso in Ecclesia Annuntiatarum Antverpiae cum Ara S. Justi Martyr pueri novennis erectae in qua eius miraculorum caput reponitur, dictae sorores syndico ac patrono suo annum salutis 1639 bene ominantes, D.D.C.Q. P.P. Rubens pinxit, Joan Witdoeck sculpsit Antverpiae, Cum Privilegio' (De Wilt, *o.c.* p. 145). In de tweede staat werd binnen het veld van de prent onderaan, boven de strook met de inscriptie, het adres toegevoegd 'Franciscus Vanden Wyngaerde excudit' en helemaal onderaan rechts: 'Cum gratia et privilegio Regis J. de Berti'. - De prent dateert dus uit hetzelfde jaar als het hoger vermelde aanplakbiljet.

33 RAA, Annonciaden Antwerpen, Nr. 5 (noot 11), f^{o} 13.

mochten ze hem bovendien ook zijn voor de kwijtschelding van de leningen die hij hen toestond, voor een totaal bedrag van bijna drieduizend gulden; wat aldus opgetekend werd:

Int Jaer 1633. Den 26 december heeft onse voorschreven Heer Vader Sr. Balthasar Moerentorff ons met een Quitantie, die men in d'Arcke vint, quytgescholden voor Almoesse, de somme van	2974-2[37].

De aandacht dient nog gevestigd op een thans verdwenen reliekschrijntje dat, volgens de auteur van het betreffende deel van de *Verzameling Graf-en Gedenkschriften*, door Balthasar Moretus in 1640, één jaar voor zijn dood, tegen de oostelijke muur van het interieur van de kloosterkerk werd geplaatst.

Het opschrift dat erbij hoort luidde:	In vertaling:
AD DIRIGENDOS PEDES NOSTROS	Om onze schreden te richten
IN VIAM PACIS. Luc. I, 79	Op de weg van de vrede. Luc. I, 79
Simulacrum hoc SSmi. Vestigij	Hier een afbeelding van het allerheiligste voetspoor nagelaten bij de Hemelvaart door onze redder Christus, van de Olijfberg in 1625 meegebracht
Chri Servatoris in Ascentione relicti, ex monte Oliveti A^{o} 1625, asportatum	

Lager nog:

Hoc loco reponitur ut Sequamini vestigia eius. I. Pet. II Anno 1640	Hier herplaatst opdat wij zijn voetsporen zouden volgen. (I. Pet. 2,21) Anno 1640

37 RAA, Annonciaden te Antwerpen, Nr. 5 (noot 11), p. 13 links. - Op hetzelfde blad treffen wij ook volgende notitie aan: 'Int Jaer 1630, in Meerdt, van de Oude Maerte van onsen voorschreven Gheestelycken Vader door syn versoeck, genaempt Cornelie (?) saligher by Testament ghelaten - 100'.

Links van het bovenste opschrift bevond zich het bekende kruis van de Jerusalemvaarders met daaronder de kenspreuk LABORE ET CONSTANTIA; rechts drie vogelpluimen, twee naar links, en één naar rechts gekeerd, met daaronder het devies der Moretussen: STELLA DVCE[38].

Het is bekend dat in de Hemelvaartskerk op de Olijfberg in Jerusalem vrome pelgrims de vermeende voetdruk vereren die Jesus bij zijn hemelvaart in de rotsgrond achterliet[39]. Het teken van de Jerusalemvaarders boven het Plantijnse devies, doet de vraag rijzen of Balthasar I wellicht in 1625 een pelgrimstocht naar het H. Land zou ondernomen hebben. Niets schijnt echter hierover bekend te zijn. Heeft hij misschien de replica van de voetafdruk door tussenkomst van iemand anders verkregen?

Balthasar I Moretus overleed op 8 juli 1641 in zijn woning aan de Vrijdagmarkt, en werd begraven in de grafkelder van de familie Plantin in de O.L. Vrouwekathedraal[40].

Enkele jaren vroeger, in 1638, was Joanna Moerentorf overste van het klooster der Annuntiaten van Antwerpen geworden. Tevoren was ze gedurende tien jaren meesteres der novicen, en daarna gedurende twaalf jaren 'vicarisse' geweest. Na gedurende 18 jaren 'het officie van Moeder Ancilla' te hebben vervuld, overleed ze op 7 april 1663[41].

38 *Verz. Graf- en Gedenkschriften* (noot 20), p. 50. - Met de verwijzing 'I. Pet. II' wordt wellicht Petrus 2, 1, 10 bedoeld, waar de toepasselijke tekst luidt 'wie in het voetspoor van de Heer gaat, zal niet struikelen'.

39 M. LURKER, *Woordenboek van bijbelse beelden en symbolen*, Boxtel 1975, p. 286.

40 VOET, *o.c.*, p. 211.

41 Deze gegevens werden grotendeels ontleend aan een passage uit het jaarboek van het Leuvense Annuntiatenklooster, geciteerd door De Wilt (*o.c.* (noot 1), p. 144.

Over haar jongere zuster Martina, die in 1614 novice werd en in 1615 haar kloostergeloften aflegde[42], werden in de registers waarop deze bijdrage is gebaseerd, geen verdere gegevens aangetroffen.

Het is mogelijk dat Balthasar II Moretus (1615-1674), die zijn oom Balthasar I in 1641 aan het hoofd van de Plantijnse drukkerij opvolgde, de goede relaties van zijn familie met Antwerpse Annuntiaten wenste voort te zetten. Alleszins verzocht hij in een testament, op 17 maart 1644 voor notaris G. de Witte verleden, dat indien hij in Antwerpen zou overlijden, hij 'in de capelle van Sinte-Justus in de kercke der Annunciaten alhier' zou worden begraven. Men zou er ook een marmeren epitaaf, met een inscriptie in het Latijn, moeten oprichten[43]. Het is evenwel bekend dat Balthasar II Moretus een zeer groot aantal testamenten opstelde; Max Rooses telde er niet minder dan 32! Toen hij in 1674 overleed, werd hij niet in de kerk der Annuntiaten begraven, maar, zoals zijn oom, in de familiekelder in de kathedraal bijgezet[44].

Het samengaan bij Balthasar I Moretus van een contrareformatorische vroomheid, waarin de heiligen- en reliekenverering een

42 Haar intrede in de orde werd in 'het 1. deel des boeckx, inhoudende de namen en die ontvanginge der novicen', in RAA, Annunciaden Antwerpen. Nr. 4, aldus genoteerd: '33. Item int Jaer ons heeren 1614 den 31 augusti is in de h.oorden van h.maghet Maria ontfanghen suster martina moerentorf out synde 22 Jaren'. In 'Het tweede deel des boeckx inhoudende den dach der professie der susteren' werd opgetekend: '15. Item int Jaer ons heeren 1615 den 31 Augusti dede haer h.professie suster martina moerentorf'. - Een nichtje van haar, Magdalena (1595-na 1628) dochter van Catharina Plantin en Hans Arents genaamd Spierinck, werd novice te Antwerpen op 9 mei 1616, en legde op 9 mei 1617 haar kloostergeloften af. Ze hielp in 1628 het klooster van de Annuntiaten in Düren oprichten (VOET, *o.c.* p. 187).

43 E. DUVERGER, *Antwerpse Kunstinventarissen uit de 17de eeuw*, 5: 1642-1649 (Fontes Historiae Artis Neerlandicae, I, 5), Brussel 1991, p. 147.

44 *Verz. Graf- en Gedenkschriften van de Provincie Antwerpen, Arrond Antwerpen* I: *Antwerpen, Cathedrale Kerk*, Antwerpen 1856, p. 42; J.B. VAN DER STRAELEN, *Geslagt-Lyste der Nakomelingen van.. Christoffel Plantin... waerbij is gevoegt eene geslagtlyste der familie Mouretorff alias Moretus*, ed. P.TH. MOONS-VAN DER STRAELEN, Antwerpen 1858, p. 32.

voorname rol speelt, met het humanisme van zijn tijd, dat hem door de studie van het Latijn en zijn lectuur van schrijvers uit de Oudheid was bijgebracht, zou ons, mensen van het einde van de twintigste eeuw, kunnen verwonderen. Is dit amalgaam misschien een uiting van het syncretisme, dat, naar R.C. van Caenegem aannemelijk heeft gemaakt, als een kenmerk van de Europese beschaving mag worden beschouwd[45]?

Addendum

De heer Dirk Imhof was zo vriendelijk mijn aandacht te vestigen op het *Kasboek 1604-1610* (MPM, Archief 158), waarin enkele vroegere betalingen door Jan I Moretus aan de Annunciaten werden opgetekend. Voor deze wenk dank ik hem oprecht.

De vroegste notering dateert van 5 november 1605: 32 gulden aan 'Mad. Wieland' (d.i. zijn zuster Elisabeth Moerentorf, die met Jan Wielants was gehuwd) voor een aam wijn, naar aanleiding van de professie van hun nichtje Joanna Moerentorf in het klooster der Annunciaten te Leuven (f° 20). In november 1606 (f° 32), november 1607 (f° 44), oktober 1608 (f° 55) en op 16 oktober 1609 (f° 67) werd telkens een jaarlijkse 'rente à vie' van 50 gulden betaald voor zuster Joanna Moerentorf. Nogmaals, op 21 augustus 1610, maar dan opgenomen in een hoger bedrag waarin ook andere uitgaven begrepen waren.

De meeste van deze posten werden ook in het *Grootboek D, 1590-1614* (MPM, Archief 126, f° 200) opgetekend, evenals de betaling van genoemde rente in 1610, 1612 en 1613, en bovendien een levering van boeken ter waarde van 600 gulden op 29 oktober 1613. Later komt de jaarlijkse rente van 50 gulden niet

45 R.C. VAN CAENEGEM, 'Historical Reflections on European Syncretism', *Studia Europaea*, I, ed. Centrum voor Europese Cultuur, Brussel 1995, p. 97-107.

meer voor, misschien wel omdat door Balthasar II Moretus, als ‘syndacus’, van 1614 af sommen werden voorgeschoten die dit bedrag ruimschoots overtroffen.

In het *Grootboek E, 1614-1657* (MPM, Archief 130, f° 130) troffen wij de vermelding aan van een lening ten bedrage van 1000 gulden, door Jan II Moerentorf (400 gulden) en Balthasar I (600 gulden), op 24 november 1616. Ook leningen toegestaan door Balthasar II. Daarnaast een schenking van 300 gulden door Jan II en Balthasar Moerentorf ‘pour le bastiment de leur eglise’. Voor hetzelfde doel werden schenkingen overgemaakt door Melchior Moerentorf, Theodoor Galle en Jan Wielant, waarvan de bedragen reeds hoger vermeld werden. Op f° 70 van hetzelfde *Grootboek E* werden allerlei nogal grote bedragen opgetekend, die in 1620-1621 voorgeschoten werden door Balthasar II Moretus. Ze betreffen waarschijnlijk facturen met betrekking tot de afwerking van de kerk van het convent der Annuntiaten, die inderdaad in 1620 voltooid was. Eén naam kwam mij bekend voor, Cornelis van Eijnde (1586-1664), aan wie 400 gulden werden betaald ‘pour compte des Annonciates’. Deze steenhouwer die ook als erfscheider optrad, was in 1641 ‘deken van de metsers ende steenhouwers gilde’ (A. JANSEN - C. VAN HERCK, ‘De Van den Eynde's, Antwerpsche bouwmeesters en beeldhouwers uit de xvii eeuw’, in *Kon. Oudheidkundige Kring van Antwerpen, Jaarboek xx en xxi*, 1944-1945, p. 35-36).

Op f° 80 (rechts) in hetzelfde *Grootboek E* treffen wij een aantekening aan van de hand van Balthasar II Moretus: ‘Adi 30 juillet 1641. Doivent auoir pour aultant que feu mon oncle Balthasar Moretus (que Dieu aije en sa gloire) par son testament a quitté au Cloistre des Annonciades tout ce qu'au iour de sa mort il *(sic)* seroient redeuables, tant pour obligation qu'aultrement, vau par solde quitté... fl. 3034, 10’. Hieruit kunnen wij afleiden dat Balthasar I Moretus niet enkel, zoals reeds in onze bijdrage werd vermeld, in 1633 de terugbetaling van nagenoeg 3000 gulden annuleerde.

Onze steekproeven (ook nog bv. in *Bijzondere uitgaven 1620-1636* (MPM, Archief 166, f° 87) wekken het vermoeden dat wellicht nog meer gegevens over steun aan de Annuntiaten in het

Plantijnse archief zouden te vinden zijn. De tijd ontbrak evenwel om alsnog verdere navorsingen te ondernemen. Dat Balthasar I Moretus zich op een bijzondere wijze voor de bloei van hun Antwerps convent heeft ingezet, zal intussen wel voldoende duidelijk geworden zijn.

VOLLEN AFLAET

N de Kercke der ANNVNTIATEN binnen Antwerpen op den achthienſten dagh der maendt Octobris, vergunt doot VRBANVS den VIII. voor alle de ghene, die ghebiecht ende ghecommunicceert hebbende, al-daer ſullen bidden voor d'eendraghtigheydt der Chriſtene Princen, uyt-roedinghe der ketterijen, ende verheffinghe van onſe Moeder de heylighe Kercke. Ende dat ter oorſake vanden Feeſt-dagh vanden H. IVSTVS, neghen-jarigh kindt, ende vromen Martelaer (wiens eyghen Hooſdt al-daer beruſt) die men ten ſelue daghe inde voornoemde Kercke ſal vieren.

Daeghs te voren ſalmen ten eerſter Veſperen tijdt (als wanneer den AFLAET beghint) het voorſeyde mirakeleus Hooſdt van deſen heylighen Martelaer, door 't welck hy gheleden, ende ook nae ſijne doodt ghelproken heeft, met ſchoone Lof-ſanghen in 't openbaer uyt-ſtellen. Op den Feeſt-dagh 's morghens ten ſes uren ſal de Benedictie ghegheven worden met het Hoogh-weerdigh heylygh SACRAMENT. Ten neghen uren ſal men predicken, ende nae het Sermoon eene ſolemnele Miſſe ſinghen.

Nae middagh ten dry uren ſullen de Veſperen ghelonghen worden met de Completen, ende een ſolemneel Lof, ende den Feeſt-dagh ghelloten met de Benedictie des H. SACRAMENTS: wanneer men ook het voorſeyde H. Hooſdt, wederom met eenighe Lof ſanghen op ſijne ghewoonelijcke plaetſe ſal ſtellen.

Dit heylgh Kindt ende Martelaer wierdt ghende Ouders godtvruchtelijck ghe-eert, ende aenghe-roepen, tot behoedinghe van haare kinderen.

T'ANTVVERPEN, INDE PLANTIJNSCHE DRVCKERIJE, M. DC. XXXIX.

Summary

This article yields new evidence concerning the support given by members of the Moerentorf (Moretus)-family to the Annunciate Sisters in Antwerp. It completes A. de Wilt's article about the same subject, published in *De Gulden Passer* in 1960 (p. 140-150).

The new data are based on documents concerning the foundation of the Antwerp convent of the Annunciates, bundled in one volume, and a brief chronicle relating the establishment of that convent (1608-1612), both kept in the Antwerp *Stadsarchief* (the Municipal Records Office). Another chronicle, covering the period 1612-1622, and a register of entries concerning dotations and alms recieved from relatives of the sisters, both at the Antwerp *Rijksarchief* (State Records Office), provided also useful information.

From these archival sources we learn that, on 20 October 1608, Joanna Moerentorf, Christoph Plantin's granddaughter, together with seven other sisters, left the convent of Annunciates in Leuven, where she professed four years earlier, to found a new convent in Antwerp. The sisters extablished themselves temporarily in a scarcely furnished house, rented for them by father Hendricus Sedulius, provincial of the Recollect Franciscan fathers. Thanks to another well known member of the same order, Joannes Ney(en), they found already in April 1609 a property, situated in the Lange Winkelstraat, where they decided to build their convent. The founding stone was laid on 10 April 1614. On the same day, Balthasar Moretus, cousin of sister Joanna Moerentorf and (together with his brother Jan II Moretus) head of the 'Officina Plantiniana', accepted to become 'spiritual father' of the convent.

In this capacity, most of his activities concerned the financing of the building of the convent church, for which the founding stone was laid by the Archduke Albrecht and the Infante Isabella on 31 August 1615. On different occasions he provided interest-free advances, which he later often transformed into generous donations. In 1618, he even went around in the city of Antwerp, collecting money to defray the expenses of the building. The tapestries which were hanged up and laid on the pavement of the choir, as well as the musicians who added lustre to the ceremony when, on 25 March 1620, the first Solemn Mass was celebrated in the church, were also paid by him. Two years later, he donated a stained-glass window, and stimulated others to follow his example.

Since long it is known that Balthasar Moretus commissioned P.P. Rubens a painting, *The Martyrdom of Saint Justus*, for the chapel in the Annunciates' church dedicated to that Saint, which was furnished for his own account.

Unknown was the fact that, in 1639, he had a poster printed by the Plantin press to announce the grant of a plenary indulgence to those who would assist at the celebrations of the saint's holy day (18 October 1639) in the Antwerp Annunciates' church, where his relic would be displayed. A copy of that poster, which was discovered in the above mentioned register of donations and alms at the Antwerp *Rijksarchief,* and which, as far as we know, is the only one still extant, is published here.

Not only Balthasar Moretus, but also his father Jan I Moretus (who gave a number

of liturgical books) and his mother, Martina Plantin, his brothers, Jan II and Melchior, and his sisters, Catharina and Elisabeth Moerentorf, showed their generosity.

His cousin Joanna Moerentorf became in 1638 the second mother ‘ancilla’ of the Antwerp convent, and died there in 1663. Not much is known about her sister Martina, who became in 1614 a novice, and professed in 1615.

Balthasar II Moretus, who succeeded Balthasar I in 1641 as head of the *Officina Plantiniana*, asked in 1644 in his testament to be buried in the Antwerp Annunciates' church. But he revoked this later.

The XVIIth-century Jesuit mission in China and its 'Antwerp connections'
I. The Moretus family (1660-1700)[1]

Noël Golvers

General context of the topic

Since the 2nd half of the XVIth century and the first establishment of regular commercial and missionary contacts with the *Empire of the Middle* (China), a steadily growing stream of information of varying character reached Europe. A substantial part of this information originated from European Jesuits and was transmitted by them. Indeed, since Franciscus Xaverius (°1506 - † 1552) had shown the way to China, and especially since the last decades of the same century, small groups of Jesuits, starting from Macao, had progressively dispersed through mainland China, and eventually, in 1601, arrived in Peking (Matteo Ricci). These Jesuits were not only preachers of the Faith, but also sharp observers of the Chinese context they were working in, with an unmistakable interest in Chinese history, language, geography, traditions, science etc., albeit in a missiological perspective, looking out for possible leads for their mission. As was prescribed in their rules *(Instructiones/Constitutiones)*,[2] they reported in detail and on a large scale on their work, but made also many observations on the Chinese context, doing so in the forms and in the language of westerners with a classical culture of high standard. All this information accumulated in letters and in monograph studies, an overview of which can be found in the several volumes of *Asia in the Making of Europe*.[3] Apart from some exceptional cases, these manuscripts were

1 I am very thankful to Mr. P. van Dessel (Leuven) and to Dr. Ch. Burnett (London) who were so kind as to revise this contribution linguistically.

2 See IGNACE DE LOYOLA, *Constitutions de la Compagnie de Jésus*, vol. 1 (Collection Christus, nr. 23), Paris 1966, 673, 674, 675, 676.

3 D.F. LACH and E. VAN KLEY, *Asia in the Making of Europe*, Chicago 1965-1993 (vol. 1-2 [5 books]) on the 16th century, vol. 3 [4 books] on the 17th century).

normally transmitted to Europe via the overseas route, that means, for obvious reasons (the *padroado* and the Portuguese monopoly on the connections between Europe and South China), until the middle of the XVIIth century the *Carreira da India*, i.e. the route from Lisbon to Goa and Macao, and back.[4] Due to the general decline of the Portuguese maritime empire, the crumbling of the *padroado* and the rise of new economic powers in Europe such as the Dutch republic, from about the middle of the XVIIth century, at least one important and attractive alternative for the *carreira* came into being with the appearance of the strong V.O.C. *(Vereenigde Oostindische Compagnie)* fleet, the more so as these ships had a technological advantage over the Portuguese: the connection with Europe became shorter and quicker. The V.O.C. ships - sailing between Batavia and Amsterdam (Enkhuizen etc.) instead of Macao and Lisbon - were the emanation of a 'heterodox' nation, a factor which was, in the context of counter-reformation Europe, certainly an obstacle for the Catholic Jesuits in China to appeal to this new opportunity. From many indications it becomes evident, however, that in the exceptional context of the Far East many forms of practical tolerance were mutually produced, so that even the Jesuits in Macao - the place where all letters and mss. from China, destined for Europe, converged - were disposed to use, at least occasionally, this *via Batavica* for their communications to Europe. It is in this Batavian connection that Antwerp and the Moretus family has played a part. This role was first noted by H. Bosmans, S.J., in his edition of the Maldonado correspondence;[5] later, C. Wessels returned to this point, integrating this mediation in the whole communication system between the Far East and Western Europe.[6] In this contribution, I will considerably

4 See on this *'carreira'* inter alia: T. Bentley DUNCAN, 'Navigation between Portugal and Asia in the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in C.K. PILLAPILLY & E. VAN KLEY (eds.), *Asia and the West* (...), Notre Dame University 1986, pp. 3-25.

5 Cf. his 'Correspondance de Jean-Baptiste Maldonado de Mons (...)', in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 36, 1910, pp. 55-56; this was substantially followed by Mme Y. DE THOMAZ DE BOSSIERRE, *Un belge mandarin à la Cour de Chine aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris (Les Belles Lettres) 1977, pp. 31-32.

6 C. WESSELS, 'Iets over het briefverkeer in de XVIe en XVIIe eeuw, in 't bijzonder met de missiegebieden in Oost-Indië en China', in *Studiën*, 116, 1931, pp. 228-233.

amplify the number of documents and testimonia concerning these contacts, borrowing them a.o. from the Moretus collections themselves, and put them in the context in which they have to be viewed.

The epistolary contacts between the China Jesuits and the Moretus family: the testimonia

The main evidence still available for the involvement of this family in the contacts between China and the Low Countries (Europe) is a small corpus of letters sent by some China Jesuits to Moretus, which still survive in Antwerp or in other collections. For the convenience of the reader, I present a list of these items, where possible with updated references:

1. 1669, 26 Oct.	F. de Rougemont	MPM, 200, nr. 1
2. 1670, 25 Jan.	G.F. de Marini	MPM, 200, nr. 2
3. 1670, 6 Febr.	J. de Haynin	MPM, 200, nr. 3
4. 1670, 20 Oct.	G.F. de Marini	Rome, ARSI, JS 162, 302r.-v.-

(contemporary copy); a German translation of the 1st part was published in 1728 in the so-called *Neue Welt-Bott* (I, p. 46).[7]

5. 1670, 8 Dec.	G.F. de Marini	German translation in *Der Neue Welt-Bott*, I, pp. 46-47.
6. 1671, 7 Sept.	F. de Rougemont	MPM, 200, nr. 4.
7. 1671, 11 Sept.	F. de Rougemont	MPM, 200, nr. 5.
8. 1672, 1 Oct.	G.F. de Marini	MPM, 200; nr. 6.
9. 1672, 25 Oct.	G.F. de Marini	MPM, 200; nr. 8.
10. 1672, 30 Oct.	J. Tissanier	MPM, 200, nr. 7.
11. 1675, 19 Nov.	J.-B. Maldonado	MPM, 200, nr. 9 (2 identical autograph copies)
12. 1679, 4 Dec.	G.F. de Marini	MPM, 200, nr. 10.

7 J. STÖCKLEIN, *Der Neue Welt-Bott mit allerhand Nachrichten dern Missionariorum Societatis Jesu*, 5 vols., Augsburg - Graz 1728-1758. On the evaluation of this collection, see A. VÄTH, in L. KOCH, *Jesuitenlexikon,* Paderborn 1934, cols 1837-1838.

13. 1680, 6 Nov.	J.-B. Maldonado	(a) Arch. jés. P.B.M. (Fonds Bosmans, VII-80, boîte 29, 2a); a copy with slight variants (inter alia the interesting postscript is lacking) is still preserved in Heverlee - Leuven (= 13b).
14. 1683, 6 Jan.	A. Thomas	Heverlee - Leuven
15. 1683, 30 Oct.	A. Thomas	Arch. de la Prov. de la Belgique Nord de la SJ (according to H. Bosmans - H. Josson)
16. 1684, 14 Jan.	A. Thomas	Heverlee-Leuven
17. 1684, 16 Febr.	A. Thomas	ibd.
18. 1684, 25 Febr.	A. Thomas	ibd.
19. 1684, 15 Dec.	A. Thomas	ibd.
20. 1685, 2 Jan.	Bernardino della Chiesa	ibd.
21. 1685, 20 Jan.	A. Thomas	Arch. de la Prov. de Belgique-Nord de la SJ (according to H. Bosmans - H. Josson)
22. 1685, 4 Nov.	J.-B. Maldonado	Arch. jés. P.B.M. (cf. sub 13a)
23. 1688, 1 Dec.	J.-B. Maldonado	(ibd.)
24. 1690, 25 Sept.	J.-B. Maldonado	(ibd.)
25. 1690, 15 Nov.	J.-B. Maldonado	(ibd.)

A first group of these letters is still preserved in the Museum Plantin Moretus (MPM), Antwerp as part of the original patrimonium; they are wrapped in a paper folder (105 × 230 mm.), provided, in a XVIIth century handwriting, with the title: *Epistolae Chinenses* (Ms. 200; 10 items). All are autographs, except nr. 6 (our nr. 8) which is a *copie du temps.* Other letters from China to Moretus - autographs as well - found their way into the private

collection of the Antwerp Jesuit College of Onze-Lieve-Vrouw (Our Lady), under still unclear conditions;[8] here they were kept in a small folder until last year (1995), when they were transferred to the new *Archief van de Noord-Belgische Provincie* in Heverlee.[9] A third group of letters (our nrs. 13a; 22; 23; 24; 25) was found at the beginning of this century by H. Bosmans in the 'Archives de la Province Belge de la S.J.' which, according to the same source, were offered by the last proprietor of the *Officina Plantiniana*, Edward Moretus (1804-1876), to Father Vincent Baesten, S.J. (1824-1898);[10] afterwards Father A. Lallemand, S.J. (1847-1917) handed them over to H. Bosmans, who finally published them in 1910.[11] After the division of the modern Jesuit Archives in 1935 into 2 parts (called the Archives of the 'Noord-Belgische Provincie' and those of the 'Province Belge Méridionale' respectively), and the manifold removals of both collections which followed this separation, the 5 original Maldonado papers reached the *Archives de la Province Belge méridionale de la Compagnie de Jésus* (Arch. jés. P.B.M.) in Brussels, where I saw them on 8 November 1995.[12] Eventually, a final pair of letters (nrs. 15 and 21) was located by (H. Bosmans and) H. Josson, during their preparation of the correspondence of A. Thomas, in the then Archives of the North Belgian (= Flemish) Province; they were, however, never

8 This college was founded in 1840; as there was obviously no direct historical continuity with the former Jesuit College in Antwerp, the letters must have been received after this date, either by purchase or by gift. Anyway, both nrs. 13b and 20 apparently arrived here, sent in 1937 by H. Josson - for reasons still unclear - to the then librarian of the College, father J.B. Poukens (1882-1962), and therefore they probably stem from the 'Archives de la Province Belge de la S.J.' in the Collège Saint-Michel (Brussels), where Josson was at that moment working. They probably were simply forgotten, when Father Josson died in 1939.

9 On 19.V.1995, I saw them in Antwerp, thanks to father R. Daes, S.J. The present 'Archief van de Noord-Belgische Provincie' is housed in the Jesuit Residence of Heverlee (Waversebaan, 220, 3001 Heverlee - Leuven), and is under the responsibility of father D. Butaye, S.J., whom I thank for his kind help.

10 This father was since 1880 the Director of the journal *Précis Historiques. Bulletin mensuel des Missions belges de la Compagnie de Jésus*; see his obituary in the same journal (IIIe série - 7, 1898, pp. 145-154).

11 See *Analectes*, 36, 1910, pp. 39-86 and 187-239 (items X, XV, XX, XXII, XXIV).

12 These archives are now in 1150 Brussels, Rue A. Faucille 6. I am very grateful to Father Cl. Voiturier, S.J., archivist of the meridional province of the S.J., for his kind help and for his permission to use these documents.

published, as the planned edition failed, and - in spite of a thorough investigation - I was thus far not able to find them again. All in all, it follows from this overview that only 7 items - the 2 Marini letters in the *Neue Welt-Bott* and the Maldonado items - have been published. For obvious reasons the text of the 18 other items cannot be added to this contribution, and I refer the reader for this to a separate publication (in preparation).

This corpus starts in 1669, covering a period in which a considerable group of 'Belgian' missionaries stayed in China. First, some members of the *'Flandro-Belgica'*, viz. Philippe Couplet (°1623 Mechelen - † 1693), Franciscus de Rougemont (°1624 Maastricht - † 1676) and Ferdinand Verbiest (°1623 Pittem - † 1688). Already in 1663, Ph. Couplet had begun to occasionally entrust some letters for Europe to the V.O.C. ships, addressed - through a personal friend in Batavia, and following the V.O.C. route - to a mediator in Amsterdam, viz. the printer Blaeu, who always had good contacts with the Catholics in both the Northern and Southern Low Countries, and even printed for them![13] Moreover, it was the same Ph. Couplet and F. de Rougemont, - the first names of our list - who had personal contact with the Moretus family, and with the milieu of the Antwerp Jesuits anyway (cf. infra). Most of the other correspondents of this 'corpus', viz. Jean de Haynin (°1633 Ath - † 1682), Jean-Baptiste Maldonado (°1634 Mons - † 1699) and Antoine Thomas (°1644 Namur - † 1709) originated from the *Gallo-Belgica.* Giovanni Filippo de Marini (°1608 - † 1682), though of Italian extraction, had once visited Antwerp, where he had met Moretus (cf. infra). The only exceptions, thus, are the French Jesuit J. Tissanier (°1618 - † 1688) and the Italian Friar Bernardino della Chiesa (°1644 - † 1721). This strong 'Belgian' connection not only explains why this 'post-route' from China to Europe, via Batavia, Amsterdam and Antwerp (Moretus), originated precisely in the 60s, but also why it ended

13 See already I.H. VAN EEGHEN, in: *De Gulden Passer*, N.R. 31, 1953, pp. 50-53. In spite of these good relations, the Jesuits from the South always harboured some distrust, which is for instance expressed in a letter of F. de Rougemont of 1670 (H. BOSMANS, 'Lettres inédites de François de Rougemont, missionnaire belge de la Compagnie de Jésus en Chine au XVIIe siècle', in: *Analectes*, 39, 1913, p. 45).

early in the 90s: at that moment, the aforementioned *coryphees* of the Flemish Jesuit community in China had deceased (the last of them was Ph. Couplet, who would die in 1694 *in via*). The only signs of a short revival of this correspondence early in the XVIIIth century are found in two letters outside this corpus, written by Petrus van Hamme, S.J. (°1651 Gent - † 1727), the last surviving missionary of the *Flandro-Belgica* in China in this era, and once, in 1684, indicated as Couplet's journey mate. These very letters, however, - from 1702 and 1703 respectively -[14] prove precisely that the contact with the Moretus family at that moment was already broken, and there was no personal connection between Van Hamme and the printer family;[15] no wonder, then, that no letters are found between the two partners in the otherwise abundant correspondence of Van Hamme. So the epistolary contacts between the Moretus family and the China mission stopped - ironically enough - just before the commercial interests of Joannes Jacobus Moretus (°1690 - † 1757) in the tea import from China started.[16] This story, however, is told elsewhere in this book.

Their character of 'cover letters'

All in all, this corpus consists of 25 letters, dispersed over the 22 years between 1669 and 1690. From the text, either the opening or the closing formula, it appears that all of them were in fact merely 'cover letters', each accompanying a packet of letters

14 One reference is found in an autograph letter (27.XI.1702) preserved in Brussels, Koninklijke Bibliotheek, ms. 16691-16693, f° 54, another one was edited, from a since lost original, by P. VISSCHERS, *Onuitgegeven brieven van eenige Paters der Societeit van Jezus, missionarissen in China, van de XVIIe en XVIIIe eeuw*, Arnhem 1857, p. 43 (14.1.1703).

15 Particularly clear in this respect is Van Hamme's letter of 27.XI.1702, addressed to the Bollandist father Conrad Janning in Antwerp, and which inquires if it would be not too exigent towards the Moretus family to address the correspondence for Rome to him, without knowing him personally ('Haec perpendens dixi Rdo P.V. Provinciali [Antoine Thomas] me illius litteras missurum Domino Balthasari Moreto Antwerpiam, ut illas tradat Rae Vae Romam mittendas. *Poterit autem Ra Va excusare me apud eundem dominum, quod ausim dirigere illas litteras ad illum, mihi non notum, quia non scio alium saecularem ad quem tam secure litteras mittere possim*, et scio singularem ipsius affectum erga Societatem nostram').

16 See J. PARMENTIER, *Thee van overzee* (Gent 1996), p. 82.

('litteras'; 'fasciculum litterarum') destined for various addressees; to these enclosed letters I will return further. On some external aspects of this correspondence we are informed by the cover letters themselves. First, as far as the frequency of these shipments is concerned, it appears that in some periods they were rather numerous, e.g. in the 80s: on 30 October 1683, A. Thomas sent a packet of letters to Moretus (nr. 15); three months later, on 14 January 1684, a new shipment followed (nr. 17), on 16 February a new fascicle (nr. 16), and on 25 February another one for Paris (nr. 18). The speed with which these dispatches arrived at their destination in Antwerp can be inferred from a listing, preserved in MPM (M 30 [before: 323], p. 20; cf. infra), where a fascicule which had left Macao on 15 December 1684 apparently arrived in the Moretus house on 5 September 1685, i.e. after less than 9 months; this is confirmed for 1675 by a remark of Jean de Haynin, reporting that it took only seven to eight months for a letter from Belgium to arrive in South China ('Potest tamen contingere ut viâ Batavicâ eas [litteras] possim accipere *post 7 aut 8 menses*').[17] It thus took less than a year for a letter to reach Rome (cf. nr. 11: 'imo in ultimis Asiae finibus *intra eiusdem fere anni curriculum Romam pervenisse*'); this was in any event a considerable progress compared with the average speed of the ships on the *carreira da India* and a major advantage for the administration of the mission. The difference becomes quite apparent in our nr. 6, which was apparently sent via Portugal; it was only received in Antwerp in February 1675, i.e. after 3 1/2 years (cf. the ms. note on the back cover side: 'Desen brief is over / Portugael alhier bestelt ontrent de maent februarii 1675'). In 2 cases, the original address formula is preserved, once in Dutch (Rougemont in nr. 1), once in French (Tissanier, in nr. 10). The former runs as follows: 'Eersaemen discreeten voorsienighen Heer / Mr. Balthasar Moretus / tot / Antwerpen / In de plantinianische druckerye....', whereas the latter is quite common ('A Monsieur / Monsieur [sic] Balthasar Moret. A Anvers. En son absence a quelque autre que ce soit de sa maison').

17 Cf. H. BOSMANS, 'La correspondance inédite du P. Jean de Haynin d'Ath, missionnaire de la Compagnie de Jésus en Chine au XVIIe siècle', in *Analectes*, 34, 1908, p. 215.

In spite of their character of ‘cover letters’, they contain interesting and relatively fresh information from China, by which Balthasar Moretus II (°1615 - † 1674) and III (°1646 - † 1696) were among the better informed in Europe on matters Chinese. The news from China consists of actual facts concerning the mission or the political situation in relation to the mission's position. The central figures in the news of these years are F. Verbiest - until his death in 1688 the ‘pillar’ of the contemporary Christian mission in China, as he is regularly called in writings from this milieu -[18] and the K'ang-hsi Emperor (°1654 - † 1722), the guarantor for a climate of tolerance towards the church, thanks to and because of his good relations with the European Jesuits. Reference is made inter alia to the rehabilitation in 1669 of A. Schall von Bell, S.J., Verbiest's predecessor who died in 1666 in his exile in Peking; the Portuguese embassy to Peking of Manoel de Saldanha (1670); to the release of the missionaries in 1671 from their Cantonese exile (1665-1671) and their return to their former mission station; Verbiest's successes with the Emperor and his famous tour through Western Tartaria in 1683; the embassy of the Vice-Roy of Goa to Japan in the same year; the conquest of Taiwan / Formosa by the Manchus; the arrival in 1684 of F. Pallu, missionary of the *Missions Etrangères de Paris* (MEP) and the Apostolic Vicars, both instruments of the influence of the *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* and firm opponents of the Jesuit influence in China; the activities of the same in 1684 in Fukien and the troubles they caused to the Christian mission; the Emperor's epitaph on behalf of the recently deceased Father Christian Herdtrich, S.J. in 1684; the arrival in 1685 of a Siamese embassy in Peking and Verbiest's support of it, etc. It would take us too far to sum up all the events referred to, and to explain all these facts, of which most are pivotal moments in the history of the Jesuit mission, and indeed taken from the immediate actuality, or even prospects of the near future. Attention is also paid to the addressees, where to de-

18 See a series of testimonies, collected by himself from his incoming mail, published in H. JOSSON and L. WILLAERT *Correspondance de F. Verbiest, Directeur de l'Observatoire de Pékin*, Bruxelles (Palais des Académies) 1938, pp. 462-468.

liver the enclosed letters, for which occasionally alternatives are indicated. All in all, some writers are more prolific in reporting news than others; F. de Rougemont, on the other hand, refers his correspondent for further news to a more extensive letter, sent by the 'traditional' way, viz. over Goa and Lisbon: 'Por la via, dat is over Goa ende Lissabon schrijve breedt-lopigher' (nr. 7). The real 'hot' news, of course, was to be found in the enclosed letters, where it was developed in manifold detail and in all its aspects, in the well-known reporting style of Jesuit writings. On several occasions, the authors of the cover letters refer Moretus for more details to the father Rector of the Jesuit College of Antwerp, or the Praepositus, c.q. Provincialis, both residing in the Antwerp Professed House; apparently Moretus was supposed to have free access to these Jesuit authorities, and through them to the 'inside information' from China destined for the latter. This illustrates on the one hand how the missionaries made the most of their time, respecting the rules of courtesy towards their benefactor with a small private letter with some concise information, and on the other hand how good the relations of the Moretus family with the Jesuits were.

For obvious reasons no sample has survived of an answer to these cover letters in the reverse direction, i.e. from the Moretus house to the Jesuits in China. However, such letters should have existed anyway, as can be inferred from some sparse references in this corpus, as in the letter of G.F. de Marini from Macao, dated 4 December 1679 (nr. 12): 'In posterioribus litteris, *quas ad me dedit Pater D(ominationis) V(estr)ae...*', the same item even contains indications as to the addresses in Batavia for these answers to Macao, viz. Theodore Sax or Le Clier: 'Expecto à D(ominatione) V(estrâ) responsum et p(er) navim, quae Amsterodamo sol/vit *in hanc Bataviam; poterit dirigere l(itte)ras D(omi)no Theodoro Sax vel D(omi)no Le Clier, qui ad nos per Lusitanos, qui eo navigant,* [*ad nos*] *litteras mittet Macaum*'.[19] Another Batavian addressee is proposed by B. della Chiesa in his letter of 1685, viz. one French Monsieur d'Angier,

19 The former was a protestant preacher in Batavia, identified as such by C. WESSELS (in: *Studiën*, 63, 1931. p. 233), the name of the latter may be a deformation of that of the famous physician Andreas Cleyer?

not further known (*'Ibi cognosco Dominum d'Angier Gallum qui, si D.V. satisfacit, mihi erit pergratus et, ut spero, fidelis'*).

The reasons for this correspondence with the Moretus family

This brings us to the motives for the election of the Moretus family as mediators. This choice was certainly inspired by the practical advantages connected with the use of this renowned and always respected name as addressees. On the other hand, motives of a more personal character may have been decisive, such as the direct acquaintance of some of the China Jesuits with Balthasar Moretus II and III, and the apparent interest of the Moretus family in the (Antwerp) Jesuit community and the Jesuit missionaries in China.

First, the practical arguments. Only in the two aforementioned Van Hamme letters of 27 November 1702 and 14 January 1703 is the Moretus name explicitly connected to the question of the security of the dispatch. In case the letters were sent *viâ Anglicanâ*, the address of the printer would be a warrant for a correct delivery, while when openly addressed to a Jesuit it was in danger of being destroyed in London; therefore Van Hamme, when in China, looked for a layman address in Antwerp, and the only one known to him was precisely Moretus, who was known to be on particularly good terms with the Jesuits (see the quotation in n. 15). It is not clear, however, if and to what extent this motive has been relevant in the last decades of the XVIIth century, with the ships of the V.O.C. (the *'Via Batavica'*), and outside the English (and Anglican) context.

Second, there is the personal acquaintance of some Jesuits in China with the Jesuit community in Antwerp and with the Moretus family. This is the case with Father Ph. Couplet, who in 1645 - 1646 had taught in the Jesuit College of Antwerp,[20] and with Fr. de Rougemont who did his humanities in Antwerp for 4 and a

20 P. GORDTS, in: J. HEYNDRICKX (ed.), *Philippe Couplet, S.J. The Man Who Brought China to Europe.* Monumenta Serica Monograph Series XXII, Nettetal 1990, p. 28

half years (ca. 1635-1639),[21] and who in December 1654 started from here his journey to China. Such direct relations with the milieu of the Antwerp Jesuits even existed in the case of the Italian father G.F. de Marini who had stayed temporarily in Antwerp, in all probability in 1665.[22] In view of the close contacts between the Moretus family and the Antwerp Jesuits, it is very probable that a stay in the Jesuit College or the Professed House would have implied some personal meetings with the Moretus family. This acquaintance can even be proved for Fr. de Rougemont, who in his letter of 26.X.1669 (nr. 1) reminds his addressee, Balthasar Moretus II, of his farewell in December 1654: 'Dit is omtrent het sestienste iaer dat ick tot Antwerpen *myn afscheydt van UE ghenomen hebbe* etc.', as well as for G.F. de Marini who, again in nr. 12, reflects on the benefits he got from B. Moretus II: 'Non immemor beneficiorum quae in me contulit pro sua humanitate *dum Antwerpiam tenui*'. In nr. 4, he even speaks in terms of a personal 'friendship': '*Veteris n(ost)rae amicitiae tesseram* mitto huius Orientis res eventusque novos'

On the other hand, there was the apparent and actual interest, both on the part of the Antwerp Jesuits and some prominent families, among them the Moretus, in the Jesuit mission of China. In the circles of the Antwerp Jesuits, as in other Jesuit houses, this interest was kept alive by reading Jesuit correspondence from China, either published or unpublished, in original or in a copy. First, there were the printed *Litterae Annuae* from the Chinese (and Japanese) province, of which some were translated into Latin by the students of the Jesuit College in Antwerp, under the supervision of H. Hugo, S.J. (°1558 - † 1629)[23] and of A. Crucius,

21 See his own declaration of 10 October 1641, in the *Album Novitiorum* of the Flandro-Belgian province, now in Heverlee (Archief van de Noord-Belgische Prov.), vol. III, p. 243.

22 We have knowledge of a letter of G.F. de Marini, sent from Tournay on 20 Dec. 1664 (See: *Analectes*, 36, 1910, pp. 62-63, n. 1), and of another from Gent, dated 5 Jan. 1665 (ibd., p. 64, n. 1); it appears reasonable to situate his visit to Antwerp in the same chronological context.

23 Cf. L. VAN MIERT, in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Bnd. 5 (Leiden 1921), p. 250-251.

S.J. (°1578 - † 1629),[24] and which were published in the same place, either by Verdussen or by Moretus.[25] Also manuscript copies of letters, originally not addressed to Antwerp, circulated, and were occasionally transcribed in separate 'letter books', either for edifying private lecture or reading aloud; one such specimen is preserved, entitled *Indica ab Anno 1609 ex Privatorum Litteris Accepta*, containing letters from both the West and East Indian missions up to 1652.[26]

In the second half of the XVIIth century, a leading figure such as Daniel Papebrochius, S.J. (°1628 - † 1714) was a former fellow-student ('condiscipulus') and friend of Couplet, and in December 1654, when the latter, in the company of F. de Rougemont, prepared himself to leave the country for a lifelong mission to China, Papebrochius, then in Leuven, had composed a 204-verse *propempticon*, existing only in manuscript, comparing the Jesuit's journey to China to Hercules descending into Hades to defeat the forces of Darkness.[27] Prominent members of the Antwerp Jesuit community such as Johannes Bollandus (°1596 - † 1665) and Hendricus de Prince (°1632 - † 1671) had once or repeatedly postulated for the China mission themselves[28]. Also in this period, copies of letters from famous Jesuit missionaries in China

24 See E. ROMBAUTS, *Adriaan Poirters*, Leuven 1937, p. 45.

25 Such were the *Litterae Japonicae anni MDCVI, Chinenses anni MDCVI et MDCVII* (Antwerp, 1611), translated 'a Rhetoribus Collegii Societatis Jesu Antverpiae', and prefaced by 2 Latin poems on the high risks 'in via' to China, composed by J. Caterus and C. Gevartius. I thank Prof. Dr. N. Standaert, S.J. (Leuven), who drew my attention to this edition (see also his short description of this edition in: *Mededelingen Vereniging Oudleerlingen Onze-Lieve-Vrouwecollege Antwerpen*, 1984. 3, pp. 8-9)

26 Until recently kept in the Onze-Lieve-Vrouwecollege, but now transferred also to Heverlee; its original relation with Antwerp is only a guess, as at least 9 letters in it are destined to Antwerp Jesuits. A second specimen, in the same hand and containing copies of mostly the same letters - and therefore also originating from the same milieu - is now preserved in Brussels, Koninklijke Bibliotheek, Ms. 4169-4171.

27 Brussels, Koninklijke Bibliotheek, Ms. 3407; see my forthcoming edition.

28 Bollandus' request is preserved in Brussels, Museum Bollandianum, Ms. 64 f° 13 and is published by Dom PITRA, *Etudes sur la collection des Actes des Saints par les RR.PP. Jésuites Bollandistes*, Paris 1850, p. 196. The requests of H. de Prince, on the other hand, are now in Rome, Archivum Romanum Societatis Jesu (ARSI), Fondo Gesuitico, Indipetae, Prov. Flandro-Belgica, vol. 752, nr. 21 (1614-1660), f° 225 (23 Martij 1654), f° 241 (8 September 1654), and nr. 22, f° 14 (27 Julij 16..), f° 68 (9 Jan. 1665), f° 82 (29 Apr. 1665).

were made on behalf of the Professed House,[29] but also direct contacts existed, as both the cover letters to the Moretus house and others undeniably prove; for this purpose, even Couplet, de Rougemont and Maldonado occasionally used other *viae* than the one passing through the Moretus house.[30] Some of these letters were published, viz. by Father Cornelius Hazart, S.J. (°1617 - † 1690), *socius* from the Antwerp Jesuit community who composed a voluminous *Kerckelycke Historie van de Gheheele Wereldt* (..) in 4 vols., of which the first was devoted, *inter alia*, to the Chinese, and the fourth to the 'Tartarian' church, i.e. China under the Manchu occupation;[31] we hear from direct and fresh information from China, always through the mediation of the 'Belgian' Jesuits.[32] Moreover, from the Antwerp Jesuit community even presents were sent to China, to the benefit of the Jesuit mission there, such as the much sought-after *vitra*, offerred - again - by Father H. de Prince, witness a paragraph in item 2 ('...quae ad me mittebat P. Le Prince 5 vitra; non vidi').[33] They occasionally also saw the many times repeated and urgent demand for (recent) books. So, at least two books are preserved until now in the *Pei-t'ang* Library of Peking - the historic heir of Verbiest's former Peking residence and its library - which according to the dedication were offered by the Antwerp Jesuits:[34] it concerns a copy of G. Blaeu, *Institutio Astronomica de Usu Globorum et Sphaerarum Caelestium ac Terrestrium*, Amsterdam 1652 (with the inscription: 'Collegii Soc.tis Jesu

29 See the volume, entitled *Epistolae missionariorum Societatis Jesu*, in Brussels, Koninklijke Bibliotheek, Ms. 3861-3881.

30 See P. VISSCHERS, *Onuitgegeven brieven*, pp. 3-5 (de Rougemont to Father Daniel Papebrochius); 6-8 (Couplet to Godfridus Henschenius); 9-10 (de Rougemont to Papebrochius); 15 (Maldonado to G. Henschenius).

31 See vol. 1 (1667), pp. 185-244, containing two letters of F. Verbiest (dated 1660 and 1661), with a 'By-voeghsel' on pp. 458-482, and vol. 4 (1671), pp. 319-412 respectively.

32 See vol. 1, p. 482: '...'t welck wij alle uren verwachten uit Sina'; in vol. 4, (1671), pp. 389-390 a letter is published of J. de Haynin, sent on 5 March 1669, i.e. only two years after it was sent from China.

33 On the important place of European *vitra* in the working of the Jesuit mission in China, F. Verbiest is explicit in his letter of 15.8.1678 (published by H. JOSSON & L. WILLAERT, *Correspondance*, pp. 237-238).

34 This information is from the catalogue published in 1949 by H. VERHAEREN, *Catalogue de la Bibliothèque du Pé-t'ang*, Pékin 1949, nrs. 1057 and 1919.

Antwerpiae B.M.'), and one of A. Kircher, *Mundus Subterraneus*, Amsterdam 1665 (inscribed 'Collegii Soc.tis Jesu Ant[werpiae] 1667 M.B.'). The latter was, according to the envoy ('Dono dedit P[ater] de Prince'), offered by the same Father H. de Prince, apparently just before he was appointed professor in the Jesuit special school of mathematics in Leuven.[35] These and probably other book shipments were a kind of support by the Antwerp Jesuits to the scientific aspect of the mission of their fellow fathers in China; that it was precisely Father H. de Prince who was particularly sensible to these needs may be seen as a consequence of his original, but refused offer to go on the same mission (cf. n. 28; on other manifestations of the attraction on members of the family de Prince, see infra). Eventually, a true *correspondance suivie* between the China mission and the Antwerp Jesuit residence had developped at the end of the XVIIth and in the first decades of the XVIIIth century, addressed mainly by Father P. van Hamme to the Bollandist Fathers Daniel Papebrochius and Conrad Janning (°1650 - † 1723), but at that time the direct relations to the Moretus family apparently had come to an end.[36]

Certainly, this interest in the needs of the China mission or even enthusiasm for it was revived when on some rare occasions Jesuits, temporarily returning from China, visited Antwerp in person. Such was the case when G.F. de Marini visited Antwerp, apparently early in 1665 (cf. supra). That these contacts were to some degree substantial is proved by the *nominatim* greetings in some of his letters to particular fathers living in the local Jesuit community.[37] The big moment, however, was the arrival (in fact the return) of Ph. Couplet in Antwerp in February 1684. The enthusiastic re-

35 See on this subject: O. VAN DE VYVER, 'L'école de mathématiques des jésuites de la province flandro-belge au XVIIe siècle', in: *Archivum Historicum Societatis Jesu*, 49, 1980, pp. 265-278, and on the role of H. de Prince, see on p. 275-276.

36 A series of these letters- all autographs - is preserved in Brussels, KB, Ms. 16691-16693, another impressive collection is published by P. VISSCHERS, *Onuitgegeven Brieven*, from a still unknown (Antwerp?) source.

37 For instance in item 2: 'Quid agit P. Henricus Le Prince? Quid P. Michael? Habeo nunc in corde quos olim in oculis'. Henricus Le Prince certainly is the aforementioned H. de Prince, but thus far I was unable to identify Father Michael.

ception is described in eloquent terms in the *Litterae Annuae Collegii Antwerpiensis Soctis Jesu a^i 1684*;[38] it appears that Couplet and his Chinese companion were welcomed by a 'sacra synaxis', while in the 'triclinium' (of the College) the Philosophy students proposed both a poem and a drama, the latter inspired by the Chinese persecution, viz. of 1665-1669, widely known through Europe from Jesuit letters ('Dein ad triclinium invitatus *eleganti carmine a Philosophis studiosis exceptus est; non multo post solemni dramate ipsi applausum est; in theatro a poesios auditoribus argumentum scenicum erat Persecutio Chinica....*'). During this stay,[39] Couplet met old friends and benefactors (-resses), and found on his way a great devotion for the cause of the Christian mission in China. When he left for his diplomatic mission through Europe (France; Italy; England; Spain; Portugal), the Antwerp Jesuit residence (with Oosterlynck as the general financial responsible) became his base where - as is proven by several references in his letters from 1686 / 1687 to Daniël Papebrochius - he left part of his luggage, including manuscripts and money.[40] Still in 1688, Antoine de Beauvo(i)llier, S.J. (°1657 - † 1708), the famous China traveller, visited the Antwerp Fathers in plain clothes,[41] in all probability on his way from France to Poland and Moscovia, to join Father Philippe Avril, S.J., in a search for an overland route to China.[42]

Apart from the Jesuits proper, some prominent Antwerp families also supported the interests of the same mission, in line with their piety and devotion to the cause of the Church and that of the

38 See Brussels, Algemeen Rijksarchief, Fonds Jezuïeten, Prov. Flandro-Belg., 973, f° 142.

39 From mid-February to mid-March (see Th. N. FOSS, in J. HEYNDRICKX [ed.] Ph. COUPLET, p. 128), and in all probability in the Professed House; here, Couplet suffered from some illness which was the cause of his rather long stay (see: D. PAPEBROCHIUS, *Synopsis Annalium Antverpiensium*, Antverpiae 1884 (sic), p. 46: '...propter invalitudinem diutius hîc moratur').

40 See Brussels, Mus. Boll., Ms. 64, passim. On his departure, he received a copy of D. Papebrochius' recent edition *Acta Vitae S. Ferdinandi* (Antwerp [M. Cnobbaert] 1684) from the hands of the author. This copy is still preserved, with a long personal dedication (see H. VERHAEREN, *Catalogue*, nr. 2380).

41 See P. VISSCHERS, *Onuitgegeven brieven*, p. 56 (P. van Hamme to Conrad Janning in Antwerp): 'P.A. Beauvollier (sic), Gallus, notus Rae Vae, quia anno 1688 vestitus habitu saeculari Antwerpiam venit, ut (et?) cum Ra Va egit'.

42 See Ph. AVRIL, *Voyage en divers états d'Europe et d'Asie* (...), Paris 1692, p. 273.

Jesuit Society (in Antwerp), in the best of the counter-reformation traditions. Among these benefactresses were the sisters Elisabet, Maria Johanna and Clara Johanna de Prince, of whom Father Hendricus de Prince (cf. supra) was probably a relative, and who were also related to the Moretus family since the marriage of Elisabeth de Prince and Christoffel Moretus in 1613. They were sellers and exporters of the much renowned Antwerp religious prints - also to China - and Ph. Couplet, when he returned to Europe (cf. *infra*) explicitly praised them in his *Histoire d'une Dame Chrétienne de la Chine* for their liberality towards the China mission.[43] Another anecdote which clearly illustrates the atmosphere of piety and strong devotion to the China mission in the bosom of some Antwerp families may be revealed here. During the same stay of Couplet, Maria Anna Bernardina Stauthals, 13 years old, and her sister Isabella Theresia Agnes Rosalia, 8 years old, vigorously put themselves forward as candidates to go to China;[44] twenty-seven years later, on 15 October 1711, Petrus van Hamme, S.J. the young novice who was designated as Couplet's company during the latter's European sojourn, piously remembers this fact, and, being then a missionary in China himself, informs after the further vicissitudes of these sisters with his correspondent, apparently an Antwerp Jesuit.[45]

In this same atmosphere we find the Moretus family. The first clear manifestation of a formal involvement in the needs of this mission known to me appears in the person of Theodorus Moretus, S.J. (1602-1667),[46] whose request for the China mission was

43 Ph. COUPLET, *Histoire d'une Dame Chrétienne de la Chine*, Paris 1688, p. 148; see also P. VISSCHERS, *Onuitgegeven Brieven*, p. 94; J. JENNES, *Invloed der Vlaamsche Prentkunst in Indië, China en Japan tijdens de XVIe en XVIIe eeuw*, Leuven 1943, p. 117-118; E. MALATESTA, in: J. HEYNDRICKX (ed.), *Philippe Couplet*, pp. 177-178 (n. 42). The latter refers to a document with a financial agreement, concerning a gift of 600 fl. to the benefit of the China-mission between the sisters in question and Father Couplet; it is dated 16.XII.1692 (ARSI, JS 165, f^{o} 278).

44 Thus far, I found no further informaton on this family.

45 P. VISSCHERS, *Onuitgegeven Brieven*, p. 95

46 See on his biography H. BOSMANS, 'Théodore Moretus de la Compagnie de Jésus, mathématicien (1602-1667)', in: *De Gulden Passer*, 6, 1928, p. 60. He was the son of Petrus Moretus and Henriette Plantin (J.-B. VAN DER STRAELEN, *Geslagt-lyste der nakomelingen van den vermaerden Christoffel Plantin, koninglyken aerts-boekdrukker, binnen de stad Antwerpen, waer by gevoegd is eene geslagt-lyste der familie Mouretorff alias Moretus*, Antwerpen 1858, p. 274).

signed in Louvain, on 3 July 1626.[47] Also Cornelius Moretus, S.J. (1614-1655), on 2 distinct occasions, viz. on 5 July 1640 and on 9 February 1646 formally asked to be sent to the Eastern Indies;[48] neither the former nor the latter request was granted, and in September 1654 we find Cornelius promoted as theology professor to the Antwerp Jesuit college. Here he was involved in the case of Ignatius Hartoghvelt, S.J. (°1629), one of the sons of the Dutch Catholic printer Barend Hartoghvelt. The latter was firmly opposed to his son's plan to go to the China mission and had desperately asked his Flemish colleague Moretus to exert as much pressure as possible on him, so that he abandon his plans;[49] Father Moretus and many other prominents of the city tried, in vain. The young Hartoghvelt left Antwerp on 20 December 1654, soon followed by Couplet and de Rougemont, for China, where he never would arrive, as he died *in via* in Siam in 1658. Less than twenty years later, the attraction and vocation to the China mission was again felt within the Moretus family. This is related in the aforementioned letter of G.F. de Marini of 4 Dec. 1679 to Balthasar III (nr. 12): 'In posterioribus litteris, quas ad me dedit Pater D(ominationis) V(estr)ae, me certum reddidit de ingressu in Societatem germani fratris D(ominationis) V(estrae), *cuius nomen ignoro; insuper addidit illum habere in votis missionem Sinarum*'. As the father of his correspondent, viz. Balthasar II, had died on 29 March 1674, the letter to which G.F. de Marini refers and from which he has the information about this future China missionary in the Moretus fa-

47 This request was made during his 4th year of philosophy in Leuven; it is preserved in Rome, ARSI, Fondo Gesuitico 752 (nr. 21), f° 62 (this 'exotic' vocation was not known to Bosmans, according to his aforementioned article).

48 See Rome, ARSI, Fondo Gesuitico 752, (nr 21) f° 109 and 153 respectively. Cornelius was the son of Christoffel Moretus and Elisabeth de Prince (VAN DER STRAELEN, *Geslagt-lyste*, p. 275).

49 See his letter of 27.XI.1654, and another by Father Augustin Van Teylingen, S.J. (same date). From Antwerp, Father Guilielmus Stanihurstius reports on 30.XI.1654: 'Quamprimum (i.e. 29 Dec. 1654) domum nostram ingressus est, convenit eum P. Moretus, a parente P^is^ Hartochvelt submissus, ut eum a proposito deterreret. Idem fecere alii huius urbis viri primarii. P. Fonteijn nihil non agit ut impediret; opponunt se et omnes PP. nostri missionis Hollandicae, qui mortem parentis inde ominantur' (See Brussels, Algemeen Rijksarchief, Fonds Jezuïeten, Flandro - Belg., nr. 872-915, f° 69). On Hartoghvelt and the Southern Netherlands, cf. M. SABBE, *Uit het Plantijnsche Huis*, Antwerpen 1923, pp. 87-98 and in: *De Gulden Passer*, n.s. 14, 1936, pp. 61-64.

mily must have written before that year, so that this information in 1679 is rather outdated. This Jesuit brother of Balthasar III was certainly Johannes (°1647), who entered the Jesuit Society in 1668, and who took his first vows on 14 December 1670.[50] Anyway, it is very typical of the character of the XVIIth-century Jesuit mission in China, in which the demonstration of mathematical and scientific skill towards the Chinese upper class was a major instrument of the propagation of the faith, that in the same paragraph G.F. de Marini continues, advising the young candidate to apply himself especially to mathematics: '*Operam interim navet egregiam Mathesi*, ut sequenti anno se possit addere socium P. Philippo Couplet, qui est electus procurator Sinarum Romam'. This plan was not realised, either because the proposal of J. Moretus was not accepted by the general, as happened with so many *Indipetae*, especially in the Flemish-Belgian Province, or because of some firm opposition from Johannes' parents; here the death of his Father, Balthasar Moretus II, in 1674 could have been of some influence too. After a new initiative of Johannes for the missions in Chili (sic)[51] was positively answered in 1683 by the Society's authorities, but was obstinately countered by his mother, the widow Anna Goos, who in the end succeeded in keeping her son at home, despite some strong insistence of the general,[52] we hear again in 1686, through the correspondence of father Couplet, then in Paris, of some firm inclination of this father towards the China mission, without any success. Anyway, he is repeatedly greeted by Couplet as a true benefactor of the Mission,[53] and the missionary even suggests some alternatives: on 8 May 1686, Couplet refers

50 Cf. J.-B. VAN DER STRAELEN, *Geslagt-lyste*, p. 34 (the son of Balthasar II Moretus and Anna Goos). Of his demand nothing is found in the collection of *Indipetae* in Rome, neither in nor outside the Fondo Gesuitico collection.

51 This reference to the Chili mission (*missio Chilensis) may be a misunderstanding of * missio Chinensis in the model, through a confusion occasionally also found elsewhere (see Rome, ARSI, Indipetae, Fl.-Belg., FG 752, n° 231, where M. Martini, S.J. the famous procurator of the China mission is called 'Chilensis (sic) procurator'.

52 The correspondence concerning this question is collected by K. DROESHOUT, in his famous (but manuscript) *Histoire de la Compagnie de Jésus à Anvers. B. La Maison Professe, t. IV: Années 1665-1699*, Antwerpen ca. 1903, pp. 402-403.

53 Brussels, Mus. Boll., Ms. 64, f° 201 (26.5.1686): 'Fortiter salutem...R.P. Moreto, tanto nostro benefactori praeterito et futuro'.

to father Moretus' zeal for the Chinese missions, and sees some potential financial advantage from it, as the latter's mother would probably prefer to pay for books in return for keeping her son at home ('Forte gratis P. Moretus illam [sc. Verbiest's letter to Alfonso VI, on which see infra] imprimet *pro zelo suo erga Sinam*, et siquidem optima mater eo carere vix queat, solvat illam, et redimat per librorum eleemosynas corpus ch[arissi]mi filii sui'). The same suggestion is repeated on 26 May, concerning the payment of some Antwerp prints ('imagines') for the needs of the China mission: 'Optarem, inquam, si quid residuum pecuniae penes P. Oosterlinck, *nisi forte D(omina) Mater P(atris) Moreti, Sinicae Missionis alumni dignissimi, eas [sc. imagines] malit pro filio missioni offerre*, nec obest quod imagines illae contineant in aversa facie litteras Europaeas.[54]

For the particular position of the Plantin - Moretus printing house within the contemporary Catholic world, the mutual interest between the Moretus family and the China Jesuits also included a professional aspect. The first manifestation of the Plantin productions on Chinese soil at all probability was the arrival of the Multilingual Bible edition, which was solemnly exhibited in Peking on 15 August 1604 with considerable ceremonial.[55] Moreover, we have some clear evidence that Jesuits, preparing their lifelong mission in China, visited the Antwerp publishers, including the Moretus house. This happened when in 1616 Johann Schreck (Terrendus), S.J. and Nicolas Trigault, S.J. both crossed through western Europe (mainly Germany), looking for funds and receiving presents for the China mission;[56] they passed through Antwerp between the end of November and the middle of December 1616, precisely to purchase books, as we learn from Ter-

54 Brussels, Mus. Boll., Ms. 64, f^{o} 199 and 201 respectively.

55 Cf. E. D'ELIA, *Fonti Ricciane*, vol. II (Roma 1949), N 703, 722, 728.

56 On this important tour, see E. LAMALLE, 'La propagande du P. Nicolas Trigault en faveur des missions de Chine (1616)', in *Archivum Historicum Societatis Jesu 9*, 1940, pp. 49-120

rentius' correspondence.[57] A survey of the aforementioned catalogue of the *Pei-t'ang* library in Peking shows that among the preserved books, labelled as belonging to the original Trigault nucleus of this library and therefore acquired in the years 1616-1617, nine items - concerning either biblical, historical or scientific topics - originate from the *Officina Plantiniana*;[58] therefore these items were in all probability purchased during this visit to the Plantin bookshop. Later, Moretus editions arrived in Peking in unclear circumstances, either by subsequent purchases or sent there as a present. Anyway, thirty years later, in his famous poem *De Druk-kunst* (1645), devoted to Balthasar Moerentorf, i.e. Balthasar II Moretus, and glorifying this printing house, the famous Dutch poet Joost Van den Vondel refers, probably with some literary emphasis, to the 'learned Moretus editions which are read by the Chinese in the Far East'; the explicit qualification 'learned' rules out that he is thinking here of the famous liturgical books of the Plantin printing house. The passage runs as follows:

> Ik zing den Druk-zang, op Uw naam
> zo wijd gezongen, als de Faam
> Uw uitgebreiden lof trompet;
> *Daar 't licht, uit zijn welriekend bed,*
> *bestraalt den kruid-oegst der Chinezen*
> *die uw geleerde boeken lezen.*[59]

57 See this letter in Terrentius' correspondence, published by G. GABRIELI, in *Memorie della Reale Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche*, ser. VI, 7 (Roma 1938-1942), p. 586 (16 December 1616): '...Hactenus Antewerpiae (sic) in libris emendis aliquot diebus non parvum occupatus, nunc Bruxellis Aulam sequimur...'. See on this episode H. BERNARD - MAÎTRE, in: *Archivum Historicum Societatis Jesu*, 22, 1953, p. 312. From a meeting in this period must stem the famous sketch made by P.P. Rubens of a Chinese-dressed priest, prob. N. Trigault (cf. on this question H. VLIEGHE, in: *Corpus Rubenianum. Part XIX. Portraits. II. Antwerp - Identified Sitters*, New York 1987, pp. 191-195; based on the article of H. Bernard-Maître, without solving the problems involved with this identification, and raised by the former).

58 On a total of 35 titles (26 from the time of Johannes Moretus, only 9 from the Balthasar period), mentioned in the Indices by H. VERHAEREN, *Catalogue*, p. 1247: see nrs. 734, 878, 881 - 883, 984, 1063, 2001, 2129. These 35 Moretus editions could be compared to the 4 Verdussen titles, and the 55 Meursius items!

59 Quoted from the edition by *A. Verwey*, *Vondel. Volledige Dichtwerken en oorspronkelijk Proza.* Amsterdam 1937, p. 792. This passage was brought to my attention by M. SABBE, *Uit het Plantijnsche Huis*, p. 87.

Also when at the end of 1654, as a result of the propaganda journey of Martino Martini, S.J. (1614-1661) through the Low Countries,[60] several Flemish Jesuits, among them Ph. Couplet, Fr. de Rougemont and Ignatius Hartoghvelt, departed for China, their luggage contained a considerable number of *Plantiniana*, as is shown by a short reference in a letter of F. de Rougemont of 23 December 1658 to J. Bollandus, written shortly after the former arrived in Macao; the author refers here to the large collection of books they carried with them (*'Multis libris venimus onusti'*), and in a postscript he mentions P. Martinius, who '...will flood the Chinese market with...Plantin prints' ('...ut et D. Balthasari Moreto [salutet], *cujus elegantibus typis Chinam replebit P. Martinius*').[61] As we know that the Couplet - de Rougemont - Hartoghvelt company, when departing from Antwerp in December 1654, found (part of) the heavy luggage of M. Martini, waiting for them to be carried to China,[62] it is attractive to combine these three testimonia, and to surmise that inter alia it was books purchased in Antwerp, including *Plantiniana*, which made this luggage so heavy. But books were not only carried to China, also orders were placed from there: as late as 1685, the Friar Bernardino della Chiesa, then in Canton (Quang cheu) explicitly calculates with this eventuality, and asks for a contact address in Batavia for the payment: '...et *si aliquando a D.V. libri mihi opus essent*, eidem possim numerare pecunias' (nr. 20).

On the other hand, the contacts of the returning China missionaries with the Moretus family should also have been the occa-

60 On this Martini tour and its impact, see my contribution 'De recruteringstocht van M. Martini, S.J. door de Lage Landen in 1654 (...)', in: *De Zeventiende Eeuw*, 10.2, 1994, pp. 331-350, with an enlarged Italian version, 'Viaggio di reclutamento di M. Martini S.J. attraverso i Paesi Bassi nel 1654', in: *Studi Trentini di Scienze Storiche*, 74.4, 1995, pp. 447-474. In his *De Regno Catayo Additamentum*, appended to Martini's *Novus Atlas Sinensis* (p. III), Golius described a meeting with Martini in the Antwerp country house, annex Museum, of Jacobus Edelherius (The story is repeated by Th. BAYER, in his *Museum Sinicum*, Petropolis 1730, p. 20); this is certainly the milieu in which Martini also met Moretus.

61 See the text in: *Analectes*, 39, 1913, pp. 31-32.

62 This reference is found in Couplets letter of 14 December 1654 from Antwerp, published by C.F. WALDACK, in: *Analectes*, 9, 1872, p. 10: 'Rogat per me R.P. Henschenius ut...ab Archiduce privilegium impetrare dignaretur, ut sarcinae P. Martinii, quae multae sunt, possint sine vectigalibus, quae hîc gravia esse dicit, exportari...'.

sion for talks about the publication of the manuscripts of their fellow fathers from China, which they always carried with them, in order to diffuse the knowledge on China and the moral value of its culture, and to defend the cause of this mission. The Plantin house, to be sure, had published only a few titles on the China (and Japan) mission, viz. some *Litterae Annuae* translated in Antwerp, already mentioned before. Nevertheless, in the early months of 1654 M. Martini, on first arriving in Antwerp, succeeded in publishing his manuscript *De Bello Tartarico* in the *Officina Plantiniana*, which within the same year had a second edition![63] But there is more. According to a pericope in a letter by Olaus Wormius (°1588 - † 1654), the famous antiquarian from Copenhagen, dated 20.I.1654, it was Martini's explicit intention to publish his epoch-making China-atlas in Antwerp.[64] This unexpected information is confirmed from Antwerp by D. Papebrochius who states, in his bio- and bibliography of his friend and teacher J. Bollandus, S.J.,[65] that Martini arrived in Antwerp with his maps and the plan of having his Atlas published here; only when the *Antwerpienses typographi* - among them certainly the Plantin house - showed their fear of the uncommon size of the plates, was Martini directed to the Blaeu publishing house by J. Bollandus.[66] This somewhat frustrating experience probably explains why, when in 1671-1673 Pr. Intorcetta visited Europe with several manuscripts of the precious Jesuit translation of the Confucian Classics

63 The first edition was in-12°, had 156 pp., 2 ff. and post 1. cart; it was nearly finished at the end of February, witness a letter of M. Martini, dated 21.II.1654 from Brussels (Rome, Archivio d. Pontificia Università Gregoriana, Epist. Kircher., XIII [567], 252); the second edition, also by Moretus, was in-16°, on 166 pp., 1 f., with the same map.

64 *Olai Wormii et ad eum Doctorum Virorum Epistulae [1610-1654]*, Havniae 1751, vol. II, p. 1123: 'Patrem illum Martinium, qui ex Chinâ rediit, Antwerpiae iam degere certo percepi; ibi enim Atlantem suum Chinensem typis mandaturum retulit mihi Jesuita quidam apud legatum Hispanicum hîc (= Hafniae) degens'. The Spanish embassador is the Duke Bernardino de Rebolledo, and the 'Jesuita quidam' his private confessor, Wilhelm van Aelst, S.J., from...Antwerp! See on this episode my contribution in: *De Zeventiende Eeuw*, 10.2, 1994, pp. 342-344.

65 Cf. his *De Vita, operibus et virtutibus J. Bollandi*, published as the opening piece in *Acta Sanctorum*, Mensis Martii Pars I (Paris - Rom 1865), p. XVI, c. 27.

66 Some other aspects of this episode are mentioned by M. Martini in a letter of 20 February 1654 from Brussels, in Rome, ARSI, Fondo Gesuitico, 649, nr. 379.

(the *I Ching*), his Flemish friends Couplet and de Rougemont even recommended the Amsterdam printer Jansonius, as if the Plantin press was no longer a serious candidate.[67] Nevertheless, in 1675 Father J.-B. Maldonado, then in Siam, heard some rumours circulating in the Far Eastern mission, that some reports on that mission were published in Antwerp, but this information apparently was wrong.[68] Eventually, when in 1681 Ph. Couplet went to Europe, again the expectation was expressed that the great number of manuscripts he carried with him should be published by the Plantinian press, at least this is what we find in item nr. 13a (6 Nov. 1680), where J.-B. Maldonado reports from Macao about the imminent arrival of Couplet: 'Spero brevi appulsurum in Flandriam P. Philippum Couplet Mechliniensem, *qui multa secum deferet Plantinianis typis imprimenda*'. In fact, nothing of the sort occurred, and all the manuscripts in Couplet's luggage, including those produced by Flemish Jesuits such as F. Verbiest, were published abroad. This applies even to such a small item as the letter of F. Verbiest, S.J. to Afonso VI, King of Portugal, dated 15 August 1678, concerning the role of the Portuguese nation in the defense of the China mission.[69] Although Couplet in his letter from Paris, dated 8 May 1686 expresses the hope that this item could be printed gratis by the Plantin house, as a substitute for the aborted missionary enterprise of J. Moretus to China (cf. supra), we learn from another letter of 22 June 1686 that it was Michael Cnobbaert who finally published it.[70] All this may be significant and

67 Cf. letters in the Archivio della Pontificia Università Gregoriana, Epist. Kircher., vol. 560, f^{o} 79r.; vol. 566, f^{o} 202r^{o}.

68 This letter of 24 April 1675 from Siam is published by H. BOSMANS, 'A propos de l'état politique de la Chine au temps du Père Verbiest', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 67, 1924, pp. 181-195 (our passage on p. 187). I wonder if this information could stem from his niece, who at that time was Superior of the Carmelite nuns in Antwerp, under the name of Mother Angélique-Claire of the Holy Ghost, and who was for instance in contact with...Father D. Papebrochius (see M. COENS, in *Analecta Bollandiana*, 86, 1968, pp. 261-265).

69 This letter (in-4^{o}; 4 pp., s.a., s. 1.) is published by H. JOSSON & L. WILLAERT, *Correspondance*, pp. 256-266.

70 See Brussels, Mus. Boll., Ms. 64, f^{o} 205 (Couplet to D. Papebrochius): 'Iterum iterumque et millies gratias refero R.V. et Dno Cnobbaro pro impressâ Ep(istu)lâ ad regem, quam 16 hujus ad me mitti, et se misisse et missurum scribit eâ curâ quâ accuratius ego non possem'.

typical for the contemporary evolution of the Plantinian *Officina* which indeed since the death of Balthasar II Moretus (1674) published nothing else but liturgical books.[71]

The enclosed letters: the testimonia

Once a packet of letters had arrived in Antwerp, the cover letters which were addressed to Moretus were kept in the private archives of the family, and the enclosed letters were transmitted to their real addressees, mainly through the Rector of the Antwerp Jesuit College or one of his colleagues who probably did the further dispatching through Europe. In principle, therefore, nothing of them is preserved in the Moretus archives, and it is nearly impossible to know who precisely were the Jesuit expeditors, except for Couplet and Rougemont (nr. 3) and Ferdinand Verbiest (nr. 20). As to the addressees of these letters, on the other hand, we are better informed. On the basis of references in the accompanying cover letters, we can draw up the following list: the Jesuits in Antwerp, either the Provincial of the Flandro-Belgian province, Father G. Henschenius, S.J., the Rector of the Antwerp College or the Pater Praepositus of the Professed House; outside Antwerp are mentioned the Assistant of Germania, viz. Father Carolus de Noyelle, S.J. (1615-1686); the Father Praepositus of the Professed House in Lisbon; some Jesuits in Paris, esp. the Confessor of the King in 1672, Father J. Ferrier, S.J. (1614-1674), Father Jean Brisacier, S.J. (1603-1668) and Father Jean Adam, S.J. (1605-1684); eventually the General in Rome.

Moreover, one shipping list is preserved, sent from Macao on 15 December 1684 and arrived in Antwerp on 5 September 1685 (*Litterae quae fuerunt destinatae Balthasari Moreto, / Macao datae 15 Decembris 1684 et acceptae 5 Septembris / 1685*).[72] The list contains: (1°) 5 letters for Ch. de Noyelles, the then General in Rome (1682-1686); (2°) 3 letters for father Francisco Almada S.J. (1620-1683), the Assistant of Portugal in Rome; (3°) 1 letter for Father Emanuel Fernandez, S.J. (1614-1693) in Lisbon, the Private

71 See e.g. L. VOET, *The Golden Compasses*, I, Amsterdam 1969, p. 226.

72 Preserved in Antwerp, Museum Plantin Moretus, M 30 (formerly 323), p. 20.

Confessor of the Portuguese King Pedro II in 1667-1693; (4°) 1 letter for one unidentifiable Father J. Pomereau, S.J., residing in Lisbon as well; (5°) 1 letter for one Father Pasqual Baylon, O.F.M. in the *Ara Caeli* convent in Rome, on whom I have found no further information; (6°) 1 letter to Father François (d'Aix) de la Chaize, S.J. (1624-1709) in Paris, the private Confessor of the French King Louis XIV since 1674; (7°) 1 letter to Father Antoine Verjus, S.J. (1632-1706), Procureur Général *des Missions de Levant*; (8°) 1 letter for Father Georg(es) Le Lermite, S.J. 'a Tornay', viz. Georges L'Hermite (? -1707); (9°) 1 letter for Father Alexandre Bonmon(t), S.J. 'a Douuay', viz. the famous A. Bonmont (1632-1718) - also the addressee of M 30, pp. 9-15 (cf. infra) - who was an important mediator between Antoine Thomas, S.J. in China and the academic circles in Paris, as was already demonstrated by H. Bosmans.[73]

Rome, Lisbon, Paris - the gravity centers of the contemporary Jesuit world in Europe - return as the destinations of many letters in this listing, and the addressees were important ecclesiastical dignitaries, mostly with direct access to the highest secular and clerical authorities, viz. the decision makers on whom also the China mission depended; this is more in particular the case of Father de la Chaise who, from his position of trust with the King, may have been one of the main inspirators of the latter's interest in the Chinese mission, ending with the sending of the 5 famous *Mathématiciens du Roy.* In the same orbit worked Father Antoine Verjus, S.J., who in his function of procurator of the Far Eastern Missions participated in this decision process.[74] All this proves that the letters which passed through Antwerp were not simply of a private nature, but at least occasionally of high political importance.

Although the letters were thus in principle not kept, we find in the same Moretus archives five texts, all of them contemporary copies, which prove that in some particular case a letter was copied

73 See H. BOSMANS, 'L'oeuvre scientifique d'Antoine Thomas de Namur, S.J. (1644-1709)', in: *Annales de la Société Scientifique de Bruxelles*, 44, 1924-1925, pp. 179-183 (with a wrong transcription of the name: Bourmont).

74 See a.o. J.W. WITEK, *Controversial Ideas in China and in Europe: A Biography of Jean-François Foucquet, S.J. (1665-1741)*, Roma 1982, passim, esp. p. 30.

before it was transmitted to its destination. Four of them are bound in one vol. (M 30 [formerly 323]; 24 pp.; 354 × 232 mm.), and were copied by the same hand, probably on the same occasion. It contains: (a) a copy of the famous letter written by F. Verbiest on 4 October 1683 to Ph. Couplet in Rome, containing a long Latin description of his famous journey through *Tartaria Occidentalis* in the company of the Emperor (p. 1-8);[75] (b) a letter of A. Thomas, SJ. to the Praepositus of the Antwerp Professed House (undated, but according to internal criteria it should have been written at the end of 1683; pp. 8-9); (c) a *Demonstratio Iuris Imperatoris Tartari ad possidendum Imperium Sinicum contra Navarretem*, dated in Macao, 20 April 1684, probably composed by A. Thomas as well (p. 9-15); (d) a rather long extract from a letter, sent by F. Verbiest (Peking) to A. Thomas in Macao concerning geodetic operations in Tartaria, partly during the same expedition as mentioned sub (a), with unique samples of Verbiest's geometrical demonstrations and related drawings, an absolute *unicum* in his bibliography (p. 17-20). Moreover, there is the autograph diary of the maritime journey Lisbon - Goa, composed by Ignatius Hartoghvelt, S.J. and entitled *Diarium Navigationis Indicae P. Ignatij Hartoghvelt, P. Philippi Couplet et P. Franc. Rougemont...qui anno 1656, 28 Martij navim Lisbonae ascenderunt, omnes Chinipoli*, and closed on 9 April 1657 (Ms. 221 [formerly 277]; 11 pages; 200 × 157 mm.).[76] As for these 5 pieces any relation to the Moretus family is lacking, and on the contrary in four cases another addressee is mentioned (Couplet in a, the Praepositus in b and Bonmont in c and d), it appears that these texts were copied before the original was transmitted; the reasons for the making of the copy in these cases are not clear.

75 This text was published, on the basis of another copy, by H. JOSSON & L. WILLAERT, *Correspondance*, pp. 422-435; the Antwerp copy contains no significant variants.

76 A report on a preparatory phase of the same journey (i.e. the journey from Texel to Lisbon), of the same Hartoghvelt, is in the library of Plantin Moretus Museum, nr. 269 III.

Some presents from China to the Moretus house

From the cover letters it appears how much the Jesuits in China appreciated the service ('beneficium') offered by the 'humanitas' of the Moretus house to the cause of the China mission, and this inspired them to some favour in return. The most striking example is found in the case of de Rougemont, who in 1671 - on two ocasions (on 7 and 11 September) - sent a copy of a Chinese book printed in the residence of the Jesuits in Canton during their exile there. This precious specimen (together with other copies, to be handed over to the Father Provincial or to Father G. Henschen(ius) in the Antwerp residence) is referred to in nr. 6 as follows: 'nu *tot een kleyne / bewysinghe van danckbaerheyt presentere UE / desen boeck als eyghen present aan soo werdighen / Erfghenaem van Plantinus*, tsaemen biddende de / resterende aen onsen Eerw. P. Provincial oft / P. Godfridus Henschenius te doen overleveren: / ende om nu niet te spreken van den inhoudt, die w(elcke) / niet en kan laeten seer vermaeckelijck te sijn voor / *soo veel begrijpt de herstellinghe van het Christen / ghelove in China*; soo laet UE weten dat desen boeck / in ons huys, ende voor onse ooghen, in houte tafels / ghesneden ende ghedruckt is, welcke de sinoischen / ghedaen hebben met een soo groote lichticheijdt ende behendigheijdt, dat ik seer soude wenschen UE eenen / dach moocht hier wesen om soo curieuse saecke te / aenschouwen'. Thus, according to this description, this book dealt with the 'restoration of the Christian Law in China' and, according to a second reference (in nr. 7) with the 'innocence of the Christians' ('de wondere ontschuldinghe van de Christelycke wet in dit Ryck'). Therefore, this book should be a copy of the famous *Innocentia Victrix, sive Sententia Comitiorum Imperij Sinici pro Innocentia Christianae Religionis* (...), published, according to the title page, 'in Quam cheu metropoli provinciae Quam tum [i.e. Canton] in regno Sinarum Anno Salutis Humanae MDCLXXI'.[77] It is a bilingual edition, with Chinese texts and Latin commentaries, printed in the Chinese way, viz. by the

77 See also R. STREIT, *Bibliotheca Missionum, vol. 5 Asien. 1600-1699*, Rom 1964, pp. 846-847.

xylographie technique.[78] It deals with the various phases of the process of restoration of the Christian Faith after it was suppressed, and the missionaries exiled, during the Oboï Regency (1665-1669), and it is unique for the Chinese official documents it both quotes and comments. As its author is normally indicated either Antonio de Gouvea, S.J., the then Vice-provincial of the Chinese Vice-Province, though the formula of the text only says: '*Iussu* R.P. Antonij de Gouvea Soc.is Iesu (...) *exposita*', or Andrea Lubelli (Lobelli), S.J. For the latter attribution - first found in C. Sommervogel (s.v. Lubelli) - there is no basis as far as I can see. On the contrary, we now have at our disposal two serious indications for the authorship of F. de Rougemont,[79] so that it was his own book which he sent in 1671 to Moretus and the Antwerp Jesuits, though he humbly omits to claim this publication as his own work. Anyway, there too we see the Jesuits in China concerned with sending up to date information (as the book was sent in the same year it was printed),[80] but probably its greatest value was that of a typographical *curiosum*, which must have pleased the printer Moretus considerably! Although Chinese curiosities became rather common from the XVIth century, also in the Southern Netherlands,[81] specimens of Chinese texts were at that moment

78 See for this type of publications: C.R. BOXER, 'Some Sino-European Xylographic Works, 1662-1718', in *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1946 / 1947, pp. 199-215 (on the *Innocentia Victrix*: pp. 202-203).

79 This indication is found in a list of books published by the Jesuits in China, and brought in 1684 to Europe by Ph. Couplet, to be offered to Pope Innocentius XI in Rome. This list is preserved in Rome, Bibl. Apost. Vat., Vat. Lat. 13201; as tomus 13 in vol. 18 is listed: 'Innocentia Victrix p(er) P(atrem) Franciscum Rougemont'. The fact that the list was made up by Ph. Couplet, who was not only in close relation with de Rougemont, but was also present in 1671 in the same residence of Canton, where the *Innocentia* was produced, reinforces the reliability of this information, found nowhere else. The same opinion - after the same source - is repeated by A. Estrix in his 1690 eulogy of de Rougemont (Rome, ARSI, Fl.-Belg., 70 II, p. 1044).

80 According to a letter of F. de Rougemont to Pr. Intorcetta, dated 11 March 1671 (published by H. BOSMANS, in: *Analectes*, 39, 1913, p. 51) the book should have been published in the first months of the year.

81 See for this phenomenon and its broader context: AA. VV., *De wereld binnen handbereik*, Amsterdam 1992, and, for the Southern Netherlands, J. PARMENTIER, *Thee van overzee* (Gent 1996), p. 121 ff. On an Antwerp private collection of the middle of the XVIIth century, with Sinica, see B[...], 'Jakob Edelheer als verzamelaar van Chineesche antiquiteiten', in *De Gulden Passer*, N.R. 15, 1937, p. 128; only further explorations of catalogues can produce further examples of the progress of such 'Chinese' curiosities in Antwerp.

far more rare.[82] We do not know if these copies ever arrived at their destination in the Moretus house and the Jesuit residence; they are lost, and even were not inscribed in the catalogue of the Moretus private library, which was compiled ca. 1675. The (Latin) text was published in the *Acta Sanctorum, XIII, Propylaeum Maij*,[83] but this happened apparently on the basis of a copy, brought by Ph. Couplet during his visit to Antwerp in 1684.

An item actually preserved in the Plantin Moretus library is the *Titulus honorificus & laudes, quas Imperator Sinarum Xun Chi dictus anno Imperii sui decimo dedit P. Joanno Adamo Schall S.J. ob navatam in restauranda Astronomia operam* (R 7,5; Chin. print; f°; 40 pages). These bilingual (Chinese - Manchu) eulogies for Verbiest's predecessor Johann Adam Schall von Bell, S.J. (1592-1666) date from 1653. Several copies are scattered through European collections, among them the University Library of Gent (Hi 2960) and the Royal Library in Brussels (Ms. 19920).[84] About the origin of the copy in the Plantin Moretus collection nothing is known with certainty, but by way of analogy with the former case it could have been a present to the editor in Antwerp as a token of gratitude and respect; there might probably be some connection with the sending of the Chinese Emperor's epitaph for A. Schall by G.F. de Marini on 8.XII.1670 (cf. supra, nr. 5)

A last dispatch of this type was a manuscript ('Relatio'; 'Historiola'), entitled '*de naufragorum mirabili successu*' (v.s.), and written by a young father in Macao ('Missa ab amico Macaensi ad manus meas pervenit quaedam relatio, quam munusculi loco ad

82 Probably an early exception was the private library of the Dutch Arabist Jacobus Golius which at his death in 1667 contained ca. 35 Chinese books and manuscripts, among them many items received in 1654 from M. Martini, S.J. during their meeting in...Antwerp (cf. J.J.L. DUYVENDAK, *T'oung Pao*, 32, 1936, pp. 314-316). In England, the first Chinese books already appeared in the Bodleian collection, and date back to 1604 (see D. ROGERS, *The Bodleian Library and its Treasures, 1320-1700*, Oxford 1991, p. 43 and passim).

83 *Acta Sanctorum*, Propylaeum Maij, Paris 1868, Paralipomena, pp. 131-137 ('Relatio authentica gloriosi exitus, quem sub hoc felici Pontificatu habuit accusatio Legis Christianae apud Sinas').

84 A Latin translation (paraphrase) is published by the beneficiary himself, in his *Historica Relatio de Ortu et Progressu Fidei Orthodoxae in Regno Chinensi*, Viennae 1655, pp. 219-221; here he is also explaining the circumstances in which they were attributed.

D(ominationem) V(est)ram mitto....').[85] Almost inevitably, this sending was accompanied by a proposition to have it corrected in the Moretus printing house, and to publish it. It is still unknown which text is meant here, but apparently Moretus once more did not accept the proposed project of publication.

Apart from these bibliophilic *curiosa*, natural history curiosities were sent one decade later from Macao by A. Thomas. The listing of these curiosa is preserved, thanks to a copy before in the Onze-Lieve-Vrouw-College of Antwerp, now in Heverlee-Leuven ('Liste de ce que j'envoie a Monsr Balthasar Moret, de Macao, 15 Févr. 1683').[86] It contains:

(a) 'Trois ou quatre escrevisses ou cancer de l'isle de Hainaum en la Chine, lesquels se tirant de l'eau se convertissent en pierres' (see infra on the *pierre de Caranguejo*);
(b) Trois pierres de cobra....;
(c) Une pierre de bazar (sic) tres excellente de l'isle de Borneo, ou sont les veritables;
(d) Deux pierres cordiales, qui ne cedent pas a celle de Bazar (...);
(e) trois pains d'encre de la Chine;
(f) une petite vase de corne excellent de licorne; cette (sic) un contrepoison (...);
(g) un peu de porc d'espine, broie dans du vin, contre le mal de colique de ventre.

From this listing, and from an appended sheet of paper, entitled *Vertus de la pierre de Caranguejo de l'isle de Hainaum*, it emerges clearly that these curiosities were chosen for their medical powers. Indeed, already since the first presence of the Flemish Jesuits in (South) China, they had a vivid interest in this aspect of their new environment, and as early as 23.XII.1658, Rougemont signalled several Oriental medicinal plants to Father J. Bollandus in Antwerp, such as the *moluca*, which was particularly adapted to cure acute pain of the heels, which this Father apparently suffered

85 See J.-B. Maldonado on 1.XI.1690 (H. BOSMANS, *Analectes* 36, 1910, p. 225).
86 This copy has the date 1682, which is impossible as Thomas only arrived in Macao on 4 July of that year; the correct date seems to be 1683, as is mentioned by Mme Yves de Thomaz de Bossierre, in her biography of A. Thomas, pp. 31-32.

from.[87] For the identification of the plants offered by Thomas to Moretus, we can rely, inter alia, on the published pharmacopoea of the Jesuit College in Macao[88] and of the specialised dictionary of R. Dalgado;[89] here we find the original Portuguese denominations for several of the listed items, viz. the *pedra* or *olhos de caranguejo* (= a); the famous *pedra de cobra* or *lapis serpentinus* (=b); the *pedra de bazar or bezoar* (=c); the *pedra cordial* (*-eal*) (=d); the *pedra de porco espinho*, alias *pedra de Malaca* (=g). All of them had proven antidotal qualities, as the 'vase de corne excellent de licorne' (= f) which I have thus far been unable to identify.

All in all, this small corpus of letters may have shown an unknown aspect of the Moretus relations. Both the chronology of this small corpus and the names of the expeditors reveal that this correspondence was the emanation of some personal connections between the China-missionaries and the milieu of the Antwerp Jesuits, with whom the Moretus family was in close relation. Therefore, this correspondence was in the first place a much appreciated friendly turn, disappearing with the same missionaries, and not the expression of a particular intellectual or other interest in China itself. A short investigation through the catalogues of the private library of the Moretus family shows that most of the current XVIIth-century literature on China was absent. Nor did the Moretus involvement in the China epos of the Jesuits have much influence on the business policy of the house, and from the middle of the 50s some interesting proposals for publications on China were denied, which afterwards proved to be 'epochmaking'.

Verbiest Foundation, Leuven

87 See *Analectes*, 39, 1913, pp. 31-32: 'Miseret me saepe RVVae, cum recordor quam acerbis calculi doloribus torqueatur. Est hîc herba moluca nomine, ex cujus usu singulare levamen sui mali senserunt aliqui'.

88 See A.M. AMARO, *Introdução da medicina ocidental em Macao e as receitas de segredo da botica do Colégio de São Paolo*, Macao 1992.

89 See S.R. DALGADO, *Glossário luso-asiático*, 2 vols., Coimbra 1919 and 1921 (repr. H. Buske Verlag, Hamburg 1982).

Het fortuin van de Moretussen (17de-18de eeuw)

Karel Degryse

De herkomst

Zoals veel Antwerpse koopliedenfamilies slaagden ook de Moretussen er tijdens de 17de eeuw in een fortuin te vergaren dankzij de handel op Spanje. In hun specifiek geval was het vooral de verkoop van eigen drukwerken die zeer winstgevend was. Ze bezaten immers een monopolie op het drukken van religieuze werken voor de Spaanse markt.

In 1658 bezat Balthasar II Moretus (1615-1674) al een fortuin van ongeveer 400.000 gulden. Zijn zoon Balthasar III (1646-1696) slaagde erin dat fortuin nog te vergroten. De weduwe van laatstgenoemde liet in 1714 760.000 gulden wisselgeld na aan haar vijf erfgenamen.[1] Baltasar III werd in 1692 zelfs geadeld en volgde daarmee het voorbeeld van vele rijk geworden Antwerpse Spanjehandelaars die einde 17de eeuw of begin 18de eeuw verheven werden in de adelstand. Hij had daarbij echter de toelating gevraagd om als edelman ook nog actief te mogen blijven als drukker en als koopman. Zolang bedrijf en handel rendabel waren, dachten de Antwerpse ondernemers er immers niet aan hun lucratieve activiteiten op te geven voor een verheffing in de adelstand. In een brief in verband met die verheffing opperde Balthasar III '...van alles liever daer te laeten als de druckerije te moeten verlaeten'.[2] Kort daarop werd de aspirant-edelman echter gerustgesteld want hij kreeg de toelating om bedrijf en handel te combineren met de adelstand.

Veel Antwerpse afstammelingen van 17de-eeuwse groothandelaars, die meestal ook geadeld waren, evolueerden tijdens de

1 L. VOET, *The golden Compasses*, Amsterdam 1969, p. 241.
2 MPM, Arch. 725: brief van 30 januari 1693 aan F.L. van der Borcht.

eerste helft van de 18de eeuw tot renteniers. Dit had vooral te maken met het verval van de handel op Spanje tijdens die periode. De overgang van Spaans naar Oostenrijks bewind was daar uiteraard niet vreemd aan, maar het was ook een periode van algemene economische recessie.[3] De geadelde Moretussen weken af van dit patroon. Ook tijdens de 18de eeuw bleven zij actief als drukkers. Het is duidelijk waarom want tijdens de eerste helft van de eeuw bleef hun bedrijf - dankzij het privilege - zeer lucratief. Tijdens de periode 1716-1730 bijvoorbeeld stuurden Joannes Jacobus (1690-1757) en Balthasar IV Moretus (1679-1730) voor 1.097.040 gulden wisselgeld aan boeken naar Madrid en Sevilla.[4] De Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) veroorzaakte zoals verwacht een terugval in de produktie van de Plantijnse drukkerij. Na 1748 herstelden de activiteiten zich, maar wel op een lager niveau dan voorheen. Bij de dood van Joannes Jacobus Moretus in 1757 had hij toch voor 193.046 gulden wisselgeld tegoeden uitstaan in Spanje voor geleverde boeken, wat nog op een niet te onderschatten bedrijvigheid wijst.[5] Het enorme fortuin dat Joannes Jacobus in 1757 naliet - meer dan 1,6 miljoen gulden wisselgeld - had hij vermoedelijk nog grotendeels aan zijn drukkersactiviteiten te danken.[6]

3 Zie hierover K. DEGRYSE, *De Antwerpse fortuinen. Kapitaalaccumulatie, -investering en -rendement tijdens de 18de eeuw*, (onuitgegeven proefschrift Gent, 1985) passim.

4 L. MICHIELSEN, 'Nota's over den rijkdom en den boekhandel der Moretussen in de XVIIIe eeuw', in *De Gulden Passer*, 14, 1936, p. 56-57.

5 *Ibidem*, p. 58.

6 In 1729 bezat Joannes Jacobus reeds ca. 609.000 gulden wisselgeld, een bedrag dat hij wellicht ook grotendeels via het boekenbedrijf had verdiend. Van zijn ouders had hij in 1714 'maar' 182.958 gulden geërfd, en bij zijn huwelijk in 1716 had zijn echtgenote - Theresia Schilders (1696-1729) - een huwelijksdote van 50.000 gulden meegebracht. Het verschil (376.042 gulden) moet hij zelf vergaard hebben tussen 1714 en 1729 aangezien er in die periode geen erfenissen voorkwamen. Dat was wel het geval in de periode 1729-1757 toen hij o.a. in 1734 erfde van zijn ongehuwde broer Petrus (ca. 45.000 gulden bij evenredige verdeling) en in 1742 van zijn tante Anna Maria Moretus (ca. 75.000 gulden). Die erfenissen waren echter te gering om de sterke kapitaalgroei tussen 1729 en 1757 te verklaren. Die moet dus ook grotendeels op rekening van de economische activiteiten van Joannes Jacobus worden geschreven. Van zijn steenrijke schoonvader Frans Schilders (1669-1754) heeft Joannes Jacobus nooit rechtstreeks geërfd (K. DEGRYSE, *De Antwerpse fortuinen...*, bijlage Ia over de families Moretus en Schilders en hun fortuin).

Onder zijn opvolger Franciscus Joannes Moretus (1717-1768) en diens weduwe, Maria Theresia Borrekens (1728-1797), ging het echter definitief bergaf met de drukkerij. De oorzaak van die achteruitgang lag bij het decreet dat koning Karel III van Spanje op 3 juni 1764 uitvaardigde en waarbij alle privileges van buitenlandse drukkers werden ingetrokken. Door dit decreet dat de inheemse Spaanse drukkers ten goede moest komen, speelden de Moretussen op slag hun belangrijkste afzetmarkt kwijt en zaten ze in hetzelfde schuitje waar hun collega-Spanjehandelaars een halve eeuw eerder in terecht kwamen. Het was vermoedelijk de liefde voor het voorvaderlijke bedrijf die er hen toe aanzette de drukkerij toen niet helemaal op te doeken.[7] De Moretussen werden definitief renteniers, een evolutie die echter reeds veel eerder in de 18de eeuw was ingezet. De hele eeuw door hadden de Moretussen naast de veilige beleggingen echter ook nog oog voor meer risicovolle investeringen zodat we in hun geval meer van bankiers-renteniers kunnen spreken. Ondanks het feit dat ze voortaan de Spaanse winsten moesten missen, wisten de Moretussen ook tijdens het laatste derde van de 18de eeuw hun fortuin te vrijwaren en zelfs nog verder uit te breiden. Die paradoxale situatie was vooral te danken aan de doordachte beleggingen en de goed uitgekiende familie- en fortuinpolitiek. Het gevolg daarvan was dat de kleinzonen van Joannes Jacobus bij het begin van de 19de eeuw nog steeds tot de rijkste Antwerpenaars behoorden.[8]

De samenstelling van het fortuin in de 18de eeuw

De grote Antwerpse renteniersfortuinen van de 18de eeuw bestonden vooral uit binnen- en buitenlandse overheidsfondsen. Onder de binnenlandse overheidsfondsen waren vooral de erfrenten op de provinciale staten, kasselrijen, steden en andere lokale besturen populair. Daarnaast werd er ook nog geld geleend aan privé-personen en kerkelijke instellingen. De opbrengst van die binnenlandse beleggingen zakte tijdens de eerste helft van de

7 L. Voet, *The golden...*, p. 244-248.
8 Cf. infra.

18de eeuw naar 3%. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Antwerpse renteniers toen naar andere investeringen uitkeken. Onroerende goederen zoals landbouwgrond, hoeven en huizen kwamen daarvoor niet in aanmerking omdat ze nog minder opbrachten dan 3%. Omwille van de risicospreiding en het zeer veilige karakter van onroerende beleggingen kwamen die goederen wel voor in de Antwerpse renteniersfortuinen, maar hun aandeel lag er zelden hoger dan 10% à 15%.

De rijke Antwerpenaars zochten en vonden de alternatieve beleggingen vooral in het buitenland. Tijdens de eerste helft van de 18de eeuw kenden de Engelse overheidsfondsen een grote bijval. Ze bestonden vooral uit annuïteiten en acties in de Bank van Engeland, de South-Sea Company en de East-India Company. Dankzij de garantie van het Engelse parlement werden ze als zeer betrouwbaar aanzien. Franse overheidsfondsen werden daarentegen met de grootste argwaan benaderd tengevolge van de wispelturigheid van de Franse kroon.

Een nadeel van het grote succes van de Engelse fondsen was dat het rendement ervan zakte en rond het midden van de 18de eeuw amper nog 3% beliep. Dit verklaart waarom na 1750 andere buitenlandse overheidsfondsen - met een opbrengst van 4 of 5% - een stijgende bijval kenden. In de Antwerpse portefeuilles kwamen toen, naast de Engelse, ook Oostenrijkse, Deense, Zweedse, Franse, Amerikaanse en Russische overheidsobligaties voor.[9]

De hiervoor geschetste evolutie wordt duidelijk geïllustreerd door het imposante fortuin van Joannes Jacobus Moretus, jongste zoon van Balthasar III. De samenstelling ervan zag er in 1729[10] en 1757[11] als volgt uit:

9 K. DEGRYSE, *De Antwerpse fortuinen...*, p. 350-578.

10 MPM, Arch. 809, f° 79 (balans 3 juni 1729).

11 MPM, Arch. 678 (Staat J.J. Moretus, 1757). De omvang van dit fortuin wordt nog indrukwekkender wanneer we overwegen dat Joannes Jacobus toen al 270.000 gulden wisselgeld aan zijn kinderen had uitgedeeld onder de vorm van huwelijksdotes en andere betalingen. Zijn totale nalatenschap bedroeg dus bijna 1,9 miljoen gulden wisselgeld.

	1729	**1757**
Niet-uitgezette goederen (contanten, edel metaal, woonhuis, inboedel...)	2,3%	3,0%
Gedeeltelijk uitgezette goederen (buitenverblijf)	-	1,5%
Onroerende goederen (huizen, hoeven, gronden, renten op onroerend goed)	9,6%	7,9%
Binnenlandse overheidsfondsen	19,2%	16,7%
Buitenlandse overheidsfondsen		
- Engelse	29,3%	24,3%
- Oostenrijkse	-	6,4%
- Scandinavische	-	7,0%
- Franse	-	1,6%
- Noordnederlandse	-	2,5%
Binnenlandse risicodragende investeringen (acties Oost-Indiëhandel)	6,3%	0,4%
Buitenlandse risicodragende investeringen (acties C^{o} van Triëste)	-	7,3%
Eigen bedrijf (de drukkerij[12]) en tegoeden	30,7%	13,6%
Lijfrenten	2,5%	7,8%
Totaal (in procent)	100%	100%
(in gulden wisselgeld)	609-171	1.609.831

12 In 1729 bezat Joannes Jacobus maar de helft van de drukkerij. Bij de dood van zijn broer Balthasar IV in 1730 kocht Joannes Jacobus de helft van eerstgenoemde over van de erfgenamen en werd zo de enige eigenaar (L. VOET, *The golden compasses...*, p. 240).

De opbrengst van het fortuin

We kennen ook de opbrengst van dit fortuin in 1757, het sterfjaar van Joannes Jacobus Moretus. Het bracht toen exact 4% of 64.393 gulden wisselgeld per jaar op, een rendement dat relatief hoog was. Andere Antwerpse grote fortuinen brachten toen

maar gemiddeld 3 à 3,5% op. De hogere opbrengst van het Moretusfortuin was vooral te danken aan het feit dat Joannes Jacobus relatief veel in lijfrenten had belegd. Die renten op het leven van zijn kinderen brachten gemiddeld 8% per jaar op, een rendement dat veel hoger lag dan dat van andere beleggingen. Bij overlijden van de betrokken personen ging het kapitaal van de lijfrenten weliswaar verloren, maar Joannes Jacobus bleef daar gelukkig van gespaard.[13]

De hogere opbrengst van het Moretusfortuin kan daarnaast nog worden verklaard door het relatief geringe aandeel van de niet- of gedeeltelijk uitgezette goederen, zoals woonhuis, contanten, huisraad en edel metaal. In 1729 leefde Joannes Jacobus inderdaad nog redelijk sober. Zijn woonhuis aan de Lombaerdvest was gehuurd en als buitenverblijf gebruikte hij de Steenlandthoeve in Stabroek, waarde 8.700 gulden.[14] Kort daarop kwam er echter verandering in die toestand. Vanaf 1730 nam Joannes Jacobus niet alleen de helft in de drukkerij maar ook de 'Gulden Passer', de prachtige ouderlijke woning aan de Vrijdagmarkt, over van de erfgenamen van Balthasar IV.[15] Van een andere broer, de kanunnik Petrus Moretus erfde hij in 1734 het mooie speelhof 'Scaldisburg' in Hoboken. Het geringe (en misschien onderschatte) aandeel van de niet- of gedeeltelijk uitgezette goederen in de fortuinstaat van 1757 moet dus met een korreltje zout worden genomen. Door de enorme omvang van het fortuin gaan achter die geringe percentages toch nog aanzienlijke bedragen schuil. Het woonhuis van Joannes Jacobus Moretus, de voorouderlijke herenwoning aan de Vrijdagmarkt, werd in 1757 op 42.000 gulden geschat en het speelhof 'Scaldisburg', waar ook hoeven en 26 bunder land bijhoorden, op 24.000 gulden. We kunnen dus moeilijk beweren dat Joannes Jacobus krenterig leefde, wat ook blijkt uit het feit dat hij er een vijftal bedienden en een karos met paarden op nahield.

13 Van de negen kinderen van Joannes Jacobus was er maar één die jong stierf. Het zoontje was toen amper 10 maanden oud zodat er vermoedelijk nog geen lijfrente op hem genomen was. Men wachtte daarmee immers meestal tot de gevaarlijke eerste levensjaren voorbij waren.

14 R. MORETUS-PLANTIN DE BOUCHOUT, *Demeures familiales: notices historiques sur la maison Plantin à Anvers*, Antwerpen 1950, p. 42, 162-163.

15 *Ibidem*, p. 42 en 124.

Wat de jaarlijkse opbrengst van meer dan 64.000 gulden betreft, dienen we wel op te merken dat het om de theoretische bruto-opbrengst gaat. Daarvan ging zeker nog een gedeelte - mogelijk zelfs een kwart - verloren aan allerlei kosten, zoals reparaties aan hoeven, huizen, vergoedingen voor boekhouders, kassiers en andere tussenpersonen, moeilijkheden met wanbetalers en allerlei diverse tegenslagen.[16]

De risicodragende investeringen

Uit de samenstelling van het fortuin van Joannes Jacobus blijkt dat hij zijn beleggingen niet beperkte tot de relatief veilige overheidsfondsen. Hij durfde ook meer risicodragende investeringen aan. Daartoe behoorde in de eerste plaats het eigen bedrijf, de drukkerij. Het aandeel en het economische belang van het ouderlijke bedrijf nam echter duidelijk af onder Joannes Jacobus. Mogelijk was dat de reden waarom hij besloot zijn risicodragende investeringen meer te spreiden en zijn geluk te beproeven in andere economische sectoren.

1. De Oost-Indiëhandel via Oostende

Een eerste branche waartoe Joannes Jacobus zich aangetrokken voelde, was de Oostendse Oost-Indiëhandel. Vanaf 1715 verstrekte de nieuwe Oostenrijkse regering immers paspoorten voor de handel op Oost-Indië aan enkele ondernemende kooplieden uit de Zuidelijke Nederlanden. Tussen 1715 en 1723 vertrokken er zo niet minder dan 34 particuliere China- of Indiavaarders uit Oostende. De meeste van die paspoorten werden aangevraagd door een beperkt aantal consortia van kooplieden en bankiers. De belangrijkste waren:

1° de groep gevormd rond de Antwerpse gebroeders Jacomo en Arnold de Pret en hun zwager Paulo Cloots,

2° de groep rond de Gentse zwagers Jacomo Maelcamp en Jan-Baptist Soenens,

16 K. DEGRYSE, *De Antwerpse fortuinen...*, p. 578 e.v.

3º de groep rond de Ierse Oostendenaar Thomas Ray.

Joannes Jacobus Moretus kwam echter niet via een van die groepen in contact met de handel op Oost-Indië, maar wel via zijn schoonvader, Frans Schilders. Laatstgenoemde was een gehaaid financier die snel de winstkansen van die China- en Indiëvaarders inzag. Samen met enkele andere Antwerpse financiers, Louis-François de Coninck en Guillaume Verachtert, kocht Schilders op 3 december 1718 in Londen het schip de 'The Diggs' om het uit te rusten voor een reis naar Kanton in China. Schilders investeerde er 24.000 gulden in[17] en hij overtuigde ook zijn schoonzoon Joannes Jacobus Moretus om hetzelfde bedrag in die onderneming te wagen. Het schip kreeg een nieuwe naam, de 'Sint-Joseph', en vertrok onder kapitein Roger Hale uit Oostende op 5 februari 1719 en was na een voorspoedige reis terug uit Kanton op 3 juni 1720.[18] De lading die vooral bestond uit thee en zijde, werd kort daarop geveild. Zoals het gebruikelijk was bij die particuliere reizen werd er, nadat de opbrengst van de veiling geïncasseerd was, een eindafrekening gemaakt. In het geval van de 'Sint-Joseph' kon er aan de participanten een winst van 83,6% op het geïnvesteerde kapitaal worden uitgekeerd. Het was evenwel geen zuivere winst want Joannes Jacobus had een zeeverzekering op zijn participatie afgesloten die hem 4.441 gulden wisselgeld had gekost. De netto-opbrengst bedroeg in zijn geval maar 70,6%. Daarnaast noteerde hij echter nog 3.161 gulden provisieopbrengsten bij de 'Sint-Joseph', waaruit we mogen afleiden dat Joannes Jacobus tot de directie van die Chinareis behoorde. De 'directeurs' van dergelijke ondernemingen ontvingen immers als beloning voor hun diensten een afgesproken provisie op de venditie-opbrengst.[19]

Moretus investeerde ook in het Chinaschip de 'Flandria' dat in 1720 vertrok en uitgereed was door de Gentenaars Soenens en

17 MPM, Arch. 1403 fº 64.

18 Over de maritieme aspecten van die reis: K. DEGRYSE, 'De maritieme aspecten van de Oostendse Chinahandel (1718-1735)', in *Mededelingen van de Belgische Marine Academie*, XXIV, 1976-1977, p. 19-58, vooral p. 53-54. Over de organisatie van de Chinahandel: K. DEGRYSE, 'De Oostendse Chinahandel (1718-1735' in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LII, 1974, p. 306-347.

19 MPM, Arch. 809, fº 41.

Maelcamp. Het ging slechts om een participatie van 3.000 gulden wisselgeld, die dan nog voor 2.000 gulden voor rekening van zijn broers en zusters was. Gelukkig betrof het maar een geringe investering want de 'Flandria' werd op de heenreis nabij het fort Bencoulen op Sumatra door Engelsen aangeslagen en verbeurd verklaard. De investering ging helemaal verloren want ditmaal was er geen verzekering afgesloten.[20] Joannes Jacobus was tenslotte nog betrokken bij een derde Oostendse Chinavaarder, namelijk de 'Keyzerinne', die ook in 1720 vertrok. Het betrof hier geen echte investering aangezien hij vooral optrad als tussenpersoon voor een groep Engelsen die de hele onderneming op touw had gezet.[21] Of hij voor die bemiddeling provisie ontving, is niet helemaal duidelijk. Moretus' deelname aan de Oostendse particuliere Oost-Indiëhandel beperkte zich dus tot twee of drie schepen. Zijn schoonvader was op dat vlak duidelijk actiever want in 1720-1721 investeerde hij nog in de 'Stad Oostende', de 'Sint-Franciscus-Xaverius', de 'Sint-Pieter', de 'Graaf van Lalaing' en de 'Stad Brugge'.[22] Schilders ondervond hierbij echter hoe wispelturig de winst bij die particuliere Oost-Indiëhandel kon zijn. Slechts de 'Sint-Pieter' en de 'Graaf van Lalaing' rendeerden respectievelijk 12,7 en 17,4%, wat al niet om over naar huis te schrijven was. De 'Stad Oostende', de 'Sint-Franciscus Xaverius' en de 'Stad Brugge' gaven verlies: respectievelijk 67,6%, 19,8% en 55,2%.[23] De tegenvallende resultaten van de expedities van 1720-1721 werden mede veroorzaakt door het gestegen aantal paspoorten en de daardoor toegenomen concurrentie tussen de verschillende consortia. Het was een van de belangrijkste redenen waarom de Oostenrijkse regering in december 1722 overging tot het verbieden van die particuliere handel en het oprichten van een geoctroieerde compagnie voor de handel op Oost-Indië: de Oostendse compagnie.

Toen de inschrijvingen op het kapitaal van die compagnie in

20 *Ibidem*, f° 46.

21 *Ibidem*, f° 50.

22 MPM, Arch. 1403, f° 37, 45, 78, 84 en 86.

23 K. DEGRYSE en J. PARMENTIER, 'Maritime aspects of the Ostend trade to Mocha, India and China (1715-1732)' in *Ships, sailors and spices. East India Companies and their shipping in the 16th, 17th and 18th centuries.* (eds. J.R. BRUIJN and F.S. GAASTRA) Amsterdam, 1993 pp. 139-175. De winstpercentages worden vermeld in bijlage.

augustus 1723 werden geopend, tekende Joannes Jacobus Moretus in voor 22 aandelen van elk 1.000 gulden wisselgeld. Toch had hij blijkbaar niet zo'n goed oog in de handelsonderneming want tussen 18 november en 13 december 1723 verkocht Joannes Jacobus al die acties met enkele procenten winst. De compagnie deed echter betere zaken dan Moretus verwacht had. Toch duurde het tot oktober 1727 vooraleer hij opnieuw 22 acties van de Oostendse compagnie kocht. In navolging van zijn schoonvader ontpopte Joannes Jacobus zich tijdens de volgende jaren tot een bedreven speculant. Hij kocht en verkocht tientallen acties en waagde zich zelfs in de beruchte premie- of optiehandel, waarbij gespeculeerd werd op de koers die de aandelen op een bepaalde datum in de toekomst zouden bereiken. De sterk schommelende koersen van de jaren 1727-1730 leenden zich immers uitstekend tot dat soort praktijken. Ondanks het riskante karakter van het speculeren slaagde Moretus erin een zeer mooie winst te maken. Toen hij op 3 juni 1729 de rekeningen van zijn grootboek saldeerde, stelde hij vast dat de handel in acties van de Oostendse compagnie hem bijna 63.000 gulden wisselgeld had opgebracht. Op dezelfde datum had Moretus nog 30 aandelen in zijn bezit die toen genoteerd stonden aan 50% boven pari. Kort daarop verkocht hij ook die aandelen en zette definitief een punt achter die actiehandel.[24]

2. Oost-Indiëhandel via Scandinavië

Toen het octrooi van de Oostendse Compagnie onder druk van de rivaliserende mogendheden definitief werd ingetrokken in 1731, waren de liefhebbers van koloniale investeringen voortaan aangewezen op buitenlandse compagnieën. In het kielzog van de Oostendse waren in Zweden en Denemarken ook Oostindische compagnieën opgericht in de hoop dat ze even succesrijk zouden

24 MPM, Arch. 809, f° 57 en 37. Het is echter wel mogelijk dat een gedeelte van die winst nog verloren is gegaan omdat de debiteurs niet konden betalen. Verschillende onvoorzichtige agioteurs gingen immers bankroet. Zie ook K. DEGRYSE en J. PARMENTIER, 'Agiotage en verkoop "op tijdt". De eerste speculatiegolven op aandelen in de achttiende eeuw' in *Ter Beurze. Geschiedenis van de aandelenhandel in België* (1300-1990), (red. G. DE CLERCQ), Brugge 1992, pp. 110-133.

zijn.[25] Aangezien er in Scandinavië echter niet zoveel kapitaal aanwezig was, werden er zeker in de beginjaren buitenlandse financiers gezocht. Daar werd ook door Joannes Jacobus Moretus op ingespeeld. De eerste investeringen in de Zweedse Oost-Indiëhandel gebeurden in de vorm van 'bodemarijcontracten'. Dat waren leningen die tegen een afgesproken intrest verleend werden aan de kapiteins en reizende kooplieden van de Oost-Indiëvaarders, die met dit geld hun pacotille[26] financierden. De financiers liepen wel het risico van de zeereis maar daar kon eventueel een zeeverzekering voor afgesloten worden. Zo onderschreef Joannes Jacobus Moretus met enkele andere Zuidnederlanders in 1732 een bodemarijcontract waarbij meer dan 160.000 gulden Hollands Banco succesvol werd geïnvesteerd in de Zweedse Chinavaarder 'Fredericus Rex Sueciae' tegen 31,5% bodemarijpremie. Het aandeel van Moretus beliep toen 30.000 gulden Hollands Banco.[27]

Een gelijkaardig bodemarijcontract in de 'Ulrica Eleonora' in 1734 liep minder goed af en vanaf 1735 verkozen Moretus en consoorten te investeren in het roulerende fonds van de Zweedse Compagnie.[28] In 1735, 1738 en 1739 onderschreef Joannes Jacobus respectievelijk 18.000, 42.000 en 13.500 gulden Hollands Banco in dat fonds. In 1736-1737, toen er ook een grote Zuidnederlandse kapitaaldeelname was, bevond Moretus zich waarschijnlijk ook onder die financiers. Nauwkeurige gegevens ontbreken echter. De Zweedse Chinareizen brachten toen gemiddeld 31 tot 68,5% per expeditie op, wat meer was dan de bodemarijcontracten maar toch niet te vergelijken met de winsten van de Chinahandel van de Oostendse compagnie.

25 Over die Scandinavische investeringen: K. DEGRYSE en J. PARMENTIER 'Agiotage...' p. 124-127.

26 Onder 'pacotille' wordt de toegelaten privé-handel verstaan die een gedeelte van de vergoeding van kapiteins en kooplieden uitmaakte. In het geval van de Zweedse Compagnie werden de bodemarijcontracten blijkbaar ook aangewend om de compagniehandel te financieren.

27 De waarde van de gulden Hollands Banco week slechts enkele percenten af van die van de Zuidnederlandse gulden wisselgeld.

28 Het roulerende fonds was een tijdelijk fonds waarin per campagne het nodige bedrag werd verzameld. De winstuitdeling gebeurde ook per campagne. Die financiering was dus vergelijkbaar met die van de particuliere Oostendse Oost-Indiëreizen.

Na 1740 bekoelde het enthousiasme van Moretus en consoorten voor dit soort beleggingen. In hetzelfde jaar verging immers de Zweedse Bengalenvaarder de 'Suecia', overleed Charles Pike hun vertrouwenspersoon in Zweden en begon de wisselkoers van de Zweedse daalder zeer nadelig uit te vallen. Om die wisselkoersproblemen te omzeilen, kochten Moretus en enkele ondernemende aandeelhouders met hun Zweedse daalders grote hoeveelheden thee in Göteborg. Dalende theeprijzen kwamen echter roet in het eten gooien.[29] Sommige Zuidnederlanders zochten toen hun heil in de Deense Oostindische Compagnie. Moretus schreef toen in op enkele Deense bodemarijcontracten en investeerde nog in diverse Deense acties. Die Deense investeringen komen uitgebreid aan bod in de bijdrage van Jan Parmentier.

3. De Compagnie van Triëste en Fiume

In 1750 richtte de Oostenrijkse keizer de Compagnie van Triëste en Fiume op om de handel van de Adriatische havens te stimuleren. Het kapitaal (1,1 miljoen gulden) dat daarvoor verzameld werd, was grotendeels afkomstig van Antwerpse financiers. De belangrijkste onder hen was Joannes Jacobus Moretus die niet minder dan 160.000 gulden in de compagnie investeerde. Het waren echter vooral de nakomelingen van Joannes Jacobus die de vruchten van die investering zouden plukken. De eerste jaren na 1750 brachten de zeer uiteenlopende activiteiten van de compagnie maar weinig op. Het rendement verbeterde pas toen in 1760 de hoofdactiviteit werd verlegd naar het uitbaten van een suikerraffinaderij in Triëste. Tussen 1764 - het jaar waarin het eerste dividend werd uitbetaald - en 1797 gaf de onderneming het mooie gemiddelde dividend van 8,3%.[30]

29 K. DEGRYSE, *De Antwerpse fortuinen...*, p. 94-107.

30 K. DEGRYSE en J. PARMENTIER 'Agiotage...', p. 127; MPM, Arch. 844 f^{o} 43.

Huwelijks- en fortuinpolitiek van de Moretussen

De overgang naar het rentenierschap impliceerde voor de Antwerpse elite meestal een verstrakking in de huwelijkspolitiek. De relatief lage opbrengsten van een renteniersfortuin en de geringe kapitaalgroei lieten maar een beperkt aantal - liefst twee - huwelijken per gezin toe. Huwelijken die dan nog met even rijke partners moesten afgesloten worden. Hielden de ouders zich niet aan die regels dan geraakte het familiefortuin definitief versnipperd en verloor de familie haar financiële status.[31] Balthasar III Moretus vond het duidelijk nog niet nodig de huwelijken van zijn kinderen te beperken, want van de vijf kinderen die de huwbare leeftijd bereikten, huwden er vier. Balthasar III en zijn weduwe waren dan ook geen renteniers maar handelaars en eigenaars van een zeer lucratieve drukkerij. Joannes Jacobus Moretus was op het vlak van de huwelijkspolitiek voorzichtiger dan zijn vader. Dat lijkt op het eerste gezicht vreemd want ook Joannes Jacobus verdiende nog een aardige stuiver als drukker en boekhandelaar en ook zijn financiële en koloniale ondernemingen waren bij momenten zeer winstgevend.[32] Daarbij kwam dat zijn echtgenote, Theresia Schilders (1696-1729), tot een van de rijkste Antwerpse families behoorde. Haar vader, Frans Schilders, bezat een fortuin dat vermoedelijk ongeveer drie miljoen gulden wisselgeld bedroeg en had slechts twee nakomelingen. Bij zijn dood in 1754 ging de helft van dat enorme fortuin rechtstreeks naar de kinderen van Joannes Jacobus en Theresia. Diezelfde kinderen zouden in 1774, bij het overlijden van hun ongehuwde oom Paulus Franciscus Schilders, ook de andere helft van dit fortuin erven.[33] Ondanks die uitstekende financiële vooruitzichten huwden er toch maar drie van de acht nakomelingen van Joannes Jacobus die de huwbare leeftijd bereikten. Dit beperkt aantal huwelijken - dat weliswaar nog iets boven het Antwerpse gemiddelde lag[34] - was

31 K. DEGRYSE, *De Antwerpse fortuinen...*, passim.
32 Cf. supra.
33 K. DEGRYSE, *De Antwerpse fortuinen...*, bijlage Ia over de families Moretus en Schilders.
34 Bij de Antwerpse elite huwden toen gemiddeld twee kinderen per gezin.

mogelijk ingegeven door het feit dat Joannes Jacobus de achteruitgang van de drukkerij voorzag en dat hij daarom zeker wilde spelen.

Een belangrijk gevolg van die voorzichtige huwelijkspolitiek was dat, decennia later, ook de kleinzonen van Joannes Jacobus nog tot de absolute financiële top van Antwerpen behoorden. Paul Moretus (1751-1823) beschouwde men in 1814 als de rijkste inwoner van Antwerpen. Zijn ongehuwde neven Louis (1758-1820) en François Moretus (1760-1814) werden toen samen beschreven als de tweede rijkste Antwerpenaar.[35] We kunnen besluiten dat de 18de eeuw, financieel gezien, voor de Moretussen, ondanks de teloorgang van de drukkerij, een zeer succesrijke periode was.

35 K. DEGRYSE, *De Antwerpse fortuinen...*, bijlage Ia Moretus.

De Deense investeringen van de Moretus-familie tijdens de 18de eeuw

Jan Parmentier

Inleiding

Tijdens de eerste helft van de 18de eeuw deed de Deense staat ernstige inspanningen om de economische achterstand op West-Europese naties zoals de Republiek, Engeland en ook de Zuidelijke Nederlanden te verkleinen, door een mercantilistische politiek te voeren. Zo verleende men uitgebreide financiële steun aan een aantal commerciële initiatieven die uitgingen van het Kopenhaagse handelsmilieu.

Eerdere pogingen gedurende de 17de eeuw om naar analoge voorbeelden in de Republiek en Engeland Oost- en West-Indiëvaart te organiseren vanuit Denemarken bleken weinig succesvol. De overheid nam hierin het voortouw omdat zij Kopenhagen zag als toekomstige stapelmarkt voor koloniale goederen in Scandinavië. Deze risicovolle onderneming vereisten een grondige kennis van overzeese handel om enige marktpositie te kunnen verwerven. Tevens was een stevige financiële basis onontbeerlijk. Beide essentiële elementen ontbraken hier, ondanks de medewerking van enkele Amsterdamse kooplui en ervaren Hollandse officieren aan boord.[1] Potentiële Deense financiers, vaak behorend tot de landadel, verkozen eerder te investeren in de lokale landbouw en veeteelt dan in onzekere overzeese maatschappijen, terwijl de handelaars in de voornaamste steden toen economisch te zwak stonden om als grote geldschieters op te treden.[2] Niettemin waren deze 17de eeuwse ondernemingen officieel georganiseerd als aandelencompagnieën, doch de acties noteerden niet op de Beurs van Kopenhagen en werden zelden verhandeld. Het aantal aandeelhouders was trouwens zeer beperkt, waarbij het Deense koningshuis steeds als hoofdparticipant optrad.

1 J. PARMENTIER, '"Voogel Phoenix" rejse til Bantam, 1677-1679' in *Handels og Søfartsmuseets Årbog*, 1985, pp. 115-141.

2 B. STANCKE, *The Danish Stock Market 1750-1850*, København 1971, pp. 20-21.

Deze nefaste situatie wijzigde grondig vanaf 1730 toen de eerste financiële inspanningen werden geleverd door private ondernemers die inspeelden op de gestegen levensstandaard en de groeiende vraag naar overzeese produkten zoals suiker, tabak, koffie en thee. Bovendien profiteerden de Denen handig van hun neutrale positie tijdens enkele Europese conflicten, waarbij andere maritieme mogendheden betrokken raakren, om hun internationale handel en scheepvaart verder uit te bouwen.

In dit gunstige economische klimaat lieten de Moretussen zich verleiden om te participeren in drie nieuwe Deense ondernemingen: De Deense Aziatische Compagnie (*Asiatisk Kompagni*), de Westindische en Guinea Compagnie (*Vestindisk-guineisk Kompagni*) en de Bank van Kopenhagen (*Kurantbank*). Allen maatschappijen die lagen in de lijn van hun vroegere beleggingen in Engeland en de Zuidelijke Nederlanden.

De Deense Aziatische compagnie

De Deense Oost-Indische Compagnie, die reeds sinds 1616 bestond, was in april 1729 verplicht haar activiteiten stop te zetten wegens een chronisch gebrek aan kapitaal. Het opdoeken van deze onderneming, welke een monopoliepositie bekleedde in Denemarken, betekende een unieke kans voor enkele kapitaalkrachtige Kopenhaagse handelshuizen om in 1730 op private basis, maar met steun van de overheid, een Interimsociëteit op te richten.[3] Zij wensten enerzijds de traditionele handel met India - waar de Denen sinds de vroege 17de eeuw de handelsfactorij Tranquebar bezaten - te continueren en anderzijds een voor hen relatief nieuwe koloniale markt te verkennen door een schip naar China te zenden.[4] Deze laatste keuze was een alerte reactie op de pas gewijzigde situatie in de Europese theehandel; immers de zwanezang van de Oostendse Compagnie (G.I.C.), die op haar hoogtepunt 41% van deze

3 K. GLAMANN, 'The Danish Asiatic Company, 1732-1772' in *The Scandinavian Economic History Review*, 1960, vol VIII, n^{o} 2, pp. 109-110.

4 Tussen 1674 en 1678 bezochten enkele Deense 'country-trade'-schepen (de intra-Aziatische vaart) de Zuid-Chinese kuststeden Amoy (Xiamen) en Kanton (Guangzhou). Zie hierover meer in: G. OLSEN, *Dansk Ostindien 1616-1732 Vore gamle tropekolonien*, bind 5, København 1967.

markt in handen had, was reeds begonnen.[5]

Het succes van de G.I.C. sprak tot de verbeelding zodat in het najaar van 1729 één van de initiatiefnemers van de Interimsociëteit, de Kopenhaagse burgemeester en industrieel Frederik Holmsted, naar Antwerpen en Amsterdam reisde om enkele ervaren 'Oostendse' supercargo's en officieren in de Chinavaart te engageren.[6] Vanuit Deense hoek werd op dat moment nog geen specifieke vraag naar potentiële geldschieters in Antwerpen en Gent gesteld. Pas na de eerste geslaagde China-expeditie met de *'Cron Printz Christian'* (1730-1732), waarvan de goede resultaten vooral toe te schrijven waren aan de deskundige maritieme en commerciële leiding van respectievelijk Guillielmo de Brouwer en Pieter van Hurk (beiden oudgedienden van de G.I.C), ging men in Denemarken over tot de oprichting van de Aziatische Compagnie.

Het bedrijfskapitaal bestond, zoals bij de Zweedse Oost-Indische Compagnie, uit een vast fonds en een lopend of 'roulerend' fonds. Voor het oorspronkelijke startkapitaal van het vaste fonds bracht men 100.000 rigsdalers (rd.) samen, gevormd door 400 acties van elk 250 rd.[7] Dit fonds werd supplementair gevoed door 10% van de waarde der verkochte Oost-Indische scheepsladingen in Europa. Het permanente fonds groeide door deze inkomsten snel aan. In 1737 verwachtten de Compagnie-directeuren een stijging van de intrinsieke waarde per aandeel met ca. 125 rd.[8] Twee jaar later bepaalde men de nominale waarde van elke actie al op

5 J. PARMENTIER, *Teatime in Flanders, The Maritime Trade between the Southern Netherlands and China in the 18th century*, Gent 1996, pp. 110-111. Zie ook: K. DEGRYSE, 'De Oostendse Chinahandel (1718-1735)' in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, L II, 1974, pp. 306-347.

6 Frederik Holmsted (1683-1758) leidde sinds 1716 een bloeiende katoendrukkerij in Kopenhagen en was tevens één der directeurs van de West-Indische en Guinea Compagnie. Enkele voormalige werknemers van de Oostendse Compagnie verkozen in deze periode voor de Denen te varen. Zie hierover: J. PARMENTIER, '"Oostendse" zeelui en supercargo's in dienst van de Deense Aziatische Compagnie (1730-1747)' in *Mededelingen van de Belgische Marine Academie*, XXVII, 1983-1984-1985, pp. 1-19.

7 De munten die in deze bijdrage regelmatig worden vermeld zijn de Deense rijksdaler (rd.) en de Zuid-Nederlandse gulden wisselgeld (Znd. fl. w.g.). 1 Deense rd. = 1 fl. 18 s- 2 d. w.g.

8 Rijksarchief Gent (R.A.G.), Familiefonds vanden Hecke de Lembeke nr. 2198, correspondentie M. Fabritius met J. de Ghellinck de Tollenaere, 08/06/1737.

750 rd., en in 1744 was de Aziatische Compagnie zelfs verplicht een aandelensplitsing door te voeren om ze makkelijker te verhandelen. Elk oud aandeel kwam dan overeen met vier nieuwe aandelen.[9]

In deze beginjaren bleek de Moretus-familie niet bijzonder geïnteresseerd in de aanschaf van de winstgevende Deense acties, ondanks de deelname van enkele Gentse en Antwerpse vrienden.[10] De globale Zuid-Nederlandse participatie in het vaste fonds van de Deense Aziatische Compagnie bestond in 1737 uit 184 aandelen of 11,5% van het totale kapitaal.[11]

Wel toonde Joannes Jacobus Moretus reeds vroeg belangstelling voor bodemarijen in Deense Oost-Indiëvaarders. De aanwezigheid van Vlaamse officieren aan boord van de eerste Deense Chinavaarders stimuleerde dit investeringsbeleid. Pieter Brunet, de Oostendse tweede stuurman van de *'Slesvig'* (1733) sloot een bodemarij-kontrakt af, 8.000 Znd. fl. w.g. aan 35% premie, met een groep Antwerpse financiers waaronder Joannes Jacobus.[12] Dit was een geslaagde keuze want de *'Slesvig'* bracht in juli 1735 688.000 lb. thee naar Kopenhagen, wat 100.000 lb. méér was dan twee pas aangekomen Engelse Chinavaarders.[13] Gelijk bij de Zweedse bodemarijen vormde de ongunstige wisselkoers van de Deense munt, waardoor de winstmarge gevoelig zou krimpen, een ernstig obstakel. Pieter Brunet kreeg daarom de opdracht met zijn bodemarij-gelden thee aan te kopen en naar Vlaanderen te verschepen. Doch wanneer in september 1735, 24 kassen 'Deense' thee in Oostende aankwamen, waren er nog maar weinig liefheb-

9 In 1744 bestond het vaste fonds uit 1600 aandelen met elk een nominale waarde van 187 rd. 3 s. (R.A.G., Familiefonds vanden Hecke de Lembeke nr. 2198 op. ct., 28/04/1744).

10 Rigsarkivet København (R.A.K.), Danske Kancelli D. 147, 2a (Lijst der aandeelhouders 1732-1737). Bij de oprichting van de Deense Aziatische Compagnie (1732) noteerde men geen enkele Zuid-Nederlandse participant. Pas in 1737 kocht de Gentse oud-directeur van de G.I.C. Jacobus Maelcamp 9 aandelen en zijn schoonzoon Joseph de Ghellinck de Tollenaere 7 aandelen. Bij de eerste Antwerpse actionarissen vonden we Hendrik Geelhand de Merxem (12 aandelen), Jean François Lunden (6 aandelen) en de familie Wellens (10 aandelen) terug.

11 Dit aandelenpakket was verdeeld over 16 participanten.

12 J. PARMENTIER, *'"Oostendse" zeelui en supercargo's...'* p. 5.

13 Stadsarchief Antwerpen (S.A.A.), Insolvente Boedelskamer (I.B.) nr. 1682, J. de Pret aan J. Ley, 18/07/1735.

bers, omdar de markt overspoeld was door minderwaardige 'Nederlandse' thee. Uiteindelijk waren Moretus & Co verplicht deze lading zonder winst te verpatsen.[14]

De negatieve ervaring met de Zweedse bodemarijen van de *'Ulrica Eleonora'* betekende dat Moretus en zijn partners vanaf 1735 duidelijk voor de Deense contracten kozen, alhoewel de investeerders 4 à 5 maanden vroeger hun geld moesten inleggen.[15] Aanvankelijk bekwamen de geldschieters even hoge premies - 40 tot 48% - als bij de Zweedse concurrenten, doch met de forse daling van de theeprijzen vanaf 1736 klommen de bedongen premies niet hoger dan 36%.[16] De boekhouder van Moretus, Paulus Jacobs, regelde de eerste contracten met Kopenhagen via Frantz Faeddesen. Deze laatste fungeerde trouwens ook als boekhouder maar dan voor de Aziatische Compagnie. Faeddesen stelde aan Jacobs voor een bedrag van 16.000 rd. te investeren met een maximumpremie van 40%. Zeker weten we dat het consortium Moretus, Paulo Francisco Schilders en Jacomo de Pret, elk voor 1/3, drie bodemarijbrieven onderschreef met een totale waarde van 5.900 rd. tegen 43% premie voor de Chinavaarder *'Kongen of Danmark'*.[17] Vermoedelijk waren dezelfde drie beleggers ook financieel geïnteresseerd in de uitreding van het Indiëschip *'Wendela'* (1735), want Joannes Jacobus was opgetogen dat dit schip zijn reis behouden had voltooid.[18] Toch merken we dat in de volgende jaren dit trio niet meer investeerde in Deense Indiëvaarders en zich toelegde op de rendabeler Chinavaart. Moretus verklaarde deze werkwijze aan Frantz Faeddesen met de opmerking 'ten occasie dat ick van gedaghten was dat de officieren aldaer somtijts soude connen blijven ende also die bodemarije soo secur niet te zijn'.[19] Door de minder gunstige theeprijzen verminderden ook de

14 Ibidem & I.B. nr. 1683, J de Pret aan P. Brunet, 17/02 - 1/12/1735.

15 K. DEGRYSE, *De Antwerpse fortuinen. Kapitaalaccumulatie, -investering en - rendement tijdens de 18de eeuw*, (onuitgegeven proefschrift Gent, 1985) pp. 107-108.

16 S.A.A./I.B. nr. 1621, handelsjournaal Wed. A. de Pret 1738-1741 en M.P.M. Arch. 1214-15, 10^{o} bodemarijcontracten 1735-36.

17 M.P.M. Arch. 1214-15, 10^{o} F. Faeddesen aan P. Jacobs, 5/11/1735 en 09/01/1736. Faeddesen inde als commissaris 2% provisie op de bodemarijen.

18 M.P.M. Arch. 280, J.J. Moretus aan F. Faeddesen, 01/08/1737.

19 Ibidem, 31/07/1732.

bedragen die men wenste te spenderen in de bodemarijen. Moretus belegde samen met Schilders en de familie Jacomo de Pret († 1736) gedurende de periode 1735-1741, 18.197 rd. gespreid over zes Chinareizen en dertien bodemarijbrieven.[20]

Of Joannes Jacobus los van deze Antwerpse partners andere Deense bodemarijen afsloot, is onduidelijk omdat zijn correspondentie met Faeddesen hiaten vertoont. We vermoeden van wel; zo vroeg hij in 1736 aan zijn Kopenhaagse agent een bodemarij van 12.000 Znd. fl. w.g. met een premiegarantie van 36% een loonborgstelling van de gecontracteerde officier of supercargo.[21] Ook poogde hij zijn Deense winsten in Kopenhagen opnieuw te investeren en liet Faeddesen op 12 augustus 1740 20 kisten bohee-thee (zwarte thee) tegen 3263 rd. kopen. Moretus stelde aan zijn agent voor deze lading in de Deense hoofdstad op te slaan en later eventueel in Hamburg of Amsterdam te verkopen als de prijs gunstig was.[22]

Na het onderschrijven van drie bodemarijen in de *'Dronningen af Danmark'* (1743) voor een kleine som van 900 rd. aan 35% premie, nam de belangstelling van Moretus voor de Aziatische Compagnie tijdelijk af. Hij liet zijn tegoeden op Amsterdam remitteren om dadelijk te investeren in Engelse overheidsleningen.[23]

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog belegde Joannes Jacobus grotere bedragen in Deense bodemarijen. Belangrijk voor deze optie was de Deense neutraliteit waardoor maritieme investeringen daar weinig risico inhielden. Bovendien nam in deze periode zijn belangstelling voor de Zweedse concurrent sterk af. In 1744 bezorgde Faeddesen hem 11 bodemarijen in 4 schepen die dat seizoen naar China en India - blijkbaar had Moretus geen bezwaren meer tegen uitredingen naar Tranquebar - zouden vertrek-

20 S.A.A./I.B. nr. 1621, handelsjournaal... en I.B. 1683, Wed. A. de Pret aan F. Faeddesen, 31/10/1737.

21 M.P.M. Arch. 280, 31/07/1732.

22 M.P.M. Arch. 577, F. Faeddesen aan J.J. Moretus, 15/10/1740. Deze thee werd in 1742 verkocht in Amsterdam door zijn correspondent Thomas Wilkieson (M.P.M. Arch. 1214-15, factuur van 26/07/1742).

23 M.P.M. Arch. 1214-15, rekening van F. Faeddesen, 30/01/1745 en Arch. 286, Allix & Crespin aan J.J. Moretus, 14/06/1743.

ken. Hij investeerde in deze expedities 8.100 rd. met premies die schommelden tussen 38 en 36%.[24] Jammer genoeg verging één van deze schepen, de Chinavaarder *'Cron Printzen'* (1744) op zijn heenreis nabij de Orkaden, maar de lading kon gered worden.[25] Frantz Faeddesen wist het initiële bedrag van Moretus' bodemarijbrief in deze reis (1.000 rd.) te recupereren, wat zeer uitzonderlijk was.[26]

Moretus bleef in 1745 en 1746 bodemarijcontracten afsluiten, maar hij hoefde geen geld meer op Kopenhagen te remitteren omdat de nieuwe contracten betaald werden door bodemarijen die vervielen; een soort autofinanciering. In 1747 kon Faeddesen geen bodemarijen meer versieren, omdat volgens hem de officieren in Deense dienst geen private handel meer mochten drijven in Tranquebar en Kanton.[27] Joannes Jacobus haakte hierdoor af en was niet te bewegen in ruil Compagnie-aandelen aan te schaffen. Kort na het verrassende bericht van Faeddesen liet hij zijn resterende winsten naar Amsterdam overmaken.

We betwijfelen of Joannes Jacobus tevreden was met het rendement van zijn bodemarijen. Bij weduwe Arnold de Pret, waarmee Moretus in zee ging tijdens de periode 1735-1741, noteerden de bodemarijen een gemiddeld jaarlijks rendement van 7,8%[28]. Rekening houdend met het feit dat in de volgende jaren drie Deense schepen vergingen waarvan Moretus enige gelden had belegd, mogen we aannemen dat zijn gemiddelde jaarlijkse opbrengst hooguit 5% bedroeg.[29]

De directie van de Deense Aziatische Compagnie kwam na enige tijd terug op haar besluit om bodemarijen te bannen. In 1750 bood de Kopenhaagse firma Fabritius & Wever, die als commissaris werkte voor verscheidene Gentse en Antwerpse beleggers, aan

24 M.P.M. Arch. 577, F. Faeddesen aan J.J. Moretus, 30/01/1744.
25 E. GØBEL, 'Asiatisk Kompagnis Kinafarter 1732-1772. Sejlruter og sejltider' in *Handels og Søfartsmuseets Årbog*, 1978, p. 38.
26 M.P.M. Arch. 283, J.J. Moretus aan Faeddesen, 27/05/1745.
27 Ibidem, 09/01/1747.
28 K. DEGRYSE, *De Antwerpse fortuinen...* p. 109.
29 Naast de *'Cron Printzen'* (1744) verloren de Denen ook de Malabarvaarder *'Princesse Louisé'* in 1743 nabij de Maldiven, en was men verplicht het Chinaschip *'Kongen af Danmark'* (1745) aan Kaap de Goede Hoop als wrakhout te verkopen. Zie hierover meer in J. PARMENTIER, '"Oostendse" zeelui en supercargo's...' pp. 9-12.

Franciscus Joannes Moretus († 1768) de mogelijkheid om bodemarijcontracten te onderschrijven aan 32% en 36% premie.[30] Ook poogde dit handelshuis de zoon van Joannes Jacobus te overhalen in de 'speculatie'-handel te stappen. Zij schreven dat 'Les Thées que notre Compagnie Orientale apporte de la Chine, les Porcelaines et autres Articles, les Toiles de Cotton qui nous viennent de nos Etablissements de Tranquebar sont annuellement l'objet de la spéculation de plusieurs de vos Compatriotes et des Hollandais...',[31] maar Franciscus Joannes was eerder een passieve financier. Hij kocht wel via Fabritius & Wever twee aandelen in het vaste fonds van de Aziatische Compagnie. Daar deze acties nog niet op de Beurs van Kopenhagen verhandeld werden, was het inschakelen van een agent zoals Fabritius & Wever, die heel wat portefeuilles van buitenlandse participanten beheerde, noodzakelijk. Via deze bemiddeling kon Moretus in 1752 twee aandelen verwerven die hadden toebehoord aan de pas overleden Brusselse ambtenaar Jean Bernard Bechemont.[32] Franciscus Joannes beperkte zijn activiteiten bij de Aziatische Compagnie tot het incasseren van zijn dividenden, welke jaarlijks gemiddeld 15% rendabiliteit noteerden.[33] Deze relatief hoge winstmarges hoopte hij ook te realiseren door te investeren in de West-Indische en Guinea Compagnie (VgK).

De West-Indische en Guinea compagnie

De Zuid-Nederlandse belangstelling voor deze Compagnie ontstond in 1747, alhoewel de maatschappij reeds sinds 1671

30 Michael Fabritius en Johan-Frederik Wever waren beiden directeurs in zowel de Aziatische Compagnie, de West-Indische en Guinea Compagnie en de Bank van Kopenhagen. Zij associeerden zich en beheersten in grote mate de koloniale handel in de Deense hoofdstad rond het midden van de 18de eeuw (*Dansk Biografisk Leksikon.* Edit. Svend CEDERGREEN, b. 6, pp. 550-552 en b. 25, p. 447).

31 M.P.M. Arch. 576 Fabritius & Wever aan F.J. Moretus, 22/12/1740.

32 F.J. Moretus betaalde 8.300 Znd. fl. w.g. voor zijn 2 aandelen (M.P.M. Arch. 556 & Arch. 576, Fabritius & Wever aan F.J. Moretus.

33 Het rendement van Moretus' aandelen is berekend op basis van gelijkaardige aandelen in het bezit van Joseph de Ghellinck de Tollenaere voor de periode 1752-1767 (R.A.G., Familiefonds vanden Hecke de Lembeke nrs. 2198-2201).

schepen naar Guinea en de Caraïben uitrustte.[34] De VgK beheerde enkele fortfactorijen in West-Afrika, waar men o.a. slaven, goud en ivoor kocht, maar concentreerde zich in de eerste plaats op de handel met de West-Indische eilanden St. Thomas, St. John en St. Croix. De trafiek nam sterk toe na het verwerven van het vroegere Franse eiland St. Croix in 1733. In deze gebieden bouwden de Denen een uitgebreide plantage-economie uit.[35]

De financiële organisatie, met een vast en een lopend fonds leek op de structuur van de Aziatische Compagnie, doch de VgK ontwikkelde in de jaren '40 ook een apart fonds voor een suikerraffinaderij. Na de aankoop van St. Croix, dat voor een deel betaald werd door de aandeelhouders, kreeg men ook bijzondere acties voor de uitbating van dit 'suiker'-eiland. Het maatschappelijk kapitaal bestond uit 250.000 rd., tot in 1747 de nood aan vers geld te groot werd om aan de gestegen vraag naar suiker en katoen tegemoet te komen. Zo wenste men 70.000 rd. te investeren in de uitbreiding van de suikerraffinaderij.[36] Dadelijk bracht Frantz Faeddesen, Fabritius & Wever en de firma J. & C. Froicken, de nieuwe agent van F.J. Moretus, hun Zuid-Nederlandse relaties op de hoogte dat de VgK-directie tot een kapitaalsverhoging had besloten met 380.000 rd. verdeeld over 700 nieuwe aandelen van 500 rd. Per vier acties in deze Compagnie moest men ook intekenen op één actie in de suikerraffinaderij.[37]

Joannes Jacobus koos onmiddellijk voor deze minder risicovolle belegging dan de bodemarijen. Faeddesen kreeg op 6 maart 1747 de opdracht vier acties aan te kopen tegen een agio dat de 12% niet mocht overschrijden.[38] Jaarlijks brachten de aandelen in de Compagnie 5% op en het extra-aandeel in de raffinaderij 7%.

Dit nieuwe Deense aanbod kende bijzonder veel succes in de Antwerpse financiële kringen. Liefst vijfenveertig geldschieters uit de Scheldestad kochten te samen 242 aandelen en beheersten hiermee bijna 20% van het globale VgK-kapitaal.[39] In 1749

34 Tot 1747 bleven de VgK-aandelen in handen van Deense investeerders (R.A.K., VgK A 324 & A 325 Interesseregningers Kopbog 1738-42 & 1743-46).

35 E. GØBEL, 'Danish Trade to the West-Indies and Guinea 1671-1754', in *Scandinavian Economic History Review*, vol. XXXI, n° 1 (1923) pp. 21-49.

36 B. STANCKE, *op. cit.*, p. 30.

37 M.P.M. Arch. 577, F. Faeddesen aan J.J. Moretus, 21/02/1747 en Arch. 581, J. & C. Froicken aan F.J. Moretus, 18/03/1747.

38 M.P.M. Arch. 283, J.J. Moretus aan F. Faeddesen, 06/03/1747.

39 R.A.K., VgK A 326 Interesseregningens Kopibog 1747.

breidde de groep Zuid-Nederlandse participanten nog uit, zodat 25,3% van de Compagnie-fondsen uit Gent, Brussel en vooral Antwerpen afkomstig waren.[40] Dit fenomeen is waarschijnlijk te verklaren door groeiende onzekerheid bij de beleggers om enige gelden te steken in Engelse overheidsfondsen, die verlieslatend bleken. Dit laatste ging op dat moment gepaard met de Deense neutraliteit tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog. De garantie om risicoloos jaarlijks 5 tot 7% winstmarge op te strijken was dus een zeer aantrekkelijke investering.

Joannes Jacobus en zijn zoon, die in 1747 twee acties bezat, hoorden aanvankelijk niet tot de voornaamste aandeelhouders - Hendrik Geelhand de Merxem met vijftien acties en Weduwe J.B. Cogels met eenendertig acties wel - maar zij ondernamen verwoede pogingen om hun belangen in deze Compagnie te verruimen. Hun Deense agenten kenden heel wat moeilijkheden om acties tegen de gangbare koersen te verwerven. Het was vaak wachten op 'sterfhuizen', boedels van overleden aandeelhouders om enige acties aan te schaffen.[41] Uiteindelijk kon J.J. Moretus zijn portefeuille uitbreiden tot twintig aandelen.[42]

Begin jaren 50 had de VgK te kampen met ernstige financiële problemen door de aanhoudende speculatiegolf. De aandelen van de compagnie waren zoals bij de South Sea Company rond 1720 overgewaardeerd, waardoor men dreigde over de kop te gaan. In 1754 greep de Deense overheid in en werd de Compagnie opgedoekt. De actiehouders ontvingen in ruil een staatsobligatie van 1.000 rd. per aandeel. Deze obligaties waarvoor de Deense koning zich garant stelde, rendeerden 5% per jaar. Joannes Jacobus bezat op dat moment 32 VgK-aandelen.[43]

40 R.A.K., VgK A 327 (1749-1754).
41 M.P.M. Arch. 591, Hoyer aan J.J. Moretus, 16/06/1753.
42 Ibidem, 11/08/1758.
43 M.P.M. Arch. 283 J.J. Moretus aan Hoyer, 12/06/1754.

De bank van Kopenhagen (1736-1773)

Deze instelling was een creatie van het Ministerie van Handel en Nijverheid *(Kommercekollegiet)* om de expansieve economische politiek te ondersteunen. Het was niet de bedoeling dat deze bank voornamelijk fondsen leende aan de overheid, maar wel leningen toestond aan private handelsinitiatieven zoals de Aziatische Compagnie. Zij gaf ook bankbiljetten uit, doch reeds enige maanden na haar oprichting kon zij de inwisselbaarheid niet meer verzekeren. Een snel optreden van de Deense vorst en het Ministerie van Financiën zorgden ervoor dat de volledige convertibiliteit gegarandeerd werd. Op deze wijze fungeerde de instelling ook als nationale bank van Denemarken, alhoewel de volledige inwisselbaarheid een blijvend probleem bleef.[44]

In navolging van de familietraditie investeerde eind december 1736 Joannes Jacobus Moretus een vrij aanzienlijk bedrag, 40.000 Znd. fl. w.g., in de pas opgerichte Deense bank.[45] Frantz Faeddesen zorgde ervoor dat deze belegging vlot verliep.[46] Hiermee werd hij de eerste en lange tijd de enige Zuid-Nederlandse participant.[47] Met zijn 36 aandelen of 3,6% van het totale kapitaal was hij zelfs de tweede belangrijkste individuele actionaris![48]

Hij heeft zich de investering nooit beklaagd omdat de Bank, vanaf 1738, jaarlijks een mooi dividend uitbetaalde. Dit bedrag was wel onderhevig aan de economische conjunctuur, maar gezien de gunstige resultaten van een aantal Deense ondernemingen groeide het dividend gestaag.

Pas rond 1750, een beetje gelijklopend met de investeringen in de VgK, toonden een aantal Antwerpenaars ook belangstelling voor de Kopenhaagse Bank. Nochtans bleef hun participatie steeds bescheiden.[49]

44 E. RASMUSSEN, *Kurantsbankens forhold til Staten 1737-73*, København 1955.

45 Zijn moeder had meerdere aandelen in de Bank van Engeland (M.P.M., Arch. 656a, f^{o} 1).

46 M.P.M., Arch. 577 F. Faeddesen aan J.J. Moretus, 27/11 & 11/12/1736.

47 R.A.K., Kurantenbanken's Uddelingsbog 1737-1760.

48 Ibidem, 1737-1750.

49 In 1750 zijn Isabella Reyns (1 aandeel) en Johan Knijff (2 aandelen) nieuwe participanten. In de volgende jaren groeide deze groep aan tot een tiental (Ibidem, 1750-1773).

Tot slot geven we nog een overzicht van de dividend-uitkeringen door de Bank van Kopenhagen aan Joannes Jacobus Moretus voor de periode 1738-1757. (bron: M.P.M. Arch. 577, 283 en 306)

Jaar	**Dividend per aandeel**	**Totaal**	**%**
1738	14 rd.	504 rd.	2,8
1739	22 rd.	592 rd.	4,4
1740	30 rd.	1080 rd.	6
1741	36 rd.	1296 rd.	7,2
1742	35 rd.	1260 rd.	7
1743	38 rd.	1 368 rd.	7,6
1744	40 rd.	1440 rd.	8
1745	40 rd.	1440 rd.	8
1746	45 rd.	1620 rd.	9
1747	45 rd.	1620 rd.	9
1748	46 rd.	1656 rd.	9,2
1749	44 rd.	1584 rd.	8,8
1750	44 rd.	1584 rd.	8,8
1751	45 rd.	1620 rd.	9
1752	48 rd.	1728 rd.	9,6
1753	51 rd.	1836 rd.	10,2
1754	55 rd.	1980 rd.	11
1755	58 rd.	2088 rd.	11,6
1756	60 rd.	2160 rd.	12
1757	60 rd.	2160 rd.	12

De portretten van het drukkersgeslacht Moretus

Guido Persoons

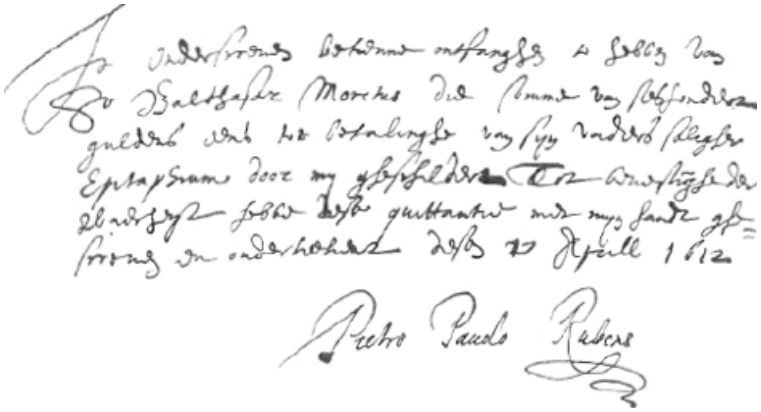

Afb 1. Kwijtschrift door P.P. Rubens voor het Jan Moretus-epitaaf, 17 april 1612.

De unieke levenssfeer van het humanisme, die overheerlijk de bezoeker verwelkomt in de Antwerpse patriciërswoning van het Museum Plantin-Moretus, wordt mede bepaald door de rijke tooi aan portretten van onze grootste humanisten en van de familieleden. Zij werden allen vervaardigd door onze voornaamste Antwerpse schilders en beeldhouwers. Het is aangewezen in voorliggend huldeboek alle Moretus drukkers-uitgevers van de Officina Plantiniana Moretorum met hun portret voor te stellen[1].

1 *Literatuur.*
J.B VAN DER STRAELEN, *Geslagts-lyste der nakomelingen van den vermaerden Christoffel Plantin...* Antwerpen, 1858.
R. MORETUS PLANTIN DE BOUCHOUT, *Demeures familiales.* Anvers, 1950.
L. VOET, *The golden compasses...* Amsterdam, 1980-1983, 2 vol.
GG, Graf- en Gedenkschriften van Antwerpen; SAA, Parochieregisters;
SAA, Not. 2822 (1689), p. 231-244; SAA, SR 524 (1617), f. 170-176;
MPM, Arch. 205, Familie Memorieboek De Sweert 1583; MPM, Arch. 213,
Notaboekje Balthasar II familiegebeurtenissen 1615-1672.

De portretreeks van het drukkersgeslacht Moretus, wordt geopend met het Jan Moretus-epitaaf van de Antwerpse kathedraal, in 1611-12 geschilderd door Pieter Pauwel Rubens. Het Museum Plantin-Moretus bezit hiervan de kwitantie.

In dit Jan Moretus-epitaaf behoudt P.P. Rubens nog de idee van het oude gedachtenis-drieluik voor overledenen en hun familieleden, door op het centrale paneel, geheel toepasselijk, *Christus' Verrijzenis* te schilderen. Maar in plaats van op de oude wijze op het linkerluik de stichter Jan I Moretus, en rechts de stichteres Martina Plantin met hun kinderen en biddend af te beelden, laat de Antwerpse barokmeester de toeschouwers meer participeren. Hij verruimt het thema naar de algemeenheid, door hun patroonheiligen uit te beelden. Sint-Jan de Doper links en de Heilige Martina van Rome op het rechter zijluik.

Dit epitaaf werd geroofd, maar keerde gelukkiglijk na de Franse revolutie terug naar de Antwerpse Onze Lieve Vrouwe-kerk. Fr. Moretus en A. de Pret-Moretus zorgden bij de heroprichting in de Sint-Barbarakapel in 1819, voor een nieuwe bekroning met de twee engelen door beeldhouwer Jan Frans Van Geel (1756-1839). Deze flankeren het ovale portret van Jan I Moretus, dat werd geschilderd door Willem Jacob Herreyns (1743-1867), directeur van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten.

Als schoonzoon van Christoffel Plantin en Jeanne Rivière heeft Jan I Moretus de Officina Plantiniana voorgezet en geleid vanaf 1596. Hijzelf was de zoon van de Antwerpse zijdekoopman uit Rijsel en van Adriana Gras. Ook de Grassi waren zijdekooplieden, uit Milaan. Hun rood wapenschild met zwarte, opengespreide adelaar, en wapenschildvoet met blauw en zilver dambord, werd door de familie Moretus overgenomen en uitgebreid met de gouden Moretus-ster.

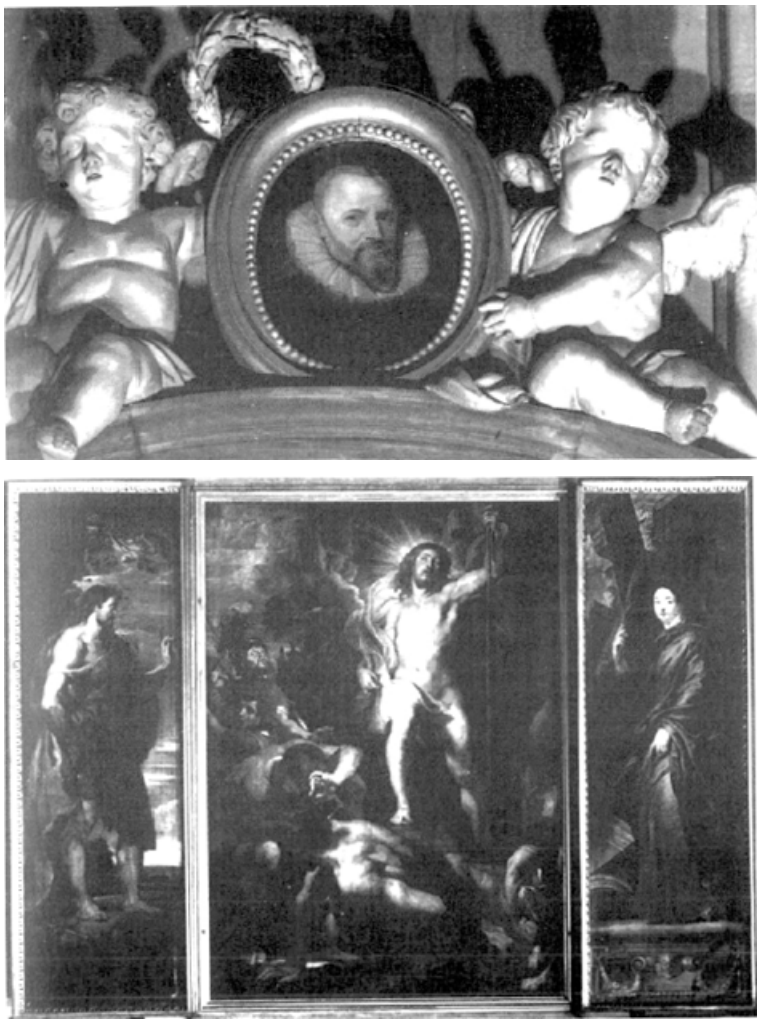

Afb. 2. *Epitaaf van Jan I Moretus*, door P.P. Rubens, 1612. *Sint-Jan de Doper*, *Verrijzenis van Christus, H. Martina van Rome.* Bekroning met 19de eeuws portret *Jan I Moretus*, door W. Herreyns, 1819. Antwerpen, O.L.V.-kathedraal.

Afb. 3. *Jacob Moerentorf (-1558)*, vader van Jan I Moretus, door P.P. Rubens.

Afb. 4. *Adriana Gras/Grassi (1514-1592)*, moeder van Jan I Moretus, door P.P. Rubens.

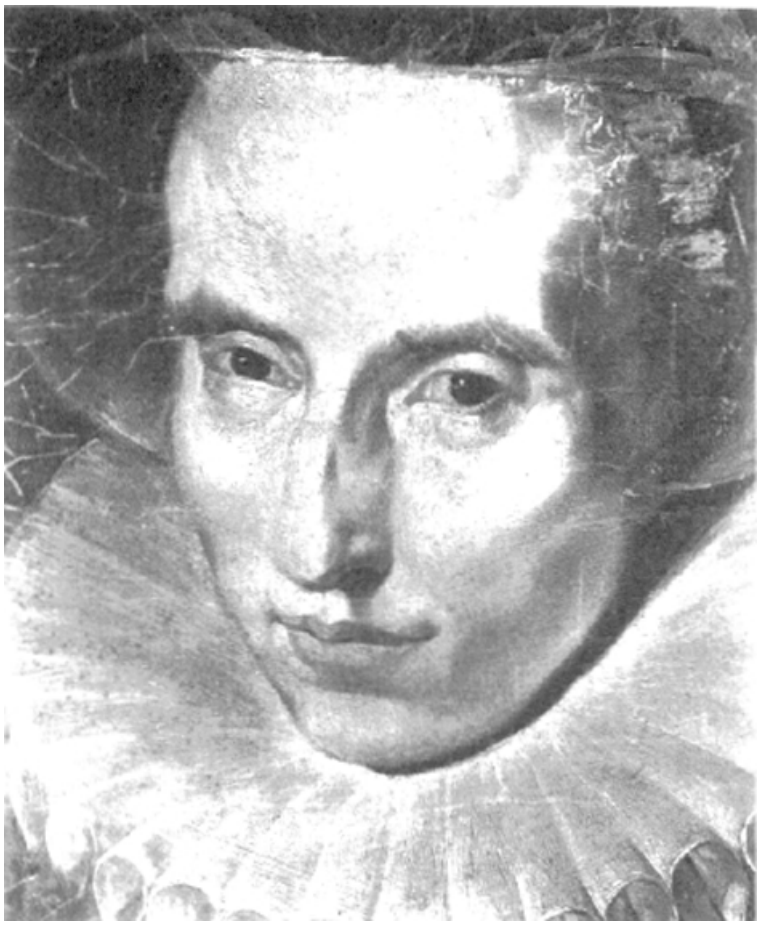

Afb. 5. *Martina Plantin (1550-1616)*, vrouw van Jan I Moretus, door P.P. Rubens, 1630-1636, (detail).

Afb. 6. *Jan I Moretus (1543-1610)*, opvolger van Christoffel Plantin, door P.P. Rubens, 1613-1616, (detail).

Afb. 7. *Jan I Moretus Ex-libris*, door Gerard Gaudaen, 1996. Speciaal ontworpen voor het Moretusboek. Houtsnede, eerste staar.

Drukkerslijst van de Moretussen

1596(1589)-1610	Jan I Moretus, 1543-1610
1610-1614	Balthasar I, 1574-1641, en Jan II, 1576-1618, met hun moeder Martina Plantin, 550-1618.
1614-1618	Balthasar I en Jan II.
1618-1628	Balthasar I, Jan van Meurs, 1582-1652, en Maria de Sweert, 1588-1655, weduwe van Jan II.
1628-1641	Balthasar I, met Maria de Sweert, zijn schoonzus.
1641-1655	Balthasar II, met zijn moeder Maria de Sweert.
1655-1674	Balthasar II Moretus, 1615-1674.

Afb. 8. *Wapen van de familie Gras/Grassi tussen de naamletters B(althasar) M(oretus)*. Kantschoteltje in plateel, c. 1645.

1674-1681	Anna Goos, 1627-1691, weduwe van Balthasar II, met haar zoon Balthasar III.
1681-1696	Balthasar III Moretus, 1646-1696.
1696-1707	Anna Maria de Neuf, 1654-1714, weduwe van Balthasar III.
1707-1714	Anna Maria de Neuf, met haar zoon Balthasar IV.
1714-1716	Balthasar IV Moretus, 1679-1730
1716-1730	Balthasar IV, met zijn broer Jan Jacob.
1730-1757	Jan Jacob Moretus, 1690-1757.
1757-1768	Frans Jan Moretus, 1717-1768, zoon van Jan Jacob.
1768-1797	Maria Theresia Borrekens, 1728-1797, weduwe van Frans Jan.
1797-1808	De zonen van Frans Jan: 1. Jacob Paul, 1756-1808; 2. Frans Jozef en 3. Lodewijk Frans.
1808-1814	1. Frans Jozef, 1760-1814, en 2. Lodewijk Frans.
1814-1820	Lodewijk Frans Moretus, 1758-1820.
1820-1865	Albert Frans Moretus, 1795-1865, neef van Lodewijk Frans.

1865-1876	Edward Jozef Hyacinth Moretus, 1804-1880, broer van Lodewijk Frans.

Bij het overlopen van de lijst, valt op hoe in het ancien régime de vrouwen in de Moretusfamilie, als echtgenote of als weduwe, belangrijk zijn geweest bij het leiden van het familiebedrijf en de drukkerij aan de Vrijdagmarkt te Antwerpen.

Afb. 9. *Balthasar I Moretus (1574-1641)*, door Artus I Quellin (1609-1668), 1642.

BALTHASAR MORETVS ANTVERPIENSIS,
TYPOGRAPHVS REGIVS CELEBERRIMVS,
CHRISTOPHORI PLANTINI EX FILIA NEPOS,
IOANNIS MORETI FILIVS.
Vixit annos LXVII. Deuixit VIII. Iulÿ. M. DC. XLI.

Afb. 10. *Balthasar I Moretus*, koperets door Cornelis II Galle (1615-1678), naar Erasmus Quellin (1607-1678).

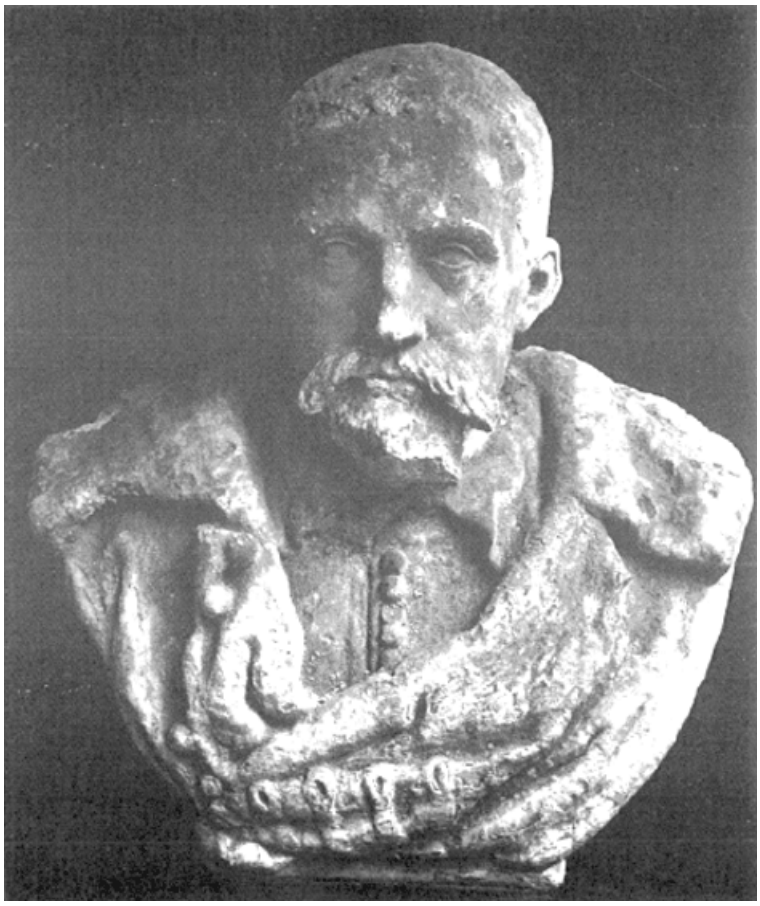

Afb. 11. *Jan II Moretus (1576-1618)*, door Artus I Quellin (1604-1668), 1644.

Afb. 12. *Balthasar II Moretus (1615-1674)*, door Peter II Verbruggen (1640-1691), 1683.

Afb. 13. *Balthasar II Moretus (1615-1674)*, door Peter II Verbruggen (1649-1691). Tekening, Inv. 225.

Afb. 14. *Anna Goos (1627-1691)*, vrouw van Balthasar II Moretus, door Jacob Van Reesbroeck (1620-1704), 1659.

Het De Sweert/Moretus-diptiek

Het De Sweert/Moretus-diptiek is geschilderd in de eerste helft van de zeventiende eeuw door een traditioneel doorsnee meester. Enkel de dubbelzijdige zijluiken bleven in privébezit bewaard, niet toegankelijk voor doorgedreven schildertechnisch onderzoek en doorlichting.

Afb. 15. a. *H. Willem van Aquitanië*; b. *H. Christina van Bolsena.* Grisaille door anon., eerste helft 17de eeuw. Keerzijde van De Sweert/Moretus-diptiek.

Kledij en iconografie

In de kledij valt het verschil in kanten kraag op[2]. Vader, geknield op een bidbank met opengeslagen gebedenboek, draagt de oude lage molensteenkraag en Moeder met twee dochters tooien zich met de gesloten hoge molensteenkraag. De zonen hebben reeds de doorschijnende, platte en brede kanten rondkraag. De jongste dochter - maar dit portret is overduidelijk over een vroegere figuur heen geschilderd - is gekleed met de latere vlakke kantkraag, die vierkant is gesneden en openstaat. De oudste zoon - met doodskruisje getekend - draagt het uniform. Wordt hier een *miles christianus* bedoeld?

Op de keerzijde van de zijluiken staan in grisaille-schildering heiligen afgebeeld. De gehelmde krijgsman-monnik, in harnas en monnikspij, met boeteketen, paternoster en strijdbanier is Willem van Aquitanië. Als stichter van de order der Willemieten, houdt hij het boek met de regel van zijn kloosterorde. Op het rechter zijluik staat de Heilige Christina van Bolsena, die de foltering van opsluiting samen met giftige adders als christen strijdvaardig doorstond en werd verdronken met molensteen om de hals. Zij leest het gewijde boek, is gelauwerd en draagt de zegepalmtak van de martelaren. Zij is de patrones van de molenaars en watermalers/dijkenbouwers en ook van de specerijenkooplieden.

2 M. MEYER, *Das Kostum auf Niederländische Bilder. Zum Modewandel im 17. Jhs.* Münster, 1986.

Afb. 16/17. *De Sweert/Moretus-diptiek*, door anon., eerste helft 17de eeuw, in 1659 bijgewerkt door Jacob Van Reesbroeck (1620-1704)? Olie op paneel, privébezit. Foto Mw. Reynald Moretus. In numerieke volgorde: Balthasar II Moretus, Guilliam de Sweert, Nicolaus de Sweert en Nicolaas de Sweert op het linkerluik.

Maria de Sweert, Anna Goos, Elisabeth Janssens en Isabeau de Sweert op het rechterluik (zie afbeelding op volgende bladzijden).

Identificatie van de portretten

De onderstelling wordt hier gemaakt dat dit familie-epitaaf (postuum) kan geschilderd zijn ter nagedachtenis van Nicolaas de Sweert en zijn vrouw Elisabeth Janssens van Bisthoven, de in 1594 en 1598 overleden grootouders van Balthasar II Moretus[3]. Vader Nicolaas wordt samen met zijn twee zonen Nicolaas en Guilliam afgebeeld; en Moeder Elisabeth met haar drie dochters Isabeau, Maria en Catelijne.

Een generatie later, in 1659, betaalt kleinzoon Balthasar II Moretus de kunstschilder Jacob van Reesbroeck voor *'het veranderen van de pourtraicten van Grandper ende Grandmere de Sweert'*[4].

Door deze betaling op dit familie-epitaaf te doen slaan, wordt dan als hypothese gesteld, dat in 1659 Balthasar II Moretus er zichzelf bijplaatste onder zijn Moretus-wapenschild. Ook liet hij er zijn vrouw Anna Goos bij-portretteren, door een van de dochterfiguren te laten overschilderen. Daar was inderdaad reden toe. Zijn tante, Catelijne de Sweert, een van de drie afgebeelde dochters van Elisabeth, was gehuwd met de drukker Jan Meursius. Deze laatste was van 1618 tot 1628 vennoot geweest samen met diens aangetrouwde schoonbroer Balthasar I Moretus en met Maria de Sweert, moeder van Balthasar II Moretus. Na een klinkende familieruzie werd Meursius gewoonweg buiten de Officina Plantiniana gezet en uit de familie gesloten. Kleinzoon Balthasar II

3 Dit epitaaf is bekend dankzij R. Moretus' publicatie *Demeures familiales* uit 1950. Hij dateert het schilderij in het tweede kwart van de 17de eeuw en tracht de hoofdfiguren te identificeren met Jan I Moretus en zijn echtgenote Martina Plantin. Wegens totaal gemis aan gelijkenis of overeenkomst met de andere familieportretten, wordt deze hypothese dan ook verworpen.

4 Cfr.: M. Rooses, *Catalogue du Musée Plantin Moretus.* Anvers, 1881, p. 28-29. *Livre de dépenses particulières de Balthasar II Moretus*: '1659. Adi 3 meert gheaccordeert met Sr. (Jacobus) Reesbroeck, (1620-1704) schilder dat hem betaelen soude voor het pourtrait van Mamere saligher (Maria de Sweert, 1588-1655), voor het myn (Balthasar II Moretus, 1615-1674) ende dat van myne huysvrouwe (Anna Goos, 1627-1691), beneffens het veranderen van de portraicten van Grandper ende Grandmere de Sweert (Nicolaas de Sweert, 1551-1598; en Elisabeth Janssens de Bisthoven, 1563-1594) in alles de som van een honderd; waarop heden hem betaelt hebbe de som van twee en seventich guldens ende thien stuyvers. fl. 72.10'.

noteert zelf *'1628. In april scheydinge van Jan van Meurs. Welke scheydingen door grote rusien ende crakeelen ten laetste gheschiet in het beginsel van 1629 in maert"*[5].

Het blijft moeilijk om personen te identificeren door geschilderde portretten te vergelijken. Toch sterkt de gelijkenis tussen de personen van het De Sweert/Moretus-diptiek en vijf familieportretten uit de collectie van het Museum Plantin-Moretus volgende mening. Het linkerluik stelt Nicolaas de Sweert voor, met zijn als kind gestorven eerstgeboren zoon Nicolaus, zijn zoon Guillaume de Sweert en kleinzoon Balthasar II Moretus, onder het Moretus-wapenschild. Op het rechter paneel is zijn vrouw Elisabeth Janssens van Bisthoven geconterfeit met haar dochters Isabeau de Sweert, Maria de Sweert (moeder van Balthasar II) en Anna Goos (echtgenote van Balthasar II), in overschildering van Catelijne de Sweert, de vrouw van Jan van Meurs.

Wapenschild

Het Moretus-wapenschild op dit diptiek is volledig en wordt alsvolgt omschreven.

Schild van goud, waarop opengespreide Adelaar van sabel, met op de borst een schildje van keel, waarop een schaduw van de Zon in goud. De schildvoet in drie dambord-strekken is zilver en azuur geschakeerd.

Gehelmd schild. De Helm van zilver, getralied en omzoomd van goud, is versierd met wrong en bladvormig helmkleed van goud, sabel en keel. Bovenop als helmtopsieraad een schaduw van de Zon in goud, temidden van een Vlucht, enerzijds van sabel en anderzijds van keel[6].

5 Arch. 213.

6 Cfr. M. De Vegiano, *Nobiliare des Pays-Bas et du comté de Bourgogne.* Gand, 1868, III, 1395-1396.

Afb. 18. *Balthasar II Moretus 23 jaar (1615-1674)*, door A. Palamedes (1610-1673)?, 1638.

Afb. 19. *Nicolaas de Sweert (1551-1598)*, vader van Maria de Sweert, door anon.

Afb. 20. *Anna Goos (1627-1691)*, vrouw van Balthasar II Moretus, door (?) Jacob Van Reesbroeck (1620-1704), 1659, Detail van De Sweert/Moretusdiptiek, toont duidelijk de overschildering.

Afb. 21. *Maria de Sweert (1588-1655)* vrouw van Jan II Moretus, door Jacob van Reesbroeck (1620-1704), 1659.

Afb. 22. *Elisabeth Janssens van Bisthoven (1563-1594)*, vrouw van Nicolaas de Sweert, door anon.

Afb. 23. *Balthasar III Moretus (1646-1696)*, door J. Cl. De Cock (1668-1738), 1700.

Afb. 24. *Deurbekroning met portret van Balthasar III Moretus (1646-1696) op de binnenkoer van Museum Plantin-Moretus*, door J. Cl. De Cock (1668-1738), 1700.

Familieverwantschap van Moretus & Goos met de Sweert & Janssens van Bisthoven

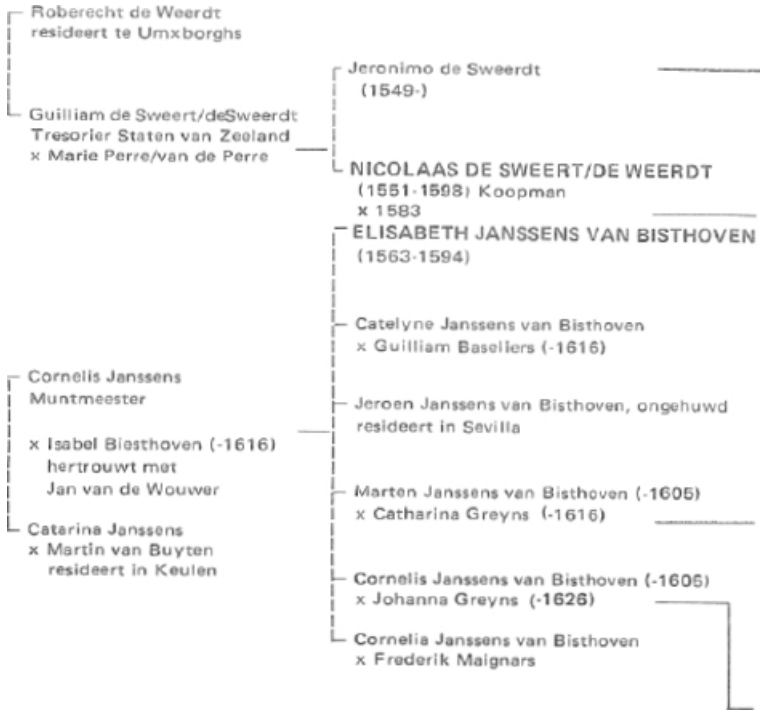

Nicasius de Weert/de Sweerdt/
de Swarte/Suarte (1586-)
vestigt zich te Sevilla
ISABEAU DE SWEERT (1584-1630)
x 1601 Jaspar Offermans (1570-)
NICOLAUS De SWEERT
(1586-1588) slechts twee jaar oud
MARIA DE SWEERT
(1588-1655) uitgever 1618-1655
x 1605 JAN II MORETUS
(1576-1618) uitgever 1614-1618
GUILLIAM De SWEERT (1590-)
CATELIJNE/CATHARINA DE SWEERT
(1592-1649)
x 1615
Jan van Meurs/Meursius (1582-1652)
drukker-vennoot 1618-1628
Cornelis Janssens van Bisthoven
Maretinus Janssens van Bisthoven
Jan Janssens van Bisthoven
Peter Janssens van Bisthoven
Elisabeth Janssens van Bisthoven
Cornelis Janssens van Bisthoven
Jan-Baptista van Bisthoven
Marie Janssens van Bisthoven
Francisco de Sweerdt
Nicolaas Offermans (1603-)
Johannes Offermans (1605-)
Elisabeth Offermans (1610-)
x Thomas de Potters
Jeronymo Offermans (1612-)
Marya Offermans (1613-1613)
Jaspar Offermans (1616-)
Jan Moretus (1610-1663) simpel
Maria Moretus (1612-)
x Jan de la Flie (1595-1661)
BALTHASAR II MORETUS
(1615-1674) uitgever 1641-1674
x 1645 ANNA GOOS
(1627-1691) uitgever 1674-1681
dochter van Jacobus Goos (-1665)
en Clara Bosschaert (-1653);
zuster van Margarita (-1659),
Jacques (-1645) en Clara Goos
(1625-)
Elisabeth Moretus (1617-1678)
x Michael Hughens (1608-1664)

Afb. 25. *Balthasar IV Moretus (1670-1730)*, door anon., 1730.

Afb. 26. *Jan Jacob Moretus (1690-1757)*, door anon., 1757.

Afb. 27. *Anna Maria de Neuf (1654-1714)*, vrouw van Balthasar III Moretus, door anon.

Afb. 28. *Frans Jan Moretus (1717-1768)*, door P.J. Tassaert (1736-1803), 1762.

Afb. 29. *Maria Theresia Borrekens (1728-1797)*, door P.J. Tassaert (1736-1803), 1762.

Afb. 30. *Lodewijk Frans Moretus (1758-1820)*, door anon. Privébezit. Foto Mw. Reynald Moretus.

De medaille van Jonker Edward Moretus (1804-1880) werd geslagen bij vijftig jaar Museum Plantin-Moretus. Als laatste erfgenaam van de Officina Plantiniana heeft Edward Moretus in 1876 dit cultureel erfgoed van Europees formaat verkocht aan de Stad Antwerpen, die er het Museum Plantin-Moretus van maakte. Het keerzijde opschrift luidt:

OP TWAALF JUNI 1926 / HERDACHT ANTWERPENS / MAGISTRAAT DE VIJFTIGSTE / VERJARING VAN DE INRICHTING / *der plantynsche drukkerij* / TOT OPENBAAR MUSEUM...

Afb. 31 *Jonker Edward Moretus (1804-1880)*, medaille door Arthur Dupon (1890-1972), 1926. Penningkabinet, Koninklijke Bibliotheek, Brussel.

Afb. 32. *Jan I Moretus-Plantin (1543-1610)*, Belgische postzegel, mei 1944 (Portretten van beroemde mannen, ten bate van de krijgsgevangenen en hun gezinnen).

Katholieke Universiteit Leuven
Faculteit Letteren
Departement Archeologie, Kunstwetenschap en Musicologie
Blijde-Inkomststraat 21
B-3000 Leuven

De Moretussen en de Antwerpse boekgeschiedenis van de 17de en 18de eeuw

Francine de Nave

Met de overkomst ca. 1549 van de geboren Fransman Christoffel Plantijn (Saint Avertin bij Tours, ca. 1520 - Antwerpen 1 juli 1589) werd Antwerpen in de tweede helft van de 16de eeuw het toonaangevend typografisch centrum van Europa. Plantijns genie, dat schrander economisch doorzicht met een ongewoon gevoelen voor cultuur en esthetiek versmolt in een ultieme symbiose, bracht de Antwerpse boekdrukkunst door vormperfectie en inhoudelijke kwaliteit tot voorheen ongekende hoogten. Onder de krachtige impulsen van de aartsdrukker maakten de Antwerpse drukkers en uitgevers de metropool tot wereldcentrum van het boek met een mundiale afzet die ca. 1575 reikte tot in Amerika, Azië en Noord-Afrika.

Politieke en economische factoren verhinderden Antwerpen verder een langdurige schittering als zenit van de boekdrukkunst. Vanaf de late 16de eeuw verloor de metropool dan ook op het terrein van het boekbedrijf zijn hegemonie. Toch bleef Antwerpen nog tot de jaren zestig van de 18de eeuw een boekproductie - centrum met nog internationale allures. Deze langdurige continuïteit is bewerkt geworden door het merkwaardig economisch inzicht en de doelgerichte aanpak van Plantijns opvolgers, de Moretussen. De krachtlijnen die naar voren treden in hun activiteit wil deze synthese in de kijker stellen om ook hun betekenis in de geschiedenis van de Antwerpse boekdrukkunst nader te omlijnen.

A. De context: Antwerpen als typografisch centrum (eind 16de - tweede helft 18de eeuw)

Zoals bekend zette de capitulatie van Antwerpen voor de Spaanse landvoogd Alexander Farnese op 17 augustus 1585 de eindstreep onder het schitterende typografisch wereldcentrum Antwerpen. Met de overgave volgde voor Antwerpen en de Spaanse Nederlanden onmiddellijk een diepe economische inzinking[1], die zich onmiddellijk doorzette op het terrein van de conjunctuurgevoelige industrie die de boekdrukkunst in wezen was. In het voetspoor van de vele handelaars en ondernemers die Antwerpen reeds verlieten vanaf 1579 omwille van Farneses opmars naar de metropool en het daarmee steeds concreter wordende doembeeld van onderbroken handelsrelaties en een ingeschrompelde afzetmarkt, zegden duizenden het eens zo schitterende wereldhandelcentrum definitief vaarwel. Zij kozen voor een nieuwe start in Duitsland en vooral in het opkomende Noorden. Economische motieven bewerkten van velen het vertrek, maar daarnaast bepaalden ook religie redenen de emigratie. Met het Reconciliatieverdrag van 17 augustus 1585 werd te Antwerpen immers voortaan uitsluitend nog de roomse Kerk erkend. Overtuigde protestanten weken daarom uit. Het Reconciliatieverdrag dat hun vier jaar tijd liet om de stad te verlaten met familie en bezit bood hun daartoe overigens ruime faciliteiten.

Onder de duizenden emigranten, die toen vanuit Antwerpen de uittocht definitief hebben ingezet, bevonden zich ook vele typografen. Het is immers bekend dat in 1584 niet minder dan de helft van wie werkzaam waren in het Antwerpse boekbedrijf de hervorming waren toegedaan[2].

De impact die van deze Antwerpse emigranten is uitgegaan, is vooral in het Noorden spectaculair geweest. Zij schonken de Verenigde Provinciën inderdaad wat deze tot zover in ruime mate

1 Zie hierover L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de metropool in de zestiende eeuw*, Antwerpen 1973, p. 244.

2 A.K.L. THIJS, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk. Maatschappelijke betekenis van de kerk in Contrareformatorisch Antwerpen*, Turnhout 1990, p. 37.

hadden gemist: ondernemingsgeest, vakbekwaamheid, kapitaal en brede cultuur. Nog tot omstreeks 1630 creëerden de uitgeweken Antwerpse drukkers-uitgevers, boekhandelaars, lettersnijders en - zetters, houtsnijders en plaatdrukkers, kaartenmakers, boekbinders en boekslotmakers hier nieuwe, degelijk geoutilleerde bedrijven die uitgerust werden met het beste typografische materiaal. Daarnaast bewerkten deze Antwerpse typografen en boekverkopers, die tevoren mee de pijlers waren geweest van Antwerpens Gouden Eeuw, samen met zo vele andere Zuid-Nederlandse en Antwerpse handelaars en ondernemers met hun grenzeloze overdracht van werkkracht, cultuur, kapitalen, wijdvertakte handelsrelaties en hoogontwikkelde typografie er de opkomst van het Gouden Holland van de 17de eeuw. Onder hun impuls werden Dordrecht, Middelburg, Gouda, Leiden en Amsterdam hier al vlug opbloeiende, concurrerende drukkerscentra die een eersterangsplaats gingen veroveren op de West-Europese boekenmarkt[3].

Een dergelijke evolutie kon niet anders dan nadelig zijn voor Antwerpen. De metropool verloor hierdoor op nauwelijks enkele jaren tijd zijn positie van typografische hoofdstad van het westen. Toch werd de Scheldestad evenwel niet totaal op het terrein van de boekproductie verdrongen. Het economisch herstel, ingetreden vanaf het midden van de jaren negentig[4], consolideerde Antwerpen immers als warenhandelscentrum van de Zuidelijke Nederlanden. Tegelijkertijd bleef de Scheldestad ook internationaal nog een zeer belangrijke geldmarkt. In deze context kon de Antwerpse boekdrukkunst nog tot omstreeks 1650 een schitterend

3 F. DE NAVE, 'Inleiding', in: F. DE NAVE - C. DEPAUW, *Uitgevers en boekdrukkers in het Noorden (ca. 1580-17de eeuw). De betekenis van de Antwerpse emigratie. Catalogus. Tentoonstelling Museum Plantin-Moretus. 9 november - 29 december 1985*, Antwerpen 1985, p. 4-8; F. DE NAVE, 'Een patriciërswoning vol kostbaarheden', in: F. DE NAVE - L. VOET, *Museum Plantin-Moretus. Antwerpen*, Brussel 1989 (*Musea Nostra 15*), p. 103. Een volledige analyse in dit opzicht bieden de studies van J.G.C.A. BRIELS, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*, Nieuwkoop 1974 (*Bibl. Bibliogr. Neerl. VI*) en *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*, Haarlem 1978. Zie ook M.H. DE LA FONTAINE VERWEY, 'Voorrede', in: J.G.C.A. BRIELS, *Zuidnederlandse boekdrukkers...*, op. cit., p. V-IX en J. VAN ROEY, 'De Bevolking', in: *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen 1975, p. 95-108.

4 A.K.L. THIJS, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk...*, op. cit., p. 41.

naseizoen beleven. De gevestigde faam van de resterende typografen[5] en het feit dat Antwerpen als centrum van onderwijs en boekdrukkunst na 1585 werd uitgebouwd tot grensoverstijgend bolwerk van de Contrareformatie in de Nederlanden bezorgden de typografische sector hier al onmiddellijk veel nieuwe opdrachten. Daarnaast opende de hernieuwde inschakeling van de Zuidelijke Nederlanden in de Ibero-Amerikaanse economie[6] met haar zeer expansieve vraag naar kerkdrukken ingevolge de kwalitatieve achterstand en mindere capaciteit van de Spaanse lokale ateliers nieuwe perspectieven voor de Antwerpse boekdrukkunst. Een en ander bewerkte dat meerdere grote Antwerpse drukkersgeslachten uit de tweede helft van de 16de eeuw ook in de eerste decennia van de 17de eeuw hier verder bedrijvig bleven. Te vermelden zijn in dit opzicht de firma's Bellerus, Aertsen, Cnobbaert, Van Ghelen, Gymnicus, Trognesius, Van Tongeren, Van Wolschaten en Meursius. Daarnaast waren ook de Verdussens, die de handboeken produceerden voor de colleges van de augustijnerorde[7], belangrijke uitgevers. In opvolging van het drukkersgeslacht Nutius, van wie Jan-Baptist Verdussen (Antwerpen, 1625-1689) huis en drukkersmerk in 1635 had overgenomen, specialiseerden zij zich ook in de productie van werken in het Spaans, evenals in deze van processionalen, antifonaria en gradualen bestemd voor de Spaanse markt[8]. Daarnaast continueerde de firma Phalesius ook voor internationale afzet haar productie van muziekdrukken[9]. Tenslotte waren te Antwerpen ook nog zeer vele kleinere druk-

5 Idem, p. 102.

6 Zie hierover E. STOLS, *De Spaanse Brabanders of de handelsbetrekkingen der Zuidelijke Nederlanden met de Iberische wereld 1598-1648*, I-II, Brussel 1971 (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 70*).

7 M.A. NAUWELAERTS, 'Humanisme en onderwijs', in: *Antwerpen in de XVIde eeuw*, Antwerpen 1975, p. 279.

8 J. LAMPO, 'Boeken en drukkers', in: *Antwerpen in de XVIIde eeuw*, Antwerpen 1989, p. 206.

9 F. DE NAVE, 'Een patriciërswoning vol kostbaarheden', op. cit., p. 99.

kers, waaronder vele nieuwkomers[10], bedrijvig[11] voor de voorziening van de lokale markt met vooral populaire, mystieke en devotiewerkjes in de volkstaal.

De hoeksteen voor de typografische bedrijvigheid in de Scheldestad bleef ehter ook nu de Officina Plantiniana. Onder de leiding van Jan I Moretus (Antwerpen, 1543-1610) en zijn zonen Jan II (Antwerpen, 1576-1618) en Balthasar I Moretus (Antwerpen, 1574-1641), die evolueerden tot de grote drukkers van de Contrareformatie in de Nederlanden, bleef De Gulden Passer nog steeds de belangrijkste typografische onderneming van de Zuidelijke Nederlanden en een der grootste in Europa[12]. Precies dank zij de activiteit van de Moretussen, geschraagd door productiemonopolies voor verordeningen uitgevaardigd door de Antwerpse magistraat (tot in 1705), schoolboeken voor de jezuïetencolleges in de Nederlanden (1593 sqq.)[13] en godsdienstige werken voor de Spaanse en Spaans-Amerikaanse markt (vanaf 1607)[14], die nog lange tijd afhankelijk bleef van de Antwerpse drukpersen[15], en de bedrijvigheid van nog vele andere drukkers-uitgevers behield

10 Volgens A.K.L. THIJS (*Van geuzenstad tot katholiek bolwerk*, op. cit., p. 103) werden er van 1586 tot 1600 18 nieuwe boekverkopers en -drukkers in de Sint-Lucasgilde geregistreerd, 56 van 1601 tot 1650 en 74 van 1651 tot 1700.

11 M. SABBE, 'La typographie anversoise au XVIe sièCle (de 1500 à 1540)', in: *Histoire du Livre et de l'Imprimerie en Belgique des origines à nos jours. Troisième partie*, Bruxelles 1924-1925. p. 49-50.

12 F. DE NAVE, 'De Gulden Passer onder de Moretussen (1 juli 1589 - 20 april 1876)', in: F. DE NAVE - L. VOET, *Museum Plantin-Moretus. Antwerpen*, Brussel 1989, p. 31 en 44.

13 M.A. NAUWELAERTS, 'Humanisme en onderwijs,' op. cit., p. 279.

14 F. DE NAVE, 'De Gulden Passer onder de Moretussen...', op. cit., p. 31.

15 L. FEBVRE - H.-J. MARTIN, *L'Apparition du Livre,* Paris 1958 (*L'Education de l'humanité XLIX*), p. 313. Cfr. in het algemeen over de problematiek van de omvang en betekenis van de Antwerpse typografische industrie en de boekhandel met betrekking tot Spanje: *F.M.A. Robben*, 'De Antwerpse boekenwereld en haar relaties met Spanje in de 16de en 17de eeuw', in: F. DE NAVE - D. IMHOF (red.), *Christoffel Plantijn* en *de Iberische Wereld. Christophe Plantin et le Monde Ibérique. Tentoonstelling Museum Plantin-Moretus 3 oktober - 31 december 1992. Exposition organisée au Musée Plantin-Moretus 3 octobre - 31 décembre 1992,* Antwerpen 1992, p. 43-54 (*Publicaties van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet 22*). Zie voor de Spanje - handel van de Moretussen in het bijzonder: F.M.A. ROBBEN, *Jan Poelman boekverkoper en vertegen woordiger van de firma Plantin-Moretus in Salamanca 1579-1607*, Antwerpen 1994, 370 p. (*De Gulden Passer. Bulletin van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen*, 71-72, 1993-1994).

Antwerpen in de eerste helft van de 17de eeuw als eerste typografisch centrum van de Zuidelijke Nederlanden nog een zeer belangrijke plaats op het forum van het internationale boekbedrijf.

De Antwerpse typografische productie stond daarbij vooral in dienst van de vigerende Contrareformatie. Als zodanig was zij in essentie gericht op de editie van godsdienstige werken met vooraan bijbeluitgaven, zoals de gezaghebbende Moerentorf-bijbel. Deze befaamde *Biblia Sacra dat is de geheele Heylighe Schrifture bedeylt int Oudt ende Nieu Testament...*, die in 1599 bij Jan I Moretus verscheen, oogstte als de nieuwe officiële katholieke bijbel een bijzonder succes en werd dan ook tot in de 18de eeuw als de officiële katholieke bijbel herhaaldelijk herdrukt, inzonderheid in de Verenigde Provinciën[16]. Daarnaast viel het accent ook op liturgische werken, theologische verhandelingen en katholieke strijdschriften, die hier het licht zagen in het teken van de Contrareformatie. De Antwerpse boekproductie werd op deze wijze gekenmerkt door een overwegend aandeel van religieuze werken. Dit sloot echter niet uit dat ook andere genres hier van de persen bleven komen. Spaanse drukken en prentenalbums[17] verschenen hier nog steeds, hoewel exclusief bij de grote firma's. Historische en juridische verhandelingen zagen eveneens het licht, terwijl ook de humanistische productie nog belangrijk bleef. De Officina Plantiniana publiceerde in dit opzicht in de jaren 1592-1623 inderdaad nog jaarlijks minstens één werk in eerste druk of herdruk van Justus Lipsius (Overijse, 1547 - Leuven, 1606)[18]. Het verzameld werk van deze gezaghebbende filoloog, filosoof, historicus en leider van het posterasmiaanse humanisme in de Nederlanden kwam hier in 1637 in vier foliobanden van de persen als laatste in

16 F. DE NAVE, 'De Gulden Passer onder de Moretussen...', op. cit., p. 37.

17 Cfr. o.a. het *Theatrum principum virorumque doctrina et arte pingendi clarissimorum ab Antonio van Dyck*, deels gerealiseerd en uitgegeven door Jan Meyssens in 1634 (cfr. M. SABBE, 'La typographie anversoise...', op. cit., p. 73) en de *Pompa introitus Ferdinandi Austriaci* van Gaspar Gevartius met etsen van Theodoor van Thulden en uitgegeven door Jan Van Meurs in 1643 (J.R. JUDSON - C. VAN DE VELDE, *P.P. Rubens als boekillustrator. Tentoonstelling 7 mei - 4 juli 1977. Stad Antwerpen, Museum Plantin-Moretus*, Antwerpen 1977, p. 74-75).

18 F. DE NAVE, 'De Gulden Passer onder de Moretussen...', op. cit., p. 31.

de reeks van de Antwerpse 'Opera Omnia'-uitgaven[19]. In de lijn van de Contrareformatie, die toen precies de beste intellectuelen recruteerde, verschenen deze werken hier echter niet langer meer als producten van het tolerante lekenhumanisme, maar als militant katholiek van geest. Een treffend voorbeeld leveren in dit opzicht de *Acta Sanctorum*, het typografisch monument van de Contrareformatie[20], dat vanaf 1643 gepubliceerd werd bij Jan van Meurs naar het plan en de methode, ontwikkeld door pater Heribertus Rosweyde S.J. (Utrecht, 1569 - Antwerpen, 1629) en in 1607 verschenen bij Jan I Moretus onder de titel *Fasti sanctorum quorum vitae in Belgicis bibliothecis manuscriptae* [...][21]. De uitvoering van dit gigantisch project, dat tot op heden onvoltooid bleef, ging definitief van start na Rosweydes overlijden onder zijn ordegenoten Jean Bolland en Godfried Henskens (Henschenius)[22], waarbij het geslacht Meursius nog tot in 1668 deze onderneming[23] continueerde.

In deze context en ook ingevolge de concentratie van vorsers en geleerden in het Noorden hinkte de wetenschappelijke editie te Antwerpen onvermijdelijk achterop.

Op het terrein van de cartografie had Amsterdam dank zij de Zuid-Nederlandse immigratie al vlug Antwerpens positie van centrum van de wetenschappelijke cartografie in de Nederlanden veroverd[24]. Dit verhinderde echter niet dat in de metropool aanvankelijk nog belangrijk cartografisch werk werd uitgegeven. Jan I Moretus bezorgde in 1598 de 'editio princeps', voorbereid door

19 G. TOURNOY, 'J. Lipsius, Opera Omnia', in: J. VAN DER STOCK e.a., *Stad in Vlaande ren. Cultuur en maatschappij 1477-1789*, Brussel 1991, p. 587.

20 Cfr. voor de betekenis van dit werk, vanaf 1643 gedrukt door Jan van Meurs en vanaf 1673 door Michiel Cnobbaert, als ideologisch wapen van de roomse Kerk tegen de protestantse propaganda en kritiek en als mijlpaal in de wording van de wetenschappelijke geschiedschrijving: J. LAMPO, 'Boeken en drukkers', op. cit., p. 207.

21 F. DE NAVE, 'De Gulden Passer onder de Moretussen...', op. cit., p. 37.

22 J. MATERNÉ, 'Johannes Bollandus en Godefridus Henschenius, *Acta Sanctorum*' in: J. VAN DER STOCK *e.a., Stad in Vlaanderen...*, op. cit., p. 590.

23 I.H. VAN EEGHEN, 'De Acta Sanctorum en het drukken van katholieke boeken te Antwerpen en Amsterdam in de 17de eeuw', in: *De Gulden Passer*, 31, 1953, p. 49-50.

24 F. DE NAVE, 'Inleiding', in: F. DE NAVE - C. DEPAUW, *Uitgevers en boekdrukkers in het Noorden...*, op. cit., p. 7.

Abraham Ortelius, van de vermaarde reiskaart van het laat-Romeinse rijk, naar een 13de-eeuwse copie, onder de titel *Tabula Itineraria ex illustri Peutingerorum Bibliotheca*[25]. Daarnaast leverde de Officina Plantiniana onder Balthasar I Moretus nog in 1612 en 1624 heruitgaven van Ortelius' *Theatrum.... en Epitome Theatri Orbis Terrarum*[26].

Ook op het terrein van de fysica bleef men hier verder actief met als exponent het beste werk voortgebracht door de wiskundige school van de Antwerpse jezuïeten, nl. de *Opticorum libri sex* [...] van Franciscus Aguilonius (Brussel, 1566 - Antwerpen, 1617). Deze studie over de optica, het licht, de wetten van de waarneming en hun toepassing in de technologie en kunst, verschenen in 1613, bleef tot Newton in de tweede helft van de 17de eeuw toonaangevend[27].

Ook op het gebied van de botanica werd verder gepubliceerd. In 1601 verscheen hier onder de titel *Rariorum Plantarum Historia* het verzameld botanisch oeuvre van de grote Zuid-Nederlandse plantkundige Carolus Clusius (Atrecht, 1526 - Leiden, 1609)[28].

Terwijl de Antwerpse productie in het algemeen beschouwd echter beduidend inboette aan inhoudelijke kwaliteit bereikte zij anderzijds naar de vorm beschouwd in de lijn van de toenmalige evolutie van de Antwerpse industrie naar concentratie op artistieke luxeproductie[29] een hoogtepunt. Reeds ten tijde van Jan I Moretus oriënteerde de Officina Plantiniana zich op de productie van prachtboeken, waarbij de fraaie uitvoering voortaan ging primeren boven de inhoud[30]. Voorbeelden vormen in dit opzicht de bij-

25 F. DE NAVE, 'De Gulden Passer onder de Moretussen...', op. cit., p. 37.
26 Idem, p. 42.
27 Ibidem.
28 O. VAN DE VYVER, 'De Werenschappen', in: *Antwerpen in de XVIIde eeuw*, Antwerpen 1989, p. 266.
29 Zie over deze evolutie en haar impact op de Officina Plantiniana: J. MATERNÉ, 'Restructuring the Plantinian Office. The Moretuses and the Antwerp Economy in a Time of Transition', in: A. AERTS, B HENAU, P. JANSSENS EN R. VAN UYTVEN, *Studia Historia Oeconomica*, Leuven 1993, p. 287-305.
30 M. SABBE, 'La typographie anversoise...', op. cit., p. 51.

zonder fraaie edities die Jan I Moretus in 1601 en 1609 bezorgde van het *Officium Beatae Mariae* [...]. Daarnaast is het door hem uitgegeven *Graduale Romanum* [...] (1599) ongetwijfeld het meest somptueuze werk ooit gerealiseerd in de Officina[31]. Met de publicatie in 1608 van het *Electorum libri II...*, een studie over het Romeinse leven bezorgd door Filips Rubens (Siegen, 1574 - Antwerpen, 1611), de oudere broer van Pieter Paul (Siegen, 1577 - Antwerpen, 1640), geïllustreerd met kopergravures door Cornelis I Galle (Antwerpen, 1576-1656) naar ontwerptekeningen van Pieter Paul Rubens, werd in de Officina trouwens definitief het accent verlegd naar vormperfectie en fraaie illustratie. Deze tendens, waarbij lettertype, illustratie en lay-out voortaan primeerden boven de inhoud, zegevierde onder Balthasar I Moretus. In samenwerking met zijn schoolvriend P.P. Rubens, die vanaf 1613 tot 1637 de ontwerpen voor zijn titelpagina's (frontispices) en boekillustraties leverde[32], creëerde deze kleinzoon van Plantijn het barokboek, dat het renaissancistisch karakter van de boekkunst ten tijde van zijn grootvader en vader voorgoed verdrong[33]. Als schitterend geïllustreerd, fraai gedrukt, monumentaal van vorm en luxueus uitgevoerd kreeg het barokboek door zijn toedoen vanuit Antwerpen verder in gans Europa navolging.

Deze late schittering van de Antwerpse boekdrukkunst overleefde echter niet het midden van de 17de eeuw. Vanaf 1630 beschikte de Contrareformatie niet langer over belangrijke auteurs. Zij bloedde dan ook geestelijk dood[34]. Rubens overleed in 1640. Balthasar I Moretus stierf het volgende jaar. Na de Vrede van Munster (30 januari 1648), die een einde stelde aan de Tachtigjarige Oorlog en de Republiek der Verenigde Provinciën erkende, beleefde Antwerpen op economisch vlak zeer moeilijke tijden. Niet zozeer de definitieve Scheldesluiting, maar vooral de economische opkomst van het Noorden resulteerden in de Zuidelijke

31 F. DE NAVE, 'De Gulden Passer onder de Moretussen...', op. cit., p. 37; M. SABBE, 'La typographie anversoise...', op. cit., p. 53.

32 F. DE NAVE, 'De Gulden Passer onder de Moretussen...', op. cit., p. 39.

33 Idem, p. 39-40.

34 Mededeling van J. Materné n.a.v. zijn uiteenzetting over zijn doctoraat *Katholieke kerkdrukken en kapitalisme. De 'Officina Plantiniana*, gehouden in de Koninklijke Bibliotheek Albert I op 19 mei 1992.

Nederlanden in een economische inzinking en een ernstige achteruitgang van de koopkracht van de bevolking. De industriële expansie van de Republiek vormde immers naast het mercantilisme van de buurlanden een zware handicap. Daarnaast bewerkten de krijgsverrichtingen, waarvan de Zuidelijke Nederlanden in de jaren 1667-1713 aanhoudend het toneel werden[35], hier de totale ontwrichting van het economisch leven[36]. Tot in de 18de eeuw ging het voor Antwerpen daardoor steeds verder bergaf. Parallel hiermee volgde ook een diepgaande culturele verschraling. Een algemeen verval trad in en onvermijdelijk deelde daarin ook de boekdrukkunst. Artistiek kon de vroegere kwaliteit daardoor niet langer worden aangehouden.[37] Anderzijds ging ze ook inhoudelijk stelselmatig achteruit. Opiniërende contrareformatorische publicaties behoorden daarmee definitief tot het verleden. Werken als de *Acta Sanctorum* en het oeuvre van de Antwerpse priester, botanicus en mycoloog Frans van Sterbeeck (1630-1693), die met zijn *Theatrum fungorum oft tooneel der campernoelien* (J. Jacobs, 1675) en zijn verhandeling over oranje- en laurierbomen, *Citricultura oft regeringhe der uythemsche boomen te weten oraniën, citroenen, limoenen, granaten, laurieren en andere* (J. Jacobs, 1682), ook de eerste botanische werken uit onze gewesten verlucht met kopergravures bezorgde[38], werden totale uitzonderingen. Van aanvankelijk nog deels wetenschappelijk georiënteerd viel de productie daardoor onvermijdelijk terug op nagenoeg exclusief klassiekers, liturgische en godsdientige werken voor de regionale markt en vooral voor export naar de buurlanden, Italië en bij uitstek Spanje[39]. Wie buiten deze werken, die de missionarissen toen tot in

35 A.K.L. THIJS, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk...*, op. cit., p. 57.

36 F. DE NAVE, 'De Gulden Passer onder de Moretussen...', op. cit., p. 44; L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen*, op. cit., p. 247; A.K.L. THIJS, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk...* op. cit., p. 57.

37 F. DE NAVE, 'De Gulden Passer onder de Moretussen...', op. cit., p. 49.

38 O. VAN DE VYVER, 'De wetenschappen', op. cit., p. 267.

39 F. DE NAVE, 'De Gulden Passer onder de Moretussen...', op. cit., p. 46 (m.b.t. de Officina Plantiniana). Onder Balthasar II Moretus (Antwerpen, 1615-1674) verschenen hier de laatste publicaties op de terreinen van humanisme en wetenschappen (Idem, p. 46-47).

China toe hebben verspreid[40], en verder ook nog schoolboeken[41], devotieboeken en goedkope ontspanningsliteratuur, waarvan de productie als onaangetast door de verminderde koopkracht van de bevolking nu meer en meer de bovenhand kreeg[42], in andersoortige literatuur geïnteresseerd was, was aangewezen op import vanuit het buitenland[43]. In de laatste decennia van de 17de eeuw geraakte typografisch Antwerpen dan ook geheel op de terugweg om te verworden tot een regionaal centrum dat geleidelijk aan door Brussel overschaduwd werd. Alleen dank zij de productie van brevieren en missalen voor de Spaanse markt door de Moretussen en van Spaanse drukken door de Verdussens behield Antwerpen nog een plaats in het internationale boekbedrijf[44].

Na het midden van de 18de eeuw volgde echter ook in dit opzicht het keerpunt. Met het intrekken door de Spaanse koning Karel III van het Spanje-monopolie van de Moretussen op 3 juni 1764[45] verloor Antwerpen definitief zijn betekenis als typografisch centrum. Zijn schitterende rol van internationaal cultuurdrager als wereldcentrum van het boek behoorde toen echter al sinds lang tot een ver verleden.

B. De exponenten van een drukkersgeslacht: de opeenvolgende Moretussen als drukkers - uitgevers (1589 - tweede helft 18de eeuw)

Zoals vermeld behield het Antwerps typografisch bedrijf nog deels een internationaal karakter tot het midden van de 18de eeuw dank zij de activiteit van de Moretussen. Daarom is het hier

40 Idem, p. 48.
41 M. SABBE, ‘La typographie anversoise...’, op. cit., p. 69-72 (de productie van Jan en Jacob van Meurs).
42 J. LAMPO, ‘Boeken en drukkers...’ op. cit., p. 205.
43 A.K.L. THIJS, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk...*, op. cit., p. 103.
44 F. DE NAVE, ‘De Gulden Passer onder de Moretussen...’, op. cit., p. 52; M. SABBE, ‘La typographie anversoise...’, op. cit., p. 84.
45 F. DE NAVE, ‘De Gulden Passer onder de Moretussen...’, op. cit., p. 52.

aansluitend de plaats om de bedrijvigheid van de opeenvolgende bedrijfsleiders van de Officina nader in de kijker te stellen[46].

Jan I Moretus
(Antwerpen, 22 mei 1543 - Antwerpen, 22 september 1610).

Als zoon van Jacob Moerentorf, een zijdewerker uit Rijsel († 1558), en Adriana Gras (1514-1592), een dochter van een ingeweken zijdehandelaar uit Milaan die het Antwerps poorterschap verworven had in 1544, was Jan I Moretus in 1557 op veertienjarige leeftijd bij Christoffel Plantijn in dienst getreden als hulpje in de boekwinkel. Als veelbelovend jong element trok hij tijdens het stilvallen van de Officina Plantiniana in 1562 naar Venetië, waar hij wellicht werkte bij Plantijns latere vennoot Jacob de Schotti. Na zijn terugkeer te Antwerpen in 1565 werd hij verantwoordelijke voor verkoop en boekhouding bij Plantijn. Als waardevolle kracht zag de aartsdrukker in hem een perfect schoonzoon. Dit zette hem dan ook aan om hem in 1570 zijn tweede dochter Martina (Antwerpen, 1550 - Antwerpen, 1616) ten huwelijk te schenken. Jan I Moretus werd aansluitend zijn meest geliefde schoonzoon en rechterhand.

Jan I Moretus, die evenals zijn schoonvader geen hoger onderwijs genoten had, maar zich door zelfstudie had vervolmaakt, werd volledig in de zaak opgenomen. Van bijzonder belang was daarbij zijn merkwaardige veeltaligheid. Het feit dat hij buiten zijn Nederlandse moedertaal om ook Frans, Italiaans, Spaans, Duits, Grieks en Latijn beheerste, was hem immers niet alleen

46 Volgende tekst betreft een aangevulde en bewerkte heruitgave van mijn bijdrage 'De Gulden Passer onder de Moretussen', die in 1989 verscheen in: F. DE NAVE - L. VOET, *Museum Plantin-Moretus.* Antwerpen, Brussel 1989 (*Musea Nostra 15*), p. 30-53. Deze tekst werd gebaseerd op L. VOET, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp in two volumes, Volume I. Christophe Plantin and the Moretuses: their Lives and their World*, Amsterdam - London - New York 1969, p. 151-154 en 191-256. Voor deze bijdrage werd ook een beroep gedaan op de studies van M. SABBE, t.w. *Plantin, de Moretussen en hun werk* (Bruxelles 1926), *De meesters van den Gulden Passer. Christoffel Plantin, Aartsdrukker van Philips II en zijn opvolgers de Moretussen* (Amsterdam 1937) en *L'oeuvre de Christophe Plantin et de ses successeurs* (Bruxelles [1937])

zeer dienstig tijdens zijn vele zakenreizen naar het buitenland, waar hij geregeld de internationale boekenmarkt te Frankfurt bezocht, maar maakte hem bovendien ook tot een zeer geschikt gesprekspartner in het Plantijnse Huis, dat zich met Plantijn als spilfiguur ontwikkelde tot het belangrijkste humanistisch centrum van de Nederlanden. In dit intellectuele milieu ontplooide Jan I Moretus zich eveneens tot een zeer verdienstelijk vertaler in het Nederlands. Hij bezorgde in dit opzicht een zeer gedegen vertaling uit het Latijn van Lipsius' bekende filosofische traktaat *De Constantia libri duo* (Chr. Plantijn, 1584), die nog in 1584 bij Plantijn van de persen kwam onder de titel *Twee boecken van de Stantvasticheyt. Eerst int Latijn gheschreven door J. Lipsius; Ende nu overgheset inde Nederlantsche taele door J. Mourentorf.*

Voor alles bleef Jan I Moretus echter een hardwerkend zakenman. Dit had voor gevolg dat hij in 1582, toen Plantijn tijdelijk naar Leiden emigreerde, samen met zijn geleerde schoonbroer, de befaamde oriëntalist Franciscus I Raphelengius (Lannoy bij Rijsel, 1539 - Leiden, 1597), die in 1565 Plantijns oudste dochter Margaretha (Parijs, 1547 - Leiden, 1594) had gehuwd, de praktische leiding van de Officina Plantiniana in handen kreeg. Raphelengius zorgde daarbij voor de directe leiding van de drukkerij, terwijl hijzelf instond voor de verkoop van haar productie. Na Plantijns terugkeer in 1585 bleef Jan I Moretus verder nauw betrokken bij de leiding van de zaak. Deze omstandigheid heeft Plantijn aansluitend geïnspireerd tot een voor Jan I Moretus zeer gunstige testamentaire beschikking. Toen de aartsdrukker op 1 juli 1589 overleed kwamen dan ook de drukkerij met de woning aan de Vrijdagmarkt, evenals de volledige stock aan gedrukte werken hier voorhanden evenals in de magazijnen aan de Kammenstraat en te Frankfurt toe aan Jan I Moretus, die daardoor mede op grond van nog andere tegemoetkomingen voor meer dan de helft participeerde in Plantijns nalatenschap[47]. Deze bevoorrechting heeft het Jan I Moretus aanvankelijk niet gemakkelijk gemaakt. Moeilijkheden met zijn mede-erven konden inderdaad niet uitblijven. Ze kregen echter al vlug hun beslag op 16 maart

47 Cfr. L. VOET, *The Golden Compasses...*, II, op. cit., p. 162-168.

1590. Jan I Moretus heeft toen met de hem kenmerkende persoonlijke grootmoedigheid een compromis gesloten waarbij hem en zijn echtgenote de Gulden Passer definitief werd toegewezen mits zeer belangrijke financiële compensaties aan zijn verwanten. Deze persoonlijke generositeit, die voor gevolg had dat Jan I Moretus toen tegen hoge interesten aanzienlijke kapitalen te ontlenen had, wat hem vele jaren lang zeer weinig financiële armslag heeft gelaten, bewerkte samen met de moeilijke tijdsomstandigheden dat hij het vooral aanvankelijk beslist niet gemakkelijk heeft gehad. Toch slaagde hij erin op grond van doorzicht en taaie werkkracht de Officina Plantiniana, die in januari 1589 met nauwelijks vier van de zestien persen in bedrijf in de jaren 1567-1576 en hooguit 16 personeelsleden van de minstens 56 in dienst in 1574-1576 nog slechts een schim was van wat zij ooit geweest was, met vaste hand te laveren doorheen de zwaarste crisis waarmee zij in de loop van haar meer dan driehonderdjarig bestaan heeft moeten afrekenen.

Aanvankelijk in theoretisch co-vennootschap met zijn schoonmoeder Jeanne Rivière en na haar dood in 1596 werkend in volledige zelfstandigheid, wist Jan I Moretus vooreerst de relaties, die Plantijn met tal van invloedrijke prominenten had gelegd, in stand te houden. Hij dankte er niet alleen zijn benoeming aan van officieel drukker van de Stad Antwerpen in opvolging van zijn schoonvader, waardoor hij een functie monopoliseerde die aan zijn opvolgers gereserveerd zou blijven tot in 1705. Hij bekwam op deze wijze ook de continuering op zijn naam van Plantijns privilegies voor het drukken van liturgische werken in de Nederlanden. Bovendien werd Jan I Moretus ook de officieuze drukker van de jezuïetenorde in de Nederlanden, die onmiddellijk na 17 augustus 1585 het geestesleven te Antwerpen en de Spaanse Nederlanden ging beheersen. De productie van de vele werken van de vooraanstaande denkers en geleerden, die de jezuïetenorde toen heeft voortgebracht, droeg er zeker toe bij dat de Gulden Passer weerom een bloeiend bedrijf werd. Met 7 drukpersen in werking in de jaren 1603-1610 en gemiddeld 27 werknemers kon de Officina als grootste drukkerij-uitgeverij van de Spaanse Nederlanden terug rang nemen onder de allergrootste typografische onderne-

mingen van die tijd.

Deze heropstanding dankte de Gulden Passer niet in het minst aan de contacten met Spanje. Sinds hun stilvallen na 1585 kon Jan I Moretus deze weer herstellen op grond van het verzoek van 25 november 1606 van de hiëronymieten van het San Lorenzo-klooster in het Escuriaal, die sinds 1573 vanwege Filips II het verkoopsmonopolie voor de liturgische werken bestemd voor de Spaanse markt en de kolonies overzee verkregen hadden.

Naast dit heropstarten van de productie van het 'Nuevo Rezado' wist Jan I Moretus ook zeer handig in te spelen op het nieuwe geestelijke klimaat dat in de Zuidelijke Nederlanden met de capitulatie van Antwerpen was ingetreden. Het feit dat hij aanvankelijk in de lijn van zijn schoonvader lid was geweest van de geheime spiritualistische sekte het Huis der Liefde, die buiten het patroon van de bestaande kerken om verdraagzaamheid en diep geloof in Christus voorhield, belette hem daarbij niet zijn productie in de context van de sinds 1585 zeer expansieve markt in de Spaanse Nederlanden voor het religieuze boek voornamelijk te oriënteren op katholieke strijdschriften, godsdienstige en liturgische werken, die in de geest van het Concilie van Trente toen in zeer ruime mate werden voortgebracht door geestelijke auteurs, die vaak geen onbeduidende humanisten waren.

Jan I Moretus is daardoor de geschiedenis van de typografie in de Nederlanden ingegaan als de grootste drukker van de Contrareformatie. Deze hoedanigheid heeft hem echter hoe dan ook niet verhinderd ook humanistische en wetenschappelijk werken te publiceren. Hoewel beperkt qua aantal in het raam van zijn gehele productie, die in het algemeen beschouwd beduidend kleiner was dan die van Plantijn, hebben deze categorieën van werken nog een ruim aantal belangrijke publicaties omvat. Vaste waarden in zijn humanistisch fonds vormden daarbij, zoals voormeld, de talrijke filologische en andere studies van zijn huisvriend Justus Lipsius, van wie bijna 70 edities van werken in de Officina van de persen kwamen in de jaren 1590-1610. Jan I Moretus was daardoor de

drukker bij uitstek van Lipsius' werken[48]. Tot zijn humanistische publicaties behoorden ook de reeds vermelde *Electorum libri II. In quibus antiqui Ritus, Emendationes, Censurae [...]* van Filips Rubens, evenals de archeologische reisgids van Italië van Franciscus Schottus (Antwerpen 1548 - Antwerpen, 1622) die in 1600 verscheen onder de titel *Itinerarii Italiae rerumque Romanarum libri tres [...]*.

In de lijn van Plantijn continueerde Jan I Moretus ook de publicatie van woordenboeken. In 1599 bezorgde hij met het *Etymologicum Teutonicae linguae: sive dictionarium Teutonico-Latinum...* van Cornelis Kiliaan (Duffel, 1528/1529 - Antwerpen, 1607) een grondig herwerkte en aangevulde editie van diens *Dictionarium Teutonico-Latinum* (1574, Antwerpen, Chr. Plantijn). Dit werk, dat ook thans nog een onmisbare bron vormt voor wie de Nederlandse taal of haar ontwikkeling bestudeert, zou als het gedurende enkele eeuwen belangrijkste Nederlandse woordenboek aan de basis liggen van alle latere Nederlandse woordenboeken.

Op het vlak van de wetenschappelijke editie bleef Jan I Moretus eveneens verder actief. In 1591 bezorgde hij onder de titel *Icones stirpium, seu plantarum tam exoticarum, quam indigenarum* een tweede uitgave van de plantenatlas van Matthias Lobelius (Rijsel, 1538 - Highgate bij Londen, 1616), die onder de titel *Plantarum seu stirpium icones* in 1581 zonder tekst door Christoffel Plantijn op zijn persoonlijk initiatief in omloop was gebracht met niet minder dan 2.176 illustraties in een relatief klein formaat. Daarnaast publiceerde hij in 1593 een laatste editie van de door Carolus Clusius in het Latijn vertaalde werken van Garcia ab Orto, Nicolaus Monardes en Christophorus a Costa, die respectievelijk in 1567, 1574 en 1582 waren uitgegeven door Plantijn. Tenslotte bezorgde hij in 1601 Clusius' verzameld botanisch oeuvre onder de titel *Rariorum plantarum historia.* Buiten de eerste uitgebreide wetenschappelijke mycologische monografie, t.w. de *Fungorum in*

48 D. IMHOF, 'Museum Plantin-Moretus. Aanwinsten voor de oude bibliotheek', in: *Cultureel Jaarboek Stad Antwerpen. VII. 1989. Musea, Bibliotheken en AMVC, Monumen tenzorg, Theaters, Culturele raad, Culturele centra, 6de Directie Centraal Bestuur*, Antwerpen 1990, p. 107.

Pannoniis observatorum brevis historia[49] bracht dit werk met meer dan duizend houtsneden[50] bovendien als eerste in de Nederlanden een voorstelling van de aardappelplant. Deze werken werden nog steeds aangemaakt aan de hand van de in de Officina sinds Plantijn voorhanden houtblokken. Jan I Moretus zag dan ook bewust af van dure investeringen voor de aanmaak van etsplaten die de nieuwe, veel preciezere illustratiewijze van botanische werken aan de hand van etsen vereiste. Zo bleef het ook onder zijn opvolgers, die de beschikbare houtblokken tot in 1647 bleven gebruiken[51].

Jan I Moretus was ook op het terrein van de wetenschappelijke aardrijkskunde en cartografie bedrijvig. In 1596 publiceerde hij een herdruk van Ortelius' *Thesaurus geographicus*. Zijn bekendste uitgave op dit gebied is evenwel de reeds vermelde *Tabula Itineraria ex illustri Peutingerorum Bibliotheca quae Augustae Vindel. est beneficio Marci Velseri septemviri Augustani in lucem edita* geworden. Deze publicatie verscheen in 1598 op grond van de kopie uitgevoerd door Johannes Moller te Augsburg in opdracht van Marcus Welser, een neef van de in 1547 overleden Augsburgse humanist Konrad Peutinger, van de *Tabula Peutingeriana.* Dit handschrift op perkament, dat in de 12de of vroege 13de eeuw gekopieerd was van een ouder, verdwenen exemplaar, leverde de voorstelling van de enige ons overgeleverde wegenkaart van het Romeinse rijk vanaf Groot-Brittannië tot Ceylon en dagtekenend wellicht uit de eerste helft van de 5de eeuw. Peutinger had dit handschrift in 1508 geërfd van Konrad Celtes, verbonden aan de Weense universiteit. Toen alle delen van de kaart in zijn bibliotheek in 1598 waren teruggevonden zond Marcus Welser de voormelde kopie aan Ortelius die de kaart vervolgens liet drukken bij Jan I Moretus.

49 Cfr. over deze botanische publicaties van Chr. Plantin en Jan I Moretus: F. DE NAVE, 'Van hulpwetenschap tot zelfstandige discipline: de botanica in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 16de eeuw' in: F. DE NAVE - D. IMHOF (red.), *De botanica in de Zuidelijke Nederlanden (einde 15de eeuw - ca. 1650). Tentoonstelling Museum Plantin-Moretus,* Antwerpen 1993, p. 16-17 *(Publicaties van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet nr. 27).*

50 Cfr. J. LEMLI, 'De Officinae Plantinianae te Antwerpen en te Leiden en hun botanische edities van 1589 tot 1647', in: F. DE NAVE - D. IMHOF (red.), *De Botanica in de Zuidelijke Nederlanden...*, op. cit., p. 58.

51 Cfr. J. LEMLI, op. cit., p. 57.

Deze publicatie verscheen na Ortelius' overlijden op 28 juni 1598 in december van dat jaar.

Jan I Moretus was ook geïnteresseerd in de uitgave van geschiedkundige werken. Zoals vermeld, bezorgde hij in 1607 de uiteenzetting van het plan en de methode van de *Acta Sanctorum* met de *Fasti sanctorum quorum vitae in Belgicis bibliothecis manuscriptae...* van Heribertus Rosweyde. Daarnaast bezorgde hij in 1610 de werken *Antverpia* en *Origines Antverpiensium* van de rector van het Antwerpse jezuïetencollege Carolus Scribanius (Brussel, 1561 - Antwerpen 1629). Zijn belangrijkste publicatie op dit gebied bleef evenwel de vanaf 1589 tot 1612 verschenen monumentale editie in 12 delen van de *Annales ecclesiastici...* van kardinaal Caesar Baronius (Sora bij Napels, 1538 - Rome, 1607). Deze geschiedenis van de roomse Kerk, gericht tegen de eerste in haar soort die van protestantse zijde te Bazel was bezorgd in de jaren 1559-1574, was nog begonnen onder Plantijn in 1588, onder wiens naam het eerste deel direct naar de eerste Vaticaanse editie verscheen in 1589. De resterende elf delen werden gepubliceerd door Jan I Moretus, die bij deze enorme typografische onderneming in de jaren 1605-1607 heel wat moeilijkheden kreeg met de auteur. Baronius eiste immers de opname van het door de Spaanse koning Filips III in het elfde deel veroordeelde hoofdstuk ‘De monarchia Siciliae’. In het conflict omtrent de gewraakte tekst, die terecht de rechten van de Spaanse kroon op het Koninkrijk der Beide Siciliën nietig verklaarde ten voordele van de Heilige Stoel, bracht uiteindelijk het overlijden van kardinaal Baronius in 1607 de oplossing. Jan I Moretus, die uiteraard in het conflict steeds de Spaanse partij, waarvan hij economisch afhankelijk was, gekozen had, publiceerde reeds in 1608 het elfde deel zonder de kwestieuze tekst.

Deze humanistische en wetenschappelijke publicaties vormden evenwel een minderheid in de totale productie van Jan I Moretus. Die omvatte inderdaad voornamelijk devote en liturgische werken naast katolieke strijdliteratuur en bijbeledities met vooraan de bijbel in het Nederlands, verschenen in 1599 ter vervanging van de eerste Nederlandse officiële katholieke bijbel van 1548. Deze nieuwe, geïllustreerde katholieke bewerking, werd zoals

vermeld door Jan I Moretus in 1599 bezorgd onder de titel *Biblia Sacra dat is de geheele Heylighe Schrifture bedeylt int Oudt ende Nieu Testament: Van nieus met groote neersticheyt oversien, ende naer den lesten Roomschen text verbetert, door sommighe Doctoren in der Heyligher Godtheyt inde vermaerde universiteyt van Loven.*

Verloor de productie van de Gulden Passer daarmee op inhoudelijk vlak heel wat van haar vroegere kwaliteit, naar de vorm leverde ze een zo mogelijk nog grotere perfectie dan ten tijde van Plantijn. De edities van het *Officium Beatae Mariae...*, die onder Jan I Moretus verschenen in 1601 en 1609, behoren tot de mooiste werken die ooit gerealiseerd werden op de Plantijnse persen. Anderzijds vormt het op perkament gedrukte *Graduale Romanum: de Tempore et Sanctis. Iuxta ritum Missalis, ex Decreto sacrosancti Concilii Tridentini restituti: et Pii V. Pont. Max. iussu editi: Cum Calendario Gregoriano, & officiis aliquot SS., ex praecepto Sixti V. et S.D.N. Clementis VIII.* uit 1599, de monumentaalste publicatie gerealiseerd door de Moretussen. Samen met de folianten verzorgd door Plantijn leveren deze werken de meest indrukwekkende getuigenissen voor het haast onbeperkt typografisch kunnen van de Officina.

Ware pronkstukken van typografisch vakmanschap vormen daarnaast ook de verslagen van de Blijde Intredes te Antwerpen van aartshertog Ernest van Oostenrijk, gouverneur-generaal van Filips II, op 14 juni 1594 en van de aartshertogen Albrecht en Isabella op 8 december 1599. Deze werken, respectievelijk getiteld *Descriptio publicae gratulationis, spectaculorum et ludorum, in adventu sereniss. principis Ernesti archiducis Austriae...* (1595) en *Historica narratio profectionis et inaugurationis serenissimorum Belgii principum Alberti et Isabellae, Austriae archiducum, et eorum optatissimi in Belgium adventus...* (1602), konden als samengesteld door de Antwerpse stadssecretaris- humanist Joannes Bochius (Brussel 1555-Antwerpen, 1609) en geïllustreerd met etsen van Pieter van der Borcht (Mechelen, ca. 1540-Parijs, 1608) dankzij subsidies van de Stad Antwerpen worden uitgegeven.

Voor de verluchting van zijn prachtboeken kon Jan I Moretus aanvankelijk een beroep doen op kunstenaars die tevoren nog in opdracht van Plantijn hadden gewerkt. Tot deze equipe behoor-

den de reeds vermelde Pieter van de Borcht evenals de gebroeders Wierix. Het grootste deel van de koperplaten werd echter geleverd door het grafische atelier van Filips Galle (Haarlem, 1537 - Antwerpen, 1612). Buiten zijn beide zonen Theodoor (Antwerpen, 1571 - Antwerpen, 1633) en Cornelius I, waren hier ook zijn schoonzonen Adriaan Collaert (Antwerpen, 1560 - Antwerpen, 1618) en Charles de Mallery (Antwerpen, ca. 1598 - ?) bedrijvig. Theodoor Galle, die meestal naar eigen ontwerpen werkte, was trouwens door zijn huwelijk met Catharina Moretus in 1598 Jan I Moretus' eigen schoonzoon geworden. Tekeningen werden daarnaast ook geleverd door Antwerpse kunstenaars als Cornelis Floris III (Antwerpen, 1551 - Antwerpen, 1615), Adam van Noort (Antwerpen, 1562 - Antwerpen, 1641), Joos I de Momper (Antwerpen, 1564 - Antwerpen, 1634/35) en Pieter I de Jode (Antwerpen, 1570 - Antwerpen, 1634). De door hen geïllustreerde werken leveren het onweerlegbare bewijs dat in de Gulden Passer voortaan rijke boekillustratie vooropstond. Deze trend, die met het verschijnen in 1608 van F. Rubens' *Electorum libri II* als het eerste boek geïllustreerd naar ontwerptekeningen van Pieter Paul Rubens geconsolideerd werd, zou een hoogtepunt bereiken onder zijn zonen Balthasar I en Jan II Moretus. Terwijl Plantijn steeds de inhoud van een werk had vooropgesteld, primeerde hiermee voortaan in de publicatie de vormperfectie. Op dit terrein heeft Jan I Moretus overigens al zijn tijdgenoten drukkers-uitgevers zowel binnen als buiten de grenzen van de Nederlanden geheel in de schaduw gesteld.

Balthasar I (Antwerpen, 23 juli 1574 - Antwerpen, 8 juli 1641) en Jan II Moretus (Antwerpen, 27 juli 1576 - Antwerpen, 11 maart 1618)

Na het overlijden van Jan I Moretus op 67-jarige leeftijd te Antwerpen op 22 september 1610 kwam de Officina niet toe aan zijn oudste zoon, de priester Melchior (Antwerpen, 1573-1634). Zijn opvolgers werden zijn later geboren kinderen Balthasar I en Jan II op grond van de testamentaire beschikking door hem sa-

Afb.. 1 Peter Paul Rubens (Siegen 1577 - Antwerpen 1640), Portret van Jan I Moretus (olieverfschilderij op paneel, uitgevoerd tussen 1612 en 1616; Museum Plantin-Moretus, V.IV.51).

mengesteld op 3 maart 1610 in overleg met zijn echtgenote Martina Plantijn. Deze verlichte wilsbeschikking bepaalde dat na het overlijden van de zaakvoerder het bedrijf zou overgaan aan die afstammeling(en) die de familie voor de leiding het meest geschikt achtte. Ze zou overigens verder in de latere generaties van de familie Moretus blijvend worden gerespecteerd met als uiteindelijk zeer gelukkig resultaat dat op deze wijze het bedrijf compleet met gebouwen, uitrusting, archief en inboedel van generatie op generatie bleef overgeleverd tot in de tweede helft van de 19de eeuw toen de Officina reeds meer dan honderd jaar alle rendabiliteit verloren had.

Evenals zijn vader ten tijde van Plantijn werd Jan II Moretus de zaakvoerder van het bedrijf. Hij was geen intellectueel, maar beschikte wel over zeer goede noties van het Spaans, wat hem toeliet te corresponderen in deze taal. In Antwerpse zakenmiddens werd Jan II Moretus ten zeerste gewaardeerd. Hij dankte hieraan zijn verkiezing tot deken van het Sint-Lucasgild in 1616-1617.

Zijn broer Balthasar I Moretus was daarentegen het uitgesproken type van de teruggetrokken intellectueel. Sinds zijn geboorte verlamd aan de rechterzijde, had Balthasar I in de studie compensatie gezocht voor zijn fysieke gebrekkigheid. Hij ontwikkelde zich daarbij tot een zeer goed student, die zich na de Antwerpse kapittelschool in de jaren 1592-1594 als ‘contubernalis’ of huisgenoot van Justus Lipsius te Leuven mocht vervolmaken in het Grieks en het Latijn. Op deze wijze ontplooide Balthasar I zich tot een niet onverdienstelijk humanist, die in de intellectuele kringen van zijn tijd hoog aangeschreven stond en contacten onderhield met zowel de leden van de eigen Antwerpse en Zuid-Nederlandse intellegentsia als deze uit het buitenland, die in de Gulden Passer nog steeds een gastvrij huis vonden. De vriendenkring van Balthasar I Moretus telde dan ook vooraanstaande figuren uit het internationale humanisme, zoals de beroemde Hollandse dichteres Anna Roemers Visscher (Amsterdam, 1583 - Alkmaar, 1651), die hem hulde bracht in 1640 in een nog in haar kalligrafisch handschrift in het Museum Plantin-Moretus bewaard sonnet. Daarnaast behoorden geleerden als Justus Lipsius, Erycius Puteanus (Venlo, 1574 - Leuven, 1646), Gaspar Gevartius (Ant-

Afb. 2 Erasmus II Quellin (Antwerpen, 1607 - Antwerpen, 1678), Portret van Balthasar I Moretus (grisaille op paneel; Museum Plantin-Moretus, V.IV.38).

Afb. 3 Jacob van Reesbroeck (Antwerpen, 1620 - Hoogstraten, 1704), Portret van Balthasar II Morerus (olieverfschilderij op paneel, 1659; Museum Plantin-Moretus, V.IV.43).

Afb. 4 Jacob van Reesbroeck, Portret van Balthasar III Moretus op veertienjarige leeftijd (olieverfschilderij op doek, 1660; Museum Plantin-Moretus V.IV.46).

werpen, 1593 - Antwerpen, 1666), Nicolaas Rockox (Antwerpen, 1560 - Antwerpen, 1640), Joannes Woverius (Antwerpen, 1576 - Antwerpen, 1635), Jacob Edelheer (Leuven, 1597 - Antwerpen, 1657), Ludovicus Nonnius (Antwerpen, 1553 - ? Antwerpen, 1640), Aubertus Miraeus (Brussel, 1573 - ?, 1640) en kanunnik Joannes Hemelarius (Hemelaers) (Den Haag, ca. 1580 - Antwerpen, 1655) tot zijn Antwerpse en Zuid-Nederlandse humanistische relaties.

Deze meest geleerde van alle Moretussen werd reeds op jeugdige leeftijd opgenomen in de zaak. Evenals zijn broer Jan II wellicht vanaf 1592, hielp inderdaad ook Balthasar I Moretus vader reeds in het bedrijf vanaf 1594. Na diens overlijden in 1610 nam hij de intellectuele en artistieke leiding van de Gulden Passer op zich. Hij zou hiervoor ook verder blijven instaan tijdens het vennootschap, dat hij na het overlijden van zijn broer Jan II op 11 maart 1618 afsloot met diens weduwe Maria de Sweert (Antwerpen, 1588 - Antwerpen, 1615) en haar schoonbroer, de drukker Jan van Meurs (Meursius, Antwerpen, 1583 - Antwerpen, 1652), en tot in maart 1629 heeft standgehouden.

Voor de continuering van de Gulden Passer waren de tijdsomstandigheden Jan II en Balthasar I Moretus gunstig. Het Twaalfjarig Bestand, dat in 1609 werd ingesteld, bracht twaalf jaar lang een rustpauze in de vijandelijkheden tussen Noord en Zuid. Samen met het einde van de burgeroorlog in Frankrijk bewerkte deze toestand dat de Hollandse en Franse boekenmarkten en inzonderheid de foor te Frankfurt weer bezocht konden worden. Anderzijds kwam het 'Nuevo Rezado', de productie van missalen, brieven en getijdenboeken, speciaal bestemd voor de Spaanse markt, die reeds hersteld was onder Jan I Moretus, vanaf 1615 geheel en al op gang. Het drukken van liturgische en godsdienstige werken voor vooral de gebieden onder Spaans gezag ging hiermee nu volop primeren in de productie van de Officina[52]. Terwijl bijbels en

52 Cfr. over de betekenis van dit *Nuevo Rezado* in de productie en afzet van de Officina Plantiniana vanaf de vroege jaren zeventig van de 16de eeuw tot in 1764 met details over de techniciteit van de Spanjehandel van de Moretussen: J. MATERNÉ, 'Ex Officina Plantiniana. Antwerpse katholieke kerkdrukken op de Iberisch-Amerikaanse boekenmarkt', in: E. STOLS-R. BLEYS, *Vlaanderen en Latijns-Amerika. 500 jaar confrontatie en métissage*, Antwerpen 1993, p. 139-153.

Afb. 5 Onbekend meester, Portret van Anna Maria de Neuf, echtgenote van Balthasar III Moretus (olieverfschilderij op doek; Museum Plantin-Moretus V.IV.123).

Afb. 6 Onbekend meester, Portret van Balthasar IV Moretus (olieverfschilderij op doek; Museum Plantin-Moretus, V.IV.128).

Afb. 7 Jan van Helmont (Antwerpen, 1650 - Antwerpen na 1714), Portret van Joannes Jacobus Moretus (olieverfschilderij op doek, 1717, Museum Plantin-Moretus, V.IV.20)

andere godsdienstige werken in de jaren negentig van de 16de eeuw nauwelijks meer dan een kwart hadden uitgemaakt van de globale boekenproductie, steeg dit aandeel nu tot ongeveer driekwart in de jaren veertig van de 17de eeuw[53]. Hoewel de verkoopcijfers ervan toen nog lang niet de alles over heersende allures kregen die ze onder Balthasars opvolgers zouden aannemen, werd toen reeds de tendens aangekondigd die de productie van de Gulden Passer in de tweede helft van de 17de eeuw zou kenmerken. Met werken als het *Missale Romanum, ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum, Pii. V. Pont. Max. iussu editum, et Clementis VIII. auctoritate recognitum*, waarvan edities verschenen in 1613, 1616 en 1618, het *Crux triumphans et gloriosa... descripta libris sex, Ad sacrae et profanae historiae lucem, et Christianae pietatis augmentum, utilissimus* (1617) van Giacomo Bosio (Chivasso, 1544 - Rome, 1627) en onder meer de opeenvolgende bijbeluitgaven van 1624, 1625 en 1631 werden Balthasar I en Jan II Moretus na hun vader dan ook de belangrijkste drukkers van de Contrareformatie in de Nederlanden en ditmaal ook uit persoonlijke overtuiging.

Ondanks het overwegend godsdienstig karakter van haar productie bleef de Officina Plantiniana ook nu nog en zelfs internationaal een zekere faam genieten als humanistische en wetenschappelijke uitgeverij-drukkerij. Bovendien was ze ook op het terrein van de politieke actualiteit bedrijvig.

In dit laatste opzicht publiceerde Balthasar I Moretus in de lijn van zijn vader een aantal werken die in de toenmalige politieke actualiteit hun oorsprong vonden. Het relaas van het beleg en de val van Breda voor de Spaanse troepen van generaal Ambrogio Spinola in mei 1625, samengesteld door zijn kapelaan, de jezuïet Herman Hugo (Brussel, 1588 - Brussel, 1629) die als ooggetuige de gebeurtenissen had meegemaakt, werd hier onder de titel *Obsidio Bredana armis Philippi IIII. auspiciis Isabellae ductu Ambr. Spinolae perfecta...* verheerlijkt in een eerste Latijnse editie van 1626, een tweede van 1629, een Spaanse vertaling van 1627 en een Franse versie van 1631. Verder werd de ontvangst in de Zuidelijke Nederlanden in 1631 van de Franse koningin-moeder in bal-

53 Idem, op. cit., p. 146.

Afb. 8 Peter Paul Rubens, Drukkersmerk van de Officina Plantiniana (tekening met pen en lavis en waterverf van vóór 15 maart 1630, basis voor alle verdere drukkersmerken van de Moretussen; Museum Plantin-Moretus, Tekeningenverzameling, sign. TK. 391).

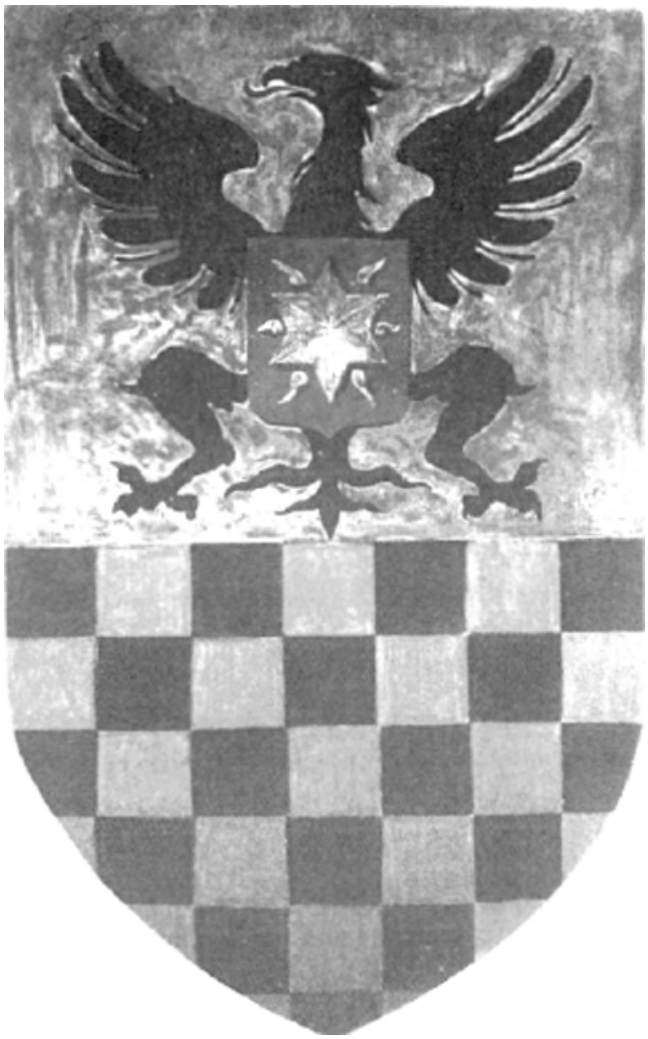

Afb. 9 Het wapenschild dat Balthasar III Moretus op 1 september 1692 werd toegekend bij zijn verheffing in de adelstand door koning Karel II van Spanje. Het is bovenaan samengesteld uit een gouden veld waarop een zwarte adelaar met rood schild met daarin een gouden ster op de borst. Deze ster ging terug op deze die Balthasar I zich gekozen had als symbool ter illustratie van zijn devies ‘Stella duce’ (met de ster als gids). (Museum Plantin-Moretus, V.IV.3.12).

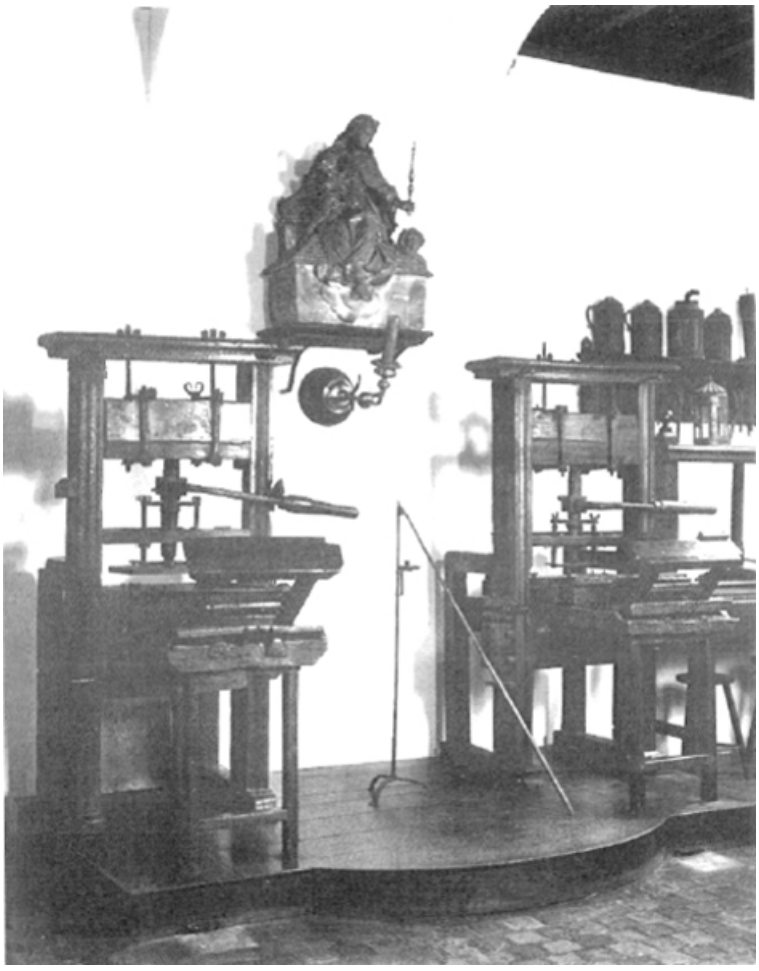

Afb. 10 Twee drukpersen uit de tijd van Jan I Moretus. Zij vormen de oudste nog op wereldvlak bewaarde houten drukpersen (Museum Plantin-Moretus, V.V. 31, 1-2).

lingschap, Maria de Medici, hier aanleiding tot de publicatie in 1632 van de *Histoire curieuse de tout ce qui s'est passé à l'entrée de la Reyne Mere du roy tres-chretien, dans les villes des Pays Bas*, samengesteld door J. Puget de la Serre (Toulouse, 1600-1665). Het toenmalige bezoek van Maria de Medici aan de Officina Plantiniana bracht Balthasar I Moretus bovendien in contact met invloedrijke personen uit haar omgeving. Dit had in 1637 de uitgave voor gevolg van het apologetische werk *Diverses Pieces pour la Defense de la Royne Mere du Roy tres-chrestien Louys XIII...*, samengesteld door haar vertrouweling, de notoire polemist Mathieu de Morgues (Saint Germain Laprade, 1582 - Parijs, 1670). Via deze abt van Saint Germain kwam Balthasar I Moretus ook in relatie met meerdere leden van de familie Chifflet, herkomstig uit Besançon in Franche-Comté, wat in de Officina Plantiniana leidde tot vele publicaties van hun werken. Als actualiteitswerk publiceerde Balthasar I Moretus ook de postume lofrede ter ere van aartshertogin Isabella, gedicht door François l'Hermite, sieur du Solier, alias Tristan l'Hermite (Château du Solier, 1601 - Parijs, 1655), die een van de meest begaafde dichters van zijn tijd was. Na het verschijnen van dit werk, getiteld *La Peinture de la Sérénissime princesse Isabelle Claire Eugénie Infante d'Espagne*, in 1634, na het overlijden van de prinses, werd het bezoek aan Antwerpen van haar opvolger aartshertog Ferdinand, gouverneur-generaal van de Spaanse Nederlanden, de aanleiding tot de uitgave van een bundel teksten van de huldegedichten aangebracht op de toen opgerichte triomfbogen. Dit werk, samengesteld door Gaspar Gevartius, verscheen in 1635 onder de titel *Inscriptiones arcuum triumphalium et pegmatum Antverpiae erectorum...*

Afgezien van deze actualiteitswerken bezorgde de Officina Plantiniana onder Balthasar I Moretus ook nog wetenschappelijke publicaties, hoewel in zeer beperkt aantal.

Op het terrein van de botanische studies verscheen hier in 1616 een Latijnse heruitgave met verbeteringen van de *Stirpium Historiae pemptades sex sive libri XXX* (1583) van Rembert Dodoens (Mechelen, 1517 - Leiden, 1585). Ze werd in 1635 gevolgd door de *Historia Naturae, maxime peregrinae, libris XVI. distincta...* van de Spaanse jezuïet Joannes Eusebius Nierembergius S.J. (Ma-

Afb. 11 Titelpagina van de *Opticorum libri sex* van Franciscus Aguilonius. Deze beroemde studie op het gebied van de fysica werd door Balthasar I en Jan II Moretus bezorgd in 1613 als voorzien van een titelprent en zes vignetten gegraveerd door Theodoor Galle naar ontwerpen van P.P. Rubens (Museum Plantin-Moretus, Bibliotheek, R.52.1).

drid, 1590 - Madrid, 1658). Deze wetenschappelijke studie over fauna en flora werd geïllustreerd met al voorhanden houtsneden, maar ook met nieuwe van de hand van Christoffel Jegher, die als enige houtsnijder voor Rubens werkte[54].

Op het gebied van de aardrijkskunde volgde in 1611 onder de titel *Litterae Japonicae anni M.DC.VI. Chinenses anni M.DC.VI & M.DC.VII. Illae à R.P. Joanne Rodriguez, hae à R.P. Matthaeo Ricci, Societatis Jesu Sacerdotibus, transmissae ad admodum R.P. Claudium Aquavivam ejusdem Societatis praepositum-Generalem. Latinè redditae à Rethoribus Collegii Soc. Jesu Antverpiae*, een landbeschrijving van Japan en China op het ogenblik dat hier de eerste jezuïetenmissionarissen toekwamen. In 1612 bezorgden Balthasar I en Jan II Moretus daarnaast herdrukken van Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum* en *Epitome Theatri Orbis Terrarum*, die gerealiseerd werden aan de hand van platen die uit de nalatenschap van J.B. Vrients waren overgekocht. In 1624 publiceerde Balthasar I Moretus bovendien de kaarten met betrekking tot de geschiedenis van de Oudheid in Ortelius' *Theatrum* als gebundeld in een afzonderlijke editie onder de titel *Theatri Orbis Terrarum sive veteris geographiae tabulae* als een der allereerste historische atlassen uit de geschiedenis.

Op het terrein van de fysica kwamen hier in 1613 de reeds vermelde *Opticorum libri sex* [...] van de rector van het Antwerps jezuïetencollege, Franciscus Aguilonius, van de persen. Daarnaast heeft Balthasar I Moretus ook diverse geschriften uitgegeven van de theoloog, wis-en natuurkundige en hoogleraar filosofie te Leuven Libertus Fromundus (Froidmont; Haccourt, 1587 - Leuven, 1653). In 1627 publiceerde hij zijn *Meteorologico rum libri sex* met een theorie over de getijden, terwijl hij in 1631 diens heftige aanval op het heliocentrisch systeem van Copernicus en Galilei, getiteld *Ant-Aristarchus sive Orbis-terrae immobilis. Liber unicus...*, bezorgde.

Geschiedkundig werk werd eveneens uitgegeven door Balthasar I Moretus. Te vermelden zijn in dit opzicht de *Annales Ducum seu principum Brabantiae totiusque Belgii Tomi tres: Quorum Primo solius Brabantiae, Secundo Belgii uniti Principum res gestae, Tertio Belgi-*

54 Cfr. J. LEMLI, op. cit., p. 58.

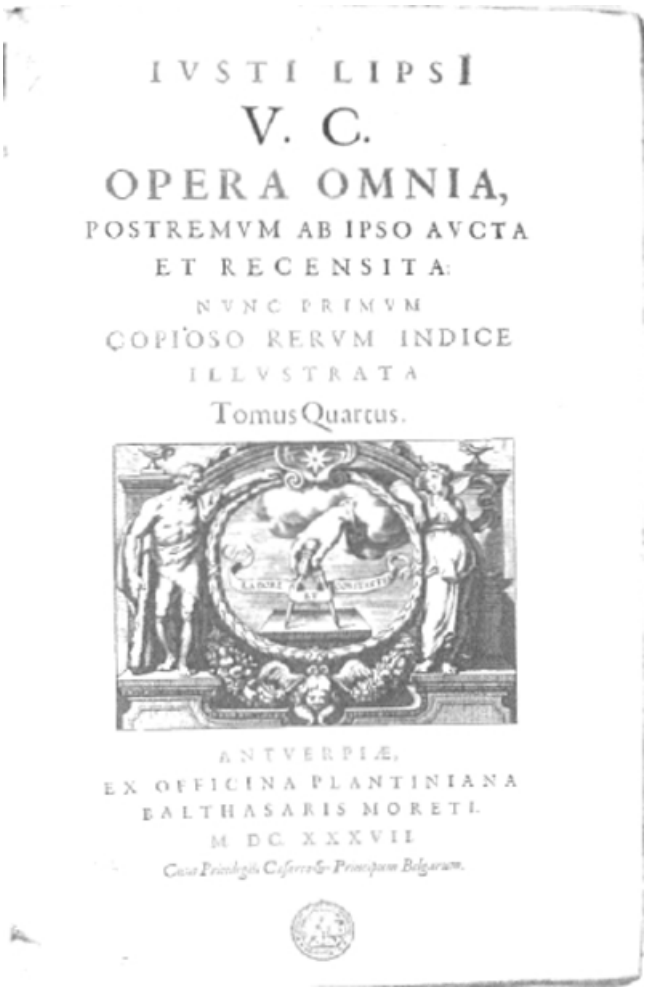
IVSTI LIPSI
V. C.
OPERA OMNIA,
POSTREMVM AB IPSO AVCTA
ET RECENSITA:
NVNC PRIMVM
COPIOSO RERVM INDICE
ILLVSTRATA
Tomus Quartus.
ANTVERPIÆ,
EX OFFICINA PLANTINIANA
BALTHASARIS MORETI.
M. DC. XXXVII
Cum Privilegio Cæsareo & Principum Belgarum.

Afb. 12 Titelpagina van het vierde deel van de Justi LipsI V.C. Opera Omnia postremum ab ipso aucta et recensita: nunc primum copioso rerum indice illustrata, uitgegeven door Balthasar I Moretus in 1637 ter ere van zijn leermeester Justus Lipsius dertig jaar na diens overlijden (Museum Plantin-Moretus, Bibliotheek, R.60.24).

SANCTISSIMO
BEATISSIMOQVE
PATRI,
AC DOMINO NOSTRO
CLEMENTI OCTAVO,
PONT. MAX.

VM iterum omnium parens Deus, BEATISSIME PATER, admirabilem quãdam suæ naturæ bonitatem atque liberalitatem in hoc pulcherrimo mundi domicilio, nobis omnibus ad utendũ ob oculos proposuerit: ve ad referendam tantis meritis gratiam inæstimabilemque eius amorem minime tardemur, omnia profecto nos nostra in huius rei contemplationẽ debemus intendere. Nihil enim nos ad Dei cultum, & eius amorem (meo quidem iudicio) magis prouocat, quam rerum huiusmodi pernumerabilis frequentia, cogitatio, & ob generis humani redemptionem innumeraq; beneficia, celebrandis diuinis laudibus, perpetua quadam gratiarum actio. Cur enim in nocturnis tenebris quæ nobis Deus impertiit ad vitæ incommoditates, mentes nostras & cogitationes in cælum possimus attendere, animo vero corpore soluto, in ipso Deo, beatorumque mentium consortium versari. Sed quibus gradibus ad illã beatam mentem ascendamus? Quæ sunt partes officiumque nostrum? Scilicet vt nos, qui a communi populo voluptate vestita fouendi & abstrahi simus, quemadmodum beatæ illi spiritus

Afb. 13 Het Graduale Romanum: de Tempore et Sanctis (Antwerpen 1599). Deze monumentale publicatie, de meest schitterende ooit voortgebracht door de Officina, bekroonde het typografisch kunnen van Jan I Moretus als belangrijkste drukker van de Contrareformatie (Museum Plantin-Moretus, Bibliotheek, R 38.8). - p. 286-289.

GRADVALE
ROMANVM:
DE TEMPORE, ET SANCTIS.
Iuxta ritum Missalis, ex Decreto sacrosancti Concilij Tridentini restituti:
et PII V. Pont. Max. iussu editi:
Cum Calendario Gregoriano, & officijs aliquot SS, ex præcepto SIXTI V.
et S. D. N. CLEMENTIS VIII.
ANTVERPIAE
EX OFFICINA PLANTINIANA
Apud Ioannem Moretum.
M. D. XCIX.
LABORE ET CONSTANTIA

& variis manu Scriptis exemplaribus conquirendis. Præterea in artifices, scriptores, pictores, sculptores factas impensas, ob adventum maxime, vtriusq; lætitiæ, & cuncta alia suum & proprium intuerem accepererit, & ab omnibus merito approbarentur. Cum ergo eadem hæc opus perfectum esset, cogitanti mihi quamplurima de dicerem, tua Sanctitas mihi statim venit in mentem. Primum enim illa Sedis Bertiniæ familia & ab Apostolicæ proximè subiecta, proximaq; parœcem agnoscit, atq; veneratur. Siverò innumeras Pontificum in eam beneficia recensere vellem, dies me potius quàm materia deficeret, & tibi BEATISSIME PATER taedium afferret cœpta afferre audiendi fatietate. Te dum celsitudo tuprematum spicem Ecclesiæ hanc præfecit. Accedit tua summa generis dignitas, & omnis ornamentorum amplitudo singularis, qua omnes ex æquo mirabiliter & animas, promouendos, fulcipis. Omnes te pro parente & vocant: dum enim res Belgii lapsas & iacentes erexisti, communi robur & arma Dei in Turcarum terrorem transtulisti. Tanta prudentia & animi magnitudine atq; splendore suspiciunt atq; amplectuntur omnes. Hominibus facile adducor vt credam T. Sanctitatem diuini honoris & pietatis amantissimam, hoc opus mihi dedicaturi, quod, vt audio, sub eius auspicijs cœpi, supplex oro & obtestor. Cæterùm Deum Opt. Max. T. Sanctitatem Ecclesiæ suæ diu incolumem seruet, suisq; benigna ac solita gratia prosequatur, quo rebus Ecclesiæ vtiliter, tua vigilantia, cura, labore quàm optimè compositis, ea tandem conscientia me meumq; gregem foueas atq; defendas. Audomaropoli, ex nostro Diui Bertini Cœnobio, anno à partu virgineo M D IC

AT BEATITVDINI TVÆ V.

Humillimus famulus.

Alex. Beuerinus.

REVERENDISSIMO
ET ILL^mo DOMINO ET PATRI,
D. MATHIAE ARCHIEPISCOPO MECHLIN.
ET
ADMODVM REVERENDO
IN CHRISTO PATRI AC DOMINO,
D. VEDASTO DE GRENET
ABBATI S. BERTINI AVDOMAROPOLI

PVS, quodm vsum Ecclesiæ & facri ministerij, quo potui splendore, & amplitudine cœpi, ad nunc

R^mo ET ILL^mo DOMINIS,
ADMODVM R^dis PATRIB.

in vestro nomine lucem aspexit, & tam clara inscriptione omnibus fere inhouit & commendatæ. Nam ad quos potius, aut magis merito, quam ad vos hoc idcirco rem & consecratem? Deus quidem, ille omnium bonorum auctor & fautor, primas sibi partes vindicat, fateor & fcio: nec sine eius cœlesti numine & auxilio, per aspera hæc temporum, venissem vnquam ad optatam vsquam metam: sed vos cum auctores agnosco, & beneficio huic inscribo, profectò etiam Deum agnosco, qui mentes animosque vestros eò impulit & direxit. Sicuti is quamare turbidum nauigat, & feliciter enauigat, cum portum attingit, gubernatori quidem laudes gratesque dicit ob artem, vigilantiam, curam: sed Deo hoc illum & omnes, qui occulte direxit, & sine quo vana omnis industria foret

- 3 & cura:
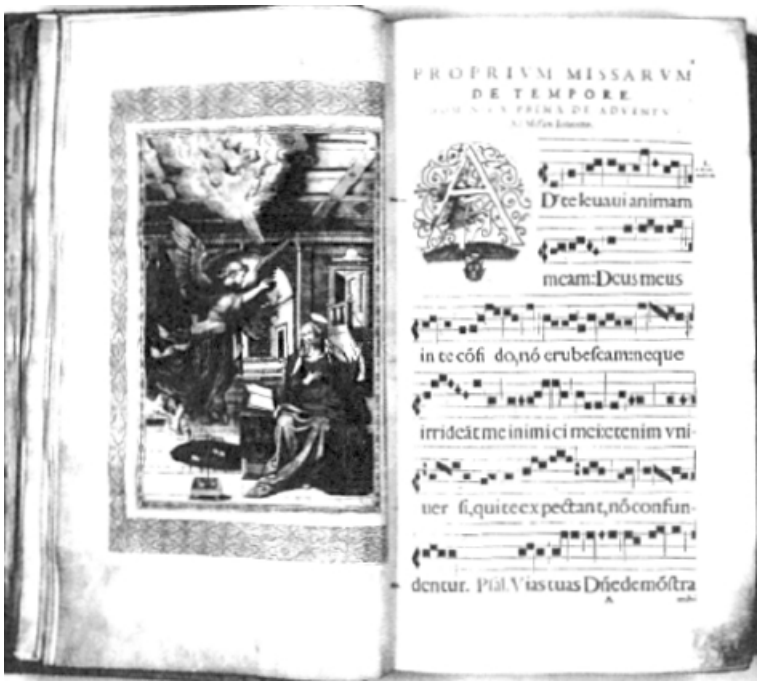
PROPRIVM MISSARVM
DE TEMPORE

D'te leuaui animam
meam: Deus meus
in te cófi do, nó erubescam: neque
irrideãt me inimi ci mei: etenim vni-
uer si, qui te expectant, nõ confun-
dentur. Psal. Vias tuas Dñe demõstra

ci Tumultus, usque ad Inducias anno M.DC.IX. pactas, enarrantur... (1623) van Franciscus Haraeus (Verhaer, 17 de eeuw).

Daarnaast zagen hier toen ook juridische verhandelingen het licht zoals de *De Justitia et Jure ceterisque Virtitibus Cardinalibus libri quatuor...* (1612, 1617, 1621, 1626 en 1632), een werk over de Gerechtigheid, het Recht en de Kardinale Deugden, zoals voorgesteld door Thomas van Aquino, dat samengesteld was door Leonardus Lessius S.J. (Brecht, 1555 - Leuven ?, 1623), professor aan de universiteiten van Leuven en Douai.

Op het gebied van de uitgave van reglementeringen en wetteksten bleef men hier eveneens bedrijvig, zoals bewezen door de ordonnantie betreffende de Orde van het Gulden Vlies, die in 1626 werd uitgegeven voor rekening van de Spaanse koning onder de titel *Constitutiones Ordinis Velleris Aurei e Gallico in Latinum conversae.*

Uiteraard werd ook de humanistische editie aangehouden. In dit verband leidde de verering van Balthasar I Moretus voor zijn vroegere leermeester Lipsius in 1615 tot de uitgave van diens laatste Seneca-editie onder de titel *L. Annaei Senecae philosphi Opera, quae exstant Omnia. A Justo Lipsio emendata et Scholiis illustrata. Editio secunda, atque ab ultima Lipsii manu.* In dit perspectief moet ook zijn uitgave in vier delen van Lipsius' verzamelde werken worden beschouwd, die in 1637 verscheen onder de titel *Justi Lipsii V.C. Opera omnia...*

Buiten deze werken publiceerde de Officina ook numismatische studies zoals onder meer de *Imperatorum Romanorum Numismata Aurea* (1615), een geleerd commentaar van Johannes Hemelarius (Hemelaers), kanunnik van de Antwerpse kathedraal, bij de Romeinse munten in de verzamelingen van Charles de Croÿ, hertog van Aarschot, en Nicolaas Rockox, burgemeester van Antwerpen.

Balthasar I Moretus publiceerde tenslotte ook nog Neolatijnse dichtbundels zoals de *Lyricorum libri IV* (1632) van de Poolse jezuïet Mathias Casimir Sarbiewski of Sarbievius (Sarbiewski, 1593 - Warschau, 1640), die de Poolse Horatius werd genoemd.

Ondanks deze productie was de grote culturele rol van de Officina Plantiniana onder Jan II en Balthasar I Moretus echter onher-

roepelijk voorbij. De niet te ontkennen zeer beduidende achteruitgang op het inhoudelijke terrein werd echter meer dan ruimschoots gecompenseerd op artistiek gebied. Voor de verluchting van zijn edities deed Balthasar I Moretus immers een beroep op niemand minder dan de leider van het toenmalige internationale kunstgebeuren, Pieter Paul Rubens. Rubens was zijn jeugdvriend met wie hij tot in 1592 de Antwerpse Latijnse kapittelschool had doorgelopen onder leiding van rector Rumoldus Verdonck. Na Rubens' terugkeer te Antwerpen in 1608, nog onder Jan I Moretus, kon Balthasar I Moretus hem blijvend interesseren voor de boekillustratie en bewegen tot het ontwerpen van titelpagina's en portretten. Tussen 1613 en 1637 realiseerde Rubens dan ook in opdracht van Balthasar I Moretus niet minder dan 24 ontwerpen voor titelpagina's. Vanaf 1637 liet Rubens om gezondheidsredenen of uit tijdsgebrek de uitvoering van dit werk over aan zijn leerling Erasmus II Quellin (Antwerpen, 1607 - Antwerpen, 1672), die hij echter nog wel vooraf daartoe het concept bezorgde.

In de titelpagina trachtte Rubens de inhoud van het werk weer te geven aan de hand van allerlei allegorieën en zinnebeelden die vaak zo ingewikkeld waren dat toelichting hierover door de uitgever in het voorwoord noodzakelijk was. Voor vormgeving en layout werden de meester aanvankelijk aanwijzingen verstrekt door Balthasar I Moretus. Vaak gebeurde dit in overleg met de schrijver of opdrachtgever van het werk. Rubens' verdienste was het dan weer deze ontwerpen te vertalen in de hem eigen vormentaal. De meester trachtte daarbij de kosten voor de ontwerptekeningen zoveel mogelijk te drukken door uitvoering van dit werk op zonen feestdagen, wanneer hij niet met zijn leerlingen bedrijvig was.

Merkwaardig genoeg werd de ontwerper zelf voor dit werk veel minder betaald dan de graveurs die de tekeningen overbrachten op koperplaat. Het graveerwerk werd veelal uitgevoerd in het atelier ‘De Witte Lely’ van Theodoor Galle, soms door hem persoonlijk, maar vooral door zijn broer Cornelis. Andere kopergraveurs in dienst van Balthasar I Moretus waren de Rubens-medewerker Lucas Vorsterman (Bommel in Gelderland, laatste kwart van de 16de eeuw - Antwerpen, 1675), Charles de Mallery en Andries Pauwels (Antwerpen, 1600 - Antwerpen, 1639), die onder meer

de 24 platen voor de nooit verschenen facsimile-uitgave van het manuscript van het *Martyrologium Sancti Hieronymi* graveerde. Daarnaast werkten ook houtsnijders in zijn opdracht, zoals Christoffel II van Sichem (Basel, 1577 - Amsterdam, 1658) en Jacobus de Weerdt (Antwerpen, 1569 - Antwerpen, na 1600). De belangrijkste onder deze kunstenaars was evenwel Christoffel Jegher of Jegherendorff (Duitsland, ca. 1578/1590 - Antwerpen, 1652), die als enige houtsnijder in dienst van Rubens ook voor de Officina Plantiniana heeft gewerkt in de jaren 1625-1643.

Deze samenwerking van Pieter Paul Rubens en Balthasar I Moretus, die persoonlijk reeds in het begin van zijn carrière de idee had voorop gesteld dat in het boek typografie en titelpagina op elkaar dienden afgestemd, bewerkte dat het renaissanceboek thans voorgoed plaats maakte voor het rijke en overvloedig geïllustreerde barokboek, dat tot ver in de 17de eeuw overal werd aangehouden.

Terwijl op het vlak van de artistieke kwaliteit de productie van Balthasar I Moretus hiermee een nooit verder geëvenaard hoogtepunt bereikte, bleef ze hoe dan ook beduidend verliezen aan inhoudelijke hoedanigheid. Door haar werking voornamelijk af te stemmen op werken die in het raam van de Contrareformatie tot in de Spaanse kolonies toe een ruime afzet vonden, kon de productie echter flink worden opgevoerd. Daarnaast bewerkte ook de geregelde activiteit van de Officina als officiële drukkerij van de Antwerpse magistraat dat haar aantal in werking zijnde drukpersen verder kon toenemen. De zeven drukpersen in bedrijf in 1610 werden er dan ook reeds negen in 1614 en elf in 1622. Na de tijdelijke inzinking volgend op de ontbinding van het vennootschap met Jan van Meurs in 1629 waren er in 1640 opnieuw negen in werking. Toch bleef in de jaren 1610-1641 de totale productie onder het niveau bereikt ten tijde van Plantijn en werd hier toen vooral gewerkt voor afzet in eigen land en de onmiddellijke buurlanden. Desondanks bleef de Gulden Passer de belangrijkste typografische onderneming in de Zuidelijke Nederlanden en een der grootste in Europa. Dat ze daarbij zeker niet aan faam en uitstraling had ingeboet dank zij haar overigens van nature bescheiden leider bewijzen de vele bezoeken van vorsten, hoogwaardigheids-

bekleders en prominenten, waarmee zij toen nog werd vereerd. Het bezoek van Maria de Medici in gezelschap van aartshertogin Isabella in 1631 en dit van de kardinaal-infant Ferdinand in 1635 leveren daarvan een bewijs.

Balthasar II Moretus
(Antwerpen, 9 december 1615 - Antwerpen, 26 maart 1674

Balthasar I Moretus werd na zijn overlijden op 67-jarige leeftijd op 8 juli 1641 aan het hoofd van het bedrijf opgevolgd door zijn 26-jarige neef Balthasar II Moretus. Deze jongste resterende zoon van Jan II Moretus had een verzorgde opvoeding genoten. Na de Latijnse school van de augustijnen in de jaren 1622-1624 volgden vanaf Pasen 1624 privé-lessen bij E.H. Pooter, kapelaan van de Sint-Jacobskerk. In de jaren 1625-1630 liep Balthasar II Moretus de Latijnse school van de jezuïeten te Antwerpen. Vervolgens verbleef hij tot in 1632 te Doornik voor de studie van het Frans. Vanaf 1632 werd Balthasar II Moretus opgenomen in de zaak om hier verder door zijn oom tot drukker- uitgever te worden opgeleid.

In tegenstelling tot zijn oom was Balthasar II Moretus geen intellectueel, maar vooral een intelligent en praktisch zakenman, die de Gulden Passer handig wist te laveren doorheen de zeer moeilijke economische tijden waarmee Antwerpen en de Zuidelijke Nederlanden sedert de definitieve Scheldesluiting in 1648 met het Verdrag van Munster of Westfalen werden geconfronteerd. Vormde het protectionisme in de buurlanden op zichzelf reeds een zeer zware handicap, dan zouden de militaire gebeurtenissen hier verder de volkomen ontwrichting van handel en nijverheid voor gevolg hebben. Na Munster werden de Zuidelijke Nederlanden inderdaad het slagveld voor opeenvolgende oorlogen met alle lasten vandien met betrekking tot het inkwartieren van troepen en het betalen van retributies allerhande door de steden die hiervoor uiteraard in de eerste plaats hun meest welstellende ingezetenen aanspraken. Balthasar II Moretus, die een van de rijkste ingezetenen was van Antwerpen en wellicht de rijkste drukker-uitgever van zijn tijd, trachtte hiervan gevrijwaard te blijven via een be-

noeming tot ‘prototypograaf des konings’ met vrijstelling van alle burgerlijke en militaire lasten. Op 6 mei 1647 verkreeg Balthasar II Moretus de begeerde titel van Filips IV, evenwel zonder de gevraagde vrijstelling.

Met het economisch verval dat voor Antwerpen en de Spaanse Nederlanden vanaf Munster desastreuze vormen aannam verliep hier ook meer en meer het culturele en artistieke leven. Onder deze omstandigheden bezocht Balthasar II Moretus dan ook nog zelden de boekenmarkt te Frankfurt (onder meer in 1644 en 1656) en restte hem weinig meer dan de stelselmatige uitbating van de monopolies verworven door zijn voorgangers. De productie van de Gulden Passer werd onder zijn beheer dan ook nagenoeg volledig afgestemd op gebedenboeken en andersoortige godsdienstige werken, die voortaan zowat de exclusieve bestaansreden werden van het bedrijf. Deze productie van liturgische werken vond afzet op grote schaal in de Zuidelijke Nederlanden, Holland, Duitsland, Frankrijk, Italië en bij uitstek in Spanje. Met vaak elf drukpersen in werking, bleef de Officina Plantiniana dan ook onder Balthasar II Moretus en nog verder gedurende nagenoeg een eeuw de belangrijkste typografische onderneming van de Zuidelijke Nederlanden. Als actieve en welvarende onderneming kon de Gulden Passer daarbij als een van de weinige toen nog te Antwerpen gevestigde bedrijven werken voor export naar het buitenland.

Door de omstandigheden gedwongen tot hoofdzakelijk liturgische productie was Balthasar II Moretus de laatste der Moretussen die nog andersoortige publicaties heeft voortgebracht.

Naast theologische en politieke verhandelingen kwamen nog laat-humanistische werken van zijn persen, zoals het nog door Balthasar I Moretus ontworpen vijfde deel van de *Opera Omnia* van Hubertus Goltzius. Deze *Icones Imperatorum Romanorum, ex priscis numismatibus ad vivum delineatae et brevi narratione historica illustratae. Accessit modo Impp. Romano-Austriacorum series ab Alberto II. Aug. ad usque Ferdinandum III. Aug. per annos CC. continuos deducta stylo et opera Casperii Gevartii* kon Balthasar II Moretus in 1645 toevoegen aan de vier eerste delen van deze verzamelde archeologische werken van Goltzius, die als uitgegeven te Antwerpen in de jaren 1617-1620 door Jacobus Biaeus (Jacques de Bie) en ge-

drukt door G. Wolschaten, in 1627 door Balthasar I Moretus waren overgekocht van P.P. Rubens, die de houtblokken voor het vijfde deel nog laten snijden had in de jaren 1631-1633 door Christoffel Jegher naar eigen ontwerpen van deze kunstenaar en van Erasmus Quellin en de samenstelling van de tekst over de keizers uit het Habsburgse Huis gevraagd had aan de Antwerpse humanist en stadssecretaris Gaspar Gevartius. Tot de verdere humanistische publicaties van Balthasar II Moretus behoorden nog de *De re vestiaria veterum, praecipue de lato clavo libri duo* van Pieter Pauls zoon Albert Rubens (Antwerpen, 1614 - Antwerpen ?, 1657), evenals de bundels Neolatijnse poezie van M.C. Sarbievius (*Lyricorum libri IV*, 1646), Philomathus (*Musae juveniles*, 1654), Sidronius Hosschius (Merkem bij Diksmuide, 1596 - Tongeren, 1653; *Elegiarum libri sex*, 1656), Jacobus Wallius (Kortrijk, 1599 - Antwerpen, 1690; *Poematum libri novem*, 1656) en G. Becanus (Ieper, 1608 - Leuven, 1683; *Idyllia et elegiae*, 1657).

Balthasar II Moretus publiceerde daarnaast ook enkele wetenschappelijke werken zoals het *Cruydt-Boeck* van Dodoens (1644), een herziene editie van de Nederlandse versie die in 1618[55] bezorgd was door de van Ravelingen in Leiden van Dodoens' *Stirpium historiae pemptades sex*, en de houtsneden voor *Den Danske Urtebog* (Kopenhagen, Melchior Martzan voor Jochim Moltken en Jørgen Holst, 1648) van de arts en professor te Kopenhagen Simon Paulli (Rostock, 1603 - Kopenhagen, 1680)[56].

Daarnaast zette hij in de lijn van zijn oom ook de publicatie voort van de werken van de Chifflets. Van Jean-Jacques Chifflet (Besançon, 1588 - Brussel, 1660), die eerste geneesheer van de infante Isabella was geweest, publiceerde hij in 1655 onder de titel *Anastasis Childerici I. Francorum regis, sive thesaurus sepulchralis Tornaci Nerviorum effossus, & Commentario illustratus...* een verhandeling over de door hem onderzochte schatten uit het in 1653 te Doornik ontdekte graf van de Franken-koning Childeric I. Zijn laatste belangrijke publicatie werd in 1666 een herdruk van de

55 Cfr. F. DE NAVE, 'Van hulpwetenschap tot zelfstandige discipline...', op. cit., p. 17 en J. Lemli, op. cit., p. 58.

56 Zie hierover J. LEMLI, op. cit., p. 59.

Legatus, een verhandeling over de plichten van de ambassadeur, samengesteld door Frederic de Marselaer (Antwerpen, 1584-1670) en in 1626 uitgegeven door Balthasar I Moretus.

Zoals hij in het spoor van zijn voorgangers nog werken van betekenis heeft willen uitgeven, hoewel deze in zijn totale productie slechts een zeer kleine minderheid vormden, heeft Balthasar II Moretus ook getracht om typografisch zeer verzorgd werk te leveren. Hij besteedde dan ook zeer veel aandacht aan de illustratie van zijn publicaties en contacteerde hiervoor kunstenaars die vroeger reeds voor zijn oom hadden gewerkt. Erasmus II Quellin, Abraham van Diepenbeeck ('s-Hertogenbosch, 1596 - Antwerpen, 1675), Nikolaas van der Horst (Antwerpen, 1587 - Brussel, 1646) en Jan-Christoffel Jegher (Antwerpen, 1618 - Antwerpen, 1667) werkten in zijn opdracht naast enkele nieuwe figuren met onder meer Jan Boeckhorst (Munster in Westfalen, 1605 - Antwerpen, 1668). De gedegen liefde voor het vak van Balthasar II werd dan ook door niemand minder dan Joost van den Vondel verheerlijkt in zijn ode *De Drukkunst*, die hij hem in 1645 heeft opgedragen.

Ondanks al zijn inzet heeft Balthasar II Moretus niet kunnen optornen tegen de tijdsomstandigheden. Kwalitatief en kwantitatief liep zijn productie hoe dan ook steeds verder terug t.o.v. deze van zijn voorgangers. Dit belette echter niet dat de Officina Plantiniana nog steeds zeer rijke inkomsten bleef leveren, vooral dan op basis van de liturgische productie die toen tot in China toe werd verspreid. Deze inkomsten, nog verruimd met deze uit het vermogen van de zeer bemiddelde Anna Goos (Antwerpen, 1627 - Antwerpen, 1691), met wie Balthasar II Moretus op 23 juli 1645 was gehuwd, stelden hem in staat zeer rijkelijk te leven. Hoewel adellijke ambities hem in de lijn van deze van zijn oom niet vreemd waren, bleef hij desondanks een nuchter zakenman, die eervolle, maar geldverslindende ereposten handig wist te ontgaan. Een consequente inzet voor opgang in de adelstand zou echter wel zijn oudste zoon Balthasar III Moretus kenmerken, die na

het overlijden van zijn vader op 59-jarige leeftijd op 26 maart 1674 de leiding kreeg over de Gulden Passer[57].

Balthasar III Moretus (Antwerpen, 24 juli 1646 - Antwerpen, 8 juli 1696)

Balthasar III Moretus had een aristocratische opvoeding genoten. In 1660 was hij op veertienjarige leeftijd te Parijs geplaatst bij Monsieur Le Gay, seigneur de Morfontaine, om zich te vervolmaken in het Frans. Na zijn terugkeer te Antwerpen in 1663 maakte hij vanaf 31 september 1664 met zijn ooms Henri Hillewerve en Pierre Goos, licentiaat Tholincx en de Heer van Immerseel een Italiëreis, die hem door Duitsland en Frankrijk bracht. Na zijn huwelijk op 20 juni 1673 met de zeer rijke, adellijke Anna-Maria de Neuf (Antwerpen, 1654 - Antwerpen, 1714), een dochter van Simon, heer van Hooghelande, en het overlijden van zijn vader in 1674 nam hij de leiding over van de Gulden Passer onder de supervisie van zijn moeder Anna Goos als vennoot. Haast onmiddellijk werd Balthasar III Moretus geconfronteerd met de ernstigste crisis die de handelsbetrekkingen van het bedrijf hebben doorgemaakt in de loop van de 17de eeuw. Ingevolge economische en financiële moeilijkheden in Spanje kwamen de hiëronymieten van San Lorenzo in het Escuriaal hun verplichtingen tegenover hun Antwerpse leveranciers van de ‘Rezado’-boeken toen niet langer na. Om uiteindelijk tot een overeenkomst te geraken vertrok Balthasar III Moretus persoonlijk op 21 maart 1680 naar Spanje. Na moeizame onderhandelingen bewerkte hij hier in juni 1680 een compromis over de schulddelging door de hiëronymieten met bovendien zeer waardevolle garanties rond het monopolie van de Moretussen met betrekking tot de ‘livres de rezado’-leveringen. Dankzij deze overeenkomst bleven de persen van de Gulden Passer voortaan verder de zeer lucratieve ‘rezo-werken’ in grote oplagen voortbrengen voor de Spaanse markt. Deze

57 Cfr. over de adellijke ambities van de Moretussen vanaf Balthasar I Moretus en zijn broer Melchior op het einde van de 16 de eeuw tot hun opname in de adelstand in 1692, evenals hun adellijke levensstijl tot in de 18de eeuw: M. SABBE, ‘Balthasar Moretus III. auf der Schwelle des Adels’, in: *Gutenberg - Jahrbuch*, 1930, p. 246-268.

brevieren, missalen, *horae, officia* en andere liturgische werken, die intussen het leeuwendeel in de productie van de Officina waren gaan uitmaken, zouden de werking en de levenskracht van de Gulden Passer verder voor bijna een eeuw blijvend waarborgen.

Hoewel de rol van de Gulden Passer op humanistisch en wetenschappelijk gebied nu voorgoed was uitgespeeld en het bedrijf ondanks de medewerking van tekenaars als Jan-Erasmus Quellin (Antwerpen, 1634 - Mechelen, 1715), Godfried Maes (Antwerpen, 1649 - Antwerpen, 1700), Jan-Claudius de Cock (Brussel, 1667 - Antwerpen, 1735) en Richard van Orley (Brussel, 1663 - Brussel, 1732) en graveurs als Martinus Bouche (Antwerpen, ca. 1640 - Antwerpen, 1693), Jan-Anton de Pooter (Antwerpen, 1660 - Antwerpen, na 1709), Gonzales van Heylen (Antwerpen, 1661 - Antwerpen, 1720) en Mathurin Vernoeil (? - ?) met het verdwijnen van de school van Rubens ook niet meer kon bogen op het vroegere artistieke prestige, bleef de onderneming op grond van de 'rezado'-werken nog lange tijd een zeer winstgevende zaak. Als zodanig werd ze dan ook niet opgegeven toen Balthasar III Moretus na heel wat stappen uiteindelijk op 1 september 1692 door koning Karel II van Spanje in de adelstand werd verheven met de zeer begeerde titel van 'jonkheer'. Integendeel stelde Balthasar III Moretus vanaf oktober 1692 alles in het werk om zijn activiteit van drukker-uitgever met de pas verworven adeldom verenigbaar te laten verklaren. Ook in dit opzicht slaagde hij uiteindelijk. De koninklijke patentbrief daartoe werd evenwel pas op 3 december 1696 verleend, enkele maanden na zijn overlijden op 50-jarige leeftijd op 8 juli van dat jaar.

Anna-Maria de Neuf (Antwerpen, kort voor 9 september 1654 - Antwerpen, 16 oktober 1714) en haar zoon Balthasar IV Moretus (Antwerpen, 12 februari 1679 - Antwerpen, 23 maart 1730)

Na de dood van Balthasar III Moretus zorgde zijn weduwe Anna-Maria de Neuf voor de voortzetting van de Gulden Passer tot in 1714. Op 13 mei 1707 ging zij daarbij een vennootschap aan met haar oudste zoon Balthasar IV Moretus, die de helft kreeg in

de drukkerij en winkel en de daartoe horende roerende en onroerende bezittingen. Dit gebeurde onder bepaalde financiële voorwaarden die het gevolg waren van het feit dat de broers en zusters van Balthasar IV toen nog minderjarig waren en hun rechten moesten worden gevrijwaard. Dit bracht financiële lasten mee die Balthasar IV aanvankelijk verplicht hebben tot meerdere leningen bij zijn moeder ingevolge liquiditeitsmoeilijkheden.

Balthasar IV Moretus was de laatste meester van de Gulden Passer die als drukker-uitgever was opgeleid. Na studies te Lier was hij als jongen van zestien in 1695 naar Rijsel gestuurd om zich bij de drukker en boekhandelaar François Fievet verder te bekwamen in het Frans.

Onder Anna-Maria de Neuf en Balthasar IV Moretus, die op 31 mei 1702 in het huwelijk was getreden met Isabella Jacoba de Mont alias de Brialmont (1682-1723), bleef de Gulden Passer via de productie van liturgische werken voor de Spaanse markt en als officiële drukkerij van de Antwerpse magistraat tot bij het verzaken in 1705 aan dit privilegie, dat in 1579 verworven was door Plantijn, ook verder een zeer winstgevend bedrijf. Minstens acht en maximum elf persen waren hier toen in werking, een toestand die ook behouden bleef ten tijde van de Spaanse Successie-oorlog. Deze oorlog, die in 1700 uitbrak na het kinderloos overlijden van koning Karel II van Spanje ingevolge zijn toewijzing van zijn rijk aan Filips van Anjou, een kleinzoon van Lodewijk XIV, en tot in 1713 grotendeels werd uitgevochten in de Zuidelijke Nederlanden tussen Frankrijk en Spanje enerzijds en de Verenigde Provinciën, Engeland en de Habsburgse erflanden anderzijds, heeft de werking van de Gulden Passer niet onderbroken. Wel moest Anna-Maria de Neuf op 1 maart 1703 beslissen tot inkrimping van de werktijd en daarmee tot loonbeperking om op deze wijze het stilleggen van een aantal persen en het ontslag van een deel van de werklieden te voorkomen.

Balthasar IV Moretus en zijn broer Joannes Jacobus Moretus (Antwerpen, 17 juni 1690 - 5 september 1757)

Na het overlijden van Anna-Maria de Neuf op 16 oktober 1714

werd volgens haar laatste wilsbeschikking Balthasar IV Moretus niet de enige eigenaar van de Gulden Passer. Hij behield zijn helft, maar de resterende helft kwam toe aan zijn jongste broer Joannes Jacobus die bij zijn meerderjarigheid in juni 1715 (volgens het Antwerps recht voor ongehuwde mannen op 25 jaar) met ingang van 1 januari 1716 in de zaak kwam.

Joannes Jacobus Moretus werd de eerste meester van de Gulden Passer die universiteit gelopen had. Na studies te Douai en Leuven was hij hier op 19 juni 1711 gepromoveerd tot licentiaat in de beide rechten. Op 1 maart 1713 legde hij de eed af als advokaat bij het Hof van Brabant.

Onder de gemeenschappelijke leiding van de beide broers bleef de Gulden Passer in hoofdzaak drukken voor de Spaanse markt. De transacties met de hiëronymieten van San Lorenzo kregen daarbij een enorme omvang, alleszins in verhouding tot de afzet in de voortaan sedert 1715 Oostenrijks geworden Zuidelijke Nederlanden waar het economisch leven stagneerde. De productie van de Gulden Passer behoorde toen dan ook tot de belangrijkste afgewerkte exportwaren die door de Oostenrijkse Nederlanden werden voortgebracht.

Met het verdiende geld werd voortaan zeer succesvol gespeculeerd. Balthasar IV was vooral geïnteresseerd in allerlei buitenlandse waarden. Joannes Jacobus, gehuwd met de rijke Theresia Mathilda Schilder (1696-1729) op 21 april 1716, werd de financier bij uitstek onder de Moretussen. Buiten de drukkerij om dreef hij groothandel in allerlei zaken. Het grootste deel van zijn kapitaal belegde hij echter in renten en obligaties van openbare leningen evenals in aandelen in tal van vooral buitenlandse maatschappijen. Evenals de Antwerpse financiers Ch. de Proli, F.E. van Ertborn en anderen was hij ook betrokken in de oprichting van de Compagnie van Oostende en wat later in die van Triëste en Fiume. Beide broers gingen dan ook door voor de rijkste ingezetenen uit het Antwerpse. Bovendien kon Joannes Jacobus Moretus zich met zijn gelukkige geldoperaties opwerken tot een van de rijkste personen uit de Zuidelijke Nederlanden, zo niet de rijkste.

Ondanks zijn financiële successen bleef Joannes Jacobus Moretus geïnteresseerd in de drukkerij. Toen zijn broer op 51-jarige

leeftijd overleed op 23 maart 1730 en noch diens oudste zoon Balthasar V Moretus (Antwerpen, 14 maart 1705 - Antwerpen, 15 december 1762), noch zijn jongste zoon Simon Franciscus Moretus (Antwerpen, 1715 - Antwerpen, 1758) belangstelling hadden voor de zaak, kocht hij bij overeenkomst van 30 augustus 1730 het deel van zijn broer in om op deze wijze de enige eigenaar te worden van de Gulden Passer.

De Officina bleef vooralsnog een zeer rendabele onderneming met buiten de 'rezo romano' naar Spanje om een ruime afzet in de Oostenrijkse Nederlanden. Buiten de hier gecontacteerde boekhandelaars, onder meer gevestigd te Antwerpen, Brussel, Leuven, Bergen, Luik, Namen, Mechelen, Maastricht, Brugge, Gent, Ieper, Doornik, Douai en Valenciennes, telde de Officina Plantiniana echter ook afnemers in het buitenland, in Duitsland (te Keulen, Neurenburg en Regensburg), Oostenrijk (Wenen), Frankrijk (Parijs en Bordeaux), Engeland (Londen), de Verenigde Provinciën (Amsterdam) en Portugal (Lissabon voor verscheping naar Amerika). De Gulden Passer bleef daardoor de belangrijkste drukkerij van de Oostenrijkse Nederlanden en een van de grootste van Europa met niet minder dan 48 personeelsleden in dienst in 1734[58] en acht persen in bedrijf in de jaren 1751-1758 na een inzinking ten tijde van de Oostenrijkse Successie-oorlog (1740-1748), toen er van de negen persen in de jaren 1740-1743 nog slechts twee in werking waren in 1747. Sinds omstreeks 1738 waren de werknemers in het Antwerpse boekbedrijf overigens in hoofdzaak geconcentreerd rond de Officina Plantiniana die toen nagenoeg de helft van deze werknemers binnen haar muren tewerkstelde[59].

Franciscus Joannes Moretus (Antwerpen, 1 juni 1717 - Antwerpen, 31 juli 1768)

Na het overlijden van Joannes Jacobus Moretus op 67-jarige

58 J. MATERNÉ, 'Chapel Members in the Workplace: Tension and Teamwork in the Printing Trades in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: *International Review of Social History*, 39, 1994, Supplement, p. 74.

59 Idem, op. cit., p. 67.

leeftijd op 5 september 1757 kwam de zaak in handen van zijn oudste zoon Franciscus Joannes Moretus. Evenals zijn vader was hij universitair geschoold. Na studies in de filosofie te Douai was hij in 1742 tot doctor in de rechten gepromoveerd aan de Leuvense universiteit. In het spoor van zijn vader maakte Franciscus Joannes Moretus ook carrière in de financiële wereld, waarbij hij een van de vijf afgevaardigden werd die de belangen van de Zuid-Nederlandse aandeelhouders in de Compagnie van Triëste-Fiume moesten behartigen. Evenals zijn vader omringde hij de Gulden Passer verder met de beste zorgen. Dit bracht hem gedurig in conflict met de Franse kunstenaars op wie hij in de lijn van Joannes Jacobus Moretus bij gebrek aan kunstenaars van niveau in de Oostenrijkse Nederlanden voor de boekillustratie een beroep moest doen.

Ook onder Franciscus Joannes Moretus bleef de Gulden Passer nog steeds een grote kapitalistische onderneming die met gemiddeld zes drukpersen in bedrijf in de jaren 1759-1765 vooraan stond in het internationale boekbedrijf. In deze gunstige conjunctuur had de Gulden Passer beslist ook verder blijven delen zo de Spaanse koning Karel III niet op 3 juni 1764 was overgegaan tot een beslissing die fataal werd voor de voorspoed van de Gulden Passer, namelijk het intrekken van alle privilegies m.b.t. Spanje in handen van buitenlandse drukkers. Hiermee kwam abrupt een einde aan het monopolie voor de ‘rezo romano’-productie en volgde meteen de doodsteek voor het bedrijf dat sinds omstreeks 1650 precies in de ‘rezo romano’ zijn bestaansreden had gevonden. De intense activiteit die de Gulden Passer tot zover nog had ontplooid stortte nagenoeg onmiddellijk in. Direct en desastreus waren de gevolgen: nauwelijks drie persen waren nog in werking in juli 1765, terwijl de personeelsbezetting toen reeds was teruggelopen van zevenentwintig op zeventien personen. Het bedrijf bleef vervolgens voortwerken voor afzet in eigen land en in de nabuurlanden. Het kon de slag van 1764 echter niet meer te boven komen. Het overlijden nauwelijks vier jaar later op 31 juli 1768 van de toen 49-jarige bedrijfsleider bemoeilijkte daarbij zo mogelijk nog de toestand.

Maria-Theresia Josephina Borrekens (Antwerpen, kort voor 27 juli 1728 - Antwerpen, 5 mei 1797) en de latere Moretussen

Bij het overlijden van Franciscus Joannes Moretus nam zijn energieke weduwe Maria-Theresia Josephina Borrekens omwille van de minderjarigheid van hun kinderen de leiding in handen. Haar inzet en inspanningen vermochten echter niets tegen de tijdsomstandigheden. De ingezette neergang kon niet langer worden gekeerd. De Gulden Passer ging continu achteruit. Van de tien werknemers in 1775 waren er nog slechts vier in 1783, terwijl er nauwelijks nog twee resteerden in de jaren 1788-1791. Het verder ingestelde Frans bewind was daarbij uiteraard niet van die aard om de aloude Officina Plantiniana nieuw leven in te blazen. Hoe dan ook kon het bedrijf toch verder met onderbrekingen in werking blijven tot in 1808.

Na het overlijden van Maria-Theresia Borrekens op 5 mei 1797 kwam de Gulden Passer opeenvolgend in handen van haar drie ongehuwde zonen Jacob-Paul (Antwerpen, 3 september 1756 - Antwerpen, 24 april 1808), Frans-Jozef (Antwerpen, kort voor 21 december 1760 - Antwerpen, 15 oktober 1814) en Lodewijk-Frans (Antwerpen, 7 januari 1758 - Antwerpen, 20 augustus 1820). Onder hen verwerd de Officina tot een derderangs zaak met een vegeterend bestaan. Na het overlijden in 1820 van Lodewijk-Frans werd het bedrijf dan ook door zijn neef Albert Moretus (Dresden, 26 september 1795 - Antwerpen, 1 april 1865) meer uit familiepiëteit dan uit winstbejag verder in stand gehouden. Evenmin als deze rijke landjonker ging zijn jongste broer Edward Moretus (Antwerpen, 5 maart 1804 - Ekeren, 26 juni 1880), die het bedrijf erfde op 1 april 1865, over tot investeringen die noodzakelijk waren voor de aanpassing van het drukpersenpark aan de nieuwe behoeften van de 19de eeuw. Na de *Horae diurnae S. Francisci*, het laatste boek dat hier in 1866 van de persen kwam, en enkele druksels van ondergeschikt belang in 1867, bleven de persen verder dan ook voor immer op non-actief. Hoewel nog een laatste drukkerspatent betaald werd in 1871, zag Edward Moretus verder af van alle bedrijvigheid. Met de bedoeling

zijn Gulden Passer, die toen herleid was tot een bezienswaardigheid uit een glorieus typografisch verleden, voor de verdere toekomst veilig te stellen, verkocht hij op 20 april 1876 na drie jaar onderhandelen het oude Plantijnse Huis compleet met gebouwen, grond, drukkersalaam, bedrijfsarchief en inboedel aan de Stad Antwerpen. Meer dan drie eeuwen drukkersactiviteit, die dank zij de Moretussen was in stand gehouden, was hiermee bezegeld, maar evenzeer dankte de aloude Officina Plantiniana aan dit gelukkige initiatief van haar laatste eigenaar haar tweede leven als Museum Plantin-Moretus en daarmee een meer dan zinvol voortbestaan.

Museum Plantin-Moretus
Antwerpen

Summary

With the arrival around 1549 of the French-born Christophe Plantin (Saint Avertin, near Tours, ca. 1520 - Antwerp, 1 July 1589), the city of Antwerp became the leading centre for typography in Europe during the second half of the 16th century. Thanks to Plantin, the Antwerp art of printing reached hitherto unprecedented heights, both due to its perfection of graphic design and intrinsic quality. He had such a stimulating effect on the Antwerp printers and editors that they made their city into the centre of the world of the book industry.

Political and economical factors prevented Antwerp from shining for much longer as the zenith of typography. From the late 16th century onward it lost its supremacy in the field of book industry. Even so Antwerp remained an important centre for book production of international renown till well in the sixties of the 18th century. This prolonged continuity was effected by the peculiar economical understanding and the purposeful approach of Plantin's successors, the Moretuses.

This synthesis aims to draw attention to the lines of force which emerge in the activities of, successively, Jan I, Balthasar I and Jan II, Balthasar II, Balthasar III, Anna-Maria de Neuf and Balthasar IV, Joannes Jacobus, Franciscus Joannes, Maria-Theresia Josephina Borrekens, and the later Moretuses and to emphasize the important part they played in the history of Antwerp printing.

Cornelius Schonaeus Goudanus en zijn contacten met het Antwerpse boekbedrijf, inzonderheid de *Officina Plantiniana* 1568/69-1610

Hans van de Venne

I. Werken gedrukt door Antwerpse typografen: Silvius, Plantinus, Loëus, Moretus

1. Inleiding

Op 23 november 1611 overleed in Haarlem op eenenzeventigjarige leeftijd de oud-rector van de Latijnse School ter stede, Cornelius Schonaeus. Nog tijdens zijn leven dankte hij zijn roem aan de eretitel *Terentius Christianus*, die voor het eerst in 1591 te Keulen - buiten zijn medeweten - aan zijn vier oudste ‘comoediae sacrae’ (*Tobaeus*, *Nehemias*, *Saulus Conversus* en *Naaman*) gegeven was en die later ook op hemzelf was overgegaan. Zoals uit deze weidse naam reeds meteen kan worden afgeleid, waren zijn toneelstukken aldus betiteld, omdat hij in het taaleigen en de dictie van de antieke komediedichter P. Terentius Afer (ca. 185-159 v. Chr.) spelen geschreven had, waarvan de stof ontleend was aan de bijbel. Het doel, dat hem met de compositie van die ‘heilige komedies’ voor ogen stond, was tweeledig: enerzijds wilde hij overeenkomstig de geest der tijd, waarin het onderwijs in dienst stond van de kerk, de schooljeugd moreel stichten; anderzijds wilde hij, door Terentius als model van zijn eigen poëtische bedrijvigheid te nemen, haar helpen zich met de elegantie van diens urbane omgangstaal en voorbeeldige conversatiestijl vertrouwd te maken.

Het initiatief om de vier gewijde drama's van Schonaeus te bundelen en, voorzien van het predikaat *Terentius Christianus*, in Keulen uit te geven is vrijwel zeker genomen door Cornelius

Loosaeus Callidius.[1] Deze in Leuven en Mainz opgeleide theoloog was weliswaar een enkele jaren jongere vriend van Schonaeus en net als de dramaturg uit Gouda geboortig, maar kennelijk stond hij in 1591 niet meer in een zo nauwe betrekking tot zijn oudstadgenoot, dat hij zich moreel verplicht achtte om hem over zijn voornemen te polsen. In ieder geval heeft hij, als men Schonaeus geloven mag, alles met betrekking tot de nieuwe Keulse uitgave in het geheim en buiten de auteur om bedisseld, misschien wel omdat hij bang was dat de schrijver zijn veto daaarover zou uitspreken. Hoewel absolute zekerheid in dit opzicht niet verkregen kan worden, mag met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid worden aangenomen dat Loosaeus zich voor de door hem uit te geven bundel gebaseerd heeft op de uitgaven van de vier toneelstukken van Schonaeus, die in 1570, 1580 en 1581 afzonderlijk bij Plantijn in Antwerpen in druk verschenen waren. En mocht het, hoe weinig aannemelijk ook, toch zo zijn dat ook nog andere edities aan de basis van de door hem bezorgde tekst hebben gelegen, dan zijn ook dat uitgaven geweest die van de pers van Antwerpse drukkers zijn gekomen.

Alvorens nu in de volgende regels deze Antwerpse drukken kort aan een nadere beschouwing te onderwerpen, is het niet ondienstig hier eerst enige ogenblikken stil te staan bij de auteur der *dramata sacra*, Cornelius Schonaeus.[2]

Cornelis Schoon of Schoen (verlatijnst: Cornelius Schonaeus) werd in 1540 te Gouda geboren uit het huwelijk van de metselaar Adriaen Corneliszoon Schoon en Machtelt Claesdochter. In zijn geboortestad doorliep hij de Grote of Latijnse School, die hij eind juli 1556 als *tertianus*, ofwel leerling van de derde klas, verliet.

1 Zie VAN DE VENNE 1983, nr. 14, Notes. Voor meer gegevens over Loosaeus en zijn relatie met Schonaeus verwijs ik naar mijn beschrijving van Schonaeus' vriendenkring (nog te verschijnen).

2 Voor een uitgebreide schets van Schonaeus' leven verwijs ik naar de levensbeschrijving van mijn hand, die naar verwachting in 1997 zal verschijnen. Daar vindt men ook de verantwoording van de hier gegeven wetenswaardigheden. De bibliografie van Schonaeus' geschriften, door mij reeds verschillende jaren geleden samengesteld, kan men aantreffen in *Humanistica Lovaniensia*, 32, 1983, pp. 367-433; 33, 1984, pp. 206-314; 34B, 1985, pp. 1-113; 35, 1986, pp. 219-83.

Mogelijk volgde hij daarna nog enkele jaren onderricht aan de Hiëronymusschool te Utrecht, maar daarover bestaan geen nadere berichten. Op 28 augustus 1560 liet hij zich, in het genot van een door de Goudse 'vicecureyt' Mr. Roelof Janszoon van Monnickendam gestichte beurs, immatriculeren aan de universiteit van Leuven als een van de 'divites Porcenses'. Na in de stad aan de Dijle een onbekende tijd te hebben gestudeerd, werd hij waarschijnlijk op 1 mei 1564 aangesteld tot 'submonitoer' of ondermeester (*hypodidascalus*) van de Grote Latijnse School van Haarlem, waar hij les ging geven in de vijfde klas. Omstreeks 1566 trad hij in het huwelijk met de eveneens uit Gouda afkomstige Weyntgen Jacobsdochter (van) Blyenborch of Blyenburg. Uit deze echtverbintenis werden minstens zes kinderen geboren: Gerrit, Jacob, Balthasar, Adriaen, Elisabeth en Barbara. In juni 1569 blijkt Schonaeus promotie te hebben gemaakt aan de Grote School van Haarlem, want hij wordt dan in de archivalia vermeld als 'schoolmeester in quarta classe'. Tot eind 1571 is hij aan de Haarlemse school verbonden gebleven. Toen verliet hij de Spaarnestad om, met ingang van 1 januari 1572, het rectoraat op zich te nemen van de Grote School te Den Haag, voor de duur van vier jaren. Zo lang bleef hij echter niet gymnasiarch in de Hofstad, want reeds op 9 november 1574 sloot hij met de burgemeesters van Haarlem een overeenkomst om rector te worden van de Latijnse School aldaar. Meer dan vierendertig en een half jaar bekleedde hij daarop het rectoraat in de stad aan het Spaarne, totdat hij op 23 juni 1609 bij zijn broodheren wegens ouderdomsgebreken zijn ontslag indiende. Officieel bleef hij nog in functie tot 25 juli 1609, toen hij werd opgevolgd door zijn leerling Theodorus Schrevelius (Dirck Corneliszoon Schrevel, 1576-1653), die reeds vanaf de aanvang van mei 1597 de conrector van de school was en *de facto* het rectoraat bekleedde, toen Schonaeus' gezondheid steeds meer te wensen overliet. Na een emeritaat van twee jaren en vier maanden, tijdens hetwelk hij in het genot van zijn salaris en emolumenten was gebleven, overleed Schonaeus op 23 november 1611. Twee of drie dagen later werd hij in de Grote Kerk van Haarlem ter aarde besteld. Zijn roem dankte hij aan zijn 'comoediae sacrae', die hem de erenaam van *Terentius Christianus* opleverden en

tot ver buiren de landsgrenzen bekendheid verschaften. Tot lang na zijn dood werden zij op vele plaatsen in Europa, van Åbo (thans Turku) tot Venetië en van Londen tot Várad (thans Oradea in Roemenië), herdrukt.

2. De *Tobaeus* gedrukt door Silvius in 1569

De ontgoocheling moet van Schonaeus' gezicht af te lezen zijn geweest, toen hij in de lente van het jaar 1569 de eerste gedrukte exemplaren van zijn bijbelse komedie *Tobaeus*, die hij in Antwerpen door de aldaar werkzame drukker Willem Silvius ter perse had laten leggen, onder ogen kreeg en, na zorgvuldige lezing van het stuk, moest constateren dat de tekst helaas door een aantal drukfouten ontsierd werd. Met die vaststelling spatte voor hem de schone droom van een onberispelijk litterair debuut, die hij zoals zovele andere beginnende auteurs gedroomd had, als een zeepbel uiteen. Nu kon hij, in zijn verwachtingen bedrogen en een illusie armer, slechts beschaamd het hoofd afwenden, want niet ten onrechte moest hij vrezen dat er een smet geworpen was op zijn naam. En dat was hierom een zeer bittere pil voor hem, omdat alle voortekenen zo gunstig waren geweest.

Allereerst was daar de succesvolle vertoning van de *Tobaeus*, op ‘ommegancx dach’ van het jaar 1568, toen de ‘comoedia sacra’ door een groep leerlingen van de Latijnse School ‘openbaerlicken’ op de Markt in Haarlem ten tonele was gevoerd.[3] Dan was er het

3 Op ‘ommegancx dach’ - vermoedelijk St.-Aelbrechtsdag (25 juni), of anders Corpus Christi of Sacramentsdag (de elfde dag na Pinksterzondag) - 1568 werd een ‘zekere spel In Latyn’ door een aantal schoolkinderen of jongens ‘openbaerlicken opten marct’ te Haarlem opgevoerd (Haarlem, GA, SA Kast 19, Nr. 148, Thes. rek. 1568, fol. 81^{v}). Onderzoek heeft uitgewezen dat dit ‘spel’ met Schonaeus' *Tobaeus* vereenzelvigd mag worden. Dat deze ‘comoedia sacra’ inderdaad is opgevoerd, blijkt ook uit de dedicatiebrief van Schonaeus' *Nehemias. De instauratione Hierosolymae comoedia sacra*, gedagtekend 6 juni 1569, aan J(eh)an Vocking, rector van de nonnen van het Zijlklooster te Haarlem: ‘Itaque cum *Tobaeum* Comoediam, nuper a nobis in grariam iuventutis promulgatam, tanti a magistratu fieri conspicerem, ut eam non solum in foro publice [= “openbaerlicken opten marct”] exhiberi, sed etiam in gymnasio nostro pueris enarrari voluerit, persuasi mihi (ut ingenue, quod res est, fatear) meas nugas esse aliquid...’ (zie VAN DE VENNE 1983, nr. 2, pp. 3-4).

goede onthaal, dat zijn eersteling bij vrienden gevonden had.[4] Zo groot zelfs was hun enthousiasme geweest, dat zij sterke aandrang op hem hadden uitgeoefend om het bijbelse spel door middel van druk voor een breder publiek toegankelijk te maken; een drang waarvoor hij uiteindelijk, zij het niet zonder aarzeling, gezwicht was. En tenslotte meende hij een kwalitatief goede drukker gevonden te hebben in de persoon van de Antwerpse typograaf Willem Silvius.[5] Per slot van rekening was dit niet zo maar de eerste de beste, maar een boekdrukker die in 1560 tot *typographus Regius* benoemd was en reeds een aantal welverzorgde drukken op zijn naam had staan.

Helaas maakte Silvius de hoge verwachtingen, die Schonaeus van hem had, niet waar. Integendeel, het werk van de Antwerpse drukker bezorgde de Haarlemse *ludimagister* een zo grote deceptie, dat zijn ijver om een nieuw bijbels toneelstuk te schrijven danig bekoelde. Ook al realiseerde hij zich dat de goedgunstige lezer best zou begrijpen dat de meeste fouten, die in de editie waren geslopen, niet aan zijn onwetendheid dienden te worden geweten, maar aan het feit dat Silvius had zitten slapen, toch zette vooral het besef dat enkele errata van dien aard waren, dat gevreesd moest worden dat die eerder aan zijn ongeletterdheid dan aan de achteloosheid van de drukker zouden worden toegeschreven, een

4 Zie de dedicatiebrief van Schonaeus' *Tobaeus* aan de Raad van Haarlem d.d. 26 juni 1568: ‘Illi amico non gravate obsequentes, dum semel atque iterum evolvissent, singuli de promulgando mecum serio agere coeperunt, industriam nostram identidem collaudantes et nescio quos aureos montes hinc mihi pollicentes’ (zie VAN DE VENNE 1983, nrs. 1a-1b, p. 5).

5 Voor Willem Silvius verwijs ik hier alleen naar BRIELS 1974, pp. 445-52, en ROUZET 1975, pp. 201-03 (met uitgebreide literatuuropgave). Zie ook VALKEMA BLOUW 1990, p. 167, noot 1. Omdat er in Haarlem, na de liquidatie van de drukkerij van Jan van Zuren in 1564, geen drukker meer was, moest Schonaeus in 1568 de blik naar elders richten. Dat hij bij die oriëntering - mede door het gebrek aan drukkers in andere plaatsen in Holland (zie VALKEMA BLOUW 1989: 2, p. 226, noot 3) - al gauw in Antwerpen, destijds het belangrijkste typografisch centrum van de Nederlanden, terechtkwam, ligt in de lijn der verwachtingen. De vraag, waarom Schonaeus in de Scheldestad juist bij Silvius is uitgekomen, en niet bij Plantijn, kan slechts met speculaties worden beantwoord. Ik wil hier alleen opmerken dat Schonaeus zich misschien tot Silvius heeft gewend via Jan van Zuren, met wie hij bevriend was, en diens voormalige ‘medeghesel’ in de Haarlemse drukkerij, Coornhert, die weer bevriend was met Silvius (zie DE LA FONTAINE VERWEY 1961, pp. 313-16). Over Jan van Zuren (1517-1591) en zijn drukkerij (1561-1564), zie LACEULLE-VAN DE KERK 1951, pp. 29-70 en 173-89; VALKEMA BLOUW 1989: 2.

zware domper op zijn aanvankelijke enthousiasme. Hij moest dan ook eerst een niet geringe innerlijke weersrand overwinnen, voordat hij het definitieve besluit nam om een tweede bijbelse komedie te schrijven. Uiteindelijk werd de beslissing om dat te doen hem ingegeven door een sterk verlangen om zich met een nieuw stuk te revancheren; dat zou hem namelijk tevens de mogelijkheid bieden om zich in het voorwerk of de dedicatie ervan te rechtvaardigen.

3. De *Nehemias* gedrukt door Plantijn in 1570

Nu Silvius het bij Schonaeus verkorven had, is het niet te verwonderen dat de Haarlemse schoolmeester het oog niet opnieuw op deze *typographus Regius* liet vallen, maar zijn toevlucht nam tot diens rivaal Christoffel Plantijn.[6] Vermoedelijk heeft het rotsvaste vertrouwen dat diens typografische vakmanschap de beste garantie vormde, dat een herhaling zou worden voorkomen en dat hem zo een tweede echec bespaard zou blijven, zijn keuze op deze drukker doen vallen.

Klaarblijkelijk heeft hij er, toen zijn besluit eenmaal vast stond, geen gras over laten groeien en is hij nog in de zomer van 1569 met Plantijn in contact getreden. Lang hebben zij niet met elkaar onderhandeld, maar al snel moeten zij het over de voorwaarden eens geworden zijn. Daarop wijst alleen al het blote feit dat Plantijn, die in mei van het volgende jaar door de koning tot *prototypographus* of *architypographus Regius* benoemd zou worden, reeds in de aanvang van 1570 Schonaeus' *Nehemias. De instauratione Hierosolymae comoedia sacra* drukte, na eerst nog op 29 november 1569 een drukkersprivilege voor de duur van zes jaren te hebben verkregen.[7]

Of Schonaeus over het werk van Plantijn beter te spreken is geweest dan over dat van Silvius, treedt in zijn werken nergens aan het licht. Het gaat te ver om hierin een *argumentum ex silentio* te

6 De naam en persoon van Christoffel Plantijn hoef ik hier niet nader toe te lichten. Daarvoor verwijs ik gemakshalve naar VOET 1969-1972 (*GC*).

7 Zie VAN DE VENNE 1983, nr. 2 (en p. 419); VOET 1980-83 (*PP*), dl. 5 (1982), p. 2059, nr. 2188.

zien, maar wel mag uit de omstandigheid dat Plantijn een tiental jaren later, in 1580 en 1581, de nieuwe druk van drie eerder verschenen ‘comoediae sacrae’ van Schonaeus' hand heeft verzorgd, worden afgeleid dat de Haarlemse *hypodidascalus* geen onaangename herinneringen aan hem bewaard heeft.

Juist om die reden mag het opmerkelijk heten dat Plantijn niet de drukker is geweest van het derde en vierde toneelstuk, dat Schonaeus nog in 1570 en in 1572 in Antwerpen ter perse heeft laten leggen. Tegen alle verwachting in treft men namelijk in het impressum van deze twee gewijde drama's, een ‘comoedia nova et sacra’ met als titel *Saulus Conversus*[8] en een ‘comoedia sacra et nova’ getiteld *Naaman*,[9] niet de naam van Plantijn als drukker aan, maar die van Willem Silvius en Hendrik van der Loe.

4. De *Saulus conversus* gedrukt door Silvius in 1570

Vooral de constatering dat de *Saulus Conversus* van de persen van Willem Silvius is gekomen, mag ronduit verbluffend worden genoemd. Na de slechte ervaring, die Schonaeus in 1569 met deze drukker had opgedaan, is dit wel zo ongeveer het laatste wat men zou verwachten. Waarom hij desalniettemin zijn keuze toch weer op deze typograaf heeft laten vallen, is een open vraag.

Misschien had Plantijn, ondanks zijn tien persen, zovele beslommeringen aan zijn hoofd - men zou kunnen denken aan het drukken van de Polyglot-Bijbel of *Biblia Regia*, of eventueel zelfs aan stakingen[10] - dat hij geen kans meer zag om in 1570, behalve de *Nehemias*, ook nog de *Saulus Conversus* van Schonaeus te drukken. Mogelijk is ook dat Schonaeus, toen de eerste emoties waren weggeëbd die het verschijnen van de *Tobaeus* bij hem hadden losgemaakt, na een uitvoerige analyse van het door Silvius geleverde werk tot de conclusie is gekomen dat het eigenlijk - wat inderdaad het geval is - best meeviel met het aantal zetfouten en dat hij hem daarom een nieuwe kans gegund heeft.

8 Zie Van de Venne 1983, nrs. 3a-3b (en pp. 420-21).
9 Zie Van de Venne 1983, nr. 4 (en p. 422).
10 Zie De Nave en Voet 1995, p. 64: ‘De betrekkingen tussen patroon en vakbond zijn niet altijd rimpelloos verlopen en leidden onder meet in 1570-1572 tot felle spanningen die zich enkele malen hebben ontladen in stakingen’.

Uiteindelijk is dus ten aanzien van deze Antwerpse drukker de soep niet zo heet gegeten als zij aanvankelijk leek te worden opgediend.

5. De *Naaman* gedrukt door Loëus in 1572

De reden, waarom in 1572 plotseling de Antwerpse typograaf Hendrik van der Loe (verlatijnst: Henricus Loëus)[11] als drukker van Schonaeus' vierde bijbelse drama *Naaman* op het toneel verschijnt, is minder verklaarbaar. Men zou, ook al is het puur giswerk en dus in feite niet erg vruchtbaar, geneigd zijn om te denken dat Plantijn en Silvius geen tijd of interesse hebben gehad.

Over de drukke werkzaamheden van Plantijn is hierboven al met een enkel woord gesproken. Bij Silvius zou van een verminderde belangstelling sprake kunnen zijn, omdat hij in 1571 en 1572 naar alle waarschijnlijkheid nog een groot aantal exemplaren van Schonaeus' *Saulus Conversus* in voorraad heeft gehad.[12] Dat heeft hem denkelijk wat huiverig gemaakt om een nieuw stuk van dezelfde auteur te drukken.

Kan men dus over de vraag, hoe Schonaeus bij Van der Loe terecht is gekomen, alleen maar vermoedens koesteren, geen enkele twijfel kan er over bestaan dat de door de Antwerpse typograaf gedrukte tekst van de *Naaman* de gewezen Haarlemse *ludimagister* - inmiddels vanaf 1 januari 1572 gymnasiarch in Den Haag - met stomheid geslagen heeft. Indien de fouten, die door Silvius' onachtzaamheid in de tekst van de *Tobaeus* geslopen waren, hem reeds alle reden tot klagen hadden gegeven, dan moet het hem ditmaal helemaal bar te moede zijn geweest, toen hij zijn keurende blik over het drukwerk van Van der Loe liet gaan. Het hoeft geen verbazing te wekken, als hij toen uit pure frustratie over het aantal storende fouten, dat hij in deze publicatie aantrof, zelfs het woord ‘broddelwerk’ over zijn lippen heeft laten komen. Met dat

11 Voor enige informatie over deze drukker verwijs ik naar ROUZET 1975, p. 131.

12 Men zou dit vermoeden kunnen opperen, omdat Silvius in het impressum van de *Saulus Conversus* het oorspronkelijke jaartal 1570 veranderd heeft in 1571. Zelfs indien hij dit reeds in het najaar van 1570 gedaan heeft (teneinde de editie om verkooppolitieke redenen zo recent mogelijk te doen schijnen), moet er in 1571 in zijn magazijn nog een groot aantal exemplaren van dit toneelstuk voorradig zijn geweest.

predikaat is waarschijnlijk een te hard oordeel over deze onrijpe vrucht van Van der Loes pers geveld, het valt echter niet te loochenen dat een vergelijking van de teksten van de *Tobaeus* en de *Naaman* tot geen andere uitkomst leidt dan dat het drukwerk van Silvius kwalitatief aanzienlijk hoger moet worden aangeslagen dan dat van Van der Loe.

6. De *Tobaeus*, *Saulus conversus* en *Naaman* opnieuw gedrukt door Plantijn in 1580-1581 *Rudimenta grammatices* door hem gedrukt in 1582?

Na 1572 volgen er voor de buitenwereld acht jaren van diepe stilte rond de persoon van Schonaeus. Afgezien van een schoolreglement (*Leges scholasticae*) voor de Latijnse scholen van Amsterdam, Haarlem en het Haarlemse diocees, in 1576 door Harmen Janszoon Muller te Amsterdam gedrukt,[13] laat hij gedurende deze periode geen enkel werk van zijn hand meer in druk verschijnen. Pas in 1580 komt er weer leven in de brouwerij, doordat Plantijn de draad van zijn typografische arbeid voor de Haarlemse gymnasiarch, die in 1570 zo abrupt was afgebroken, weer oppakt.

In een tijdsbestek van een tweetal jaren verlaten nu drie of vier edities de persen in de 'Gulden Passer'. Eerst verscheen er in het eerste kwartaal (februari?) van 1580 de nieuwe, verbeterde uitgave van de reeds in 1569 door Silvius gedrukte *Tobaeus* van Schonaeus, ditmaal onder de titel *Tobaeus, comoedia sacra et nova.*[14] De laatste twee woorden werden met opzet aan de titel toegevoegd om het verschil met de Silvius-druk te benadrukken en bovendien werd - om dat nog sterker te accentueren - op het titelblad de extra zinsnede 'A multis mendis, quibus ante scatebat, repurgata atque diligenter recognita' aangebracht, waardoor het voor geïnte-

13 Voor deze *Leges in gymnasio Harlemensi et Amsterodamensi...*, zie VAN DE VENNE 1983, nr. 6 (en p. 424).

14 Zie VAN DE VENNE 1983, nr. 7 (en p. 425); VOET 1980-83 (*PP*), dl. 5 (1982), pp. 2059-60, nr. 2189.

resseerde kopers van meet af aan duidelijk zou zijn dat het stuk van vele fouten gezuiverd en geheel herzien was.[15]

Kennelijk wist dit produkt uit de drukkerswerkplaats van de grootste typograaf der Nederlanden Schonaeus dermate te bekoren, dat hij nu al zijn tot dan toe verschenen 'comoediae sacrae' in een modern, Plantijns jasje gestoken wilde zien. Om die reden liet hij ruim een jaar later, in 1581, door de koninklijke aartsdrukker ook van zijn *Saulus Conversus*[16] en *Naaman*[17] nieuwe edities op de pers leggen. Blijkens het colofon van deze uitgaven werd eerst in de maand juli in de Antwerpse *Officina* de *Saulus Conversus* gedrukt,[18] vervolgens in de maand augustus de *Naaman.*[19] Met name de nieuwe druk van dit laatste toneelstuk zal Schonaeus tot voldoening hebben gestemd, want men kan er vergif op nemen dat de door Van der Loe gedrukte editie van 1572

15 Zie VAN DE VENNE 1983, p. 425. Schonaeus' *Tobaeus* is waarschijnlijk begin 1580 door Plantijn gedrukt: zie Antwerpen, MPM, Arch. 58, Journal 1580, fol. 28^{v}, waar boekenleveranties d.d. 23 februari 1580 aan Jehan Scheffer <te 's-Hertogenbosch>, met o.a. '6 Tobeus Schonei 8^{o}' voor 7½ stuiver (cf. Van den Oord 1984, p. 445), en Jan Salenson <te Gent: zie b.v. MPM, Arch 171, Journal 1599, fol. 27^{v}>, met o.a. '2 Tobaeus Schonaei 8^{o}' voor 2½ stuiver, vermeld staan (cf. Arch. 58, Journal 1580, fol. 24^{r}, waar in een leverantie van 18 februari 1580 o.a. 25 exemplaren van de 'comoedia' *Tobaeus* voor een prijs van fl. 1 st. 11¼ in rekening gebracht worden). Misschien werd het stuk door Nicolas Spors (zie over hem: VALKEMA BLOUW 1989: 1, p. 146, noot 44: 'Nicolas Spore'; GLORIEUX 1989, p. 230: 'N. Spore'; VAN ROEY 1989, p. 430: 'Nicolas Spoor') gedrukt: MPM, Arch. 33, Livre des ouvriers 1580-1590, fol. 2^{r} (6 februari 1580).

16 Zie VAN DE VENNE 1983, nr. 8 (en p. 426); VOET 1980-83 (*PP*), dl. 5 (1982), pp. 2061-62, nr. 2191.

17 Zie VAN DE VENNE 1983, nr. 9 (en p. 427); VOET 1980-83 (*PP*), dl. 5 (1982), pp. 2060-61, nr. 2190.

18 In Antwerpen, MPM, Arch. 33, Livre des ouvriers 1580-1590, kan men vinden dat de tekst van de *Saulus Conversus* gezet werd door Fransois van den Bosche (fol. 4^{r} (29 juli 1581): katernen ACDE; zie over hem: VAN ROEY 1989, p. 430: 'Franchois van den Bossche') en een mij onbekende zetter (katern B). De tekst werd gedrukt door Renier Artsens (fol. 49^{v} (22 juli 1581): katern A; zie over hem: Van Roey 1989, p. 430: 'Reynier Aertssens'), Nicolas Spors (fol. 39^{v} (22 juli 1581): katern B; zie over hem: *supra* noot 15) en Hans Clas (fol. 43^{v}-44^{r} (5 en 12 augustus): katernen CDE). Cf. het colofon van de *Saulus Conversus*: VAN DE VENNE 1983, nr. 8, fol. E4^{v}.

19 In Antwerpen, MPM, Arch. 33, Livre des ouvriers 1580-1590, wordt onthuld dat de tekst van de *Naaman* gezet werd door Fransois van den Bosche (fol. 4^{r} (12 en 19 augustus 1581): katernen AB en CD). De drukarbeid werd verricht door Nicolas Spors (fol. 40^{r} (12 en 26 augustus 1581): katernen AB en CD). Cf. het colofon van de *Naaman*: VAN DE VENNE 1983, nr. 9, fol. D8^{v}. Bekend is dat reeds op 19 augustus 1581 aan Schonaeus 100 exemplaren van zijn *Saulus Conversus* en 100 exemplaren van zijn *Naaman* werden geleverd: zie II, nr. 4 (leverantie van 19 augustus 1581).

hem jarenlang een doorn in het oog is geweest.

Naar alle waarschijnlijkheid is bij Plantijn in Antwerpen ook de door Schonaeus in opdracht van de Staten van Holland geschreven Latijnse grammatica verschenen.[20] Een notitie in het bewaard gebleven Plantijnse archief wijst tenminste in die richting, ook al moet hierbij de kanttekening worden geplaatst dat er tot op heden geen enkel exemplaar van de druk voor de dag is gekomen dat deze vingerwijzing bevestigt. Indien Plantijn inderdaad de drukker van de spraakkunst is - en gezien zijn vakbekwaamheid zal Schonaeus zeker graag met hem in zee zijn gegaan -, heeft de stad Haarlem de papier- en drukkosten voor haar rekening genomen.[21] Helaas is het tijdstip, waarop de grammatica gedrukt is, niet nauwkeurig te bepalen. Bekend is alleen, dat het tussen november 1581 en juni 1582 moet liggen. Op 20 juni 1582 waren in ieder geval de 'bouckskens' van de spraakleer voor de leerlingen van de Haarlemse Grote School beschikbaar.

Staat Antwerpen als plaats, waar de grammatica gedrukt is, dus niet buiten kijf, als vaststaand mag worden aangenomen, dat de spraakkunst niet in Haarlem zelf van de pers is gekomen, want na het korte bestaan dat de drukkerij van Jan van Zuren en zijn drie 'medeghesellen' beschoren is geweest (1561-1564)[22], was er tot 1581 in de Spaarnestad geen drukker meer werkzaam. Pas met de komst van Antonis Ketel[23] in dat jaar beschikte de stad weer over een eigen boekdrukker, maar voor het drukken van een Latijnse grammatica heeft deze niet het geschikte materiaal[24] gehad, zoals blijkt uit de omstandigheid dat zijn uitgaven zich beperken tot aanplakbiljetten, pamfletten, een stedelijke ordonnantie, en

20 Voor deze grammatica, waarschijnlijk *Rudimenta grammatices [Latinae]* geheten, zie VAN DE VENNE 1983, nr. 10.

21 Dit blijkt uit een schrijven dat Schonaeus op 20 juni 1582 aan het Haarlemse stadsbestuur richtte en waarin hij zegt dat de grammatica, door hem 'gecollecteert', op stadskosten is gedrukt (naar verwachting zal deze brief door mij, tezamen met andere brieven van Schonaeus' hand, in 1997 worden gepubliceerd).

22 Over Jan van Zuren en zijn drukkerij, zie *supra* noot 5.

23 Voor Antonis Ketel (werkzaam 1581-1583) en zijn weduwe (werkzaam 1583-1584), zie LACEULLE-VAN DE KERK 1951, pp. 71-86.

24 Voor een inventaris van Ketels lettertypen, zie LACEULLE-VAN DE KERK 1951, pp. 81-84.

een aantal kleinere werken van Coornhert.[25] Zolang er geen exemplaar van de spraakkunst is gevonden, heeft het weinig zin zich in allerhande gissingen te verliezen. Voorshands acht ik het niet onwaarschijnlijk dat Plantijn de grammatica gedrukt heeft.

Omdat Schonaeus' pen tussen 1582 en 1590 in verband met zijn drukke onderwijspraktijk geheel stilviel, is de grammatica de laatste editie geweest die Plantijn nog tijdens zijn leven van een van de werken van de Haarlemse rector verzorgd heeft. Daarbij moet niet uit het oog worden verloren dat er zeker vanaf het einde van de jaren tachtig voor Schonaeus geen directe noodzaak meer heeft bestaan om voor de druk van een Latijns toneelstuk of anderszins de blik nog langer naar Antwerpen te richten, omdat intussen in Haarlem zelf Ketels opvolger, Gillis Rooman,[26] de van zijn overleden voorganger overgenomen inventaris zo sterk had aangevuld, dat ook hij voortaan voldoende geëquipeerd was om Latijnse boeken te drukken.[27] Ideaal voor een goede samenwerking tussen Schonaeus en Rooman was het bovendien dat zij praktisch buren waren, sinds de Grote School en haar rector omstreeks 1583 waren ondergebracht in het voormalige Cellebroederskloosterin de Jacobijnestraat, en ook de stadsdrukker eind 1587 in een gedeelte van dat klooster zijn huisvesting gevonden had.[28] Schonaeus kon dus bij wijze van spreken ieder moment de drukkerij binnenlopen en desgewenst drukproeven lezen.

Het is dan ook niet meer dan logisch dat in 1590 Schonaeus' vijfde bijbelse drama, *Iosephus*, niet meer in Antwerpen is verschenen, waar Moretus intussen zijn op 1 juli 1589 gestorven schoonvader was opgevolgd, maar in Haarlem, waar het op de Roomanpers gedrukt werd.[29]

25 Voor een overzicht van Ketels productie, zie LACEULLE-VAN DE KERK 1951, pp. 190-202.

26 Voor Gillis Rooman (werkzaam 1584-1610), zie LACEULLE-VAN DE KERK 1951, pp. 87-138 en 203-93; BRIELS 1974, pp. 421-25.

27 Zie LACEULLE-VAN DE KERK 1951, pp. 95-97. Voor een mogelijke druk van Schonaeus' Latijnse grammatica door Rooman in 1587, zie VAN DE VENNE 1983, nr. 12.

28 Zie LACEULLE-VAN DE KERK 1951, p. 90 (ook p. 208, nr. 47, waar (1587) het impressum luidt: ‘Ghedruckt by my Gillis Rooman/ woonende inde Sueyers-strate inde gulden Parsse’; en p. 209, nr. 50, waar (1587) het bibliografisch adres luidt: ‘Ghedruckt t'Haerlem, By my Gillis Rooman, wonende inde Iacobine-strate, inde gulden Parsse’).

29 Zie VAN DE VENNE 1983, nr. 13.

7. De *Terentius Christianus* gedrukt door Moretus in 1598

Ondanks de ideale situatie dat Schonaeus in Haarlem vanaf het einde van de jaren tachtig in de persoon van Rooman min of meer een huisdrukker had, heeft hij toch Antwerpen nooit helemaal uit zijn hart gebannen. Met name dwaalden zijn gedachten weer terug naar de Scheldestad en de daar gevestigde *Officina Plantiniana*, toen er in het begin van de jaren negentig problemen ontstonden met een - buiten hem om - te Keulen verschenen editie van vier (later zes) toneelstukken van zijn hand, en hij een drukkerij van gevestigde reputatie zocht om een nieuwe uitgave van deze stukken te bezorgen.

Zoals eerder gezegd, had Cornelius Loosaeus in 1591, zonder ruggespraak met de auteur te plegen, de vier tot dan toe door Schonaeus gepubliceerde bijbelse drama's gebundeld in Keulen uitgegeven onder de titel *Terentius Christianus*.[30] Door die handelwijze had hij zich de woede van de schrijver op de hals gehaald. Niet alleen was deze verontwaardigd dat de editie zonder zijn voorkennis was verschenen, ook had hij grote bezwaren tegen de in zijn ogen te pretentieuze titel en bovenal tegen het feit dat er in de tekst van zijn toneelstukken veranderingen waren aangebracht, die geen verbeteringen waren, zoals de editeur dacht, maar verslechteringen.

Kon Schonaeus uiteindelijk, na een aantal brieven met Loosaeus te hebben gewisseld, met de titel *Terentius Christianus* nog wel vrede hebben - per slot van rekening moet deze erenaam toch ook zijn ijdelheid gestreeld hebben -, ronduit onaanvaardbaar bleven voor hem de zogenaamde correcties in zijn toneelstukken. Toen hij, ondanks herhaalde protesten, niet gedaan kreeg dat in volgende Keulse edities[31] naar de oorspronkelijke lezingen werd teruggekeerd, besloot hij zelf een nieuwe editie van zijn inmiddels zes stukken tellende oeuvre op de markt te brengen.

30 Voor deze editie, zie VAN DE VENNE 1983, nr. 14 (en p. 429).

31 Voor deze Keulse drukken (tot 1596; vanaf 1595 met zes in plaats van vier toneelstukken), zie VAN DE VENNE 1983, nr. 15: Keulen, Gerhard Grevenbroich, 1592 (en p. 430); VAN DE VENNE 1984, nrs. 18a-18b: Keulen, Gerhard Grevenbroich, 1595 (en pp. 270-71).

Om deze uitgave voor aspirant-kopers zo aantrekkelijk mogelijk te maken was het een absoluut vereiste dat de uitgave voorzien werd van een wervend reclamebord. Te dien einde besloot Schonaeus, na enige aarzeling, de titel *Terentius Christianus* over te nemen; anders zou het boek misschien moeilijker verkoopbaar zijn dan edities die wèl deze naam droegen. Daar hij alle voorwaarden zo optimaal mogelijk wilde maken, wenste hij tegelijkertijd dat zijn werk gedrukt zou worden door de meest vermaarde drukkerij van zijn tijd, de *Officina Plantiniana* te Antwerpen, die nu onder de directie stond van Jan Moretus.[32]

Inderdaad heeft Moretus de door Schonaeus geautoriseerde tekst van zijn zes toneelstukken gedrukt. Indien men op de datum van het voorwoord van de auteur tot de goedgunstige lezer - 29 december 1595[33] - mag afgaan, heeft de Haarlemse gymnasiarch zijn kopij waarschijnlijk reeds vroeg in 1596 naar Antwerpen gestuurd. In weerwil van de oorspronkelijke opzet werden de stukken echter niet direct ter perse gelegd, maar duurde het nog tot eind augustus 1598,[34] voordat de *Terentius Christianus* helemaal gedrukt was.[35] Over de reden van deze langdurige vertraging wordt nergens opheldering verschaft. Waarschijnlijk moet zij echter gezocht worden in het gegeven dat reeds in 1596 door Schonaeus zelf een nieuwe editie van zijn stukken, onder dezelfde

32 Deze gegevens kunnen worden ontleend aan Schonaeus' voorwoord tot de welwillende lezer in de door Moretus gedrukte editie (zie VAN DE VENNE 1984, nr. 22, pp. 3-7). Voor meer informatie over Jan Moretus verwijs ik hier slechts naar VOET 1969-1972 (*GC*) en ROUZET 1975, pp. 155-56.

33 Deze datum is 29 december 1595 en niet 29 december 1594, zoals ik eerder abusievelijk schreef (zie VAN DE VENNE 1984, nr. 22, Notes).

34 Aan de hand van de in het archief van de *Officina Plantiniana* te Antwerpen bewaard gebleven rekeningen (Livre des ouvriers 1590-1610) is het mogelijk om vast te stellen, wanneer en door wie de *Terentius Christianus* van Schonaeus werd gezet en gedrukt: Francois Bellet zette de tekst van het werk in de maanden mei, juni, juli en augustus van het jaar 1598. In diezelfde periode drukten Joris Berger (zie over hem: VAN ROEY 1989, p. 429: 'Joris Bergher') en Peeter van Esch de katernen B en E, Hendrick Smesman (zie over hem: VAN ROEY 1989, p. 427: 'Henrick Smisman') en Hans Valentin de katernen C-D en F-G, Nicolas van Linschoten en Joos Markauwen de katernen A en H-X, en tenslotte Agen Jacobs en Guilham van Elst katern Y (Antwerpen, MPM, Arch. 786, fol. 90 (rechts), 93 (rechts), 94 (rechts), 98 (links) en 101 (links)). Het laatste katern kwam kort vóór 29 augustus 1598 van de pers.

35 Voor deze *Terentius Christianus*, gedrukt door Moretus in 1598, zie VAN DE VENNE 1984, nr. 22 (en p. 274).

naam, bij Gerhard Grevenbroich in Keulen bezorgd werd.[36] Zoveel mogelijk moest nu voorkomen worden, dat de twee edities elkaar in de wielen zouden rijden.

Ofschoon dit zeker niet de bedoeling was, kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat beide uitgaven elkaar wel degelijk beconcurreerd hebben. In 1615 - dus zeventien jaren na het uitkomen van het boek - blijkt de *Officina Plantiniana* namelijk nog steeds exemplaren van de door Moretus gedrukte *Terentius Christianus* in voorraad te hebben.[37] Kennelijk heeft de naam van de Antwerpse drukker en de kwaliteit van de door hem verzorgde uitgave uiteindelijk minder aantrekkingskracht op potentiële kopers uitgeoefend dan de auteur in eerste instantie gehoopt had.

Daaraan heeft ook de aanduiding op het titelblad van de Moretus-druk, dat de stukken door de auteur nauwgezet verbeterd waren en herzien, niets veranderd, want deze zelfde tekst treft men ook al op de titelpagina van de Keulse druk van 1596 - evenals trouwens op die van latere jaren - aan.[38] Al met al bestaat er voldoende grond om aan te nemen dat de oplage van het boek, die 1250 exemplaren heeft bedragen,[39] wat al te optimistisch geraamd is geweest.

8. Besluit

Wanneer men de oogst aan 'comoediae sacrae', die Schonaeus door Antwerpse drukkers ter perse heeft laten leggen, overziet, kan worden vastgesteld dat de *Officina Plantiniana* van de totale

36 Voor deze editie, zie VAN DE VENNE 1984, nr. 20 (en p. 273).

37 Zie VAN DE VENNE 1984, nr. 22, Notes.

38 Op het titelblad van beide uitgaven (Antwerpen, 1598 en Keulen, 1596) wordt van de zes door Schonaeus geschreven 'comoediae sacrae' uitdrukkelijk gezegd: 'Nunc demum magna eiusdem [= Cornelii Schonaei Goudani] diligentia et labore emendatae atque recognitae' (zie VAN DE VENNE 1984, pp. 273-74). Op de titelpagina van de Keulse druk van 1596 was deze tekst voor het eerst aangebracht om het verschil met de eerdere, niet-geautoriseerde Keulse edities te accentueren.

39 Antwerpen, MPM, M 39, fol. 15, nr. 17 (A^o 1598), waar het oplagecijfer vermeld is: '1250 | Terentius Christianus Cornelij Schonaei 8^o fol. 22 st. 10 | 625 |... l'. Cf. DE NAVE en VOET 1995, p. 20: 'De *bestsellers* (meestal klassieke auteurs bestemd voor de scholen) konden tot 2500 exemplaren gaan; de "goed in de verkoop liggende" publikaties haalden doorgaans 1250 exemplaren; de wetenschappelijke uitgaven schommelden tussen 600 en 800 exemplaren'.

Antwerpse productie van - waarschijnlijk - negen edities het leeuwedeel voor haar rekening heeft genomen. Alles bij elkaar blijken namelijk zes uitgaven de persen van Plantijn en Moretus te hebben verlaten, te weten: *Nehemias* in 1570, *Tobaeus* in 1580, *Saulus Conversus* en *Naaman* in 1581, de Latijnse grammatica (*Rudimenta grammatices (Latinae)*) in 1582 (?), en *Terentius Christianus* (de verzameleditie van de zes oudste toneelstukken: *Tobaeus*, *Nehemias*, *Saulus*, *Naaman*, *Iosephus* en *Iuditha*) in 1598.

Van de drie overige edities zijn er twee door Silvius gedrukt: *Tobaeus* in 1569 en *Saulus Conversus* in 1570; tenslotte is er nog één van de pers van Van der Loe gekomen: *Naaman* in 1572.

II. Bestellingen bij de boekwinkel van de *Officina Plantiniana* te Antwerpen

Betalingen en schulden

De hierboven genoemde drukken laten er niet de minste twijfel over bestaan dat Schonaeus als auteur van bijbelse toneelspelen op gezette tijden contact heeft gehad met Plantijn en Moretus. Het is echter niet alleen in deze hoedanigheid geweest dat de Haarlemse *ludimagister* en *gymnasiarcha* met de *Officina Plantiniana* in verbinding heeft gestaan. Onderzoek heeft namelijk uitgewezen dat zijn naam ook herhaaldelijk als klant in de zich in de Plantijnse archieven bevindende Journalen en Grootboeken kan worden aangetroffen, vanaf 1570 tot zelfs na zijn dood in 1611.

De posten, waarin melding wordt gemaakt van zijn naam, betreffen steeds boeken die aan hem uit de voorraad van de winkel van de Antwerpse *Officina* geleverd zijn (Journalen), of geldbedragen die als debet of credit geboekt zijn (Grootboeken).

Omdat de boekenleveranties in de Journalen een interessant licht werpen op het type (school)boek dat door Schonaeus, als rector van een Latijnse School in Holland, meestal ten behoeve van het onderwijs werd aangeschaft en tevens in een aantal gevallen nuttige informatie geven over het aantal presentexemplaren dat hij kreeg of het aantal stuks dat hij kocht van eigen werk, leek het

de moeite waard deze bestellingen hieronder te laten volgen. Op één enkele uitzondering na zijn alle daarin voorkomende werken geïdentificeerd, in de regel met behulp van het 'monumentum aere perennius' dat Leon Voet voor Plantijn heeft opgericht: *The Plantin Press (1555-1589)*.

Om antwoord te geven op de vraag, hoe en met welke snelheid deze leveranties betaald werden, zijn hier ook die posten uit de Grootboeken afgedrukt, welke daarover uitsluitsel geven. Dat één van die posten ook nog iets laat zien van Schonaeus' contacten met de Antwerpse *Officina* via het Leidse filiaal van Franciscus Raphelengius, mag dan misschien niet spectaculair zijn, het illustreert wel, over welke schijven zaken soms liepen.

1.

1570 adi 12^e^ de Maij en a*n*vers.[40]

d*omi*no Cornelio Sconaeo Goudano

p*ou*r sa copiie 50 exe*m*plaires de Nehemias[41]

Comedia dono p*ou*r sa copie

40 Antwerpen, MPM, Arch. 48, Journal 1570 ([*E. 1570*]), fol. 82^{v}. Ter wille van de leesbaarheid zijn in deze en volgende posten veel overbodige punten weggelaten. Graag betuig ik hier mijn dank aan drs. Dirk Imhof, wetenschappelijk medewerker van het Museum Plantin-Moretus, voor zijn hulp bij het translittereren van enkele zeer moeilijk leesbare passages.

41 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 5 (1982), p. 2059, nr. 2188: *Nehemias. De instauratione Hierosolymae comoedia sacra*, 1570 - prijs: 1 stuiver; VAN DE VENNE 1983, nr. 2.

60 Exe*m*plaires Idem[42] f^{o} 240[43]	fl. 1 st. 18
2 Catalogh*us* prohibito*ru*m[44]	fl. - st. 4
2 Calendar*iu*m molanj[45]	fl. - st. 1
	———
Waulter den bode va*n*	fl. 2 st. 3
Haerlem[46] payeit 43 Patt*ars*	

2.
1579 adi 3e July En Anuers[47].

d*omi*no Cor*nelio* Schonaeo p*our*

12 Rudime*n*ta Valery 8^{o}[48]	fl. -- st. 12
8 Epitome Colloquior*um* 8^{o}[49]	fl. -- st. 6
4 Valerij prosodia 8^{o}[50]	fl. -- st. 2

42 Op het eerste gezicht lijken hier met 'Idem' (?) exemplaren van Schonaeus' *Nehemias* bedoeld. Het probleem is echter dat één exemplaar van deze *De instauratione Hierosolymae comoedia sacra* eigenlijk 1 stuiver kostte (zie *supra* noot 41), zodat men zou verwachten dat Schonaeus in plaats van het gedebiteerde bedrag van 38 stuivers een bedrag van 60 stuivers (= 3 gulden) in rekening gebracht was Of het moet zijn dat Plantijn de Haarlemse *ludimagister* een fikse auteurskorting gegeven heeft (zo worden in de onder deze boekaankopen voor Schonaeus geboekte post vier exemplaren van de *Nehemias* verkocht voor 3 stuivers). Dat er voor Schonaeus in totaal 110 exemplaren van de *Nehemias* door de bode vanuit Antwerpen mee naar Haarlem zijn genomen, is niet verbazingwekkend, als men weet dat er op 19 augustus 1381 van elk van zijn toneelstukken *Saulus Conversus* en *Naaman* 100 exemplaren 'par le Messagier' naar Haarlem werden vervoerd (zie nr. 4).

43 Het is mij niet duidelijk, wat 'f^{o} 240 (of: 24^{o} ?)' betekent.

44 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 3 (1981), pp. 1235-37, nrs. 1444-45: *Index librorum prohibitorum*, 1570 - prijs: 2 stuivers (zie nr. 1444).

45 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 4 (1982), pp. 1570-71, nrs. 1707-08: *Calendarium ecclesiasticum*, 1569[-70] - prijs: onbekend.

46 Deze 'Waulter den bode van Haerlem' wordt op 19 mei 1581 'Waul<t>er Paul (?) Messagier' genoemd (zie nr. 3).

47 Antwerpen, MPM, Arch. 57, Journal 1579 (*Signé O*), fol. 96^{r}.

48 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 5 (1982), pp, 2288-89: 'IV. Grammatica' - prijs: 1 stuiver (p. 2289).

49 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 2 (1981), p. 869, nr. 1132: *Colloquiorum epitome*, 1561 - prijs: ½ stuiver (in 1561).

50 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 5 (1982), pp. 2288-89: 'IV. Grammatica' - prijs: ½ stuiver (p. 2289).

4 Valery Syntaxis 8^{o51}	fl. -- st. 4
8 Despauterij Etymologia 4^{o52}	fl. 1 st. 04
8 - Rudime<n>ta[53]	fl. -- st. 12
	———
payoit £ 3	fl. 3 st. --

3.
1581 adi 19^{e} May En Anuers.[54]

D*omi*no Cornelio Schoneo Rectorj in Haerlem p*ar* waul<t>er paul[55] Messag*ie*r.

10 Nehemias 8^{o56}	fl. -- st. 10
10 Thobeus 8^{o57}	fl. -- st. 10

4.
1581 adi 19^{e} de Augst En Anuers.[58]

A Cornelis Schonaeus Goudanus p*ar* le Messag*ie*re.[59]

20 Nehemias in 8^{o60}	fl. 1 st. --
20 Thobeus in 8^{o61}	fl. 1 st. --

51 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl 5 (1982), pp. 2288-89: 'IV. Grammatica' - prijs: ¾ stuiver en 1 stuiver (p. 2289).
52 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 2 (1981), pp. 798-99: 'II. Grammaticae epitomes. II. Etymologia', 1576 (nr. 1077) - prijs: onbekend.
53 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 2 (1981), p. 798: 'I. Grammaticae epitomes. I. Rudimenta', 1573 (nr. 1077) - prijs: onbekend.
54 Antwerpen, MPM, Arch. 59, Journal 1581 (*signé Q*), fol. 73^{v}.
55 Deze naam, die moeilijk leesbaar is, geef ik onder voorbehoud. Hoogstwaarschijnlijk is deze Waul<t>er Paul (?) dezelfde die eerder (zie nr. 1) 'Waulter den bode va*n* Haerlem' genoemd wordt.
56 Zie *supra* noot 41.
57 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 5 (1982), pp. 2059-60, nr. 2189: *Tobaeus. Comoedia sacra et nova*, 1580 - prijs: 1 stuiver; VAN DE VENNE 1983, nr. 7.
58 Antwerpen, MPM, Arch 59, Journal 1581 (*signé Q*), fol. 130^{r}.
59 Waarschijnlijk is deze 'Messagiere' de eerder (zie nr. 3) genoemde 'Waul<t>er Paul (?)'.
60 Zie *supra* noot 41.
61 Zie *supra* noot 57.

100 Saulus Conuers*us* 8°[62]	fl. 5 st. --
100 Naaman 8°[63]	fl. 5 st --
1 Rieme Chartae albae	fl. 2 st. 2
	———
1 fab<u>lae graecae selectae p*er* Schenkelium[64]	fl. 14 st. 2

5a.

D*ominus* Conrelius [*sic*] Schoneus Rector in Haerlem doibt ce 19^e^ Maij 1581/ P*our*[65]

10 Nehemias 8°	fl. st. 10 }	fl. 1 st. d. -[66]
10 Thobeus 8°	fl. st. 10 }	fl. 1 st. d. -[66]
adi 19^e^ aug<us>ti		
P*our* diuers guil a eu qua*nt* au Jornal q fol. 130		fl. 14 st. 2 d. -[67]
adi 6^e^ septembre[68]		———
		fl. 15 st. 2 d. -

62 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 5 (1982), pp. 2061-62, nr. 2191: *Saulus Conversus. Comoedia nova et sacra*, 1581 - prijs: 1 stuiver; VAN DE VENNE 1983, nr. 8.
63 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 5 (1982), pp. 2060-61, nr. 2190: *Naaman. Comoedia sacra et nova*, 1581 - prijs: 1 stuiver; VAN DE VENNE 1983, nr. 9.
64 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 1 (1980), pp. 15-16, nr. 17: *Fabulae aliquot*, 1581 - prijs: 1 stuiver en 1½ stuiver (p. 15). Merkwaardigerwijze is Schonaeus voor dit exemplaar van Schenkelius' 'fabulae graecae selectae' niet gedebiteerd, zodat het niet waarschijnlijk lijkt dat het hem inderdaad geleverd is.
65 Antwerpen, MPM, Arch. 18, Grand livre + + 1571-1582, fol. 424 links (debetzijde).
66 Zie nr. 3 (leverantie van 19 mei 1581).
66 Zie nr. 3 (leverantie van 19 mei 1581)
67 Zie nr. 4 (leverantie van 19 augustus 1581).
68 Zie nr. 5c.

5b.
1581 adi 6^e^ de septembre[69].

Receu de Cornelius Scohoneus [*sic*] la so*m*me de florins treze et sept patt*ars* lesquels il a enuoijés p*our* paijement de ce quil a eu p*ar*deua*n*t

Val*ent* in N*ummi*s	fl. 13 st. 7
Mon pere les a receus et retenus en aulta*n*t de payeme*n*t	fl. 13 st. 7[70]
Item remvoyoit ledit Scone*us*/	
20 Saul*us* }	fl. <niet ingevuld>
20 Naaman 8^o^ }	fl. <niet ingevuld>

5c.
D*ominus* Cornelis Schoneus doibt auoir pour de gui sensuit adi 6^e^ Septe*m*b*re* 1581[71]

20 Saul*us* }	renvoyes fl. 2 st. --
20 Naaman }	renvoyes fl. 2 st. --
Item en argent il a Envoye	fl. 13 st. d.[72]
	———
	fl. 15 st. 2 d.[73]

69 Antwerpen, MPM, Arch. 59, Journal 1581 (*signé Q*), fol. 136^r^.
70 Wanneer men 2 gulden (zie nr. 5c) voor de in totaal veertig teruggezonden exemplaren van Schonaeus' *Saulus Conversus* en *Naaman* (voor de levering op 19 augustus 1581 van 100 exemplaren van ieder van deze *comoediae sacrae*, zie nr. 4) van de schuld van 15 gulden en 2 stuivers (zie nr. 5a) aftrekt, blijft niet een bedrag van 13 gulden en 7 stuivers te betalen over, maar een som van 13 gulden en 2 stuivers (zie nr. 5c). Men ziet echter dat de debet- (zie nr. 5a) en creditzijde (zie nr. 5c) met elkaar in balans zijn gebracht.
71 Antwerpen, MPM, Arch. 18, Grand livre + + 1571-1582, fol. 424 rechts (creditzijde).
72 Cf. nr. 5b, waar echter een betaling vermeld wordt van 'florins treze et sept patt*ars*'.
73 Zie echter nr. 5b en *supra* noot 70.

6.

1592 adi 17e de Noue*m*bre en Anuers[74].

A Cornelius Schoneus p*er* D*ominum* michaelem breugel[75]/ a gui a est deliurè le pacguet

20 Philippica Ciceronis in 4o prima[76]	fl. 1 st. --
20 ..... secunda 4o 7$^{v}_{2}$[77]	fl. 3 st. --
20 ..... tertia 4o[78]	fl. 1 st. --
20 ..... quarta V. VI. VII	fl. 2 st. --
6 Psalt*eriu*m buchananj 16o. 4 st.[79]	fl. 1 st. 4
7 Euang*eli*a g*raec*e (?) 8o[80]	fl. 1 st. 8
7 Gramm*atica* graeca Cleonardj 8o[81]	fl. 2 st. 2
7 Dia*lectic*a valerij 8o. 2 st. $^{v}_{2}$[82]	fl. 0 st. 17½
7 ..... Rhetorica valerij 8o cu*m* tab*ula*[83]	fl. 1 st. 1
8 Despauterius de figuris 8o[84]	fl. 1 st. 4[85]

74 Antwerpen, MPM, Arch. 69, Journal 1592 (*Signé Dd*), fol. 138v.

75 Cf. Antwerpen, MPM, Arch. 70, Journal 1593 (*Signé Ee*), fol. 100r: leverantie aan 'D*omi*no M. Brugelio Canonico Ant*verpiensi*' d.d. 24 juli 1593, en fol. 135r: leverantie aan 'R*everen*do D*omi*no Breugelio Canonico pro hollandia' d.d. 30 september 1593).

76 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 2 (1981), p. 623, nr. 960: *Philippica prima*, 1575 (?) - prijs: ½ stuiver (in 1575 (?)).

77 Met deze aanduiding zijn 7 ½ feuilles bedoeld (een exemplaar telde dus 30 bladen oftewel 60 bladzijden). Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 2 (1981), p. 623, nr. 961: *Philippica secunda*, 1575 (?) - prijs: 2 stuivers (in 1575 (?)).

78 Van Cicero's *Orationes Philippicae 3-7* wordt in VOET 1980-1983 (*PP*), dl. 2 (1981), geen exemplaar vermeld.

79 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 1, p. 501, nr. 848: *Paraphrasis psalmorum Davidis poetica*, 1588 - prijs: 3 stuivers (in 1582: zie VOET 1980-83 (*PP*), dl. 1, p. 500, ad nr. 847).

80 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 2 (1981), p. 891, nr. 1149: *Evangelia et epistolae dominicorum festorumque dierum* (*ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΤΩΝ ΚΥΡΙΑΚΩΝ, ΚΑΙ...*), 1585 - prijs: 3 stuivers (in 1585).

81 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 2 (1981), pp. 663-64, nr. 1000: *Absolutissimae institutiones in Graecam linguam*, 1581 (voltooid en op de markt gebracht in 1589) - prijs: 6 stuivers.

82 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 5 (1982), pp. 2278-79: 'II. Dialectica' - prijs: 2 stuivers (in 15??) (p. 2279); cf. pp. 2279-83, nrs. 2361-2366.

83 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 5 (1982), p. 2307: 'VI. Rhetorica' - prijs: 2 stuivers (in 15??); met *tabula* is Valerius' *Anacephaleosis* bedoeld (p. 2307).

85 Deze prijs van 24 stuivers voor 8 exemplaren was een vergissing en diende 8 stuivers te zijn (zie nr. 8b).

84 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 2 (1981), pp. 792-93, nr. 1074: *De figuris liber*, 1568 - prijs: ¾ stuiver (in 1568).

12 Ep<isto>lae selectae Ciceronis 4°[86]	fl. 2 st. 8
	———
	Summa fl. 17 st. 4½

7.
1599 adi 15 februarij en Anuers[87].

A Zacharias Heyns a Amsterdam[88] il enuoiera 2am p*ar*tem Terentij Christianj[89]

200 Terentius Christianus 8°[90]	fl. 100 st. --
licenten en tollen en*de* schep te bestellen	fl. 4 st. 10
pour cordes en papier bet*aelt*	fl. -- st. 15[91]
en deux pacquet en le 3e pour Corn*elius* Schoneus	
des frais et facon (?) doïb Schoneus	fl. 2 st. --
est doncques la part de Zacharias	fl. 3 st. 5

A Cornelius Schoneus a Haerlem au pacquet de Zacharias heyns.

100 Terentius Christianus 8°[92]	fl. 50 st. --
des frais et licentes etc.	fl. 2 st. --[93]

86 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 2 (1981). pp. 616-17, nr. 946: *Ex familiaribus breviores epistolae... selectae*, 1575 - prijs: 1 ¼ stuiver (in 1575).

87 Antwerpen, MPM, Arch. 171, Journal 1599 (*Signé Ll*), fol. 27r.

88 Zacharias Heyns, boekverkoper te Amsterdam en voormalig leerjongen van Jan Moretus (zie Meeus 1989), was een zakenrelatie van de *Officina Plantiniana* (zie LAUWAERT 1972, pp. 141 en 172; cf. b.v. Antwerpen, MPM, Arch. 126, Grand livre signé D. 1590-1614, fol. 47 (links en rechts)). Voor meer gegevens over hem, zie BRIELS 1974, pp. 317-19; VAN LEUVENSTEIJN 1989, pp. IX-XIII; MEEUS 1995.

89 Bedoeld is Schonaeus' *Comoediarum altera pars*, gedrukt in 1599 door Gillis Rooman te Haarlem voor Zacharias Heyns te Amsterdam (zie VAN DE VENNE 1984, nr. 25).

90 Cf. VAN DE VENNE 1984, nr. 22, Notes: *Terentius Christianus, seu comoediae sacrae sex* - prijs: 10 stuivers (zie ook *supra* noot 39).

91 De beide bedragen van fl. 4 st. 10 en fl. 0 st. 15 zijn doorgehaald. Het totaalbedrag der onkosten blijkt echter meteen hierna over Schonaeus en Heyns verdeeld te zijn: eerstgenoemde moest 2 gulden betalen, laatstgenoemde 3 gulden en 5 stuivers.

92 Cf. *supra* noot 90.

93 Waaruit de onkosten bestaan, is reeds eerder gebleken: 'licenten en tollen en*de* schep; cordes en papier' (zie ook *supra* noot 91).

8a.

Cornelius Schoneus M*ait*re d'escolle en holl*an*de doibt p*ou*r diuers a luy euoijés suiuant lordre de mons*ieu*r le Chanoine[94] breugel Et deliuré le pacguet audit s*eigneu*r breugel la so*m*me de adi 17e noue*m*bre 1592/ fol. 138[96]:	flor*ins* 17 st. 4 d.[95]
1593. adi 19 Aprilis p*er* d*ominum* breugeliu*m* 5 Ep*isto*le Selectae 4o[97]	fl. 1 st. -- d.[98]
	———
	S*umm*a fl. 18 st. 4 d.
1599. 15a Februarij 100 Terentius Christianus 8o[99] au Journ*al* fol. 27[100]	fl. 50 st. - d -
des frais et Licentes	fl. 2 st. - d. -[101]

8b.

Cornelius Schoneus dInchontre doibt auoir adi 8e martij 1593 venues en une mande de fra*ncois* Raphelingien/

P*our* 50 Comediae Schonaej 8o 7 st. x (?)	fl. 17 st. 10 d.-[102]
Item p*ou*r refection de 8 desp*auterius de* figur*is*[103]	

95 Deze schuld is verrekend met het tegoed van 18 gulden en 6 stuivers, dat vermeld staat sub nr. 8b.
94 94 Zie *supra* noot 75.
96 Zie *supra* nr. 6 (leverantie van 17 november 1592).
98 Een leverantie aan de Antwerpse kanunnik Br(e)ugelius, d.d. 19 april 1593, waarvan 5 *Epistolae selectae* bestemd waren voor Schonaeus, heb ik in MPM, Arch. 70, Journal 1593 (*Signé Ee*), niet aangetroffen (in het journaal volgen op de boekverkopen van 16 april (fol. 56r) die van 21 april (fol. 56v); ook op de oorspronkelijk in het Grootboek genoteerde datum van 12 (naderhand veranderd in 19) april 1593 (zie *infra* noot 101) heb ik in het betreffende Journaal geen *Epistolae selectae* gevonden).
97 Zie *supra* noot 86.
99 Zie nr. 7 (leverantie van 15 februari 1599).
100 Zie *supra* noot 87.
101 Antwerpen, MPM, Arch. 21, Grand livre 1590-1599 (*signé Q*), fol. 157 links (debetzijde).
102 Voor deze post, zie Antwerpen, MPM, Arch. 493, Journal librairie 1593-1595, fol. 10v.
103 Voor de levering van 8 exemplaren van Despauterius' *De figuris liber*, zie nr. 6 (leverantie van 17 november 1592).

mis a 24 st. et debuoit estre gue /8/ st.[104]	fl. st. 16 d. --
	———
	S*umm*a fl. 18 st. -6 d. -[105]

9.
1602 adi 28e July en Anuers[106]

Cornelio Schonaeo per Corneliam Deymans nunciam Harlemensem

1 Lipsy Critica 4o[107]	fl. 2 st. 5
6 Valery Rhetorica 8o[108]	fl. 1 st. 1[109]
	———
Soluit	fl. 3 st. 7

10.
1603 adi 5e Aprilis en Anuers[110]

A la messagiere de Hollande Cornelia deijmans messager de Harlem

1 Diurnale 8o c*ommune* (?)	fl. 1 st. 6
12 Cartabellen	fl. st. 15
pro D*omino* Schonaeo	

104 De lezing van de laatste twee regels lijkt waarschijnlijk, maar is niet helemaal zeker.
105 Antwerpen, MPM, Arch. 21, Grand livre 1590-1599 (*signé Q*), fol. 157 rechts (creditzijde).
106 Antwerpen, MPM, Arch. 174, Journal 1602 (*Signé Oo*), fol. 113r.
107 Waarschijnlijk betreft het hier een exemplaar van Lipsius' *Opera omnia quae ad criticam proprie spectant*, iam noviter ab ipso aucta, correcta, digesta (Antverpiae, Ex officina Plantiniana, Apud Ioannem Moretum, 1600) (zie ADAMS 1967, dl. 1, p. 639, L 754; NUC, dl. 335 (1974), p. 349c: NL 0398630; MACHIELS 1979, dl. 1, L 313; KNAPEN 1986, p. 277, L 30.I; p. 279, L 31).
109 Op 11 oktober 1603 blijken '12 Rhetorica Valery' fl. 2 st. 2 te kosten (zie nr. 11); de onderhavige post van fl. 1 st. 1 voor '6 Valery Rhetorica' lijkt dus correct. Indien men echter het totaalbedrag van de leverantie ad fl. 3 st. 7 bekijkt, moet hierin een optelfout zijn gemaakt, ofwel de prijs van 1 exemplaar van Lipsius' *Critica* bedroeg destijds niet fl. 2 st. 5, maar fl. 2 st. 6.
108 Cf. nr. 6 en *supra* noot 83.
110 Antwerpen, MPM, Arch. 175, Journal 1603 (*Signé Pp*), fol. 49v.

1 Politica Lipsij[111]	fl. 1 st. --
1 Lipsy Constantia[112]	fl. st. 7
1 de Bibliothecis etc.[113]	fl. st. 6[114]
1 Pastorale 4	fl. 1 st. 6
1 Cantiones 5 vocum	fl. st. 14
1 Orlandi Cantiones sacrae 6 vocum 4 1601	fl. st. 14
1 Septem Psalmi 4^{o}	fl. 1 st. 5
1 Prophetiae Sibyllarum	fl. st. 6
1 Cantiones 5 vocum 4^{o}	fl. 1 st. --
1 Selectissimarum Cantionum pars 1^{a} et 2^{a}	fl. 3 st. 10
	fl. 12 st. 9

soluit

11.
1603 Adi XI Octobris en Anuers[115]

111 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 3 (1981), pp. 1379-80, nr. 1552: *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (*Ad libros politicorum breves notae*), 1589 - prijs: 10 stuivers (in 1589). Voor een editie uit 1596 (Antverpiae, Ex officina Plantiniana, Apud viduam et Ioannem Moretum), zie NUC, dl. 335 (1974), p. 362^{c}: NL 0398871; KNAPEN 1986, p. 280, L 35 en L 36. Voor een editie uit 1599 (Antverpiae, Ex officina Plantiniana, Apud Ioannem Moretum), zie NUC, dl. 335 (1974), p. 362^{c}: NL 0398873; *Machiels* 1979, dl. 1, L 351.

112 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 3 (1981), pp. 1358-59, nr. 1537: *De constantia libri duo*, 1589 - prijs: 4 stuivers (in 1586: p. 1358 ad nr. 1536). Voor een editie uit 1599 (Ex officina Plantiniana, Apud Ioannem Moretum), zie ADAMS 1967, dl. 1, p. 640, L 776; NUC, dl. 335 (1974), p. 353^{b}: NL 0398696; MACHIELS 1979, dl. 1, L 328.

114 Van deze boekenleverantie van 5 april 1603 lijken alleen de drie werken van Lipsius voor Schonaeus, of liever Scriverius (zie diens brief van 16 mei 1603 aan Schonaeus, die ik in 1997 hoop uit te geven (zie *supra* noot 21)), bestemd geweest te zijn, reden waarom de overige boeken niet geïdentificeerd zijn.

113 De volledige titel van dit werk van Lipsius luidt: *De bibliothecis syntagma.* Het werd in 1602 door Moretus te Antwerpen gedrukt (Antverpiae, Ex officina Plantiniana, Apud Ioannem Moretum, 1602) (exx. in Nijmegen, UB, 50 b 7:4 en 653 c 41:4; zie ook NUC, dl. 335 (1974), p. 352^{c}: NL 0398684).

115 Antwerpen, MPM, Arch. 175, Journal 1603 (*Signé Pp*), fol. 159^{r}.

D*omino* Corn*elio* Schonaeo per Cornelia<m> Deymans messagiere de Haerlem[116]

116 Niet vermeld is, waar Cornelia Deijman tijdens haar verblijf in Antwerpen in de maand oktober verbleef. Wel is bekend, dat zij op 20 juni 1603 in 'Het Gulden Tonneken' op de Vlasmarkt logeerde (Antwerpen, MPM, Arch. 175, Journal 1603 (*Signé Pp*), fol. 95^{v}).

12 Rhetorica Valery 8^{o}[117]	fl. 2 st. 2
4 Dictionarium Kiliani 8^{o}[118]	fl. 5 st. 4
1 Progymnasmata Pontani 8^{o}[119]	ft. 3 st. 12
1 Musica Diuina 4^{o}[120]	fl. 1 st. 4
2 Verepaeus de co*m*pia [*sic*] verborum[121]	fl. - st. 6
	———
	fl. 12 st. 8

voyez au liure grand au soleil fol. 44.[122]
debt de viel co<m>pte et cecy ij est rapporté avecg

12.
1605 Adi 15^{e} Septembris[123]

Receu de Cornelio Schonaeo a bon co*m*pte

de ce quil doibt	fl. 7 st. 10[124]
nestoient que 7 fl. st. 5½ selon la valeur	
de monoye par icy mais luy passe pour ceste fois	

117 Cf. nr. 9 (leverantie van 28 juli 1602) en *supra* noot 108.
118 Cf. VOET 1980-83 (*PP*), dl. 3 (1981), pp. 1302-03, nr. 1500: *Dictionarium Teutonico-Latinum*, 1588 - prijs: 12 stuivers (in 1588). Voor een editie uit 1599 (Ex officina Plantiniana, Apud Ioannem Moretum), zie CLAES 1971, p. 220, nr. 349; MACHIELS 1979, K 274 (van deze editie bestaat een reprint: Amsterdam, 1972).
119 Bedoeld zijn de *Progymnasmata Latinitatis sive dialogi* van de jezuïet Jacobus Pontanus. Voor een *volumen primum* en *secundum* in-8^{o} van deze *Progymnasmata*, verschenen in 1603 te Lyon (Lugduni, apud B. Vincentium, 1603), zie Cat. BN, dl. 140 (1936), kol. 745. Voor eerdere edities, gedrukt te Ingolstadt in 1594 en 1599, zie NUC, dl. 465 (1976), p. 102^{c}: NP 0475853 en NP 0475854.
120 Welk werk hier bedoeld wordt, weet ik niet. Cf. NUC, dl. 403 (1975), p. 129^{b}, NM 0910573: *Musica divina*, das ist die geistreichen Doctoris Martini Lutheri, und erlicher anderer Christlichen Lehrer teutsche fürnembste gesänge... (Wolfenbüttel, 1620).
121 Voor Verepaeus' *Praeceptiones de verborum et rerum copia* (Coloniae, Apud Gervinum Calenium, et Haeredes Quentelios, 1593), zie NAUWELAERTS 1947, p. 86, XIII, nr. 3; MACHIELS 1979, dl. 2, V 146.
122 Zie nrs. 13a en 13b.
123 Antwerpen, MPM, Arch. 177, Journal 1605 (*Signé Rr*), fol. 143^{v}.
124 Met dit bedrag werden vijfentwintig van de honderd op 15 februari 1599 geleverde exemplaren van Schonaeus' *Terentius Christianus, seu comoediae sacrae sex* (zie nr. 7) betaald (zie - ook voor de prijs per exemplaar - nr. 14b).

13a.

Cornelius Schone*us* m*ait*re d'escole
en hollande doibt adi 3^e^ Ja*nuier*
1600 la so*m*me de cingua*n*te deux flor*ins*
tirées dicy Jedis du liure Q de fol. 157[125]

p*ou*r soulder ledit liure val*ant*	fl. 52 st. -- d. -
1603 en 11^e^ octobris p*our* diuers p*ar* Cornele deymans Jorn*al* fol. 159[126] mo*n*tants	fl. 12 st. 8 d. -
	———
	S*umma* fl. 64 st. 8 d.[127]

13b.

Cornelius Schoneus dinchontre doibt auoir adi 20^e^ Nouembre 1603 receu par Cornelia

Deymans	fl. 12 <st.> 8 d. -
adi 15^e^ septembris 1605 receu aboncom*p*te flor*ins* 7 st. 10	fl. 7 st. 10 d. -[128]
Rapporte debiteur au livre noveau signe A adi 24^e^ Mars 1610 p*ou*r soulder ce present compte et livre val*an*t	fl. 44 st. 10 d. -[129]
	———
	S*umm*a fl. 64 st. -8[130]

Voyez au livre noveau signe A a fol. 4[131]

125 Zie nr. 8a en *supra* noot 101.
126 Zie nr. 11 (leverantie van 11 oktober 1603) en *supra* noot 115.
127 Antwerpen, MPM, Arch. 127, Grand livre du soleil 1600-1608 (*signé au Soleil*), fol. 44 links (debetzijde).
128 Zie nr. 12.
129 Zie nr. 14b.
130 Antwerpen, MPM, Arch. 127, Grand livre du soleil 1600-1608 (*signé au Soleil*), fol. 44 rechts (creditzijde).
131 Zie nrs. 14a-14b, en *infra* noten 134 en 140.

14a.
Poursuit lextraict des vielles debtes tirees du livre signè au soleil

Cornelius Schoneus M*ait*re d'Escole a Haerlem p*ou*r Reste de C Terentius Christianus envoyer a*nn*o 99 adi 13e Februarij[132] fol. 44[133]	fl. 44 <st.> 10d.[134]

14b.

Cornelius Schonaeus debuoit fl. 52 p*ou*r C
de ses Comedies envoyees en februier a*nn*o 1599[135]/
sur les guels envoyant a*nn*o 1605 en Septe*mbre*[136]
fl. 7 st. 10 pretendoit de ne payer que six patars
p*ou*r la piece/ ou les renvoyeroit; p*ou*r
eviter licentes etc. fust accorde/ et ainsi luij
vienent a estre guitter sur la debte

contrescripte	fl. 22	d. -
adi 13e Augusti J*ourna*l fol. 147 Receu six florins	fl. 6	d. -[137]
ainsi Reste debiteur fl. 16 st. 10 ou de 55 Terenti*us* Christianus[138]		
debet p*ou*r reste 16-10 rapporter au grand liure Nr B	fl. 16	10[139]
	fl. 44	<st.> 10[140]

134 Zie Antwerpen, MPM, Arch. 128, Grand livre signé A. 1610-1618, fol. 4 links (debetzijde).
132 Deze datum moet zijn: 15 februari (zie nrs. 7 en 8a).
133 Zie *supra* noot 127.
135 Zie nrs. 7 en 8a.
136 Zie nrs. 12 en 13b.
137 Zie nr. 15.
138 Vijfentwintig van de honderd exemplaren van de *Terentius Christianus, seu comoediae sacrae sex*, welke Schonaeus op 15 februari 1599 geleverd waren (zie nrs. 7 en 8a) waren betaald op 15 september 1605 (zie nrs. 12 en 13b), terwijl twintig exemplaren betaald werden op 13 augustus 1610 (zie nrs. 14b en 15). Open stond dus nog de rekening of betaling van vijfenvijftig exemplaren.
139 Zie *infra* nr. 16.
140 Antwerpen, MPM, Arch. 128, Grand livre signé A. 1610-1618, fol. 4 rechts (creditzijde).

15.
1610 adi 13e Augusti en Anvers[141]

Receu de la part de Cornelius Schoneus de haerlem a bon Compte de ce guil doibt (p*ou*r Exemplaires de ses Comedies) six florins	fl. 6 st.[142]

16.

Cornelius Schoneus scholmeester tot haerlem debet v*anden* bouck N^{o} A de a*nno* 1599 f^{o} 4[143] p*our* reste	|16|10[144]

141 Antwerpen, MPM, Arch. 217, Journal 1610 (*signé Yy*), fol. 147^{r}.

142 Met deze 6 gulden betaalde Schonaeus twintig van de honderd exemplaren van zijn *Terentius Christianus, seu comoediae sacrae sex* (zie nr. 14b), die hij reeds in februari 1599 had aangekocht (zie nrs. 7 en 8a). Voor de prijs van 6 stuivers per exemplaar, zie nr. 14b.

144 Antwerpen, MPM, Arch. 131, Grootboek B. 1618-1629, fol. 3 links (debetzijde). Nadat Schonaeus in september 1605 (zie nrs. 12 en 13b) vijfentwintig van de honderd hem in februari 1599 (zie nrs. 7 en 8a) geleverde exemplaren van zijn *Terentius Christianus, seu comoediae sacrae sex* had betaald en in augustus 1610 (zie nr. 15) nog eens twintig, bleef hij Moretus tot het einde van zijn leven 16 gulden en 10 stuivers, oftewel vijfenvijftig exemplaren (prijs per exemplaar: 6 stuivers), schuldig (zie nr. 14b).

143 Zie nr. 14b en *supra* noot 140.

III. Brief aan Moretus d.d. 9 februari 1610

Er zijn geen aanwijzingen, dat de schuld van zestien gulden en tien stuivers die Schonaeus bij zijn overlijden nog bij Moretus had, ooit door zijn erfgenamen is voldaan. Naar de reden, waarom dit niet is gebeurd, kan men slechts gissen, maar dat leidt niet tot resultaat. Niettegenstaande het feit dat de gewezen gymnasiarch van Haarlem dus op het einde van zijn leven nog bij Moretus in het krijt stond, lijkt het er niet op dat hij toen met de Antwerpse drukker en boekverkoper gebrouilleerd was. Integendeel, uit een korte brief die hij op 9 februari 1610 aan de 'bouckdrucker inden passer' richtte, blijkt zelfs dat hij voor hem boeken verkocht had. Ook komt uit dat schrijven naar voren dat hij nog graag een vijfof zestal exemplaren van zijn eigen, door Moretus gedrukte *Terentius Christianus* wilde kopen, indien de Antwerpse typograaf bereid was om deze voor niet meer dan acht stuivers per stuk te verkopen.

Tot besluit van Schonaeus' relatie met de boekdrukkers 'inden passer' laat ik hier deze brief van de Haarlemse oud-rector volgen. Naar het zich laat aanzien, is hij de enige die in het unieke Plantijnse bedrijfsarchief bewaard is gebleven van het ongetwijfeld veel grotere aantal 'missives', dat ooit door hem aan Plantijn en Moretus gericht is geweest[145].

145 Antwerpen, MPM, Arch. 93, fol. 223^{r-v}. De inhoud van deze brief luidt als volgt: 1. Schonaeus draagt via Cornelia Deijman aan Moretus het geld af van twintig verkochte exemplaren van diens *comoediae.* De resterende exemplaren is hij ook graag kwijt, want hij heeft er geen idee van, wanneer hij die zal verkopen. 2. Indien Moretus nog exemplaren van het door hem gedrukte eerste deel van Schonaeus' bijbelse komedies in voorraad heeeft en deze voor niet meer dan acht stuivers per stuk wil verkopen, kan hij er Cornelia Deijman vijf of zes meegeven. Zij zal hem dan eerstdaags het verschuldigde geld brengen. 3. Vaarwel.

Salve, d*omi*ne Morete. 1. Vendidi superioribus temporibus viginti exemplaria tuarum co<m>aediarum[146]. Mitto pecuniam per Corneliam Deijman[147], nimirum sex florenos eius monetae[148], ut nihil ex illis sis perditurus. Cupiam liberari reliquis exemplaribus, nam nescio, quando ea hic sim venditurus.

2. Si supersunt tibi exemplaria[149] comaediarum mearum prioris partis, apud te excusae[150], et si singula vendere velis octo sesterti-

146 Schonaeus schrijft abusievelijk: 'coaediarum'. Welke 'comoediae' van Moretus ('tuae') hier bedoeld zijn, is mij bij gebrek aan nadere informatie niet duidelijk. Om een tweetal redenen is het hoogst onwaarschijnlijk dat Schonaeus hier doelt op exemplaren van de in 1598 door Moretus gedrukte *Terentius Christianus, seu comoediae sacrae sex*, waarvan hij er in augustus 1610 inderdaad twintig met de Antwerpse drukker afrekende (zie nr. 1 5 en *supra* noot 142). In de eerste plaats komt Schonaeus op deze komedies verderop in zijn brief te spreken en noemt hij ze 'comoediae *meae*'. In de tweede plaats heeft hij kennelijk van Moretus' komedies nog een (groot) aantal exemplaren in bezit, die hij liever kwijt dan rijk is, terwijl hij van zijn eigen komedies nog wel vijf of zes stuks wil kopen. Van deze laatste 'comoediae' heeft hij blijkbaar geen (of weinig) exemplaren meer, al blijkt het vreemd dat hij in dat geval vijfenvijftig exemplaren nooit met Moretus heeft afgerekend (zie *supra* noot 144). Bij gebrek aan een betere hypothese spreek ik hier de veronderstelling uit, dat Schonaeus wellicht doelt op zijn eigen *Sacrae comoediae sex* van 1592 (zie VAN DE VENNE 1983, nr. 16a (en p. 431)). Op 8 maart 1593 werd namelijk op zijn rekening bij Jan Moretus een bedrag van 17 gulden en 10 stuivers als tegoed bijgeschreven wegens de levering, via François van Raphelengien (Franciscus Raphelengius), van vijftig exemplaren van zijn 'Comediae 8^{o}' (één exemplaar kostte dus 7 stuivers) (Antwerpen, MPM, Arch. 21, fol. 157 rechts (creditzijde), en Arch. 493, fol. 10^{v}: zie II, nr. 8b). Hoewel er kort na aankomst van deze zending te Antwerpen veertig exemplaren naar de Büchermesse te Frankfurt am Main zijn gegaan (Arch. 493, fol. 13^{r}), is het toch niet onmogelijk dat Moretus op den duur met een behoorlijk aantal winkeldochters is blijven zitten en uiteindelijk de auteur zelf maar heeft ingeschakeld om die te verkopen. Indien de hier geopperde veronderstelling juist is, is het een open en slechts met puur giswerk te beantwoorden vraag, waarom Schonaeus ondanks een stagnerende verkoop van bovengenoemde exemplaren nog wel afzetmogelijkheden zag voor vijf of zes duurdere, slechts zes bijbelse stukken bevattende, exemplaren van zijn in 1598 door Moretus gedrukte *Terentius Christianus.*

147 Ongetwijfeld dezelfde die op 11 oktober 1603 (zie II, nr. 11) 'messagiere de Haerlem' genoemd wordt.

148 Op het eerste gezicht zou men denken dat Schonaeus de twintig exemplaren voor 6 stuivers per stuk heeft verkocht, waar Moretus 7 stuivers (zie *supra* noot 146) per stuk had betaald. De aanduiding 'eius monetae' doet echter vermoeden dat de 6 gulden een dergelijke waarde hebben vertegenwoordigd, dat de Antwerpse drukker geen verlies heeft hoeven te lijden, hetgeen Schonaeus ook uitdrukkelijk zegt. Voor de waarde van geld, zie ook II, nr. 12: 'selon la valeur de monoye par icy'.

149 Dat Moretus inderdaad nog exemplaren in voorraad had, blijkt uit de *Index librorum* van de *Typographia Plantiniana* uit 1615 (zie VAN DE VENNE 1984, nr. 22, Notes).

150 Bedoeld is de door Moretus in 1598 gedrukte *Terentius Christianus, seu comoediae sacrae sex*: zie VAN DE VENNE 1984, nr. 22 (en p. 274).

is[151], mittes ad me per eandem Corneliam 5 aut 6 exemplaria[152]: curabo, ut pecuniam ipsa propediem ad te ferat.

3. Vale, 9 februarii, a*nn*o 1610.

Humanitatis tuae amantiss*imu*s

Cornelius Schonaeus.

A tergo:] In handen van Joannes Moretus / bouckdrucker inden passer / tot Antwerpen /

Alia manu:] Cornelius Schoneus 9^{e} februarii 1610.

Verkort aangehaalde literatuur

Adams 1967
H.M. Adams, *Catalogue of Books Printed on the Continent of Europe, 1501-1600 in Cambridge Libraries* (Cambridge, 1967). 2 dln.

Briels 1974
J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630; een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek. Met in bijlage bio- en bibliografische aantekeningen betr. Zuid- en Noordnederlandse boekdrukkers, uitgevers, boekverkopers, lettergieters etc., en andere documenten.* Met een Voorrede van Prof. Mr. H. de la Fontaine Verwey (Nieuwkoop, 1974) [= *Bibliotheca Bibliographica Neerlandica* 6].

151 De officiële verkoopprijs van één exemplaar van Schonaeus' *Terentius Christianus, seu comoediae sacrae sex* bedroeg destijds niet 8, maar 10 stuivers (zie Van de Venne 1984, nr. 22, Notes; cf. *supra* noten 39 en 90, en II, nr. 7). Eerder waren Schonaeus slechts 6 stuivers in plaats van 10 stuivers voor één exemplaar in rekening gebracht (zie II, nr. 14b).

152 In het Journaal van 1610 in het Plantijnse archief (Antwerpen, MPM, Arch. 217) heb ik geen post aangetroffen, die opheldering zou kunnen verschaffen over de vraag, of Cornelia Deijman inderdaad exemplaren van de *Terentius Christianus* van 1598 mee naar Haarlem heeft teruggenomen. Alles wel beschouwd lijkt mij dit niet waarschijnlijk, omdat Schonaeus in februari 1610 bij Moretus nog voor een bedrag van 22½ gulden in het krijt stond. Van deze schuld loste de Haarlemse oud-rector in augustus 1610 nog 6 gulden af, maar bij zijn overlijden in november 1611, ja zelfs zeven jaren na zijn dood (1618), was hij de *Officina Plantiniana* nog altijd 16 gulden en 10 stuivers verschuldigd (Antwerpen, MPM, Arch. 128, Grand livre signé A. 1610-1618, fol. 4 rechts (zie II, nr. 14b); Arch. 217, Journaal 1610, fol. 147^{r} (zie II, nr. 15); Arch. 131, Grootboek B. 1618-1629, fol. 3 links (zie II, nr. 16)).

Cat. BN
Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale - Auteurs (Paris 1897-1981). 231 dln.
Claes 1971
F. Claes S.J., 'Lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600', in: *De Gulden Passer*, 49 (1971), pp. 130-229.
De la Fontaine Verwey 1961
H. de la Fontaine Verwey, 'Typografische schrijfboeken. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de civilité-letter', in: *De Gulden Passer*, 39 (1961), pp. 288-326.
Glorieux 1989
G. Glorieux, 'Bandeaux et fleurons chez C. Plantin', in: Marcus de Schepper & Francine de Nave (eds.), *Ex Officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)* (Antverpiae, 1989) [= *De Gulden Passer*, 66-67 (1988-89)], pp. 213-36.
Knapen 1986
Luc Knapen, *Inventaire descriptif des éditions du XVIe siècle conservées à la bibliothèque de Maredsous* (Denee, 1986).
Laceulle-Van de Kerk 1951
H.J. Laceulle-van de Kerk, *De Haarlemse drukkers en boekverkopers van 1540 tot 1600* ('s-Gravenhage, 1951) [= *Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel* 14].
Lauwaert 1972
R. Lauwaert, 'De handelsbedrijvigheid van de Officina Plantiniana op de Büchermessen te Frankfurt am Main in de XVIe eeuw', in: *De Gulden Passer*, 50 (1972), pp. 124-80.
Van Leuvensteijn 1989
J.A. van Leuvensteijn (ed.) met een inleiding van Hubert Meeus, *Zacharias Heyns Dracht-thoneel [1601]* (Amsterdam, 1989) [= *Fell* 6].
Machiels 1979
J. Machiels, *Catalogus van de boeken gedrukt voor 1600 aanwezig op de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent* (Gent, 1979). 2 dln.

Meeus 1989
Hubert Meeus, ‘Zacharias Heyns, een leerjongen van Jan Moretus’, in: Marcus de Schepper & Francine de Nave (eds.), *Ex Officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)* (Antverpiae, 1989) [= *De Gulden Passer*, 66-67 (1988-89)], pp. 599-612.
Meeus 1995
Hubert Meeus, ‘Zacharias Heyns. Een “drucker” die nooit drukte’, in: *De Gulden Passer,* 73 (1995), pp. 107-27.
De Nave en Voet 1995
Francine de Nave & Leon Voet, *Museum Plantin-Moretus Antwerpen* (Gent, 1995 (herdruk)) [= *Musea Nostra* 15].
Nauwelaerts 1947
M.A. Nauwelaerts, ‘Bijdrage tot de bibliographie van Simon Verepaeus’, in: *De Gulden Passer*, 25 (1947), pp. 52-90.
NUC
The National Union Catalogue. Pre-1956 Imprints (London [etc.], 1968-80). 685 dln.
Van den Oord 1984
Cornelis Johannes Antonius van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' Boekbedrijf 1450-1650. Een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, uitgevers en librariërs voor het regionale socio-culturele leven* (Tilburg, 1984; diss. Nijmegen) [= *Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 62].
Van Roey 1989
J. van Roey, ‘Het boekbedrijf te Antwerpen in 1584-1585’, in: Marcus de Schepper & Francine de Nave (eds.), *Ex Officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)* (Antverpiae, 1989) [= *De Gulden Passer*, 66-67 (1988-89)], pp. 419-33.
Rouzet 1975
Anne Rouzet (Avec la collaboration de Micheline Colin-Boon, Paul Deprez, Marc Lefèvre, René Robbrecht et Lode van den Branden), *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle* (Nieuwkoop, 1975) [= *Collection du Centre national de l'archéologie et de l'histoire du livre* 3].
Valkema Blouw 1989:1
Paul Valkema Blouw, ‘Plantin's betrekkingen met Hendrik Niclaes’, in: Marcus de Schepper & Francine de Nave (eds.), *Ex Officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)* (Antverpiae, 1989) [= *De Gulden Passer*, 66-67 (1988-89)], pp. 121-58.

Valkema Blouw 1989:2
Paul Valkema Blouw, ‘A Haarlem press in Sedan and Emden (1561-9). *Part one:* Haarlem’, in: *Quaerendo*, 19 (1989), pp. 225-50.
Valkema Blouw 1990
Paul Valkema Blouw, ‘Willem Silvius's remarkable start, 1559-62’, in: *Quaerendo*, 20 (1990), pp. 167-206.
Van de Venne 1983
Hans van de Venne, ‘Cornelius Schonaeus 1541-1611. A Bibliography of His Printed Works [I]’, in: *Humanistica Lovaniensia*, 32 (1983), pp. 367-433.
Van de Venne 1984
Hans van de Venne, ‘Cornelius Schonaeus 1541-1611. A Bibliography of His Printed Works II’, in: *Humanistica Lovaniensia*, 33 (1984), pp. 206-314.
Voet 1969-1972 (*GC*)
Leon Voet, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp in two volumes* (Amsterdam-London-New York, 1969-72). 2 dln.
Voet 1980-83 (*PP*)
Leon Voet (In collaboration with Jenny Voet-Grisolle), *The Plantin Press (1555-1589). A Bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden* (Amsterdam 1980-83). 6 dln.

Afkortingen

GA: Gemeentearchief
MPM: Museum Plantin-Moretus
SA: Stadsarchief

Jan Moretus en de Noordnederlandse boekhandel 1590-1610

Hubert Meeus

Na de Val van Antwerpen in 1585 ontstond er een grens tussen de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden waar voorheen vrij verkeer mogelijk was. De Republiek was van dan af niet alleen 'buitenland' maar ook de 'vijand'. De sluiting van de Schelde, licentheffingen en handelsverboden werkten kostenverhogend en maakten er de Noord-Zuidhandel niet gemakkelijker op.[1] In de periode 1590-1598 ging het verkeer tussen Zeeland en Brabant meestal zijn gang alsof er geen oorlog was.[2] Vanaf eind 1598 werd de handel door wederzijdse verboden bemoeilijkt, om in 1603 dan weer te worden versoepeld.[3] Ondanks de handelsbelemmeringen bleven er toch nog zeer intensieve contacten. Dat was niet in het minst te wijten aan de grote groep emigranten uit het Zuiden die nog talrijke relaties hadden in hun land van herkomst. Zo werden de Antwerpse en de Leidse tak van de Officina Plantiniana na de dood van Plantijn in 1589 twee zelfstandige bedrijven, die onder leiding van respectievelijk Jan Moretus en Frans van Raphelingen hun eigen weg gingen.

Jan Moretus had reeds een lange ervaring in de boekhandel toen hij na Plantins dood in 1589 het beheer van het hele bedrijf diende over te nemen. Van zijn veertien jaar was hij in dienst bij Plantijn[4] en door zijn huwelijk met Martina, de tweede dochter, in 1570 behoorde hij tot de familie. In een brief aan G. de Çayas van 4 november 1570 drukte Plantin zijn tevredenheid uit over

1 P.M.M. KLEP, 'Het Brabantse stedensysteem en de Scheiding der Nederlanden 1565-1650', *Bijdragen tot de Geschiedenis,* 73, 1990, p. 117-122.
2 J.H. KERNKAMP, *De handel op den vijand 1572-1609.* Utrecht 1931, II, p. 101, 226.
3 KERNKAMP, *op. cit.*, p. 227-230, 284-285.
4 L. VOET, *The Golden Compasses,* Amsterdam 1969, p. 151-152.

de manier waarop J. Moretus ‘les affaires de nostre boutique’ bestuurde. Hoewel ‘boutique’ ook de betekenis werkplaats kan hebben bleek uit een document uit 1582 toch dat het werk tussen de beide schoonzoons Van Raphelingen en Moretus, zo was verdeeld dat de laatste zich vooral bezighield met de verkoop.[5] In feite beheerde Moretus de boekhandel in de Kammenstraat vanaf 1576 bijna autonoom.[6]

Eenmaal zelfstandig kreeg hij in de boekhandel vooral hulp van zijn zoon Jan II Moretus. Maar men mag ervan uitgaan dat hij met zijn jarenlange ervaring als boekhandelaar dit aspect van het bedrijf nauwgezet in het oog bleef houden. We moeten er wel rekening mee houden dat de officina niet zozeer boeken kocht op basis van de persoonlijke voorkeur van de Moretussen maar wel met het oog op een gemakkelijke en winstgevende verkoop.

In het algemeen kunnen we dan ook de vraag stellen wat voor soort boeken een Antwerpse boekhandelaar koopt bij zijn Nederlandse collega's, die, hoe zeer verwant en hoe nabij ook, in de periode 1589-1609 toch tot een vijandelijk kamp behoorden. Of: welke boeken verschijnen er in Nederland die ook interessant zijn voor de Antwerpse markt? Het spreekt vanzelf dat slechts een gedeelte van de boeken die Moretus inkocht voor verspreiding in Antwerpen waren bestemd. Bovendien betrok hij van de Nederlandse boekhandelaars niet alleen werken die in Nederland waren gedrukt en uitgegeven. Anderzijds dient men er rekening mee te houden dat boeken ook werden geruild. Aangezien de betalingsbalans vaak in onevenwicht was doordat Jan Moretus meer leverde dan hij zelf afnam, zal hij wel eens boeken ter betaling hebben aanvaard die hij misschien niet zou gekocht hebben.

De talrijke handelsbelemmeringen tussen Noord en Zuid hadden tot gevolg dat de meeste transacties tussen boekhandelaars via een omweg verliepen. De halfjaarlijkse ‘Buchmessen’ in Frankfort boden een uitgelezen mogelijkheid om in alle vrijheid te handelen. Uit de vermeldingen in de journalen van Moretus blijkt dat er geregeld rechtstreekse contacten waren.

5 VOET, *op. cit.*, p. 152-153.
6 VOET, *op. cit.*, p. 154.

De Noord-Nederlandse leveranciers staan vermeld in de grootboeken van Frankfort en in die van de buitenlandse handelaars.[7] Wie wil weten welke boeken Moretus kocht, moet zich wenden tot de *Cahiers de Frankfort*[8] en de *Journalen.*[9] De summiere titelaanduidingen in de boekhouding maakten het niet altijd gemakkelijk om de werken te identificeren en voor herhaaldelijk herdrukte werken is het onmogelijk om de juiste editie te bepalen. In het beste geval bieden de archieven, een auteursnaam, enkele woorden uit de titel, het formaat en de prijs. Waarschijnlijk werden de titels meestal gedicteerd waardoor de spelling vaak zeer varieert. Ter controle heb ik daarom ook nog gebruik gemaakt van de *Catalogus Francfurtenses 1597-1618* (MPM Arch. nr. 269), waarin de werken gekocht op de beurs in Frankfort, per genre, taal en jaar zijn geordend, van de *Libraires étrangers 1596-1605* (MPM Arch. nr. 189), waarin de werken per uitgever zijn geordend en van de *Catalogue livres imprimés 1608-1609* (MPM Arch. nr. 797) waarin de ingekochte werken per rubriek geschikt staan. Desondanks bleek het toch onmogelijk om sommige titels te identificeren.

Leveranciers

De hinderpalen voor de Noord-Zuid handel beperkten het aantal Noordnederlandse boekhandelaars dat geregeld met Moretus handelde en dat dan nog vaak via de Messen in Frankfort. In de journalen vinden we wel wat rechtstreekse zendingen aan Hollandse handelaars, maar slechts weinig vermeldingen van leveringen in de andere richting. Alleen de Van Raphelingens en Cornelis Claesz vormen hierop een uitzondering. Voor de handelaars die meer noordelijk en oostelijk gevestigd waren zoals Gillis van den Rade in Franeker en Jan Jansz in Arnhem, was het blijkbaar eenvoudiger om contacten via Frankfort te onderhouden. Niet alle leveranciers zijn even belangrijk en hun transacties verschillen zeer

7 MPM Arch. 111, *Grand Livre F. Libraires Etrangers 1594-1609*; MPM Arch. 759, *Libraires étrangers 1603-1614.*

8 MPM Arch. 969-1009, *Cahier EE Quadragesimo 1590* tot *Cahier ZZ Septembre 1610.*

9 MPM Arch. 67-75 *Journaux 1590-1598*; Arch. 171-180 *Journaux 1599-1608*; Arch. 216-217 *Journaux 1609-1610.*

in aard en omvang. Door het feit dat de relatie met de Van Raphelingens niet puur commercieel is, nemen zij al een uitzonderingspositie in. Zij zijn de enigen die gedurende de hele periode ononderbroken boeken hebben geleverd en dat voor het totaalbedrag van 2.982 fl. 9,5 st. (Frankfort 2.008 fl. 17,5 st. + Journal 973 fl. 12 st.). C. Claesz leverde tussen 1591 en 1610 voor 2.159 fl. 6 st. (Frankfort 577 fl. 13 st. + Journal 1.581 fl. 13 st.); Gillis Elsevier tussen 1595 en 1609 voor 345 fl. 5 st. (Frankfort 212 fl. 5 st. + Journal 133 fl.); L. Elsevier tussen 1599 en 1610 voor 558 fl. 10 st. (Frankfort); Z. Heyns tussen 1592 en 1604 voor 374 fl. 14 st. (Frankfort); J. Jansz tussen 1600 en 1610 voor 580 fl. (Frankfort). Daarnaast komen zowel in de journalen als in de *Cahiers* van Frankfort sporadisch nog enkele kleinere leveranciers voor.

Van Raphelingen

Met de Van Raphelingens in Leiden bestond er een bijzondere relatie door het feit dat zij tot 1589 samen met de Antwerpse vestiging één bedrijf vormden, de 'Officina Plantiniana'. Pas na de dood van Plantijn gingen zij elk hun eigen weg. Het wekt geen verwondering dat de meest intense samenwerking met de naaste familie bleef bestaan, en dat zij dan ook de belangrijkste leveranciers uit de Republiek waren. De familiebanden speelden een ondergeschikte rol in de commerciële relaties zodat Van Raphelingen in de boekhouding op eenzelfde manier werd behandeld als alle andere boekhandelaars.

De fondsen van Moretus en Van Raphelingen waren complementair. De afspraak na de dood van Plantijn lag voor de hand. Het zeer brede aanbod van Plantijn werd over de twee takken verdeeld op zo een manier dat Moretus vooral de katholieke religieuze werken uitgaf en Van Raphelingen zich vooral met de auteurs 'bonarum litterarum' ging bezighouden.[10] In een universiteitsstad als Leiden bestond er ongetwijfeld een markt voor de 'bonae litterae' en voor profane literatuur. Bovendien moest Raphelengius als academiedrukker alles drukken wat een professor wenste uit te

10 VOET, *op. cit.*, p. 197.

geven en waarvan Curatoren en Senaat oordeelden dat het gedrukt moest worden.[11] In Antwerpen dat zichzelf stilaan zou opwerpen als bolwerk van de contrareformatie groeide een grote behoefte aan katholieke werken. Moretus specialiseerde zich in devotionele en liturgische werken, die hij typografisch bijzonder goed verzorgde en liet illustreren door de beste graveurs.[12] Deze arbeidsverdeling bracht met zich mee dat zij elkaar van het ontbrekende aspect van hun fonds moesten voorzien. Aangezien na het overlijden van Plantijn de Antwerpse markt niet zo plots zal veranderd zijn - hoewel de gebeurtenissen van 1585 zich dan waarschijnlijk pas goed lieten voelen - heeft Moretus nog steeds nood aan de Leidse uitgaven. Het is dan ook volkomen te begrijpen dat de Van Raphelingens bijna uitsluitend hun eigen publikaties hebben geleverd. Zij zijn ook de enige leverancier die gedurende de hele periode 1590-1610 elk jaar boeken leveren. Door de omstandigheden gedwongen verliep hun handel voornamelijk via Frankfort, hoewel er ook heel wat rechtstreekse leveringen in de journalen zijn terug te vinden.

Tot aan de dood van Frans I van Raphelingen (20 juli 1597) wordt hij steeds als leverancier vermeld, hoewel hij de dagelijkse bedrijfsvoering vooral overliet aan zijn oudste zoons Christoffel en Frans II. Op de Messe van september 1597 is blijkbaar nog niet uitgemaakt wie de handel zal overnemen, want in het *Cahier de Francfort VV* van september 1597 koopt Moretus voor slechts 11 fl. 8 st. boeken 'De Francisci Raphelengii Heredibus'.[13] In het voorjaar van 1598 zijn de Van Raphelingens blijkbaar niet aanwezig in Frankfort, maar vanaf september wordt Christoffel, de oudste zoon van Frans I, de nieuwe handelspartner. Deze komt dan in elke *Cahier de Francfort* voor tot en met september 1600. Hij zal overlijden op 17 december 1600. Vanaf de voorjaarsmis van 1601 neemt zijn broer Frans II zijn rol over. In tegenstelling tot Christoffel, die ik geen enkele maal in een journaal heb aangetroffen, komt Frans II er vanaf 1603 geregeld in voor. Christoffel had net

11 E. VAN GULIK, 'Drukkers en geleerden. De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)', in: Th.H. LUNSINGH SCHEURLEER & G.H.M. POSTHUMUS MEYJES, *Leiden University in the Seventeenth Century. An exchange of Learning,* Leiden 1975, p. 369.

12 VOET, *op. cit.*, p. 196-198.

13 MPM Arch. 984, f. 27.

de leiding van het bedrijf in de periode dat de handelsbelemmeringen van beide zijden vrij groot waren. Als de regelingen vanaf 1603 worden versoepeld, stuurt Frans II boeken opnieuw rechtstreeks naar Antwerpen.

De Van Raphelingens leverden tientallen titels en auteurs die ook in het fonds van Plantijn voorkwamen. Enkele malen liet Moretus hen zelfs boeken drukken die hij zelf financierde. Een groot deel van het Leidse fonds bestond uit herdrukken van tekstedities van klassieke auteurs. Daarnaast publiceerden zij heel wat werken van Leidse professoren. Frans I was immers als opvolger van Plantijn ook universiteitsdrukker, en hij werd zelfs hoogleraar. Christoffel erfde de aanstelling als academiedrukker, maar Frans II kreeg de functie niet, mogelijk omdat hij katholiek was.

Van Raphelingen leverde in het totaal 284 titels waarvan er vele traditioneel tot het fonds van de Officina Plantiniana behoorden. Het grootste aantal exemplaren van de contemporaine auteurs waren werken van Justus Lipsius (1088), wat niet verwonderlijk is gezien zijn bijzondere band met de uitgeverij. Als het over aantallen exemplaren gaat, wordt hij alleen benaderd door tekstedities van klassieke auteurs als Virgilius (770), Cicero (790), Horatius (526) en Terentius (289). Dit zijn vooral vrij goedkope schooledities, want alle werken waarvan meer dan 120 exemplaren zijn geleverd, horen met uitzondering van Lipsius in deze categorie. De uitgaven van Lipsius dateren bijna allemaal van vóór 1592, het jaar waarin hij terugkeerde naar de Zuidelijke Nederlanden. Daarna liet Lipsius vrijwel al zijn werken door Moretus drukken.

Meer dan 60% van de geleverde titels kosten minder dan 10 stuivers en 39,5% zelfs minder dan 5. Van Raphelingen leverde vrijwel uitsluitend werken voor een intellectueel publiek; 87,7% was in het Latijn. Daarnaast waren er nog 12 Griekse, 5 Hebreeuwse en slechts één Franse en één Nederlandse titel. Het is wel eigenaardig dat een Leidse uitgever titels in het Spaans kan leveren, en dan nog vooral ontspanningsliteratuur, waaronder *Lazarillo de Tormes* en *La Celestina.* Dat hij vooral goedkopere tekstedities leverde, blijkt ook uit de verdeling over de formaten: 37,4% was in octavo, tegenover slechts 20,3% in folio, en zelfs

kleinere formaten zoals duodecimo (4,5%), sextodecimo (12,6%) en vigesimoquarto (10,8%) waren naar verhouding goed vertegenwoordigd. De Van Raphelingens verwierven een grote bekendheid met hun pocket-edities van klassieke auteurs.[14] De duurdere boeken waren vooral de nieuwe werken. Enkele werken van de Leidse professoren Scaliger, Heurnius en Merula kosten meer dan 5 fl. per stuk. Bijna de helft van de geleverde titels horen thuis onder de noemer 'literatuur' of'bonae litterae'. Daartoe behoren vooral de tekstedities van klassieke auteurs, maar er zitten ook eigentijdse neolatijnse bundels bij waaronder poëzie van Janus Dousa en herdrukken van embleembundels die reeds vroeger bij Plantijn waren verschenen. Ook historische en religieuze werken zijn goed vertegenwoordigd. Van de werken over positieve wetenschappen handelen vier vijfden over problemen van geneeskundige aard. Vooral de werken van Petrus Forestus en Johannes Heurnius kenden succes. De verhouding tussen de genres die Raphelengius levert, komt bijna perfect overeen met de verhouding binnen zijn uitgeversfonds.[15] Alleen werken over theologie worden naar verhouding minder naar Antwerpen geëxporteerd, wat gezien de religieuze tegenstellingen wel te begrijpen is.

Cornelis Claesz

Al in 1591 handelde de Amsterdamse uitgever Cornelis Claesz rechtstreeks met Antwerpen. Vóór 1602 komt hij geregeld in de journalen voor en vanaf de herfstmis van dat jaar verkoopt hij op elke mis in Frankfort boeken aan Moretus. Cornelis Claesz kwam vaak persoonlijk naar Antwerpen. Zo vermelden de journalen hem in juni 1592 en 1597 als 'estant present'.[16] Moretus bezocht Claesz ook in Amsterdam, want op 3 juni 1595 vermeldt het journaal 'Receu de Cornelis Claessens estant a Amsterdam'.[17] Claesz stuurt ook zijn medewerkers naar Antwerpen. Michiel Colijn is aanwezig in maart 1606[18], Pierre Peetersen in december

14 VOET, *op. cit.*, p. 175.
15 VAN GULIK, *op. cit.*, p. 371 schetst de verdeling.
16 MPM Arch. 69 *Journal 1592*, f. 66r; Arch. 74 *Journal 1597*, f. 81v.
17 MPM Arch. 72 *Journal 1595,* f. 69v.
18 'Receu de Cornelis Claessens par son serviteur Michiel Colyn present.' (MPM Arch. 178, *Journal 1606*, f. 34r).

1608.[19] Moretus was niet de enige Antwerpse boekhandelaar waarmee Claesz contacten onderhield. De samenwerking was waarschijnlijk nog intenser met Hieronymus Verdussen. Geregeld stuurde Claesz een aantal werken voor Moretus mee in een lading bestemd voor Verdussen.[20] Het is eigenaardig dat het *Cahier de Frankfort*[21] van de voorjaarsmesse van 1610 Cornelis Claesz nog steeds als leverancier vermeldt, hoewel hij reeds in mei 1609 was overleden. Waarschijnlijk hebben zijn medewerkers Hans Walschaert of Hendrik Laurensz, die nog bij hem in dienst waren bij zijn overlijden[22], de handel nog even onder zijn naam voortgezet.

Claesz hanteerde voor zijn tijd reeds vrij agressieve verkoopstechnieken. In het *Journal* van 1598 vinden we de volgende vermelding: 'Receu de Cornelis Claessens en le mande de Hieronimus Verdussen divers livres sans avoir demander dont navons prins que les ensuivants laissant le reste sans l'accepter a Hieronymus Verdussen'. Misschien had Moretus tegen een dergelijke handelwijze wel geprotesteerd want in 1599 betaalde Claesz het transport en beloofde hij zelfs de onverkochte boeken terug te nemen.[23] Moretus aarzelde dan ook niet om de boeken terug te sturen. Zo kreeg Michiel Colijn de medewerker van Claesz op 4 maart 1606 voor een bedrag van 209 fl. 19 st. boeken mee terug.

Claesz leverde over de hele periode 112 titels waarvan er zeker 48 eigen uitgaven waren. Daarnaast leverde hij vooral uitgaven van Hollandse uitgevers waaronder Paedts uit Leiden, Canin uit Dordrecht en zelfs Van Raphelingen. Hij leverde voor meer dan een derde Nederlandstalige boeken (42) en daarnaast vrijwel uitsluitend werken in het Frans (14) en in het Latijn (38). Claesz leverde vooral vrij grote formaten. Meer dan één vierde zijn folio's

19 MPM Arch. 180, *Journal 1608*, f. 64v.
20 MPM Arch. 74, *Journal 1597*, f. 117v, 165v en Arch. 180, *Journal 1608*, f. 70r.
21 MPM Arch. 1008, f. 56.
22 B. VAN SELM, *Een menighte treffelijcke Boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, Utrecht 1987, p. 336.
23 'Receu de Cornelis Claessens par Hieronimus Verdussen pour reste des livres qu'il avoit envoye en une mande a luij pour nous sans avoir demandes; et les avons prens pour present suivant se lettre que luij paijera a Verdussen le voicturier et que ceulx que ne pourrons vendre reprendra en venant en Anvers environ l'este.' (MPM Arch. 171, *Journal 1599*, f. 19r).

(35) en samen met de quarto's (32) vormen zij ruim de helft van de geleverde boeken. Slechts drie boekjes hebben een kleiner formaat dan octavo. Ruim een derde van de geleverde werken (43) heeft wat te maken met geografie. Daarnaast zijn het vooral medische (11) en juridische (8) werken. Wat opvalt zijn de vrij talrijke kalligrafische werken, vooral dan Boissens *Promptuarium variarum scripturarum* (Claesz, Amsterdam [1594]). Cornelis Claesz leverde niet alleen boeken maar ook perkament.

Elsevier

Een derde handelspartner was de familie Elsevier. De stamvader Louis I had nog als boekbinder bij Plantijn in Antwerpen gewerkt. Hij vestigde zich in 1580 in Leiden en hoewel de beginperiode aldaar niet zonder problemen ging - zo moest hij zijn huizen aan Plantijn overdragen om zijn schulden te delgen - werd hij toch leverancier voor de universiteit. Daartoe trok hij vanaf 1591 geregeld naar de boekenbeurs in Parijs en vanaf 1595 naar de Messe in Frankfort.[24] Elsevier had daar net als Moretus een eigen magazijn.[25] L. Elsevier leverde vooral boeken die in Frankrijk waren uitgegeven. Willems noemt hem de belangrijkste vertegenwoordiger van de Nederlandse boekhandel in Frankrijk, als hij al niet de enige was.[26]

In de jaren '90 is vooral Gillis Elsevier, de derde zoon van Lodewijk I, de leverancier. Gillis was zelf amper als uitgever actief, maar blijkbaar wel als boekhandelaar. Hij stuurde zijn leveringen mee in de manden die Frans van Raphelingen verzond.[27] Vanaf 1599 was het opnieuw de vader Louis I, die vooral via Frankfort boeken aan Moretus leverde. Al in september 1599 vergezelde de jongste zoon Bonaventura (°1583) zijn vader op de Messe en in 1604 behartigde hij er de zaken in naam van zijn vader.[28]

Eén derde van de werken die zij leveren, zijn Parijse uitgaven

24 J.G.C.A. BRIELS, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*, Nieuwkoop 1974, p. 264-271.
25 A. WILLEMS, *Les Elseviers,* Brussel 1880 (herdr. 1974), p. LXXI.
26 A. WILLEMS, *op. cit.*, p. LXII.
27 MPM Arch. 72 *Journal 1595*, f. 100v; Arch. 73 *Journal 1596*, f. 119v.
28 MPM Arch. 997 *Cahier de Francfort KK, Quadragesima 1604*, f 58.

en samen met de Leidse vormt dit meer dan de helft van de geleverde titels. Ongeveer 10% zijn eigen uitgaven. Zij het dat de meeste edities wel het resultaat zijn van samenwerking met andere Leidse boekverkopers en drukkers als Basson, Balduinus, Cloucq, Van Haestens en Paedts.

Zij leveren praktisch evenveel Franse titels als Latijnse, en vrijwel geen Nederlandse. Er is geen uitgesproken overwicht van een bepaald formaat. Volgens Scaliger bracht L. Elsevier vooral boeken over recht mee uit Parijs, omdat hij die het gemakkelijkst kon slijten in Den Haag.[29] Aan Moretus leverde hij ook juridische werken uit Frankrijk maar die beslaan toch maar iets meer dan 10% van al zijn leveranties. Hij leverde zelfs meer literaire werken en ook geschiedenis was goed vertegenwoordigd.

Zacharias Heyns

Ook de Amsterdamse uitgever Zacharias Heyns had een Antwerpse achtergrond. Hij was niet alleen in Antwerpen geboren, maar Jan Moretus had hem persoonlijk voor de boekhandel opgeleid.[30] Zacharias Heyns had zich nadien in Amsterdam gevestigd. Hoewel Heyns rechtstreeks werken bij Moretus bestelde, verliep de handel in de andere richting uitsluitend via Frankfort. Hij is trouwens de eerste Amsterdamse uitgever die in een miscatalogus wordt vermeld.

Heyns leverde enkele eigen uitgaven, waarbij werken die reeds vroeger in Antwerpen waren verschenen nog het meest succes kenden, zoals het *Dictionarium Tetraglotton* (1599) en Boaistuau's *Toonneel des Aerdtbodems* (1599). Ook voor zijn zakatlassen *Le Miroir du Monde* (1599) en *De Nederlandtschen Landtspieghel* (1599) had Moretus belangstelling.

Daarnaast leverde hij enkele dure werken die hij mogelijk in Frankfort heeft gekocht en misschien als ruilmiddel gebruikte, zoals Smetius' *Inscriptionum antiquarum* (Leiden 1588) een werk

29 WILLEMS, *op. cit.*, p. CXXXVII.

30 Zie over hem H. MEEUS, 'Zacharias Heyns, een leerjongen van Jan Moretus' in: M. DE SCHEPPER & F. DE NAVE (ed.), *Ex Officina Plantiniana* 1989, p. 599-611; H. MEEUS, 'Zacharias Heyns, Een "drucker" die nooit drukte' *De Gulden Passer*, 73, 1995, p. 107-127.

dat door Van Raphelingen was gedrukt, of Zwingers *Theatrum vitae humanae* (Episcopius, Basel 1586). Een vierde van zijn titels zijn folianten; met de quarto's erbij behoort meer dan de helft tot de grote formaten. Hij leverde werken uit allerlei genres, waarbij er geen enkel opvallend meer aanwezig is.

Jan Jansz

De Arnhemse uitgever Jan Jansz, die zijn fonds ook op Duitsland afstemde, was vanaf september 1599 een geregelde leverancier van Nederlandse boeken maar uitsluitend via Frankfort. Hij werkte ook samen met Z. Heyns en C. Claesz en kan via die weg ook in contact gekomen zijn met Moretus. Ook Jan Jansz leverde vooral boeken van een groter formaat, waardoor meer dan de helft van zijn boeken duurder zijn dan één gulden. Daarbij zijn nogal wat atlassen zoals de Mercator-Hondiusatlas in het Latijn en in het Frans en ook de *Atlas Minor* van Mercator. Hij leverde allerlei genres maar binnen de wetenschappelijke werken lag het accent vooral op werken over wiskunde.

Kleinere leveranciers

Enkele handelaars komen slechts met één of twee transacties in de archieven voor. Zij behoren niet tot de geregelde bezoekers van de Messen of komen slechts sporadisch in de journalen voor.

Barend Adriaensz

De Amsterdamse boekhandelaar B. Adriaensz vormt een uitzondering door het feit dat hij nooit via Frankfort handelde, of er althans niet zelf aanwezig was. Zijn naam komt voor in de journalen van 1603, 1608, 1609 en 1610. Hij leverde voor 100 fl. 13 st. boeken, maar dit blijft relatief weinig in vergelijking met de 360 fl. waarvoor hij perkament van kalveren leverde.[31]

Andries Cloucq

Volgens het journaal van 1605 stuurde de Leidse boekverkoper

31 MPM Arch. 180, *Journal 1608*, f. 50v, 63r en Arch. 216, *Journal 1609*, f. 78v.

Andries Cloucq op 12 juli een ‘Guicciardini des Pais Bas avec figures’ voor een bedrag van 10 fl.[32] Moretus koopt wel 8 uitgaven van Cloucq maar ze worden allemaal geleverd door anderen.

Hendrik Laurensz

In de *Cahiers de Frankfort* verschijnt de naam van de Amsterdamse boekverkoper Hendrik Laurensz voor de eerste maal in september 1610, met de extra vermelding ‘aultre fois serviteur de Corn. Claessens’. Hij verkoopt meteen 9 boeken voor het niet onaanzienlijk bedrag van 79 fl. 10 st., waaronder een atlas van Mercator in het Frans voor 30 fl.[33]

Jan Le Maire

Op de voorjaarsmis van 1604 kocht Moretus voor 2 fl. 2 st. van de Leidse handelaar Jan Le Maire 6 *Eligiarum lib III Monobiblos Sylvae* van D. Heinsius (J. Maire & Th. Basson, Leiden 1603).[34] Dit is de enige uitgave van Maire die Moretus van de uitgever zelf betrok. In 1607 kocht hij nog 20 exemplaren van Maire's *Epicedia in obitum Justi Lipsii* (Leiden 1607) van L. Elsevier.

Jan Jansz Orlers

Op de herfstmis van 1604 kocht Moretus voor 90 fl. ‘9 Dousains de parchemins de veau’ van de Leidse handelaar Jan Janssens Orlers.[35] Hoewel Orlers ook uitgever en boekverkoper was, leverde hij alleen perkament. Hij was in dienst geweest bij C. Claesz en in die hoedanigheid had hij misschien reeds vroeger Moretus leren kennen.[36]

Gillis van den Rade

Op drie Frankforter Messen (*S 1594, S 1595, S 1597)* kocht Moretus voor een totaal bedrag van 3 fl. 8 st. boeken van Gillis van den Rade, een Gentse drukker, die van 1570 tot 1585 in Ant-

32 MPM Arch. 177, *Journal 1605*, f. 108v.
33 MPM Arch. 1009, *Cahier de Frankfort ZZ, Septembri 1610*, f. 17.
34 MPM Arch. 997, *Cahier de Francfort Kk, Quadragesima 1604*, f. 19.
35 MPM Arch. 998, *Cahier de Francfort Ll, Septembri 1604*, f 23.
36 BRIELS, *op. cit.*, p. 379.

werpen actief was en zich daarna als drukker van de Staten van Friesland en van de universiteit in Franeker vestigde. Hij werkte nauw samen met Z. Heyns, die in de jaren '90 mee zorgde voor de verspreiding van zijn uitgaven en er een aantal aan Moretus leverde.

Jan II van Waesberghe

Volgens het journaal[37] moet de Rotterdamse uitgever Jan II van Waesberghe op 8 februari 1592 voor een bedrag van 53 fl. 9,5 st. boeken leveren. De lijst vermeldt een hele reeks schoolboekjes vooral voor gebruik in de Franse school. Jan II en zijn vader Jan I van Waesberghe, die nog in Antwerpen actief waren geweest, behoorden tot de grootste producenten van schoolboeken.[38] De lijst bevat dan ook leerboeken voor wiskunde o.a. van Jean Raeymaker, M. Coignet, Mennher en taalboekjes voor Frans, Nederlands en Engels. Het duurt tot 1609 vooraleer hij nogmaals in de rekeningen voorkomt. Op 3 juli van dat jaar was hij in Antwerpen om zijn schulden te vereffenen. Hij betaalde 48 fl. 10 st. contant en zou voor het resterende bedrag van 50 fl. 18 st. boeken sturen, die Moretus op 11 augustus ontving.[39]

Particulieren

Tweemaal vinden we in de journalen een aanwijzing dat Moretus boeken van particulieren koopt.

Theodoor Canter

Op 2 mei 1597 kocht Moretus voor 41 fl. 11 st. zeven boeken van de Utrechtse humanist en boekenverzamelaar Theodoor Canter.[40] Het zijn waarschijnlijk werken die Canter al in zijn bibliotheek had of die hij verkocht om met het geld nieuwe boeken te kopen.[41] Het duurste waren de *Opera Gregorii* in folio die 36 fl. kostten.

37 MPM Arch. 69, *Journal 1592*, f. 192.
38 Zie over hem BRIELS, *op. cit.*, p. 531-532.
39 MPM Arch. 216, *Journal 1609*, f. 106r.
40 MPM Arch. 74, *Journal 1597*, f. 60r.
41 Over de bibliotheek van Th. Canter zie: *The Auction Catalogue of the Library of Dirk Canter.* A facsimile edition with an introduction by J.A. GRUYS, Utrecht 1985.

Philips Janssens

Op 26 september 1609 kocht Moretus 6 exemplaren van Vossius' *Oratoriarum Institutionem Libri sex* voor 8 fl. 8. van 'Philips Janssens schoolmeester tot Dordrecht'.[42] Philips Jansen was docent in de Latijnse school te Dordrecht waar G.J. Vossius van 1600 tot 1615 rector was. De *Oratoriarum Institutionem* beleefde zijn eerste druk te Leiden in 1606, maar een tweede verbeterde en bijgewerkte editie verscheen in 1609 bij Adriaen Bot te Dordrecht.[43] Het is waarschijnlijk van deze editie dat Philips Jansen een aantal exemplaren bezat. Maar hoe hij er toe kwam er aan Moretus te verkopen is niet duidelijk.

Overzicht per genre

Uiteindelijk hebben we in de rekeningen verwijzingen naar 688 titels gevonden.[44] Het is echter onmogelijk om hier een gedetailleerd overzicht te geven van alle werken. Globaal valt wel op dat de exacte wetenschappen slechts een vijfde van het hele pakket uitmaken en dat literatuur in de brede betekenis goed is voor ongeveer een derde van de werken. Het is wel interessant om te kijken van welke titels voor elk genre het grootste aantal exemplaren zijn aangekocht. Bijzondere aandacht gaat ook naar de werken in het Nederlands omdat wij daarvan zeker zijn dat ze voor Antwerpen en waarschijnlijk voor het hele Nederlandstalige deel van de Zuidelijke Nederlanden bestemd waren.

Literatuur

Tekstedities van klassieke auteurs zijn zeer goed vertegenwoordigd. Ze worden voor het overgrote deel geleverd door de Van Raphelingens, die de werken ook zelf hebben uitgegeven. Van 30 titels zijn 50 of meer exemplaren geleverd, wat zeer hoog is in vergelijking met de aantallen in de andere genres. Het gaat meestal om vrij goedkope edities bestemd voor het onderwijs. Minder dan één vijfde van alle titels kost meer dan één gulden.

42 MPM Arch. 216, *Journal 1609*, 160r.
43 C.S.M. RADEMAKER, *Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*, Zwolle 1967, p. 58-68.
44 Met dank aan M.R. Goeman voor de hulp bij het samenstellen van de databank.

Heel wat van de edities zijn herdrukken van werken die Plantijn voorheen al had uitgegeven. Er zijn echter ook een aantal nieuwe edities bij door o.a. Leidse professoren. Zo verschenen er edities van Aristoteles, Maximus Tyrius, Horatius en Hesiodus door D. Heinsius, van Ennius door P. Merula; van Horatius en Plautus door J. Dousa; van Macrobius, Cato en Phaedrus door J. Meursius; van Apuleius door Colvius en Vulcanius; van Lucilius door F. Dousa en van Aratus van Soli en Martianus Capella door H. Grotius.

Contemporaine werken zijn vooral in het Latijn en dus voor een humanistisch publiek bestemd. Fabels, zowel die van G. Faernus als bewerkingen van Aesopus, waren met meer dan 100 exemplaren duidelijk populair. Ook Noord-Nederlandse Neolatijnse dichters zoals J. Dousa, D. Heinsius, D. Blyenburgius en A. Burchius vonden hun weg naar het Zuiden. Brievenedities van Lipsius (200 ex.) en Scaliger (30 ex.) waren blijkbaar gegeerd. Zelfs voor een aantal lof- en grafredes door D. Heinsius, A. Schottus, D. Baudius & F. Junius, vooral in verband met de Leidse universiteit en uitgegeven door Raphelengius, bestond in het Zuiden belangstelling. Van de lofredes op J.J. Scaliger door D. Heinsius *Panegyrici duo, Illustri Viro Josepho Scaligero* (Leiden, Raphelengius 1608) kocht Moretus 12 exemplaren en 13 van Heinsius' grafredes *In obitum V illustri Josephi Scaligeri* (Elsevier, Leiden 1609).

Elsevier levert een aantal literaire werken in het Frans, maar steeds in beperkte aantallen, maximum 4 exemplaren. Daarbij zijn enkele Franse vertalingen van klassieke auteurs als Athenagoras, Seneca, Tacitus en Homeros en van Europese bestsellers als Tasso en Guevara. De contemporaine Franse literatuur is ondervertegenwoordigd met slechts 1 exemplaar van de *Oeuvres* van Joachim du Bellay en voor het overige enkele werken van minder bekende auteurs als Joulet en Montreux. Ook de Nederlandse literaire werken zijn voornamelijk vertalingen. Het populairste waren nog Coornherts *Vyftig lustighe Historien* (Claesz, Amsterdam 1597, 12 ex.) een vertaling van de vijftig zedigste novellen uit de *Decamerone.*

De oorspronkelijke Nederlandse literatuur ontbreekt vrijwel volledig. Afgezien van 2 exemplaren van J.B. Houwaerts *Pegasides*

Pleyn, Ende Den Lust-hoff der Maeghden (Paedts, Leiden 1608), een herdruk van de edities van Plantijn in 1582-1583 maar zonder de prenten[45] en van 2 exemplaren van *Den Bloemhof van de Nederlantsche Jeught*, (Pers, Amsterdam 1608) een liedboek met o.a. teksten van Hooft, Heinsius en Bredero, geleverd door B. Adriaensz in 1610, is er vrijwel geen belangstelling voor.

In tegenstelling hiermee leverden de Van Raphelingens grote aantallen van enkele Spaanse werken, zoals *La Vida de Lazarillo de Tormes* (101 ex.) en van *La Celestina* (65 ex.), het leesdrama van F. de Rojas. Deze werken drukte Raphelengius waarschijnlijk puur voor de export.

Aangezien de overheid in Antwerpen de rederijkers verboden had nog toneelvoorstellingen op te voeren, mag men vermoeden dat de belangstelling voor toneelstukken ook niet bijster groot was. Toch volgt men blijkbaar de nieuwe evoluties in het Neolatijnse toneel. Want het feit dat H. Grotius *Christus Patiens Tragoedia* (Leiden 1608, 6 ex) en D. Heinsius, *Auriacus sive Libertas saucia* (A. Cloucq, Leiden 1602, 2 ex) worden aangekocht, wijst toch op een zekere belangstelling in het humanistenmilieu. Zij het dat het laatste stuk ook vanwege de stof, de moord op Willem van Oranje kan gekocht zijn, want ook van Casparius *Princeps Auriacus tragoedia* (B. Schinkel, Delft 1598) zijn er 3 exemplaren gekocht. Elsevier leverde ook de Franse tragedies van R. Garnier (2 ex.) en een Franse vertaling van Guarini *Le Berger Fidele*, (N. et P. l'Oyselet, Rouen 1600, 2 ex.). Het enige Nederlandse toneel was één exemplaar van het *Const-thoonende juweel* (Heyns, Zwolle 1607), een verslag van de Haarlemse rederijkerswedstrijd in 1606, ook geleverd door B. Adriaensz in 1610.

Van Raphelingen heeft ook de Plantijnse traditie van het uitgeven van emblemataboeken voortgezet. Het gaat dan vooral om werken van de drie ‘patres’ van de emblematiek Alciatus (111 ex.), Junius (52 ex.) Sambucus (32 ex.). Daarnaast koopt Moretus alleen nog 34 exemplaren van Paradins *Symbola Heroica* (Chr. van Raphelingen Leiden, 1600). Het enige embleemboek niet uitgegeven door Raphelengius is B. Furmerius, *Emblemata Moralia et oeconomica, de rerum usu et abusu.* (Jansz & Pers, Arnhem & Amsterdam 1609, 4 ex.).

45 *Bib. Belgica* III, p. 535-536.

Taalkunde

De taalkundige werken zijn vooral voor het onderwijs bestemd. Van Cornelius Valerius *Grammaticarum Institutionum Libri IIII* (Claesz, Amsterdam 1599) koopt Moretus 50 exemplaren. Claesz levert ook nog meer dan 100 *Colloquia* met paralleltekste in verschillende talen.

Voor vertaalwoordenboeken van het Latijn en het Grieks naar het Nederlands en/of het Frans zoals J. Servilius, *Dictionarium triglotton. Hoc est tribus linguis Latina, Graeca eam quam tota haec inferior Germaniae utitur constans* (Claesz, Amsterdam 1600, 84 ex.) en het *Dictionarium Tetraglotton* (Z. Heyns & G. van den Rade, Amsterdam, 1599, 51 ex), een herdruk van een woordenboek dat reeds in 1562 door Plantijn was gedrukt, bestond er ook buiten het onderwijs belangstelling. Waarschijnlijk niet voor Antwerpen bestemd was het Hebreeuws woordenboek van Pagninus Santes, *Epitome thesauri linguae sanctae.* (Plantijn, Leiden 1588, 46 ex.; Raphelengius, Leiden 1599, 29 ex.).

Geschiedenis

Ook in de geschiedeniswerken is de belangstelling voor de oudheid nog groot maar minder uitgesproken dan bij de literatuur. De meeste exemplaren koopt Moretus van Silius Italicus *De secundo bello Punico* (Raphelengius, Leiden 1600, 56 ex.) en Q. Curtius Rufus, *De rebus gestis Alexandri Magni* (Raphelengius, Leiden 1595, 45 ex.)

Over de contemporaine geschiedenis zijn er heel wat meer titels, maar van meer dan de helft koopt Moretus maximum 5 exemplaren. Bijna een derde van de werken behandelt de geschiedenis van de Nederlanden. Ook voor de geschiedenis van Frankrijk, Groot-Brittannië en Italië is er belangstelling. Het zijn niet noodzakelijk de degelijkste werken die het meeste succes kennen. Zo lijkt het ons eigenaardig dat hij 25 exemplaren koopt van Ocko Scharlensis' *Croniike ende warachtige Beschryvinghe van Vrieslant* (Leeuwarden, Amsterdam 1597). De belangstelling voor Friesland en voor de discussie over de oorsprong der Friezen is wel groot want ook van de werken van Ubbo Emmius koopt hij 18 exemplaren, van Suffridus Petrus 5 en van Bernardus Furmerius

3. Van Scriverius *Batavia illustrata* (L. Elsevier, Leiden 1609) worden er onmiddellijk na het verschijnen al 19 exemplaren geleverd. Het valt wel op dat Nederlandstalige werken over de Opstand ontbreken. Wel zijn er 6 exemplaren van Jean-François Le Petit, *La grande chronique ancienne et moderne de Hollande, Zelande, West-Frise, Vtrecht, Frise, Overyssel & Groeningen, jusques à la fin de l'An 1600.* (Canin, Dordecht 1601) waarvan het tweede deel de periode 1556-1600 behandelt.[46] Alleen twee Nederlandse vertalingen van Italiaanse historici F. Guicciardini *De oorlogen van Italien* (Canin, Dordrecht 1599, 4 ex.) en Giovio, *Historien* (Heyns, Amsterdam 1604, 2 ex.) komen nog in meerdere exemplaren uit het Noorden. Ook werken over de geschiedenis van voornamelijk West-Europese landen koopt hij slechts met enkele exemplaren. Alleen Lambertus Burchius' *Sabaudorum ducum principiumque historiae gentilitiae libri duo* (Raphelengius, Leiden 1599) en J. Jonstonus, *Inscriptiones Historicae Regum Scotorum* (Claesz, Amsterdam & Andreas Hart, Edinburgh 1602) vallen op met 12 exemplaren, maar dit is mogelijk te wijten aan het feit dat het om een uitgave van Raphelengius gaat en dat hij ook het werk van Jonstonus heeft geleverd.

Krijgskunde

De aan de gang zijnde oorlog wekte mogelijk wel enige interesse voor krijgskunde op. Het doet dan wat vreemd aan dat er 128 exemplaren van een klassieke auteur, Renatus Vegetius, *De re militari libri IV* (Raphelengius, Leiden 1592 & 1607) worden gekocht. Maar de editeur P. Scriverius wijst er in zijn inleiding op dat zij in een tijd leven waarin iedereen dergelijke auteurs zou moeten lezen.[47] Hoewel het beleg van Antwerpen achter de rug was, wilde men toch nog weten hoe een kanon te bedienen en hoe vuurwerk te maken want C. Claesz leverde 6 exemplaren van Francois Brechtels *De conste van busschieten* (Claesz, Amsterdam 1594).[48]

46 *Bib. Belgica* III, p. 823-825.

47 Elfriede HULSHOFF POL, 'The Library', in: Th.H. LUNSINGH SCHEURLEER & G.H.M. POSTHUMUS MEYJES, *Leiden University in the Seventeenth Century. An exchange of Learning*, Leiden 1975, p. 425.

48 E.W. MOES & C.P. BURGER, *De Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de zestiende eeuw*, Amsterdam 1907 (herdr. Utrecht 1988) p. 98-99, nr. 350.

Kunst

Ondanks de grote bedrijvigheid in de schilderkunst verschenen er weinig werken over kunst in deze periode. De hoge prijs van 7 gulden weerhield Moretus niet om 5 exemplaren van Vredeman de Vries' *Perspective c'est à dire le tresrenommé art du point oculaire d'une vue dedans où travers regardante...* met gravures van Hendrik Hondius (B. Nieulandt, Leiden 1604) aan te kopen. Van Karel van Manders *Schilderboeck* (P. van Wesbusch, Haarlem 1604) koopt hij slechts 2 exemplaren.

Kalligrafische werken lagen ondanks hun vrij hoge prijs (gemiddeld 41 st.) toch goed in de markt. Onder de benaming 'materieboeken' komen in het totaal meer dan honderd exemplaren in de rekeningen voor van schrijfmeesters als C. Boissens, J. Hondius, M. Strick en J. van den Velde.

Ook de werken over architectuur waren niet goedkoop (5 à 6 fl.). Toch kocht Moretus van Cornelis Claesz vijf exemplaren van de Nederlandse vertaling van Serlio's werk over architectuur.

Het aantal ingevoerde muziekdrukken is zeer beperkt. De 6 exemplaren van Cornelis Schuyts *Madrigali a cinque voci* (Raphelengius, Leiden 1600) vormen een maximum, daarnaast zijn er nog 3 exemplaren van Joachim van Hoves *Florida Cantiones ad Testitudinem* (S. de Roy & J. Wz van Rhenen, Utrecht 1601).

Religieuze werken

Het verschil in religie tussen Noord en Zuid verklaart waarom het aantal religieuze werken dat Moretus in het Noorden koopt relatief laag blijft. Voor sommige werken blijkt het verschil echter geen hinderpaal te zijn. Van alle bijbelteksten voert Moretus vooral psalmen in. Van Buchanans *Paraphrasis Psalmorum Davidis poetica*, (Raphelengius, Leiden 1590 & 1603) kocht hij in het totaal meer dan 230 exemplaren. Het waren kleine formaten die blijkbaar ook in het onderwijs werden gebruikt. Bovendien behoorden zij vanouds tot het fonds van Plantijn. Buchanans *Paraphrasen* werden ook in de katholieke landen gewaardeerd.[49] Daar-

49 I.D. McFarlane, *Buchanan*, Londen 1981, p. 256, 273.

naast zijn er enkele edities van Hebreeuwse teksten van de psalmen die op het zuiver ideologische vlak waarschijnlijk minder problematisch waren.

Op de import van theologische werken uit het Noorden rustte er geen taboe. Zo worden er 120 exemplaren van Philippe de Mornay's *De veritate religionis Christianae liber* (Raphelengius, Leiden 1587 & 1592) naar Antwerpen geëxporteerd. Ook van de calvinistische theoloog en hoogleraar in Franeker Johannes Drusius gaan er 11 titels naar Antwerpen zij het vaak slechts in één exemplaar. F. Nansius *Nonni Panopolitani Graeca paraphrasis Sancti Evangelii secundum Ioannum* (Raphelengius, Leiden 1589, 34 ex.) en *Ad Nonnii paraphrasi in Evangelii Johannis curae secundae* (Raphelengius, Leiden 1593, 25 ex.) kenden succes. Waarschijnlijk uit nieuwsgierigheid koopt Moretus van Van Raphelingen ook één exemplaar van J. Lipsius, *Heylige maget van Halle* (Br. Hermansz Schinckel, Delft 1605), een Nederlandse vertaling van Lipsius' *Diva Virgo Hallensis* (Moretus, Antwerpen 1604) waarin de protestantse vertaler Lipsius belachelijk maakt door er nog een aantal spottende en satirische gedichten aan toe te voegen.[50]

G. Elsevier leverde enkele katholieke liturgische werken, die hij waarschijnlijk uit Frankrijk importeerde, waarbij vooral de 28 exemplaren van de *Horae Praemonstratenses* opvallen.

Filosofie

Levensbeschouwelijke en filosofische werken zijn goed vertegenwoordigd dank zij een auteur als Lipsius. Vooral zijn *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (1589, 4°, 26 ex.; 1590, 8°, 101 ex.; 1605, 24°, 206 ex.) en *De Constantia*, (1590, 4°, 41 ex.; 1591, 8°, 100 ex.; 1602, 32°, 35 ex.) allebei uitgegeven door Raphelengius behoren tot de werken waarvan het grootste aantal exemplaren zijn ingevoerd.

De vriendschapsband met Lipsius belette niet dat Moretus ook interesse had voor het werk waarin Coornhert Lipsius' *Politicorum* zwaar had bestreden en dat daardoor mee aan de basis lag van diens vertrek uit Leiden. In 1598 kocht hij namelijk 12 exempla-

50 *Bib. Belgica III*, p. 981-982.

ren van Coornherts *Defensio Processus de non occidendis haereticis* (Petrus Simon Kies, Gouda 1597) een verkorte Latijnse vertaling van het *Proces van 't Ketterdoden ende Dwangh der Conscientien* (Jaspar Tournay, Gouda 1590).[51]

Ook van Juan Huarte's *Examen de ingenios para las sciencias*, een werk waarop de Spaanse inquisitie een en ander had aan te merken en dat reeds in 1581 op de index was verschenen, kocht Moretus meer dan 100 exemplaren. Waarschijnlijk om de index te omzeilen heeft Raphelengius Spaanse versies van dit werk in 1593 en 1603 in Leiden op de pers gelegd. In de Zuidelijke Nederlanden zullen er ongetwijfeld Spanjaarden geweest zijn die ondanks of dankzij de inquisitie belangstelling hadden voor dit werk. Het klassieke werk van Boethius *De consolatione philosophiae libri V* (Raphelengius, Leiden 1590, 243 ex.) bleef ook een bestseller. In verhouding daarmee is het succes van Nederlandse werken vrij beperkt. De Nederlandse vertaling van Antonio Guevara's *Libro aureo de Marco Aurelio* onder de titel *T'gulden Boeck* (Claesz, Amsterdam 1595 & 1603) is met 16 exemplaren het meest geleverde filosofische werk.

Recht

Het valt op dat er slechts één juridisch werk, Hugo Donellus' *Commentarii ad codices Justiniani partes* (Raphelengius, Leiden 1587, 25 ex.) door Van Raphelingen wordt geleverd en dat in dit genre vooral de Elseviers en Claesz naar voren treden. Tot de populairste werken behoren twee Nederlandstalige uitgaven van C. Claesz, de *Rechten ende Costumen van Antwerpen* (Claesz, Amsterdam 1597, 34 ex.) en P. Merulas *Synopsis Praxeos Civilis. Maniere van procederen in dese Provintien Hollandt, Zeelandt ende West-Vrieslandt.* (Claesz, Amsterdam 1592, 125 ex.).[52] Van De Groots *Mare Liberum* (Elsevier, Leiden 1609) kocht Moretus in het jaar van verschijnen al 17 exemplaren. Elsevier leverde vooral in Frankrijk verschenen juridische werken, waarbij Renatus Choppinus met

51 Zie F. DE NAVE, 'De polemiek tussen Justus Lipsius en Dirck Volckertsz Coornhert (1590): hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden (1591)'. *De Gulden Passer*, 48, 1970, p. 1-36.

52 MOES & BURGER, *op. cit.*, p. 86, nr. 336.

zes verschillende titels is vertegenwoordigd. Van de Noord-Nederlandse rechtsgeleerden P. Busius, C. Neostadius, P. Peckius, Lycklama a Nyeholt, Timaeus Faber, Paulus Montanus, Tjalling van Eijssinga en E. Bronchorst en van de naar Duitsland uitgeweken Zuid-Nederlanders Arnold de Reyger en Mattheus van Wesembeke worden er telkens een paar exemplaren gekocht.

Wetenschappelijke werken

Voor de wetenschappelijke werken geldt in het algemeen dat de werken van Leidse professoren vrij goed vertegenwoordigd zijn. Van alle wetenschappen is er vooral vraag naar werken over geneeskunde.

Geneeskunde

Moretus kocht 68 verschillende werken over geneeskunde en deze dan nog vaak in vrij veel exemplaren. Zo leverde Van Raphelingen meer dan 100 exemplaren van Brueles *Praxis medicinae theoretica* (Raphelengius, Leiden 1599). Het standaardwerk van de Delftse arts Petrus Forestus, *Observationum et curationum medicinalium Libri XXXII*, verscheen van 1587 tot 1610 bij de Raphelengii in Leiden. Telkens er een nieuw deel verscheen kocht Moretus er een tiental exemplaren van en in 1603 en in 1610 kocht hij een paar volledige sets met alle op dat ogenblik verkrijgbare delen. Ook de werken van de Leidse hoogleraar en bewonderaar van Hippocrates, Johannes Heurnius kenden veel succes, vooral zijn *Praxis medicinae nova ratio* (Raphelengius, Leiden 1590 & 1599, 92 ex.).

Niet alleen universitair geschoolde dokters werden voorzien van geneeskundige werken. Er was ook heel wat belangstelling voor chirurgische en vulgariserende medische werken in het Nederlands. De uitgeweken Gentenaar Carel Baten, die zich rond 1578 in Antwerpen had gevestigd en na de Val van de stad uitweek om vanaf 1588 stadsdokter in Dordrecht te worden, had hierin een groot aandeel.[53] Zes van de elf Nederlandse titels zijn

53 Zie over hem: A.J.J. VANDE VELDE, ‘Het werk van den geneesmeester Carel Baten’, in: *VMKVA*, 1933, p. 529-560.

door hem vertaald. Baten vertaalde uit het Frans het chirurgisch standaardwerk van A. Paré, *De Chirurgie ende alle de opera ofte wercken* (Canin, Dordrecht 1592, 11 ex.) en van C. Guillemeau, *Tractaet van alle de ghebreken der oogen, die hondert en derthiene in getale zijn* (Canin, Dordrecht 1597, 2 ex.) en *De Fransoysche Chirurgie, of alle de Manuale Operatien der Chirurgie* (Canin, Dordrecht 1598, 4 ex.). Het grootste succes in Antwerpen kende zijn vertaling uit het Duits van C. Wirtsungs *Medecijn-boeck* (Canin, Dordrecht 1593, 1601, 1605, 20 ex.). Alle Nederlandstalige werken werden geleverd door Cornelis Claesz of Barent Adriaensz. Ze waren vooral bestemd voor de chirurgijns, die geen universitaire opleiding hadden genoten en waarschijnlijk ook het Latijn niet zo goed beheersten. Dat gold ook voor de vroedvrouwen. Zo leverde C. Claesz 8 exemplaren van *T'Boeck van de Vroet-wijfs*, een Nederlandse vertaling door Martyn Everaert van het werk van de Zürichse stadsdokter Iacob Ruff.

Bijzonder populair waren ook de secreetboeken, die niet alleen medische maar ook andere wetenswaardigheden bevatten. Vooral de secreten van Alex van Piemont alias Hieronimo Ruscelli werden in het Nederlands door C. Claesz en in het Frans door G. Elsevier geleverd. Van het *Secreet Boeck. Waer in vele diversche Secreten ende heerlicke Consten... te samen ende bij een ghebracht zijn* (Canin, Dordrecht 1600) van Carel Baten, dat vooral belangrijk is omdat het een aantal recepten voor het bereiden van verfstoffen bevat,[54] leverde Claesz 6 exemplaren.

Van Valerius Cordus' standaardwerk in de farmacologie *Dispensatorium sive Pharmacorum conficiendorum ratio* (Raphelengius, Leiden 1590, 1599) kocht Moretus 128 exemplaren en van de Nederlandse vertaling door M. Everaert (Claesz, Amsterdam 1592) kocht hij er 18.

Alchemie

Het populairste alchemistische werk is de *Opera mineralia et vegetabilia, sive de lapide philosophico*, (Middelburg, 14 ex.) van de vrij onbekende Joannes Isaacus Hollandus, die toch wel enkele chemi-

54 Zie E. BONTINCK, 'Het "Secreet-boeck" van Carel Baten', in: *VMKVA*, 1938, p. 801-820.

sche ontdekkingen op zijn naam heeft staan. Daarnaast zijn er nog enkele werken over alchemie uitgegeven door Raphelengius zoals het *Tractatus septem de lapide philosophico* (Raphelengius, Leiden 1599, 17 ex.) van de Vlaamse arts en alchemist Justus à Balbian en enkele werken van de omstreden Franse calvinist Nicolas Barnaud.[55]

Biologie

Op het vlak van de biologie genieten vooral de botanische werken belangstelling. Toch is het een Nederlandstalig boek over bijen van Dirk Outgers Cluyt (Clutius), de ontwerper van de botanische tuin van de universiteit van Leiden, *Van de Bien, haeren wonderlycken oorspronck, natuer, eygenschap, krachtige, ongehoorde en seldsaeme werken; waer in bemerckt worden haere wonderlijcke politieën, enz. vervat in dry boecken in vorm van samensprake* (Leiden 1597, 25 ex.; Amsterdam 1607, 2 ex.) dat het meeste succes kende. Het valt op dat bijna de helft van de werken over biologie in het Nederlands zijn. Dit wijst erop dat deze werken vooral voor de lokale markt waren bestemd. Het zijn veeleer werken voor een breed publiek, zoals *De Veltbouw of Lantwinninghe* (C. Claesz, Amsterdam 1594, 6 ex.) van Karel Stevens en Jan Liebaut of Heyman Jacobi's, *Den Cleyne herbarius ofte kruydt-boexken* (H. Barentsz, Amsterdam 1603, 7 ex.). Het populairste Latijnse werk was C. Clusius, *Exoticorum libri decem* (Raphelengius, Leiden 1605, 21 ex.).

Wiskunde

Wiskundige werken worden weinig aangekocht. De meest gevraagde zijn C. Dibuadius *In Geometriam Euclides prioribus sese Elementorum liberis* (Leiden/Arnhem, Chr. Guyot & J. Jansz 1603, 8 ex.) en Ph. Lansbergius, *Triangulorum geometriae libri quattuor* (Raphelengius, Leiden 1591, 6 ex.). Moretus koopt ook nog 8 exemplaren van S. Stevins, *L'arithmetique*, die reeds door Plantijn in 1585 in Leiden was gedrukt.

55 *Commentariolum in Aenigmaticum quodidam Epitaphium Bononiae Studiorum, ante multa secula Marmorio, lapidi insculptum. Hive additus sunt Processus chemici non pauci*, Th. Basson, Leiden 1597 & *Triga Chemica et Quadriga Aurifera*, Raphelengius, Leiden 1599.

Economie

Ondanks het feit dat Antwerpen toch nog veel handelaars binnen zijn muren had, werden er slechts luttele exemplaren van leerboeken over boekhouden ingevoerd, nl. van Simon Stevin (4 ex.) en van Mennher de Kempten (4 ex.).

Astronomie

Voor astronomie was de belangstelling evenmin groot. Alleen van *Universae astronomiae brevis institutio* (G. van den Rade, Franeker 1605) van de Franeker hoogleraar Adriaan Metius, een leerling van Tycho Brahe, kocht Moretus 10 exemplaren.

Geografie

In een tijd waarin de ontdekkingsreizen vanuit de Nederlanden zeer actueel waren, was er een goede markt voor geografische werken. Landbeschrijvingen van de Afrikaanse en Amerikaanse kust lijken wel interessant want Claesz levert 30 exemplaren van Bernardus Paludanus' *Beschryvinghe van de gantsche custe van Guinea Manicongo, Angola...* (Claesz, Amsterdam 1596)[56] en 10 exemplaren van Pieter de Marees' *Beschryvinghe ende historisch verhaal van tGout Koninckrijck van Guinea* (Claesz, Amsterdam 1602).

De leverancier bij uitstek van reisverhalen was C. Claesz. Meestal waren het zijn eigen uitgaven, en leverde hij hetzelfde verhaal in het Nederlands, het Frans en het Latijn. Van Willem Lodewijcksz, *D' Eerste Boeck. Historie van Indien* (Claesz, Amsterdam 1598)[57] leverde hij 117 exemplaren (Frans 54, Latijn 48, Nederlands 15). Op de tweede plaats komt het verhaal van de reizen naar het Noorden door Gerrit de Veer, *Waerachtighe Beschrijvinghe Van drie Seylagien...* (Claesz, Amsterdam 1599, 1600, Frans 23 ex., Latijn 55 ex., Nederlands 25 ex.).[58] Naar de *Itinerario* van Linschoten (34 ex.) en naar de reis om de wereld door Olivier van Noort (12 ex.) was minder vraag.

Ondanks het feit dat er geen zeeschepen meer tot Antwerpen konden komen was er toch nog belangstelling voor Guillaume

56 MOES & BURGER, *op. cit.*, p. 128-131.
57 *Ibidem*, p. 166-168, nr. 398-400.
58 *Ibidem*, p. 181, nr. 416; p. 191-192, nr. 427.

Bernards *Description de la mer Mediterranée, Costes, Isles, ports, etc.* (Claesz, Amsterdam 1598, 17 ex.)[59] en voor Simon Stevins *Limeneuretike sive Portum investigandorum ratio* (Raphelengius, Leiden 1599, 10 ex.)

Na de Val van Antwerpen verschoof ook de produktie van atlassen naar Amsterdam. Daarmee was de belangstelling ervoor echter niet verdwenen. Moretus koopt twintig verschillende atlassen of kaarten. Daarbij zijn vooral zakatlassen in het Nederlands en het Frans, zoals P. Heyns' *Miroir du Monde* (Heyns, Amsterdam 1598, 21 ex.) en Z. Heyns' *Nederlandtschen Landt-Spieghel* (Heyns, Amsterdam 1599, 10 ex.) en ook zowel de Nederlandse (12 ex.) als de Franse versie (24 ex.) van *Caert-thresoor*: *inhoudende de tafelen des gantschen wereltslanden* (Claesz, Amsterdam 1599) met kaarten van J. Hondius en P. Kaerius. Het is opvallend dat er tweemaal zoveel exemplaren van de Franstalige zakatlassen worden gekocht als van de Nederlandse.

Ook de duurdere atlassen kenden succes, zoals L.J. Waghenaer, *Speculum Nauticum* met 40 exemplaren in het Latijn en het Frans. Zelfs van de allerduurste van Mercator-Hondius, die Moretus tegen 28 à 30 fl. per stuk inkocht, werden er 20 geleverd.

59 *Ibidem*, p. 156.

Summary

Although in the years 1590-1610 the North and the South of the Low Countries were theoretically enemies, they still maintained very intense commercial relations. Jan Moretus purchased 688 titles from booksellers in the North. The blocking of the Schelde after the Fall of Antwerp and the Eighty Years War constituted a lot of impediments to the trade. As a result, booktrade mainly went via the 'Buchmesse' in Frankfurt. The main suppliers of Moretus were the Raphelengii, who ran the Leiden branch of the 'Officina Plantiniana'. Other names that appear frequently in the account books are Cornelis Claesz, the Elseviers, Zacharias Heyns and Jan Jansz. Moretus buys all kinds of genres, but because of his special relationship with the Raphelengii the majority of the books belong to the 'bonae litterae'. Most of the scientific works are about medicine. There was also a lot of interest in books about geography. Most books are in Latin. C. Claesz and J. Jansz delivered most of the Dutch books. Elsevier imported a lot of books published in France.

UFSIA
Centrum Nederlandse Literatuurgeschiedenis
Prinsstraat 13
2000 Antwerpen

Titelblad als brief: Jan Paets aan Jan Moretus, 1600

C. Coppens

Bonaventura Vulcanius werd in 1538 als Tuurtje de Smet te Brugge geboren. Het vuur dreef hem al spoedig van Noord naar Zuid, van West naar Oost en terug. Na geleerde en andere liefdeshistories belandde hij in het rustige Holland waar hij in Leiden vanaf 1581 aan een hooglerarencarrière begon en er als graecus en latinist naam verwierf tot ziekte hem aftakelde en hij, bedlegerig en blind, in 1614 overleed. Edities van onder anderen Moschus van Syracuse en Gregorius van Cyprus, van Arrianus en Constantinus Porphyrogeneta, van Cyrillus van Alexandrië en van Callimachus van Cyrene, moeten hem wel geschikt hebben gemaakt voor een *Thesaurus utriusque linguae* zoals hij in 1600 liet uitgeven bij Jan Paets te Leiden als een forse foliant van meer dan duizend bladzijden.[1] Vulcanius, die de problematiek van het vertalen tussen twee vreemde talen sinds decennia kende, zag zijn *Thesaurus* als een werkinstrument voor studenten en geleerden. Hij had niet alleen Griekse auteurs in het Latijn omgezet, maar hij leende en verzamelde zelf lexicalia, in handschrift en in druk, en correspondeerde uitvoerig daarover. Het eerste en omvangrijkste deel van zijn *Thesaurus* werd dan ook gevormd door de editie van oude woordenlijsten: *Glossaria vetera* (col. 1-230), *Excerpta ex aliis veteribus Lexicis* (col. 237-359), *Lexicon Graecolatinum vetus* (col. 363-666), *Glossae Isidori* (col. 667-698), *Vocabula rariora* (col. 699-700), *Glossae e glossario arabico-latino* (col. 701-710), *Veterum Grammaticorum De proprietate et differentiis Latini sermonis libelli*

1 Voor een bondig biografisch overzicht zie Alfons DE WITTE, ‘Smet (Vulcanius), Bonaventura de’, in: *Nationaal biografisch woordenboek*, 7, Brussel 1977, 894-899; zie ook ID., ‘Bonaventura Vulcanius Brugensis (1538-1614). A Bibliographic Description of the Editions 1575-1612’, *Lias*, 8, 1981, 189-201, in het bijzonder 199-200.

(col. 711-762), *Ammonius De similibus & differentibus Graecae linguae vocabulis libellus* (col. 763-804) en *Collectio vocum* (col. 804-826). Daarnaast had hij, in voorbereiding op zijn eigen woordenboek, andere lexica bewerkt of gecorrigeerd, zoals het *Onomasticon* van Julius Pollux dat in 1502 door Aldus Manutius was uitgegeven en in 1541/42 door Rodolphus Gualtherus was vertaald en bij Robert Winter te Bazel was verschenen. De *Thesaurus* was nauwelijks gedrukt of Vulcanius was al weer op jacht naar andere lexicografische handschriften om zijn eigen werk te verbeteren.[2]

Zijn vroege werk had Vulcanius bij Henri Estienne te Genève (Arrianus, 1575), bij Petrus Perna te Bazel (Isidorus, 1577) en bij Christoffel Plantijn (Callimachus, 1584; *Batavia*, 1586) uitgegeven. Vanaf 1588 liet hij zijn werk bij Franciscus Raphelengius te Leiden verschijnen, alles samen acht edities tot 1597, het overlijdensjaar van de drukker. Voor zijn *Opera* van Apuleius (1600) wendde hij zich tot Franciscus' oudste zoon, Christoffel, die einde 1600 vroegtijdig overleed.

De *Thesaurus* werd uitgegeven bij Jan Jacobsz. Paets, die toen zowat achtenvijftig jaar was, al vóór 1564 als boekbinder in het boekenvak was begonnen en, nadat in 1587 een eerste aanzoek negatief was uitgevallen, in 1596 de fel begeerde post van universiteitsdrukker voor de thesissen had bekomen. Zijn atelier stond in de Breestraat met als huismerk ‘In den vergulden Enghel’. Om de kostenlast voor de studenten te verlichten, had de Raad van Curatoren van de universiteit besloten het drukken van thesissen voor eigen rekening te nemen, een maatregel die evenwel in 1605 weer werd ingetrokken.[3] In 1602 werd Paets, in opvolging van Christoffel Raphelengius, tot gezworen universiteitsdrukker aangesteld. In 1620 werd hij van zijn verplichtingen ontslagen en hij

2 Id., ‘B. Vulcanius Brugensis: hoogleraarambt, correspondenten, edita’, in: *Album amicorum Nicolas-N. Huyghebaert O.S.B. = Sacris erudiri*, 26, 1983, 311-362, in het bijzonder 342-345.

3 Jan A. van Dorsten, *Thomas Basson 1555-1613, English Printer at Leiden*, Leiden 1961, 36.

THESAVRVS
VTRIVSQVE LINGVAE,
Hoc eſt
PHILOXENI,
Aliorumque veterum authorum GLOSSARIA
Latino-Græca & Græco-Latina.
ISIDORI GLOSSÆ Latinæ.
Veteres Grammatici Latini & Græci qui de proprietate & differentiis Vocabulorum utriuſque linguæ ſcripſerunt.

Edita omnia atque recognita ſtudio & opera
BONAVENTVRÆ VVLCANII Brugenſis.
Cum ejuſdem NOTIS,
In quibus innumeræ Compilatorum & ſcribarum mendæ corriguntur;
Plurimi etiam Veterum authorum loci emendantur atque illuſtrantur;
Plenioremeorum quæ hoc opere continentur Indicem pagina ab hinc ſeptima repræſentat.

LVGDVNI BATAVORVM
Excudebat Ioanne[illegible]cius. An. cIↃ. IↃ. c.

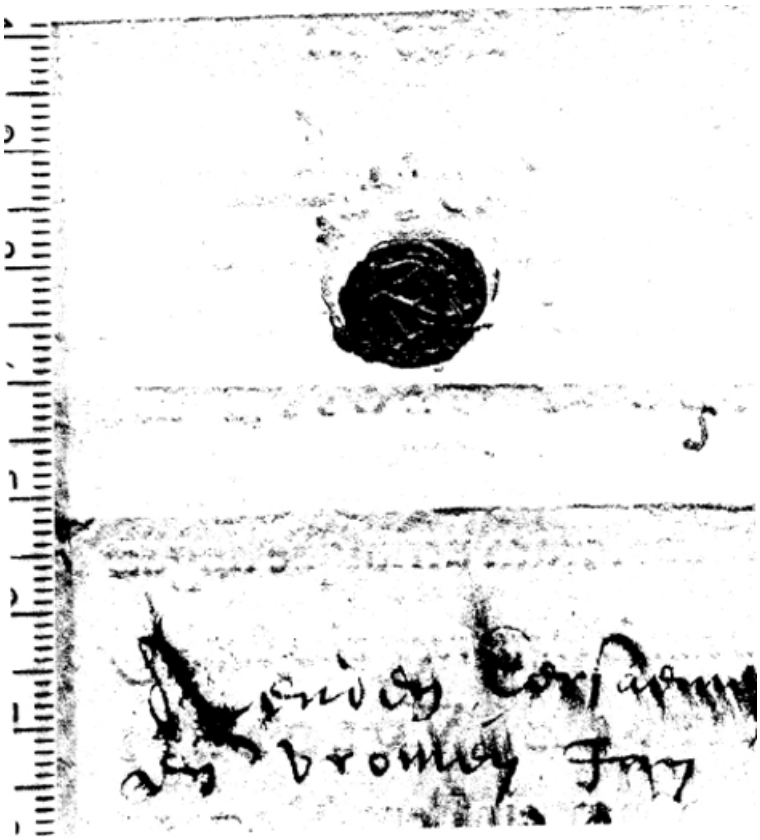

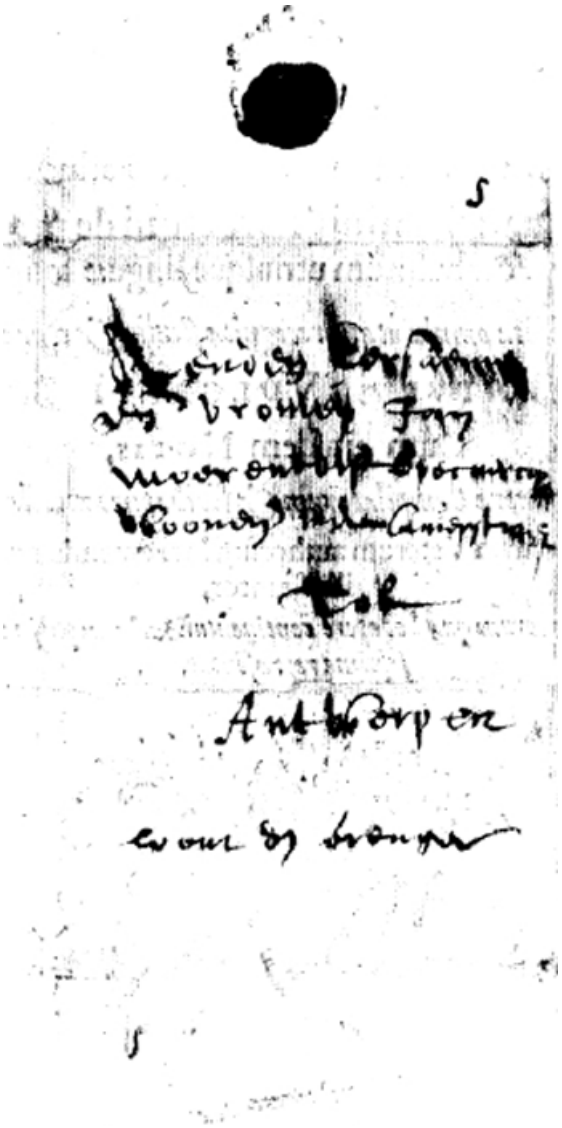

overleed twee jaar later, zowat tachtig jaar.[4]

Een titelblad van de *Thesaurus* werd aan Jan Moretus gestuurd als brief: *Aenden Eersaemen en*den *vromen Jan Moerentorf boecvercoper woonen*de *inde Camerstraet tot Antwerpen. loont den brenger.*[5] Dit is een interessante getuigenis van het rondsturen aan collega's van titelbladen als aankondiging van en publiciteit voor recent verschenen werken. In 1570 had Egidius Beys, Plantins agent in Parijs, nog naar Antwerpen geschreven om titelpagina's en voorwerk van nieuwe publicaties toe te sturen *pour affiger, car cela faict bien vendre les livres davantage.*[6]

Acroamata nuptialia (1645): een typografisch epithalamium voor Balthasar II Moretus en Anna Goos

Marcus de Schepper

Op 23 juli 1645 huwde Balthasar II Moretus, de 'unica spes Typographiae Plantinianae' die na de dood van zijn oom Balthasar I (23 [!] juli 1574 - 8 juli 1641) aan het hoofd van de *Officina Plantiniana* was gekomen, de twaalf jaar jongere Anna Goos.[1]

De bruidegom (9 december 1615 - 29 maart 1674) was het vijfde kind van Jan II Moretus (27 juli 1576 - 11 maart 1618) en Maria de Sweert (3 oktober 1588 - 7 mei 1655). Zijn geesteszieke oudere broer Jan (ca. 20 december 1610 - 7 oktober 1663) bleek niet bekwaam om het familiebedrijf te leiden. Balthasar was na een goede schoolopleiding (Latijn te Antwerpen en Frans te Doornik) op 4 april 1632 in het bedrijf aan de slag gegaan. In 1641 stond hij klaar om de leiding over te nemen. Hij slaagde er niet alleen in de zaak te consolideren. De *Officina Plantiniana* bereikte zijn zeventiende-eeuws hoogtepunt, gegrondvest op de massale en uiterst winstgevende productie van liturgische werken voor het Spaanse imperium, maar ook met een laatste golf van wetenschappelijke en humanistische teksten. Tussen 1641 en 1662 groeide zijn fortuin met 125.000 guldens winst uit de *Officina.* Dit en zijn nog groter persoonlijk fortuin (uit erfenissen en eigendommen) maakten hem tot één van Antwerpens rijkste burgers.

De vijfentwintigjarige jonge man die in 1641 aan het hoofd van een dergelijk 'kapitaal' bedrijf kwam dacht ook aan de toe-

1 Biografie en genealogische gegevens ontleend aan het standaardwerk over de *Officina Plantiniana*: Leon VOET, *The Golden Compasses: a history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, 2 delen (Amsterdam [etc.] 1969-1972), Vol. I. *Christophe Plantin and the Moretusses: their lives and their world* (1969), p. 216-227 'Balthasar II Moretus (1641-1674)' en p. 431-432 'Genealogy'.

komst. In de zomer van 1645, jaar waarin zich reeds de nakende Vrede van Munster (1648) aankondigde, trad Plantijns (bijna) dertig jaar oude achterkleinzoon in het huwelijk met de (bijna) achttienjarige Anna Goos (ca. 30 september 1627 - 30 september 1691), een niet onbemiddelde dochter van Jacobus Goos en Clara Bosschaert. Exact een jaar later werd hun oudste zoon Balthasar [III] geboren (24 juli 1646 - 8 juli 1696), die op zijn beurt de *Officina* zou voortzetten. Het paar Moretus-Goos bracht twaalf kinderen voort (zeven zoons en vijf dochters).

Het voor de Plantijnse dynastie zo belangrijke huwelijk van de *unica spes* Balthasar II kreeg de nodige weerklank. Twee, gelegenheidsdrukwerken bieden ons een kijk op de optimistische verwachtingen bij deze gebeurtenis. Het eerste, een planodruk getiteld *Bruyd-loft-dicht [...]* hoop ik bij een volgende gelegenheid te belichten[2]. Het andere feestboekje verschijnt hier in (verkleind) facsimile als een allerfraaist specimen van wat de glorieuze *Officina Plantiniana* in de baroktijd in huis had. Tevens is het een uiterst zeldzaam (en vroeg) voorbeeld van een gelegenheidsbundeltje uit de 'boekenwereld'. Als polyglot epithalamium is het een welhaast symbolische afsluiting van de laat-humanistische letteren aan het eind van Antwerpens Gouden Eeuw[3].

Het epithalamium is één van de oudste vormen van gelegenheidspoëzie. Huwelijken zijn steeds scharniermomenten geweest in het leven van individu en maatschappij. Bruiloftsliederen komen dus in vele culturen van alle tijden voor. Zoals bij zovele genres zijn het ook hier weer de oude Grieken van wie Europa de literaire vormgeving heeft geërfd. De naam is ook van hen afkomstig: een lied dat bij de *thalamos* (het bruidsvertrek) werd gezongen. De Latijnse literatuur gaf het genre door en bood met Catullus' *Carmen 61* een model voor vele volgende eeuwen. In de christelijke literatuur werd een verband gelegd met het Bijbelse *Hooglied.* Hoe-

2 Exemplaren: Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R. 63.8 (1) [35] & [36].

3 Marcus DE SCHEPPER, 'Humanisme en humanisten' in *Antwerpen: verhaal van een metropool: 16de-17de eeuw*, ed. Jan VAN DER STOCK (Gent 1993), p. 97-103; herziene en uitgebreide tekst: '*Sola una totus mundus est Antverpia*: humanisme en humanisten te Antwerpen (1470-1648)' in *Nederlands in culturele context: Handelingen Twaalfde Colloquium Neerlandicum*, red. Th.A.J.M. JANSSEN... [et al.] (Woubrugge 1995), p. 181-202.

wel niet onbekend in de Middeleeuwen, bloeide het epithalamium vooral in de Renaissance. In het Neolatijn en in de volkstaal dichtten vele poëten duizenden verzen voor zichzelf (bv. Edmund Spenser, *Epithalamion*, 1594) en voor anderen, in hun omgeving (verwanten, vrienden), of voor steunpilaren der maatschappij (vorsten, notabelen...) In de Nederlanden schreef Erasmus een *proza*-epithalamium voor zijn Antwerpse vriend Pieter Gillis. Hoogtepunt van Renaissancistische bruiloftspoëzie is, alweer, Janus Secundus (1511-1536). In de zeventiende eeuw dichtte de laatste grote Antwerpse humanist Jan Caspar Gevaert(s) (1593-1666) een huwelijkswens voor P.P. Rubens. En het zal wel niemand verwonderen dat Joost van den Vondel ook de grootste Nederlandse bruiloftsdichter is geweest[4].

Inhoudelijk bezingen de meeste epithalamia de schoonheid van de bruid en de status van de bruidegom, en geven een, vaak sensuele, beschrijving van de huwelijksvoltrekking. Soms weiden zij ook uit over de familie van het bruidspaar. Formeel is er nogal wat variatie: een lang lyrisch gedicht, een reeks korte verzen of ook bv. een episch verhaal (Statius).

De geleerde humanistische bruiloftspoëzie is vaak polyglot: een overvloedige weelde aan talen en vormen. Het genre bood volop de gelegenheid alle talenten van de dichter te etaleren[5].

4 H. VAN GORP... [et al.], *Lexicon van literaire termen: stromingen en genres, theoretische begrippen, retorische procédés en stijlfiguren.* 5e, herz. dr. (Leuven 1991), p. 125. Het standaardwerk is Virginia TUFTE, *The poetry of marriage: the epithalamium in Europe and its development in England*, University of Southern California studies in comparative literature 2 (Los Angeles 1970), vooral p. 87-126, 277-285. Tegelijkertijd verscheen haar bloemlezing *High wedlock then be honoured. Wedding poems from nineteen countries and twenty-five centuries* (London [etc.] 1970). Neolatijnse epithalamia zijn vermeld in J. IJSEWIJN, *Companion to Neo-Latin studies* (Amsterdam [etc.] 1977), p. 271-272. Enkel voor Italië bestaat et een grondige bibliografie: O. PINTO, *Nuptialia. Saggi di bibliografia di scritti italiani pubblicati per nozze dal 1484 al 1799*, Biblioteca di bibliografia italiana 61 (Firenze 1971). Literatuur over Nederlandse epithalamia: via het trefwoord *bruiloftspoëzie* van de *Bibliografie van de Nederlandse Taal- en Literatuurwetenschap* (BNTL). Gevartius' gedicht o.m. bij F. STEYAERT, 'Een huwelijkswens van Jan Gaspar Gevaert', in *Hermeneus*, 49 (1977), p. 222-228.

5 Leonard FORSTER, *The icy fire. Five studies in European Petrarchism* (Cambridge 1969), p. 84-121 ('Conventional safety valves: alba, pastourelle and epithalamium'); ID, *The poet's tongues: multilingualism in literature* (Otago-Cambridge 1970).

Balthasar Moretus was een drukker-uitgever, geen vorst of stadsbestuurder, maar toch, zoals hoger gezegd, een aanzienlijk en welgesteld burger. In die optiek kwam hij zeker in aanmerking voor een epithalamium. Bij andere drukkers / uitgevers was dat veel minder het geval: de meesten waren ambachtslieden, die enkel werden gevierd om hun status in het gilde. Er zijn derhalve weinig bruiloftsverzen voor drukkers bekend. Het oudste mij bekende is de *Eer-gaaff des wijdt-vermaerden bruydegoms, Broer Ianssen. met zijn seer lieve ende waerde bruydt Elizabeth Philips dochter. versaemt in d'echt den 25. Ianuary 1622. binnen Amsterdam.* Dichter en drukker Gerrit Hendricxsz van Breughel (actief te Amsterdam 1610-1629) maakte het voor de veelzijdige uitgever Broer Jansz (eveneens te Amsterdam actief 1603-1652). En wie anders dan Vondel schreef in 1634 de *Fackel van Dr. Ioan Blaeu, en Geertruit Vermeul*? Vijfentwintig jaar later bezong hij ook het huwelijk van hun zoon, de jurist Willem, met Anna van Loon (5 mei 1659)[6]. Ook elders in de boekenwereld zijn er gelijkaardige verzen te vinden. Een fraai Engels voorbeeld, enigszins gelijkend op de verzen voor Moretus, is in bijlage afgedrukt.

De bundel voor het huwelijk van Balthasar II Moretus en Anna Goos is, zeker voor de Zuidelijke Nederlanden, een uitzonderlijk boekje en tevens een rijk voorbeeld van geleerde gelegenheidspoëzie. Bibliografisch is het als volgt te beschrijven:

6 José BOUMAN, *Nederlandse gelegenheidsgedichten vóór 1700 in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Catalogus van gedrukte gedichten op gedenkwaardige gebeurtenissen in het leven van particuliere personen*, Bibliotheca Bibliographica Neerlandica 15 (Nieuwkoop 1982), p. 30-31 nr. 133 (*Eer-gaaff*). Broer Jansz huwde inderdaad in 1622 opnieuw: M.M. KLEERKOOPER & W.P. VAN STOCKUM JR., *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw. Biographische en geschiedkundige aanteekeningen*, Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel 10 ('s-Gravenhage 1914-1916), deel I (1914), p. 322. Vondels gedichten zijn te lezen in *De werken van Vondel. Volledige en geïllustreerde tekstuitgave in tien deelen.* Onder leiding van J.F.M. STERCK... [et al.] (Amsterdam 1927-1937), tien delen + Register (1940): *Fackel* in deel III *1627-1640* (1929), p. 416-418, het gedicht voor Willem Blaeu in deel VIII *1656-1660* (1935), p. 703-705.

4°: A-B^4 C^2, 10 bladen, gepagineerd *1-2* 3-20.
Exemplaren:
1. Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R. 56.16 (1): volledig, (licht) vlekkig, exemplaar in een negentiende-eeuwse halve lederen band (platten met marmerpapier overtrokken), met nog twee gelijkaardige drukjes: (2) *Septem buccinae jubileo sacrae [...] D. Jacobo Diaz et D. Catharinae Wiggers* (onvolledig ?: 4°: [a]^2 b-d^2 e^1 eindigend met custode AP-; 1 gegraveerd wapen en 7 emblemen), (3) *Applausus poeticus [...] D. Diaz [...] D. Wiggers* (4°: A-C^2), en... een tweede exemplaar van *Acroamata.*
2. Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R. 56.16 (4): onvolledig (A1 ontbreekt) en wormstekig.
3. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, LP 10.808 A: volledig en in goede staat, los bewaard (voorheen gebonden), afkomstig uit het Jezuïetencollege van Hoei ('Soc^{tis} JESV Huj') - hier gereproduceerd[7].

Wie de gedichten heeft geschreven is niet vermeld. Het moet wel iemand met een stevige humanistische bagage zijn geweest (was het misschien Gevartius?). De titel alleen al is een klassiekhumanistisch opschrift, openend met het mysterieuze 'acroamata' (Grieks voor 'virtuoze declamatie, (muziek)uitvoering', een 'showpiece'...). Inhoudelijk valt de verscheidenheid aan literaire talen en vormen op. Naast de klassieke verzen treffen wij aan: psalmparafrase, sonnet, anagram, embleem[8]; naast de standaardtaal Latijn lezen (of zien) wij Hebreeuws, Grieks, Spaans, Italiaans, Frans en Nederlands. Stilistisch is er de opmerkelijke *prosopopeia* ('personificatie') waarbij een ding (hier de drukpers) sprekend wordt opgevoerd[9].

7 Het Antwerpse convoluut is o.a. vermeld in: MAX ROOSES, *Catalogus van het Museum Plantin-Moretus* (Antwerpen 1915), p. 108 nr. 95.

8 De Plantijnse passer leent zich uitstekend als emblematische betekenisdrager (hier: 'Quod notat, aeternum est', toegepast op het huwelijk en, concreet, de huwelijksring). Enige jaren later treft men hem aan in Henricus ENGELGRAVE, *Lux evangelica*, Antwerpen 1648, p. 209 onder het motto 'Medio stans perficit orbem'. Ruim een eeuw daarna werd datzelfde embleem hernomen bij een klerikaal jubileum. Zie Marc VAN VAECK & Toon VAN HOUDT, *'One in a thousand': ephemeral emblems in the Mechelen Seminarium Archiepiscopale in honour of its president Petrus Dens (1765)* (Leuven 1996), p. 28-30, 62-63.

9 VAN GORP, *o.c.* (n. 4), p. 302.

‘Framing all words the alphabet can make’

De Engelse drukker Leon Lichfield Jr. (actief 1657-1669) besloot een bundel gedichten, door studenten uit Oxford geschreven ter gelegenheid van het huwelijk van Karel II en Catharina van Portugal met een aardig eigen vers waarin alweer de drukpers optreedt[10]:

The Printer, to her Majesty

I thought I'd done, but that my Presse took 't ill
To speak for others, for itself stand still:
Impatient, to your view that it had shown
So many borrowed words, none of its own.
At your arrival, can there ought be dumb?
All things their joys would utter when you come.
My stamps all move and of themselves to You,
Not taught by others, would say something too.
They join themselves, and several stations take,
Framing all words the alphabet can make,
(As atoms at the world's first rise did fall,
Some here, some there, to form this mighty All)
To speak the good You bring, but yet they find,
Something beyond their reach still left behind;
Sham'd with the bold design that drew them forth,
To think that words could comprehend Your worth,
They drop back to their cells, resolving there,
Their ink, as badge of sadness, they will wear.
Henceforth despairing, e'er again to frame,
So good a word as KATHARINA's name.
But ere they parted this they bid me say,
Never were stamps so well employed as they.

10 *Domiduca Oxoniensis* (Wing O-875); TUFTE, *High wedlock...* (n. 4), p. 182-183.

Soc. Jes. Ant. Hag.

ACROAMATA

1645

NVPTIALIA

TYPOGRAPHO REGIO

BALTHASARI MORETO

ET

LECTISSIMÆ VIRGINI

ANNÆ GOOS,

DOMINIS SVIS,

FELICI AVSPICIO

MATRIMONIVM INEVNTIBVS,

OFFICINA PLANTINIANA

DEBITI OBSEQVII ERGO

GRATVLABVNDA PANGEBAT

ANTVERPIÆ

X. KAL. AVG. M. DC. XLV.

LABORE
ET
CONSTANTIA

FAVSTIS NVPTIIS
BALTHASARIS ET ANNÆ
EORVMQVE POSTERITATI
VOTVM ET OMEN.

ONNVBIO cùm ſunt LABOR & CONSTANTIA iuncti,
Quos tam auſpicatæ nuptiæ fœtus dabunt?
Nempe dedere dabuntque perenni germine longa
Poſt ſæculorum ſpatia victuros libros.
BALTHASAR, ANNA, quibus LABOR & CONSTANTIA parent,
Victura vobis omine hinc pariter bono
Succreſcat ſoboles etiam poſt fata ſuperſtes,
Quam fama celebret. An Libri? Imò Liberi.

A 2 PRO-

4

PROSOPOPOEIA OFFICINÆ PLANTINIANÆ AD DOMINVM SVVM BALTHASAREM MORETVM SPONSVM.

NON MIHI SI LINGVÆ
CENTVM SINT,
ORAQVE CENTVM,
FERREA VOX, IMO VOX AVREA,
IMO TOT VOCES QVOT PRÆLA,
VEL CENTVM PRÆLIS IMPRESSERO,
VEL CENTVM LINGVIS EXPRESSERO,
VEL TOT ORIBVS PROCLAMAVERO,
VEL TOT VOCIBVS EXPOSVERO
DEBITVM TIBI AFFECTVM MEVM,
ARTIS TYPOGRAPHICÆ COLVMEN
MORETE.

NAM

NAM QVOD PLANTINIANI
NOMINIS DECVS
HODIEQVE SVSTINEAM,
DEBEO TIBI.
QVOD IN MORETIS ETIAMNVM
FLOREAM VIGEAMQVE,
DEBEO TIBI.
QVOD IPSIVS SOLIS CVRSVM
LIBRIS ASSEQVAR MEIS,
DEBEO TIBI.

Quare vos omnia prela mea, ſub quibus tot Volumina linguaq́, ſudauerunt, ſudate vos modò, & linguis diuerſiſsimis vnum eumdemq́, erga Herum veſtrum affectum explicate: quodq́, earum ſingula ſingulare vmquam vel cecinere vel habuere, id vniuerſim nuptiis iſtis liberisq́ vouete, feſtaq́, lætitiâ applaudite.

6

PRÆLVM HEBRAICVM
LINGVÆ SANCTÆ
E PSALMO CXXVII.
MATRIMONIO ISTI
OPTATISQVE LIBERIS
SANCTITATEM
SANCTAMQVE FOECVNDITATEM
OMINATVR AC VOVET.

יר הַמַּעֲלוֹת אַשְׁרֵי כָּל־יְרֵא יְהוָה
הַהֹלֵךְ בִּדְרָכָיו׃
יְגִיעַ כַּפֶּיךָ כִּי תֹאכֵל אַשְׁרֶיךָ וְטוֹב לָךְ׃
אֶשְׁתְּךָ כְּגֶפֶן פֹּרִיָה בְּיַרְכְּתֵי בֵיתֶךָ בָּנֶיךָ כִּשְׁתִלֵי זֵיתִים
סָבִיב לְשֻׁלְחָנֶךָ׃
הִנֵּה כִי־כֵן יְבֹרַךְ גָּבֶר יְרֵא יְהוָה׃
יְבָרֶכְךָ יְהוָה מִצִּיּוֹן וְרְאֵה בְּטוּב יְרוּשָׁלִָם כֹּל יְמֵי
חַיֶּיךָ׃
וּרְאֵה־בָנִים לְבָנֶיךָ שָׁלוֹם עַל־יִשְׂרָאֵל׃

POETI-

7

POETICA PARAPHRASIS

PSALMI CXXVII.

Beati omnes qui timent Dominum,&c. Vxor tua ſicut vitis abundans, &c. Filij tui ſicut nouella oliuarum, &c.

ELICES, ter & ampliùs beati,
Quos Dius Timor aureis catenis
Molli compede quos timor coërcet;
Imò & compede liberâ ligatos
Recto quos docet ambulare calle,
Solo Numinis ambulare calle.
Iſtis ſi pedibuſque greſſibuſque
Palmas iunxeris actuumque niſus,
Fructus de manuum pio labore
Guſtu percipies ſuauiore:
Atque vxor tua vitis vt redundans
Ampli per laris intimos receſſus,
Ceu muſti ambroſiâ merique dulcis
Hæc conuiuia condiet ſapore.
Quin & filioli, ſuaue germen,
Vt fœtus oleæ virentis, almâ
Menſæ circuitum tegent coronâ.
Talis proſperitas Dei timentem
Laudantiſque Deum beabit ædes.
Ex Sion Dominus benignus omni
Te dextræ cumulet ſuæ fauore:
Et ſpectes bona cuncta, fauſta cuncta
Diuinæ Solymæ omnibus diebus:
Natos inſuper, alteramque cernas
Natorum ſobolem, alteramque rurſus
Felix progeniem ſenex, amicam
Et pacem omnibus Iſraëlis aruis,
Pacem quæ ſuperis perennat aruis.

TO

8

ΤΟ ΠΙΕΣΤΗΡΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ

ΤΩ, ΒΑΛΘΑΣΑΡΙ ΜΩΡΗΤΩ,

ΤΩΝ ΜΟΥΣΩΝ ΑΡΧΗΓΩ,

ΝΥΜΦΑΓΩΓΟΥΝΤΙ ΣΥΓΧΑΙΡΕΙ:

ΑΜΑ ΚΑΙ

ΠΑΤΡΙΑΖΟΝΤΑΣ ΕΥΧΕΤΑΙ ΥΙΟΥΣ,

ΚΑΙ ΑΛΗΘΙΝΗ, ΣΟΦΙΑ,

ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΕΞΑΙΡΕΤΟΥΣ.

ΡΓΟΛΙΚΗ, σὺ θεσπεσίων θι κἠδ' Ἀχαίων,
Ἔννεπε Μοῦσα γάμον πολλῶν σὺν ἄξιον ἄλλων
Ἀρχηγοῦ χορεῦ, Μωρητ, χαρίεσσα παῦερε
Νυμφευτῇ ἀείσῃ θεὰ μελιγήρυας ὕμνους.
Ἔργα μέγιστα μέλονται νόον νύκλαιδι καὶ ἦμαρ
Τοξοφόρος θάμβησεν Ἔρως, ἀδάμαντά σε δέρκων
Ἐν μόχθοισι μιμνοντα, ὅθεν καλὰ ἔργα τοσοῦτα
Χαλκογεάφοισι τύποις θύκλῆων Ἑλλαδ' ἀοιδῶν,
Ῥωμαϊκῆ τε μέλος διακύψῃς ἔμμιλλ' ἀμιεύτως,
Ὄργανα Μουσάων τ' ἐφύτευσα βιβλία πωλῶν,
Ὥστε καθισίλβειν στέλας ὕψοθεν ἐς βιότητα,
Καὶ τῶν ἀρχαϊκῶν πολυφέρτερον ἔμμιλλ' ἀοιδῶν.

Αὐτὰρ

9

PRÆLVM GRÆCVM
BALTHASARI MORETO,
MVSARVM PATRONO,
SPONSAM DVCENTI CONGRATVLATVR:
SIMVLQVE
PATRI SIMILES VOVET FILIOS,
ET IN VERA SAPIENTIA
AC ERVDITIONE EXIMIOS.

ARGOLICÆ, *ſi qua eſt Graiorum cura,* CAMOENÆ
Dicite feſtiuum feſtiuo tempore carmen.
Sunt MECOENATI MORETO *paucula veſtro*
Carmina nunc dicenda: neget quis carmina SPONSO?
Indomitam curis mentem, aſſiduoq; LABORE
Molitricem Operum magnorum nocte dieque
Viderat acer Amor: ſæpe admiratus, amánſque
Hæſerat attonitus, cùm tot præclara priorum
Scripta virûm per Te meliori reddita luci
Cerneret; & quidquid ſuſpexit Græcia, quidquid
Diues habet Latium, per Te reuireſcere rurſus
Vidit, & antiquis etiam meliora renaſci.

B *Atta-*

10

Αὐτὰρ ὁμῶς χαλέπαινε γαμόσολε ὄρνις ἐρώταν
Ἡρώων ἠπιάᾶταν νόον φρενοθέλγεϊ κέντρῳ,
Ἔνθα δέ σε μιζόνυμφον Ἀθηναῖν τιὼ φλόγα σβέννειν
Κυρτὸν ὀπισόπιθο κέρας κυκλώσαλε τόξα,
Ἄτρεμον ἐτάζων τὸν σὸν πολυφρενιτίδα θυμόν.
Νεῶ ἔγνας τὸν Ἔρωτα βαρυὸ σφόδρ' ὅστις ἑαυτοῦ
Κήδεσί σε δμωατὸς μελέτας ἐς ἐκπολεμίζειν.
Ἀλλὰ δέχε νόμιμον τὸν Ἔρωτα, ποθῶν τὸ καθῆκον,
Ὄφρα ἔπειτα ποινῆσις ἔμπαλιν ὄπεό σε χρή.
Ἐκ δὲ γάμων παλίορθον δὲ μάλα πολλὰ δοκοῦσιν
Ἔργα βροτῶν. γλυκερός σε μὴ αἰρεῖ μηδὲ Ἔρωτος,
Βέλπιον ἀλλὰ μέρος ταῖς Μούσαις σεῖο φύλαπτε.
Οὕτω παιζόντα τε θοὶ τέξει ἀβρόκομις
Τέκνα, Ὀλυμπιάδων Μουσάων ἔκγονα Φοίβου.
Τοῦτό δέ μοι χαρίεν, μητρός τε καὶ Ἑλλάδος δίχα
Ἐπὶ Σοφῶν, ὃν τοῦτο ἐπόχθ Παλλὰς Ἀθηνᾶ.

At tamen indignatus Amor tot tamq́; feroces
Succubuiſſe ſuis & adhuc ſuccumbere telis,
Et nihil hîc ſe poſſe videns ob Palladis artes;
Arripuit telum, telo ſed acutius omni,
Traiecitq́; tuas vſque intima ad oſſa medullas.
Nunc ſcis quid ſit Amor iaculo grauis, ille ſuis Te
Admiſcere tuas curas mentemq́; coëgit
Obſequiis. Age, legitimum complectere Amorem,
Fortior hinc redituras: amant alterna Camœnæ:
Te poſt expectant Opera interrupta, tuúmque
Auxilium implorant: partem ſibi vendicat vnam
Dulcis amarities: Muſis meliora reſerua.
Sic Muſas adamem, cunctas & Apollinis artes,
Iſtâ qui placiti ſurgent ab origine Nati.
Hoc voueo, hoc ſeptem Sapientum Gracia Mater,
Hoc quæ doctiloquas Pallas celebrauit Athenas.

12

PRÆLVM LATINVM MORETO LIBEROS OPTAT ROMANE MAGNANIMOS.

ROmana virtus, bella Quiritium,
Terror Latini nominis, hoſtium
Duces ſubacti, barbariſque
Arma procul dominata terris,
Sunt artis iſthæc materies tuæ
MORETE; prælo prælia feruido
Sudata rurium, poſterorum
Per memores facis ire faſtos.
Exempla pectus magnanimum trahunt,
Lectumque chartis robur in æmulos
Impellit auſus, & tubarum
Clangor ineſt etiam papyro.
Romana ſic te concitet indoles,
Talique dandam progeniem patri.
Quamquam nec enſes nec ſequendam
Suadeo militiæ palæſtram.
Procul Gradiui ſit rabies, foris
Quærenda non ſunt arma: domeſtica
Te Pallas authoret, tuosque
Illa ſuis ſociet maniplis.
Et glorioſæ eſt militiæ genus,
Lætos fauores proſperæ, & aſperæ
Triſtes furores ſortis, æquo
Ferre animo dominâque mente.

SONE-

13

SONETO DE LA PRENSA ESPAÑOLA.

A Tu emprenta por luzida y diuina
Laureles ſacrifica (heroica hazaña)
La mas propria impreſsion y mas eſtraña,
De quantas en ſi el Orbe determina.

La Griega erudicion y la Latina
Tus inclitos applauſos acompaña;
Y no con menos opinion Eſpaña
Su grandeza à Tu merito deſtina.

Los nombres, los fauores, con que ha honrado
SV MAGESTAD *la Caſa de* PLANTINO,
Conoçe lo mejor que tiene el Mundo.

Eſta, MORETO, *en ti recopilado*
Todo con gloria, con nombre grande y fino
Qual te deſſeo, y ſeas ſin ſegundo.

14

LA STAMPA ITALIANA.

NOn in vano dal' Amore e perſeguita
(Patron famoſo, accorto, e leale)
La voſtra voglia: vi vuol far' immortale
Per la Poſterità da voi vſcita,
Che dopo morte vi farà ſtar in vita.
Quel può, quello vuol l'Amore, e quel vale:
Per il ſuo potere piu che reale,
Ogni coſa dura come infinita.
Non vuol che il tempo ſi perda, o ſcampa
Senz' à voſtre fatiche dar quel contento,
Ch' il Nome di MORETO *nel Mondo campa*
Per voſtri Figliuoli. O grato ſoſtento!
Vuol che BALTHASAR *facci viuer la* Stampa,
Senza qual le Scienze non ſon' che vento.

V' annoncia queſto con debit' inſtanza
La Stampa Italiana, *che ſempre mai grida,*
Viua per Figliuoli LABOR' *e* CONSTANZA,
Saggi, a tutt' habili, a quei ſi fida.

SON-

15

SONNET
DE LA PRESSE
FRANÇOISE.

IE ſouhaite de voir regner la gentileſſe
Dans les apartemens de ta belle maiſon:
Que tout y ſoit poly; & qu'en toute ſaiſon
On chaſſe le chagrin pour loger l'allegreſſe.

Que l'on connoiſſe en fin que le ciel la careſſe,
Et qu'il vient y verſer des graces à foiſon;
A fin que ton COMPAS leur ſeruant de raiſon,
Le tout ſoit menagé par l'œil de ton adreſſe.

Ainſi le doux lien de vos chaſtes amours,
Embraſſant tendrement les plus beaux de vos iours,
Vous les face paſſer & terminer enſemble:

Et ton ANNE benite en ſa fecondité
Puiſſe bientoſt donner à la poſterité
Vn fils qui te reſſemble.

DE

16

DE NEDER-DVYTSCHE PERSSE

Wenſcht alles dat voorſchreven is, ende noch meer, aen dit Houvvelijck, ende de Vruchten des ſelfs.

VEl aen mijn Neder-duytſch nae menigerlep dichten/
Naer wenſchen veel en groot en wilt hier oock niet ſwichten:
Laet klincken uwe tael/ laet blijcken oock in druck/
Dat ghy u Meeſter wenſcht al dit en meer geluck.
't Is waer/ het oudt Hebreeuws is meeſter-tael der talen:
Den oorſprongh is daer af in 's Werelds wiegh te halen.
Als doen in het Hebreeuws ſoo ſpraeck den eerſten mont
Al eer-men ander ſpraeck oft meerder tonghen vont.
Oock heyligh is die tael; want Godts Ghebooden krachtigh
Sijn in die tael ghepunt: den Drucker was Almachtigh/
Almachtigh was die handt/ die ſonder Pers-ghewelt
Oft yſer/ in den ſteen die letters heeft gheſtelt.
Die tael daerom aen V wel heyligheydt magh wenſchen:
Waer inde nieuwe Wet ſoo zijnt al ander menſchen.
En ſoo des Ouden-wets manieren zijn vergaen/
Alleen de nieuwe Wet ſal altijdts blijven ſtaen.
Het Houwelijck is nu een SACRAMENT verheven/
Dat door een wonder kracht de heyligheydt kan gheven:
Ick wenſch V die voor al met vollen moet en maet/
Oock aen de Vruchten ſoet van deſen nieuwen ſtaet.
Wat ſeght den Grieckſchen Tert met ſijne ſeven Wijſen?
Gheleertheydt hy verheft: maer noch al meer te prijſen
De Chriſten-wijſheydt is/ de wijſheydt van het Cruys:
Dat die den zeghen zy van V en van V Huys.
Voorts een Romeyns ghemoet de Latiniſten loven:
Waer al de ware kracht moet komen van hier boven.

De

De ſterckte van de ziel is die-men prijſen mocht;
Des lichaems grof ghewelt vergaet als eb' en vloet.
Nu dat-men weerght als gout (weer roem en hooverdije)
Is 's Koninghs goeden wil tot dese Druckerije.
Dat hy Eerts-drucker noemt PLANTINVM in de Konſt/
Dat is ghenoegh ſchrift van Koninghlijcke ionſt.
Dat ſinght de Spaenſche Pers/ en andere wel-daden/
Die V oock heeft ghedaen den Koninghen zijn Raden.
Dit wordt al veel ghecacht: ick wenſch V noch veel meer/
Godts eenwigh goedt en ionſt: hy is den grootſten Heer.
Voorts is den Italiaen tot allen ampt ghevoren/
En is den Fraenſchman kraey tot aerdighepdt verkoren:
Den Neder-landtſchen aerdt hier in oock niet en wijckt/
Noch in dit leden-ſtuck voor niemandt ſepi en ſtrijckt.
Ick laet Chaldeeuws nu ſtaen en meer upt-heemſche ſpraecken/
Arabiſch/ Syriacks/ die onſe Perſſen raecken.
't Hebreeuws/Griecks en Latijn/ Spaens/Italiaens en Frans/
Elck ſchiet hier ſijne ſtraal tot Vwer eeren-glans.
Maer 't Nederlandt moet hier met ſijn gheleerde mannen
Tot Vwen prijs en lof de boven kroone ſpannen.
Jae al dat elders is door aerdt of by gheval/
Door konſt of by natuer/ t'Antwerpen is het al.

18

BALTHASAR MORETVS, ANNA GOOS.

ANAGRAMMA:

AB ARTE SOLA SAT MAGNVS HONOR.

QVanta typis, MORETE, tuis eſt gloria? Creſcet
A thalami tædis inſuper illa tui.
Nobilitas & opes & Mars concedite: *Ab Arte,*
BALTHASAR, hac *ſolâ ſat* tibi *magnus honor.*
Nomina qui Soli ſua ſic dedit, huius ad ortum
Huius ad occaſum conſpicienda dedit.

Artis Typographicæ gloria per has Nuptias in Moretorum poſteritate diuturnior.

Mora virent & *Mora* rubent & *Mora* nigreſcunt:
MORETE, eſt facies Artis & illa tuæ.
Candida *Mora* priùs rubuerunt ſanguine: prælis
Candida charta rubet, fit quoque nigra, tuis.
Sed viror in *Moris* primus perit: hîc tamen vnà
Quæ ſunt rubra virent, candida, nigra virent.
Ille tui vigor eſt & gloria viuida præli,
Quòd maneat claris vita virorque typis:
Ætatisque tuæ viridis Sponſæque iuuenta
Promittunt virides, germina longa, ſatus.
Hinc arti viror vſque tuæ vernabit, & omni
In linguâ, inque typis, inque colore viror.

LV-

19

LVSVS IN CIRCINVM MORETI, NOMEN ANNÆ RETROGRADVM, ET ANNVLVM CONIVGALEM, ÆTERNÆ FELICITATIS SYMBOLA.

DEnique tam variis acceſſerit vltima votis
Gratia, ſint votis cuncta ſecunda tuis:
Votaque res firmet, MORETE, ac tempore nullo
Diſpereant, nullâ viuida MORA morâ.

C 2 Cir-

20

Circinus hoc tuus, hoc PLANTINI teſſera ſignans,
ÆTERNVM pleno Circinus orbe NOTAT.
Neſcio quid Conſtans etiam Æternumque rotundum
Nomen litterulis exhibet ANNA ſuis.
Ante legas, retroque legas, ſeſe vna retrorſum
Antrorſumque oculis exhibet ANNA tuis.
Credita quin etiam quondam fuit ANNA perennes
Vel dare longæuos ANNA PERENNA dies.
Omnia ſic demum aureus ANNVLVS omina ſignet
Connubij firmans vltima verba ſacri.
BALTHASARIS dextrà qui traditus annulus ANNÆ eſt,
ANNVLVS æternâ ſtringit vtrumque fide.

The making of a jesuit author
Leonardus Lessius (1554-1623) and his printers[1]

Toon Van Houdt

> Nomen vestrum, quod ante constitutionem mundi scriptum fuit in coelo, ext[a]t etiam scriptum saris luculenter in terris.
> Your name which has been written in heaven before the creation of the world, now shows itself also written on earth with sufficient brightness and splendor.
> (Letter sent to Leonardus Lessius by Robert Bellarmine on May 11, 1614)

Introduction. the importance of being catalogued

In his seminal essay *What Is an Author?* Michel Foucault has stressed the problematic nature of the concept of 'authorship' or, to be more precise, the 'author-function'. According to Foucault,

> the 'author-function' is tied to legal and institutional systems that circumscribe, determine, and articulate the realm of discourses; it does not operate in a uniform manner in all discourses, at all times, and in any given culture; it is not defined by the spontaneous attribution of a text to its creator, but through a series of precise and complex procedures; it does not refer, purely and simply, to an actual individual insofar as it simultaneously gives rise to a variety of egos and to a series of subjective positions that individuals of any class may come to occupy.[2]

1 I would like to thank J. De Landtsheer and J. Papy for their comments on an earlier draft of this article. I am also grateful to W.B. Toebben for correcting my English.

2 Quoted from Michel FOUCAULT, *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, ed. Donald F. BOUCHARD, Ithaca, N.Y. 1977, p. 113-138, here p. 130-131. The original French version appeared in *Bulletin de la Société française de Philosophie*, 44, 1969, p. 73-104. The reworked English version is also found in *Textual Strategies: Perspectives in Post-Structural Criticism*, ed. Josué V. HARARI, Ithaca, N.Y. 1979, p. 141-160.

Developing and modifying Foucault's ideas a little, we can say that the construction of authorship consists of, among other things, the assignation of a corpus of texts to an individual subject who presents himself as the source of the available texts. This construction appears to be historically determined insofar as it can only be realised under limited conditions. First, it presupposes the possibility of identifying and recognising a real individual person as an author. This, in turn, implies that one is able to select those biographical events that are pertinent to a definition of the author's position. Second, it entails the authentication of a specific corpus of texts as being someone's intellectual offspring, with the exclusion of other, non-authenticated texts.[3] This two-fold process of assignation is made possible and visible at the same time by the production and diffusion of bibliographies and catalogues of books. Being catalogued was undoubtedly a very important way for Leonardus Lessius to become known as a Jesuit author. The biographical events pertinent to his authorship can be summarised as follows.

Leonardus Lessius or Lenaert Leys was born on October 1, 1554 as the son of a modest family of peasants in Brecht near Antwerp. He studied arts at the university of Louvain from 1567 to 1572. Subsequently, he entered the Jesuit order on June 23, 1572. Following his noviciate at Saint Omer, he departed for Douai to lecture on Aristotelian philosophy. In 1583, he was sent to Rome, where he completed his theological studies under the direction of Francis Suarez (1548-1617), Robert Bellarmine (1542-1621), and Augustine Giustiniani (1551-1590). In 1584, Lessius returned to Louvain, where he would lecture on Thomas Aquinas' *Summa Theologiae* for the next fifteen years. From 1601 to his death on Ja-

3 This ‘professional’ and, admittedly, reductive assimilation of Foucault's innovative and rather elusive work is largely inspired by Roger CHARTIER, *The Order of Books. Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries.* Translated by Lydia G. COCHRANE, Cambridge 1994, p. 25-59 (Figures of the Author), esp. p. 29-31. It was first published in France as *L'ordre des livres* (Collection de la Pensée), Aix-en-Provence 1992, p. 35-67. See also the review essay by Hélène MERLIN, in *Annales E.S.C.*, 29.2, 1994, p. 438-441. For the various uses that can and have already been made of Foucault's seminal ideas, see e.g. D.T. O'HARA, *What was Foucault?*, in J. ARAC (ed.), *After Foucault. Humanistic Knowledge, Postmodern Challenges*, New Brunswick-London 1988, p. 71-96.

nuary 15, 1623, Lessius devoted himself almost entirely to the publication of his numerous theological treatises. A substantial part of these works consisted of learned scholastic commentaries on the *Summa* and was based on the notes he had previously taken while lecturing at the Jesuit college of Louvain. In addition, he wrote several apologetic, ascetic and mystical works.[4]

Lessius is just one example of the intense literary activities displayed by members of the Jesuit order in the second half of the sixteenth and the first half of the seventeenth centuries. From its origin in 1540, the Society of Jesus established itself as a preaching and teaching order. Preaching and lecturing were considered essential aspects of the ministry of the word of God *(verbi Dei ministerium)*. Gradually, however, the Society transformed itself into an order of preachers, teachers, and authors alike. By the end of the sixteenth century, the preparation and publication of books was widely accepted as a legitimate and useful way of performing the ministry of the word of God.[5] At the beginning of the seventeenth century, the ever growing number of books published hy Jesuit fathers called for stricter regulation and control. Hence, a more rigorous system of internal censorship was devised in 1598 and implemented from 1601 onwards.[6] At the same time, the need to inventory and promote the manifold literary offsprings produced by the Socii Iesu became ever more urgent. Following a suggestion made by General Claudius Aquaviva in 1602, father Petrus Ribadeneira (1526-1611) set himself to the task of publish-

4 For a brief biographical survey, see Toon VAN HOUDT, 'Lessius, Leonardus', in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 14 (1992), col. 416-424. Some important additions and corrections are to be found in Toon VAN HOUDT, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker. 'De iustitia et iure', lib. 2, cap. 20. Editie, vertaling en studie*, deel 1 (Bio-bibliografische aantekeningen), (unpublished doctoral dissertation), Leuven 1995, p. 1-22. The detailed biographical account of Charles VAN SULL, *Léonard Lessius de la Compagnie de Jésus (1554-1623)* (Museum Lessianum, Section théologique, 21), Louvain 1930 is outdated and utterly unreliable.

5 This attitude developed rather late in the Society and does not seem to reflect the *communis opinio* among the first generation of Jesuits; see John O'MALLEY, *The First Jesuits*, Cambridge, Mass.-London 1993, p. 114-115.

6 See Ugo BALDINI, *'Uniformitas et soliditas doctrinae'. Le censure 'librorum' e 'opinionum'*, in ID., *'Legem impone subactis'. Studi su filosofia e scienza dei gesuiti in Italia, 1540-1632* (Université degli Studi 'G. D'Annunzio' di Chieti Collana dell'Istituto di filosofia. Nuova Serie, 3), Roma 1992, p. 75-119.

ing a *Catalogue of Illustrious Writers of the Society of Jesus.* It was issued by Jan Moretus in 1608 and reissued by his sons Balthasar and Jan II Moretus in 1613.[7] As was to be expected, Lessius did not pass unmentioned in the catalogue.

The purpose that laid behind Ribadeneira's bibliographic activities was both commemorative and apologetic. Situating himself in a long and respected bibliographical tradition that went back to such renowned ancient forerunners as Cicero, Suetonius, and Saint Jerome, Ribadeneira aimed to highlight the extraordinary literary achievements performed by the members of the Society of Jesus.[8] A viable means to extol the Jesuit order as a whole, the catalogue was, at the same time, an extremely useful, if not indispensable, instrument for the promotion of individual Jesuit writers among a broad international readership which allowed them to acquire name and fame as an author. Given the specifically apologetic function of the catalogue, it is quite obvious that the readership to which the authors were presented was by no means confined to the Society itself.

Authorship and print publication

Ribadeneira did not list all Jesuit writers in his catalogue. As a

7 *Illustrium scriptorum religionis Societatis Jesu catalogus.* Antverpiae, Ex officina Plantiniana, apud Joannem Moretum, 1608. The second Plantinian edition was titled *Catalogus scriptorum religionis Societatis Jesu.* Secunda editio, plurimorum scriptorum accessione locupletior. Antverpiae, Ex officina Plantiniana, apud viduam et filios Joannis Moreti, 1613. Although the edition was revised and edited by Andreas Schottus (1552-1629), it was nonetheless published under Ribadeneira's own name. Cp. A. DE WILT, 'De oudste bibliographie der Jezuïetenorde', in *Huldeboek Pater Dr. Bonaventura Kruitwagen O.F.M.*, 's-Gravenhage 1949, p. 454-464, here p. 461-464; Jos FABRI, 'L'art bibliographique à un tournant: le *Catalogus* de Ribadeneira', in *De Gulden Passer*, 41, 1963, p. 94-127, here p. 104-111 and 117-120. A piratic augmented edition had already been published by Michel Coyssard in Lyon in 1610 under the title *Illustrium scriptorum religionis Societatis Jesu catalogus.* Hac secunda editione auctus. Lugduni, apud Jo. Pillehotte sub signo Nominis Jesu, 1609 [*immo* 1610]. Cp. DE WILT, 'De oudste bibliographie', 1949, p. 459-461 and Fabri, 'L'art bibliographique', in *De Gulden Passer*, 41, 1963, p. 111-117.

8 *Illustrium scriptorum (...) catalogus*, Antverpiae 1608, p. 3-5. Cp. J. FABRI, 'L'art bibliographique', in *De Gulden Passer*, 41, 1963, p. 105-108. The commemorative and apologetic function of Ribadeneira's catalogue is completely neglected by Luigi BALSAMO in his rather encyclopaedic account of 17th-century bibliographies in *La bibhografia. Storia di una tradizione* (Biblioteca Universale Sansoni), Firenze 1992^2, p. 49-79, here p. 55.

rule, he selected only those who had brought their work(s) to light or, in other words, who had already appeared in print. However, the bibliographer was willing to make some exceptions to the rule:

> I have added some men who excel in genius and erudition, but whose labours have not yet seen the light of day. I have not listed all the men I could justly have included in my Catalogue (for there are a great many of them), but rather I have selected from a large number just a few writers who by the outstanding and famous monuments of learning and genius they have left us, deserve perpetually to be commended. For though their writings have not yet been edited thus far, they might be published sometime in the future so as to guarantee the authors the praise of their industry and others the fruits of reading.[9]

The criteria used by Ribadeneira to compose his *Catalogue* seem to suggest that in the Jesuit order at the beginning of the seventeenth century, it was more or less generally acknowledged that authorship and print publication were tied very closely together. Existence in print was by no means considered a pre-requisite for a Jesuit father to be recognised as an author. It was, however, taken for granted that the printing press was by far the most efficient way to diffuse one's literary products and establish one's name as an author. This may help to explain why Ribadeneira decided to limit his catalogue to those writers who had appeared in print before or could justly be expected to have their works printed in due time. At any rate, the mere publication and diffusion of writings in manuscript form obviously did not suffice for a Jesuit to win a place among the illustrious authors presented and pro-

9 *Illustrium scriptorum religionis Societatis Iesu catalogus*, 1608, p. 8: '(...) nonnullos adieci ingenio atque eruditione praestantes viros, quorum labores nondum lucem aspexerunt: non omnes tamen, quos iure potuissem (sunt enim permulti) sed ex magno numero paucos excerpsi atque in *Catalogum* conieci, qui propter eximia doctrinae et praeclara ingenii monimenta, quae nobis reliquerunt, perpetua commendatione digni sunt. Nam illorum scripta tametsi edita adhuc non sint, aliquando tamen fortasse exibunt, ut et ipsis auctoribus industriae suae laus et aliis legendi fructus constet.'

moted by Ribadeneira.[10]

Leonardus Lessius was fortunate enough to have met the conditions imposed by Ribadeneira. By the time the latter's catalogue of Jesuit authors was to be issued, Lessius had published a printed work and could no longer be ignored. Fully performing his duty, the bibliographer did not fail to mention Lessius and his qualities as an author:

> [Leonardus Lessius] has published four books full of erudition *On Justice and Right and the Other Cardinal Virtues.* They were first printed in Louvain, afterwards in Paris. An augmented edition is about to be printed by the Plantin Press. The books have met with great approval and have passed through the hands of many readers. His other commentaries on Saint Thomas [Aquinas] are expected shortly.[11]

The information offered by Ribadeneira proves to be correct on the whole. A second authorised edition of Lessius' *De iustitia et iure* was published in 1609 by Jan Moretus.[12] It should be stressed, however, that the short notice on Lessius contains much more

10 For the association between 'authorship' and print publication, see, in general, R. CHARTIER, *The Order of Books*, 1994, p. 39-43. The intricate relationship between oral exposition, manuscript tradition, and printed publication which existed in the Jesuit order in the field of late scholastic theology has been studied in some detail in T. VAN HOUDT, 'On "Medium" and "Message" in Late Scholastic Moral Theology. The Economic and Ethical Writings of Robert Bellarmine, 1570-1576, and Leonard Lessius, 1605', in *Lias. Sources and Documents Relating to the Early Modern History of Ideas*, 21.2, 1994, p. 183-201.

11 *Illustrium scriptorum religionis Societatis Iesu catalogus*, 1608, p. 135, s.v. *Leonardus Lessius*: 'Eruditissimos quatuor libros emisit de Iustitia et Iure ceterisque Virtutibus Cardinalibus: primum Lovanij, mox Parisiis excusos; nunc Plantinianis typis recudendos auctiores; valde sane probatos, multorumque manibus tritos. Reliqua illius in D. Thomam brevi expectamus.'

12 *De iustitia et iure caeterisque virtutibus cardinalibus libri IV.* Editio secunda, auctior et castigatior. Antverpiae, ex officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum, 1609, in-f°. Ribadeneira also refers to the following editions: *De iustitia et iure caeterisque virtutibus cardinalibus libri IV.* Lovanii, ex officina Ioannis Masii, typ. iur., 1605, in-f°, *De iustitia et iure caeterisque virtutibus cardinalibus (...)*. Parisiis, ex officina Rolini Thierry, via Jacobaea, ad insigne solis aurei, 1606, in-f°. For an exhaustive list of editions of Lessius' *De iustitia et iure*, see VAN HOUDT, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker*, Leuven 1995, vol. 1, p. 27-34.

than a tiny bit of dull and dry bibliographical information. Indeed, it betrays at the same time a very subtle marketing strategy. By announcing the new augmented edition of *De iustitia et iure* and hinting at the applause it has met with among readers, Ribadeneira adroitly succeeds in both promoting Lessius' authorship and advertising the products of the *Officina Plantiniana.* The reference to the Plantin Press, however brief it is, becomes all the more striking, if one ponders the fact that Ribadeneira generally omits indicating by which printing house a book is published.[13] It is, of course, very telling that Ribadeneira's *Catalogue* was issued by none other than Jan Moretus. His publication of the Jesuit's bibliographical work eventually turned out to have been an act of self-promotion.

Thanks to the technical know-how and the distribution system built up by the Moretuses,[14] the manuscript that contained Ribadeneira's *Catalogue* was turned into a succesful commercial product, an elegantly printed and widely available booklet.[15] As I have argued above, the name and fame of Lessius, as of any other Jesuit author, depended to a considerable extent on the *Catalogue*'s production and world-wide distribution. In consequence, it can be safely maintained that by publishing and divulging Ribadeneira's bibliographical instrument, the Moretuses indirectly contributed to the promotion of Lessius' authorship. By publishing the greater part of his numerous theological works, they also contributed to the recognition of his authorship in a more direct and forceful manner. As I have previously maintained, printed publication was an important means of establishing oneself as an au-

13 Cp. DE WILT, 'De oudste bibliographie', 1949, p. 459 and 461.

14 For a recent account of the technical and commercial lead of the Moretuses on their competitors in Antwerp, see Jan MATERNÉ, 'Uitgeven en drukken te Antwerpen ca. 1550-1650', in Jan VAN DER STOCK (ed.), *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij, 1477-1787*, Brussel 1991, p. 279-290. For the Moretuses' concentration on 'top-down management of skill and dynamic entrepreneurship, including (...) the improvement of printing standards and marketing', see Jan MATERNÉ, 'Restructuring the Plantinian Office. The Moretuses and the Antwerp Economy in a Time of Transition (Seventeenth Century)', in Erik AERTS e.a. (eds.), *Studia Historica Oeconomica. Liber Alumnorum Herman Van der Wee*, Leuven 1993, p. 283-301, esp. p. 285-289.

15 It is worthwhile noting that its use value was enhanced by the various indexes composed and added to the catalogue by Jan Moretus.

thor. Since Lessius largely, albeit not exclusively, depended on his printed books for the creation and promotion of his authorial persona, he was obliged to co-operate with the Moretuses as closely as possible so as to have his books published and distributed in a manner that would both suit and advance his reputation as an author.

The close collaboration between Lessius and his printers resulted in a fruitful correspondence, a substantial part of which is still extant today. The first letter available to us dates from March 1609 and sheds light on the genesis of the first Plantinian edition of Lessius' *De iustitia et iure.* The last letter that has survived is dated July, 16, 1622 and was sent by Lessius six months before he died on January 15, 1623. All of the letters are directed to or written by Balthasar Moretus. His father Jan I and his brother Jan II do not seem to have participated in the epistolary exchange that took place with Lessius, although they are frequently mentioned in Balthasar's and Lessius' letters.[16] In the following paragraphs, I would like to analyse the available correspondence to gain a more profound understanding of the co-operation between Lessius and the Plantinian Office. More particularly, I want to examine how Lessius tried to gain control of the complex process of production of his books and to what extent he succeeded in doing so. The first aspect (How did Lessius *attempt* to have control?) will give us an impression of his 'authorial self-consciousness', a self-consciousness Lessius is most likely to have demonstrated by expressing his concern about the genesis of his intellectual offspring. The second aspect (To what extent did Lessius *succeed* in having control?) will reveal the institutional and social limitations with which the Jesuit father was confronted and which determined his authorship in a very fundamental way. It should be noted that the present contribution will focus almost exclusively on the *production* of Lessius' works. However regrettable this may be, the author's attempt to direct the process of *distribution* will be left aside. I hope to discuss this important, related issue on another occasion. My contribu-

16 See below the *Appendix* containing a provisional list of letters exchanged between Leonardus Lessius and Balthasar Moretus. A critical edition of the entire correspondence is in preparation and is due to appear in *Humanistica Lovaniensia*, 47, 1998.

tion can be considered a modest attempt to analyse some of the mechanisms that underlie the construction and realisation of authorship at the beginning of the seventeenth century. As such, it aims to explore a small part of the field of research staked out by Michel Foucault and Roger Chartier. Fortunately, the archives of the Museum Plantin-Moretus provide us with an exceptionally rich abundance of sources facilitating us in undertaking such a detailed historical case study.

Honour and authorship

Lessius was rather anxious about his authorial image. By the end of 1609, he had finished an addition that was to be inserted in the second edition of his *Quae fides et religio sit capessenda consultatio.*[17] Yet, he did not want the appendix to be mentioned on the title page. As Lessius was eager to stress, mentioning the addition would not redound to the honour of the author.[18]

Lessius' authorial image depended to a large extent on the proper reproduction of his texts. Not surprisingly, he was well aware of the importance of a reliable printer and publisher to safeguard his good name as an author. Lessius was equally well aware of the high standards of quality maintained by the Plantinian Office and he knew that the autographs sent to Antwerp were in good hands. On October 10, 1610, Lessius wrote a letter of condolence to Balthasar Moretus upon the event of his father's death on September 22, 1610. He sang the praises of Jan I Moretus as head of the *Typographia Plantiniana* and urged Balthasar and his brother Jan II to follow their father's, as well as their grandfather's, inspiring example. On behalf of the entire Christian world and especially of all

17 The second edition appeared in 1610 and contained a brief discussion of the problem whether or not anyone can be saved in his own faith and religion (*Utrum quivis in sua fide ac religione salvari possit*). The discussion is not to be found in the first edition issued in 1609. For a list of editions, see Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, Bruxelles-Paris 1890-1900 [reprint with additions: Leuven 1961], vol. 4, col. 1731-1734.

18 'Non cupio ullo modo ut in titulo significetur aliquid additum. Id enim non foret ex honore authoris.' Antwerp, MPM, Arch. 86, 273. Letter of December 1, 1609.

men of letters *(orbis christianus et in primis omnes literati)*,[19] Lessius expressed his gratitude for the extreme care with which the Moretuses handled his own and other writers' texts. In so doing, the family convincingly proved to serve the common good and live up to its world-wide reputation, rather than to aim merely at profit.[20]

Lessius' concerns were not confined to the safe transmission of his texts, but extended to the 'physical' aspects of the books that were to be edited as well. Extolling the many qualities of the Plantin Press, he not only mentioned its famous accuracy and orthography *(accurationem et orthographiam)*, but also approvingly referred to the quality of the paper chosen *(chartam)* and the typeface selected *(typum)*.[21] At the same time, he did not hesitate to express his personal wishes regarding the book size and the letter to be chosen for his texts, although he was wise and confident enough to leave the final decision in these matters to the printer himself. The following passage may serve as an example. Lessius informs Balthasar that he has just sent his treatise *De providentia Numinis et Animi immortalitate* to Brussels, where it will be submitted to the court for approval.[22] He then continues: 'You may print the treatise in quarto or in octavo, as you will judge to be more convenient. I will discuss this matter in your presence, with God's grace by the beginning of January or a little later. However,

19 An obvious allusion to the *Respublica litteraria*, a key notion in seventeenth-century intellectual life. See e.g. Paul DIBON, 'Communication in the Respublica literaria of the 17th century', in *Respublica Litterarum*, 1, 1978, p. 43-55, esp. p. 45.

20 Brussels, Royal Library, Ms. III 1483, f. 9. Lessius' eulogy forms a stark contrast to the numerous accounts by early modern authors of the tragic decline of printing standards allegedly caused by the printers' extraordinary greed. For a discussion of this commonplace, see e.g. Jane O. NEWMAN, 'The Word Made Print: Luther's 1522 *New Testament* in an Age of Mechanical Reproduction', in *Representations*, 11, 1985, p. 95-133, esp. p. 99-103.

21 *Ibidem.*

22 Cp. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 1900 [1961], vol. 4, col. 1736; vol. 9, col. 588; vol. 11, col. 1784.

I leave the whole case to your judgement.'[23]

It is clear that Lessius fully grasped the advantages and the mechanics of the printing process. First and foremost, he appreciated the possibilities offered by the Plantin Press at providing an exact and attractive reproduction of his work. At the same time, he knew how to help the printer obtain such a result, without becoming too heavy a burden to him. He helped choose an appropriate type-face and a convenient format, but left the printer alone in time to get on with printing and proof-reading his work.[24] Lessius' accommodating attitude is illustrated in various instances found in his correspondence with Balthasar Moretus.

First of all, Lessius had a keen sense of proportion. He was perfectly capable of distinguishing major shortcomings and minor errors. Quite frequently, Lessius detected a passage which required reworking, though the book was already in print. In this event, he did not hesitate to send a revised text to Antwerp, even though the insertion would cost Balthasar Moretus precious time and energy. One should, of course, bear in mind that any change in text automatically caused a change in type page. Furthermore, it obliged the author or some collaborator of his to entirely revise all the tables and indexes, a tiring and time-consuming task indeed. As was to be expected, Balthasar Moretus was very eager to accommodate to the author's wishes. However, this was not always possible. By the end of 1616, Lessius' treatise *De iustitia et iure* was about to be re-edited. Initially, the author intended to write a number of additions to be inserted in the new, by then

23 'Excudes in quarto vel octavo prout iudicabis magis conveniens; qua de re coram, Deo favente initio Januarii vel paulo post. Permitto tamen totum iudicio tuo.' MPM, Arch. 86, 317. Letter of December, 15, 1612. Other, equally telling examples are to be found in Arch. 86, 273 (1 December 1609), and 86, 287bis (25 October 1610). The commercial importance of choosing the appropriate book size has recently been stressed by Jan MATERNÉ, 'The *Officina Plantiniana* and the Dynamics of the Counter-Reformation, 1590-1650' in Simonetta CAVACIOCCHI (ed.), *Produzione e commercio della carta e del libro secc. XIII-XVIII* (Instituto Internazionale di Storia Economica 'F. Datini', Prato, 23 Serie II. Atti delle 'Settimane di Studi' e altri Convegni, 23), Firenze 1992, p. 481-490, here p. 484.

24 The mental adaptation required from early modern authors by the invention of the printing press is succinctly described by Anthony GRAFTON, 'The Importance of Being Printed', in *Journal of Interdisciplinary History*, 11.2, 1980, p. 265-286, here p. 265-266.

fourth, Plantinian edition of his book. Taking a closer look at the text, however, he could not find any important omission and decided to give up his plans. Consequently, the printer had no reason to wait and delay the edition.[25] Three months later, Lessius changed his plans once again and sent an addition to Antwerp. At that moment, fortunately Balthasar still had plenty of time to take into account whatever change of text Lessius would propose, since it was not until mid-February 1617 that he would begin printing.[26] Work progressed surprisingly well, one might even say too well. Lessius sent another addition to be inserted in the chapter on benefices, which the printers were not able to take into account anymore. Regrettably, the change in text had to be postponed until the next edition, which was not issued until 1621.[27]

Contrary to some of the other authors co-operating with the Plantin Press, Lessius was not an easily irritated nor easily irritating 'hair-splitter'.[28] For example, he was not obsessively pre-occupied with minor printing errors. On occasion, he deliberately omitted sending a list of *corrigenda* to Antwerp, since the mis-

25 'Non occurrit quod putarim operae pretium operi meo addere. Quare non est quod hac expectatione differas editionem. Mihi curae non fuit in tam vasta iustitiae materia, nisi persequi selectiora.' MPM, Arch. 86, 357; letter of September 20, 1616. See also the letter sent by Lessius on September 9, 1616 in MPM, Arch. 86, 355.

26 MPM, Arch. 86, 359 (letter from Lessius dated December 14, 1616); Arch. 136, 90 (letter from Balthasar Moretus dated February 15, 1617).

27 'Additiunculam de beneficiis ad paginam 435 serius accepi. Nam prioribus aliquot ternionibus intermissis (qui dum index innovatur, absolvi possunt) in posterioribus (qui aucti vel correcti) operae porrexerunt. Et iam pars maxima absoluta in qua correctio vel augmentum.' MPM, Arch. 136, 126; letter sent by B. Moretus on July 15, 1617. As late as February 1620, Balthasar reminded Lessius of the addition he had been obliged to postpone some years before and which could still be inserted into the forthcoming fifth edition of the Jesuit's treatise. See MPM, Arch. 136, 252; letter of February 4, 1620.

28 Lessius' friend Thomas Stapleton (1535-1598) may serve as an opposite example. For an interesting account of Stapleton's excessive concerns about the correct transmission of his texts, see Jeanine DE LANDTSHEER, 'The Relationship Between Jan Moretus and Thomas Stapleton as Illuminated by Their Correspondence', in Dirk IMHOF-Gilbert TOURNOY-Francine DE NAVE (eds.), *Antwerp, Dissident Typographical Centre. The Role of Antwerp Printers in the Religious Conflicts in England (16th Century)* (Publication no. 31 of the Plantin-Moretus Museum and Stedelijk Prentenkabinet), Antwerp 1994, p. 75-83, esp. p. 77-79. For a more general survey of the tensions that could arise between the printer and his fastidious clients, see Leon VOET, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, Amsterdam 1969-1972, vol. 2, p. 297-299.

prints detected were too small and insignificant to warrant correction.[29] Moreover, Lessius' concerns about the correct representation of his texts were somewhat tempered by his lack of time. Not infrequently, he was simply unable to do much serious correcting. When the Moretuses planned to issue a third edition of *De iustitia et iure*, Lessius promised to have the entire text revised before October 1611. Yet, he failed to meet his deadline and was forced to content himself with a short list of errata he composed after a superficial reading of the text.[30] Lack of time also compelled Lessius to leave some tasks to an assistant who was occasionally assigned to him by his superiors or even to the personnel employed by the Moretuses. This was notably the case with the composition and revision of tables and indexes.[31] More in general, Lessius readily granted Balthasar Moretus permission to make the adaptations he felt were required following his own sound judgement. If Moretus was unsure, he could always contact the author and ask his advice, as Balthasar, in a tactful display of restraint and regard, appears to have done quite regularly. His tact was all the more appropriate, since his interventions were not restricted to purely formal aspects but also extended to more substantial matters such as the choice of wording, the proper structuring of the text, the insertion of marginalia, the correct spelling of words, etc.[32] In one instance, Moretus even dared to hint at a serious lacuna in Lessius' text and proposed that Lessius would write an ap-

29 ‘Errata non mitto, quia paucissima deprehendi, eaque parvi momenti. Quae laus tua est, mi Morete.’ MPM, Arch. 86, 299. Letter of February 26, 1611 occasioned by the edition of Lessius' treatise *De Antichristo et eius praecursoribus.* For a list of editions, see SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 1900, vol. 4, col. 1735.

30 ‘Mihi per occupationes alias non licuit recensere [sc. Opus de Iustitia]. Paucula tamen in quae casu incidi adnotavi.’ MPM, Arch. 86, 307. Letter of September 15, 1611.

31 See e.g. MPM, Arch. 86, 279; 86, 321; 86, 323; 86, 327; 86, 363. It was not uncommon in the 16th and 17th centuries to leave the task of compiling tables and indexes to the *Officina*'s own proofreaders. See VOET, *The Golden Compasses*, 1972, vol. 2, p. 289-290.

32 See e.g. MPM, Arch. 86, 293 (letter of December 20, 1610 concerning the publication of *De Antichristo et eius praecursoribus*); Arch. 86, 325 (letter of June 4, 1613 concerning the publication of *De providentia Numinis et animi immortalitate*).

pendix to his treatise. Lessius agreed,[33] as he mostly did. Indeed, the author usually approved of the suggestions advanced by Balthasar or the decisions taken either by him or the compositor(s) dealing with his texts. If anything, it proves the relaxed atmosphere that surrounded the long-lasting co-operation between printer and author, a co-operation that was based on mutual respect and friendship.

Authorship and cautiousness

More often than not, Lessius was quite pleased with the work delivered by the Moretuses. Yet, he had no scruples about ventilating his dissatisfaction, as he occasionally felt entitled to do. In a letter of February 4, 1611, Lessius asked Balthasar to inform him when he would consider issuing a new edition of his treatise *De iustitia et iure.* Lessius wanted some corrections to be made to the printed text of 1609, which he was told to be less correct than the first edition issued by Johannes Masius in 1605.[34] In a letter dated July 16, 1622, Lessius explicitly demanded that 'great diligence be applied by the corrector. For I have heard from colleagues of mine that the latest edition of my work *On Justice and Right* contains many more errors than any of the preceding ones ever did.'[35] Unfortunately, the next edition of his treatise did not appear until 1626, three years after he deceased.

However high the standards maintained by the Plantin Press may have been, Lessius had set equally high standards as an au-

33 Following Balthasar's suggestion, Lessius wrote an 'appendiculam de stigmate et crimine Calvini' (MPM, Arch. 86, 297), which was added to the *editio princeps* of his treatise *De Antichristo et eius praecursoribus* issued by the Moretuses in 1611. See also MPM, Arch. 86, 299 (letter of February, 26 1611 accompanying the sending of the appendix to Antwerp).

34 MPM, Arch 86, 295 (letter of February 4, 1611) and 86, 307 (letter of September 15, 1611). For the Louvain printer and bookseller Johannes Masius the Elder (*fl.* 1567-1616), see Anne ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*, Nieuwkoop 1975, p. 143-144, s.v. *Masius, Joannes, le vieux.*

35 MPM, Arch. 86, 367: 'Rogo ut magna diligentia adhibeatur a correctore. Nam intelligo a nostris ultimam editionem operis de Iustitia et Iure esse magis incorrectam quam fuerit ulla priorum.'

thor himself and strongly desired his publisher to take these into account. I do not feel it is stretching things too far to interpret the criticism occasionally uttered by Lessius as evidence of his highly developed 'authorial self-consciousness'. As I have stated above, Lessius was quite anxious about the correct reproduction of the texts he submitted to the printer. First and foremost, this was a matter of honour. Quite often, however, it also amounted to be a matter of self-protection and sheer survival, so to speak.

In 1587, Leonardus Lessius, at the age of thirty-four, got involved in an ardent controversy with the Faculty of Theology at Louvain regarding the delicate and highly complicated issue of divine grace and human free will. It was a venomous conflict in which both parties accused each other of expressing heretical ideas. Lessius was said to uphold viewpoints that, far from being in line with the approved doctrine of Saint Augustine, had a definitely semi-pelagian ring to them. The young Jesuit tried to defend himself by counter-attacking the opinions expressed by the theologians of the university. The dispute was settled temporarily, though by no means definitely resolved, thanks to the intervention of Pope Sixtus V who, on April 15, 1588, issued two breves by which both parties were prohibited to declare each other's doctrine as being heretical.[36] During the relatively short but intense conflict, Lessius repeatedly complained that the *censura* of his viewpoints composed by members of the Louvain Faculty of Theology and subscribed to by the Faculty of Theology at Douai in September 1587 and January 1588, respectively, was based on a deliberate misinterpretation of his theological propositions. According to Lessius, the university professors did not understand his opinions and worse, they did not *want* to understand them, as was amply demonstrated by the numerous misrepresentations of his viewpoints. Likewise, the theologians of Louvain accused Les-

36 For an extremely detailed and well-balanced account of the conflict, see Edmond J.M. VAN ELJL, 'La controverse louvaniste autour de la grâce et du libre arbitre à la fin du XVIe siècle', in Matthijs LAMBERIGTS (ed.), *L'augustinisme à l'ancienne faculté de théologie de Louvain* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, 111), Leuven 1994, p. 207-282.

sius of giving a false impression of the controversy in general, and of their ideas on the subject, more particularly.[37]

For a theologian involved in the discussion of such delicate issues as the problem of divine grace and human free will, it was absolutely necessary to have his ideas expressed as accurately as possible in order to avoid, or at least, to a certain extent reduce the risk of being misinterpreted and, as a result, being censured by a distinguished body of university theologians or perhaps even by the Pope himself. Lessius was certainly not condemned by the Pope in 1588. The breves issued by the Pope and imposed upon the contending parties by nuncio Ottavio Mirto Frangipani allowed them to persist in upholding and teaching their conflicting ideas. At any rate, Lessius did not alter his opinions at all. The risk of being subjected to papal censorship, however, had sharply risen when he wrote a treatise *De gratia efficaci decretis divinis libertate arbitrii et praescientia Dei condicionata*, in 1602. In this dogmatic work, Lessius wholeheartedly supported the doctrine on grace and free will put forward by his colleague Luis de Molina (1531-1600) in his *Concordia liberi arbitrii*, which was first published in Lisbon in 1588 and subsequently reissued in Antwerp in 1595. The publication of Molina's work had stirred an even sharper controversy among theologians, both within the Society of Jesus and outside it. In 1598, a special commission was installed by Pope Clement VIII in order to resolve the conflict. Yet, it failed to achieve its goal. Therefore, in 1607, Pope Paul V decided to take the matter into his own hands. Pending his final decision on the issue, he allowed both parties to express their own viewpoints, but strongly urged them not to accuse each other of heterodoxy.[38]

As we shall see, the 'Molinist' viewpoints were eventually prohibited by General Claudius Aquaviva in 1613, three years *after*

37 Cp. VAN EIJL, 'La controverse louvaniste', in LAMBERIGTS, *L'augustinisme*, 1994, p. 237 and 246-254.

38 A very succinct discussion of the controversy is offered by Joseph LECLERC, art. 'Molinisme', in *Catholicisme*, 9 (1982), col. 493-498.

the publication of Lessius' treatise *De gratia efficaci.*[39] This is not to say that it was completely safe for Lessius to have his book published in 1610. On the contrary, throughout the conflict, the Molinist party was forced into a defensive position and was most likely to be condemned some time in the near future.[40] Consequently, openly subscribing to Molinist standpoints involved serious dangers. Even though Pope Paul V had restored freedom of speech by his decree of 1607 and General Aquaviva had granted authorisation to have Lessius' treatise printed by the end of 1608, the author still had every reason to be extremely cautious in submitting his book to the Plantin Press. Mindful of the problems previously faced while teaching and writing on the same subject matter in 1586-1588, Lessius must have felt the need to express his ideas with extreme precision and to have them represented in print as accurately as possible. It is no wonder then that he strongly urged Balthasar Moretus and his team to execute their work with extreme care. More specifically, he asked them to pay particular attention to punctuation. Lessius took some pains to explain the importance of a correct punctuation:

> I have received, Dear Sir, a sample of the work *On Grace* you have begun printing. I am pleased with everything. I would like to ask that the corrector apply his utmost diligence so as to make sure that everything will be finished with the same perfection and precision. There is considerable brevity in the style of writing, whereas the subject itself is extremely obscure and subtle. It would hardly be

39 Cp. Ch. VAN SULL, *Léonard Lessius de la Compagnie de Jésus (1554-1623)* (Museum Lessianum. Section théologique, 21), Louvain 1930, p. 232-254, and Xavier-Marie LE BACHELET, *Prédestination et grâce efficace. Controverses dans la Compagnie de Jésus au temps d'Aquaviva (1610-1613). Histoire et documents inédits* (Museum Lessianum. Section théologique, 25), Louvain 1931, p. 236-245.

40 Cp. Lucien CEYSSENS, 'Les débuts du jansénisme et de l'antijansénisme à Louvain', in Edmond J.M. VAN EIJL (ed.), *Facultas S. Theologiae Lovaniensis (1432-1797): bijdragen tot haar geschiedenis* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, 45), Leuven 1977, p. 381-431, here p. 388.

> intelligible unless all parts are accurately distinguished by their own commas, colons and periods.[41]

It hardly needs stressing that Lessius took great care of checking the printed text of his *De gratia efficaci* before it was issued in 1610, a task far too delicate to be left to others.[42] As I have indicated above, Lessius had less difficulty in delegating or even completely omitting work, where the edition of somewhat less controversial books, such as his *De iustitia et iure*, was concerned. Attempting to seize control of the publication of his treatise *De gratia efficaci*, Lessius gave evidence of being a prudent author. Indeed, it seems legitimate to conclude that, in this particular case, his self-consciousness as an author was nourished to a large extent by his cautiousness, which in turn was sharpened by his acute awareness of the danger of publishing - the danger of being censured and denunciated.[43]

A drawn-out struggle

A printed book was a commercial product that had to be issued at the right time and offered for sale in the right place. Lessius was well aware of this basic rule dictated by the 'market logic' that governed the production of his books. On several occasions, he asked the printer to hurry so as to have his books issued before the opening of the book fair at Frankfurt. This was, of course, a quite sensible commercial strategy that would be profitable for the Moretuses as well. In their own interest, they diligently attempted to comply with the author's wishes and have his books

41 'Accepi, vir praeclare, specimen operis incepti de Gratia. Placent omnia. Rogo ut corrector summam adhibeat industriam ut omnia ita emendate et distincte perficiantur. Magna est in stylo brevitas, ut res ipsa valde obscura et subtilis. Nisi accuratissime omnia distinguantur suis commatis, colis et periodis, vix posset intelligi.' MPM, Arch. 86, 273; letter of December 1, 1609. Also quoted by LE BACHELET, *Prédestination et grâce*, 1931, p. 103, doc. 13.

42 A list of *corrigenda* was added to the treatise on f. hhh2^{to}.

43 For the relationship between civil and ecclesiastical control and punishment, on the one hand, and the construction of the figure of the author, on the other, see CHARTIER, *The Order of Books*, 1994, p. 48-51.

printed as quickly as possible. Nevertheless, they sometimes failed to give satisfaction. Inevitably, there were many other writers impatiently waiting for the publication of *their* work. This obliged the printer to establish priorities. The publication of the first Plantinian edition of Lessius' treatise *De iustitia et iure* is a case in point. In a letter dated July 16, 1609, Balthasar Moretus informed Lessius that his father was unable to have his work printed before the Autumn fair at Frankfurt, which was held from September 29th to October 12th. Indeed, Jan I had already committed himself to publish other books first. Hence, he promised to begin printing Lessius' treatise before the fair to insure it was completed by the end of the year. In short, the printer was determined to follow his own time schedule, even though it did not correspond to the author's planning.[44]

Apart from being a commodity, the economic value of which was determined on the book market, a printed work was also an object invested with symbolic value. Indeed, it was quite literally a *symbolus*, a token of friendship and gratitude, which was to be dedicated to a 'patron' and offered to friends. As such, it was a viable means to build up and fortify a complex social network which rested on a mutual, though by no means strictly equal, exchange of gifts and services.[45] Based as it was on reciprocity, the patronage system was doomed to come under serious pressure if one of the two parties failed to meet the commitments which had been taken on by entering into the relationship. To take an obvious example, a person who accepted a book that was dedicated to him by the author, was entitled to receive it in due time. It is not difficult to understand that this would pose a problem if the publication of the dedicated work was postponed too long. By un-

44 MPM, Arch. 135, 45-46. Similar cases are to be found in Arch. 86, 287bis (letter of 25 October 1610 concerning the publication of the appendix *Utrum quivis in sua fide ac religione salvari possit*, which was to be inserted in the second edition of Lessius' treatise *Quae fides et religio sit capessenda consultatio*), and in Arch. 136, 88 (letter of February 4, 1617 regarding the third Plantinian edition of Lessius' *De iustitia et iure*). See more in general VOET, *The Golden Compasses*, 1972, vol. 2, p. 299-300.

45 On the coexistence of the market system and the patronage system at the end of the 16th and the beginning of the 17th centuries, see the interesting case study on Ben Jonson (1572-1637) by Joseph LOEWENSTEIN, 'The Script in the Marketplace', in *Representations*, 12, 1985, p. 101-114.

duly procrastinating the edition of a book, the printer could do serious damage to the author and the social network he tried to build up.

This was precisely the situation expected and feared by Lessius when he was told by Balthasar Moretus that the publication of his treatise *De Numinis providentia* would be delayed. The work was already dedicated to Franciscus Henricus vander Burch (1567-1644), who was recently appointed Bishop of Ghent. The dedication was meant to strengthen the ties between the influential dignitary and the Jesuits of Louvain and Antwerp, since the bishop was kindly invited to continue favouring and supporting the Society as zealously as he had done in the past. In short, the dedication was a response to prior services and benefactions, as well as an appeal for future patronage.[46] Vander Burch accepted Lessius' dedication. As a consequence, he was looking forward to receiving the printed book. Lessius could not afford to disappoint the bishop's high expectations. As the matter was of great importance to him, he dared to suggest that if necessary, Moretus find another printer who proved capable of bringing out his treatise in due time.[47] In the end, however, Lessius retreated a bit and reconciled himself to the time schedule proposed by Moretus.[48]

The tension created by Moretus' decision to delay the publication of Lessius' treatise brings to the fore the broader social and institutional context in which the production of printed works at the beginning of the 17th century took place. Indeed, the printing and publication of books was a highly dynamic and social event, which was by no means restricted to the co-operation between the author and his printer. On the contrary, several other persons and institutions were involved in the process. All these

46 'Accipe itaque, R[everendissi]me Domine, hoc munusculum eo affectu quo offertur, et nos solito favore prosequi pergas.' Dedicatory epistle to *De providentia Numinis*, Antverpiae, Ex Officina Plantiniana, Apud viduam et filios Io. Moreti, 1613, f. 6to. Concluding his justification of the dedication to Vander Burch, Lessius explicitly stated that his book was a *symbolus* or token by which he duly expressed his gratitude and affection: 'Ingrati simus, nisi aliquo symbolo animi gratitudinem et affectum declaremus.' *Ibid.*, f. 5vo. A succinct biographical notice on Vander Burch is to be found in *Biographie Nationale de Belgique*, 3 (1872), col. 162-164.

47 MPM, Arch. 86, 319. Letter of January 22, 1613.

48 MPM, Arch. 86, 321 (letter of May 28, 1613); 86, 323 (letter of June 1, 1613).

persons and institutions had to be taken into account by author and printer alike. One of the most important institutions consisted of the ecclesiastical control and censorship exercised over the Christian world of learning and writing. Not infrequently, they had an extremely strong impact on the process of production and diffusion of books. As Lessius and the Moretuses had the opportunity to experience on several occasions, they could cause a publication to be delayed, postponed indefinitely, or even prohibited altogether.[49]

Before a manuscript written by Lessius could be entrusted to the compositors employed by the Plantin Press, it had to be submitted to the *librorum censor*, who examined its religious content and, if satisfied on the whole, issued an *approbatio.* In the course of the 16th century, this system was fully developed.[50] Lessius' text could not be submitted to the ecclesiastical censor unless it had been scrutinised and deemed fit for publication by the *revisores* active in the Society of Jesus. We have already mentioned the internal censorship of the Jesuit order and its organisation in 1598. As a matter of fact, Lessius was one of its first 'victims'. Indeed, it was the central body of Jesuit *revisores* working at the Collegio Romano that caused the first edition of his *De iustitia et iure* to be postponed for more than three years.[51] Apart from these types of control, a theologian such as Lessius also ran the risk of being confronted with the censorship exercised by the Holy Office or by the Pope himself. This was no less perilous and time-consuming than the Jesuits' internal censorship. Not surprisingly, the two systems

49 For the sake of brevity, I leave aside the related issue of civil control based on the granting of privileges, although it affected Lessius' authorship in a decisive manner. In 1609, the Jesuit finished a *Disputatio apologetica de summi pontificis potestate*, which he intended to have published by the Plantin Press. Yet, Moretus did not receive permission from the civil authorities to do so. Eventually the treatise was clandestinely issued in 1611 by the English Jesuits at Saint Omer. Cp. A.F. ALLISON, 'Leonardus Lessius of Louvain and His English Translator', in S. ROACH e.a. (eds)., *Across the Narrow Seas. Studies in the History and Bibliography of Britain and the Low Countries. Presented to Anna E.C. Simoni*, London 1991, p. 89-98, esp. p. 90-91- See also my contribution on Lessius' treatise in IMHOF-TOURNOY-DE NAVE, *Antwerp, Dissident Typographical Centre*, 1994, p. 153-154.

50 Cp. VOET, *The Golden Compasses*, 1972, vol. 2, p. 255-260.

51 See VAN HOUDT, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker*, Leuven 1995, vol. 1, p. 23-27.

of control sometimes complemented and confused themselves with each other. This was notably the case, when Lessius' highly controversial treatise *De gratia efficaci* was issued in 1610. It was received most unfavourably in Rome, both by the leading theologians of the Jesuit order and by the advisers of Pope Paul V. The book was taken out of circulation in Rome, whereas the author was forced to revise his text and bring it in line with the remarks and criticisms uttered by the body of Jesuit censors. It was most unfortunate, in General Aquaviva's opinion, that the work had not been sent to Rome for closer inspection before it was published.[52] Lessius complied and reworked his treatise. By the end of the year, he asked Balthasar Moretus to inform him in due time when he would consider issuing a second edition of *De gratia efficaci*, since Lessius would like to add 'a few modifications' to the text.[53] Some months later, Moretus was thanked for accelerating the edition of the revised text which had been approved by the General.[54] It was sent to him by the author on March 13, 1612.[55] Nevertheless, the text could not yet be put to press. Eager to avoid new controversies on the problem of divine grace and human free will, the Pope refused to grant his permission; a pre-requisite the author could not afford to do without. Indeed, it was out of the question to consider the publication of the revised text without the Pope's prior consent, since this practice was strictly forbidden by a decree issued by the Holy Office on December 1, 1611.[56]

Lessius was extremely distressed by the deadlock that was thus created. Rumours spread in Rome and elsewhere that his book had been officially suppressed and prohibited. Clearly, Lessius' reputation as an author was at stake. What is more, the position of

52 Letters of General Aquaviva to Franciscus Flerontinus, *Provincialis Flandriae*, dated August 21 and 28, 1610. Quoted by LE BACHELET, *Prédestination et grâce*, 1931, vol. 1, p. 105-107, doc. 14 and 16.

53 'Si tractatus de Gratia et Praedestinatione aliquando a te recudendus esset, optarem tempestive moneri quia paucula quaedam duobus vel tribus locis iudico addenda ad maiorem quorundam confirmationem.' MPM, Arch. 86, 293. Letter of December 20, 1610.

54 MPM, Arch. 86, 309. Letter of February 7, 1612.

55 MPM, Arch. 86, 311.

56 Cp. LE BACHELET, *Prédestination et grâce*, 1931, vol. 2, p. 213.

the entire Jesuit order was seriously endangered. Yet, the Pope's refusal to authorise a second, revised edition of *De gratia* prevented the author from saving (or at least restoring) the good name he was gradually losing.[57] In a desperate attempt to change the embarrassing situation, Lessius appealed to Pope Paul V personally.[58] The *démarche* proved to be counterproductive on the whole. In addition, it strongly offended General Aquaviva, who explicitly ordered Lessius to leave the defence of his work entirely to the General and his advisers,[59] an order that must have been quite hard to comply with for Lessius who was anything but unconcerned about his authorial image. Aquaviva's promises notwithstanding, the situation did not improve in the least. On September 7, 1612, Balthasar Moretus asked Lessius to inform him of Rome's decision regarding the treatise *De gratia efficaci.*[60] Having made some inquiries, Lessius was forced to admit that no decision had been made at all. While no censure or prohibition had passed so far, the work still lacked papal approval.[61]

The situation became even less prosperous, when General Aquaviva, with the approval of Pope Paul V, issued his famous decree on the uniformity of doctrine to be maintained in the Jesuit order (December 14, 1613). Not surprisingly, the decree focused on the delicate issue of divine grace and human free will. Addressing the problem, Aquaviva took a position that diverged in certain respects from Lessius' Molinist viewpoints. The standpoint indicated in the decree was to be followed by all members of the Society. Fulfilling his duties as *praefectus studiorum* to the point, Lessius insured that the decree was strictly observed in the Jesuit

57 Lessius aired his grievances in various letters sent to Ferdinandus Alber, assistant of the *Provincia Germana*, on February 3, 1612, and to General Aquaviva on July 13, 1612. See LE BACHELET, *Prédestination et grâce*, 1931, vol. 2, p. 216-217, doc. 95 and p. 226-227, doc. 103. Similar complaints were made in a letter sent to Pope Paul V by the end of 1615 or at the beginning of 1616. See LE BACHELET, vol. 2, p. 253-257, doc. 119, esp. p. 255.

58 Cp. LE BACHELET, *Prédestination et grâce*, 1931, vol. 2, p. 138-139, doc. 79. Letter dated August 25, 1611.

59 Letter sent to Lessius by General Aquaviva on August 4, 1612. See LE BACHELET, *Prédestination et grâce*, 1931, vol. 2, p. 228-229, doc. 105.

60 MPM, Arch. 135, 151.

61 MPM, Arch. 86, 317. Letter of December 11, 1612.

college of Louvain.[62] At the same time, however, he must have sensed that the decree was not particularly conducive to having his treatise *De gratia* reissued in a timely fashion. When Aquaviva died on January 31, 1615, Lessius decided to appeal once more to the Pope.[63] His second attempt proved to be equally unsuccesful. Gradually, Lessius must have given up all hopes of winning the approval of Pope Paul V. As late as 1619, he apparently suggested to Balthasar Moretus to have the book reprinted in secret. Tactful as usual, Balthasar responded on October 12, 1619 that he was still deliberating the question. At any rate, Moretus noted that it would be impossible to print in secret, since the printing house was so public in nature.[64] Eventually the plan was dismissed.

The serious and persistent difficulties faced by Lessius in having his treatise *De gratia*, as well as some of his other books, approved of and brought to light, deeply affected his authorship. Disappointed and ill at ease as he was, he finally decided to turn away from writing learned treatises. By shifting his attention to pious literature, a far less controversial genre to cultivate, he insured that he would not offend his superiors in Rome anymore. During the years 1612-13, Lessius confirmed his decision several times.[65] By the middle of 1614, it seems that he had given up writing altogether. Indeed, in a letter which was probably sent by the end of April, he told his friend and former teacher Robert Bellarmine (1542-1621) that he would content himself henceforth with mere reading and contemplation *(lectio et contemplatio)*. The position taken by Lessius was warmly applauded by Bellarmine,

62 Letter sent by General Aquaviva on March 1, 1614 to congratulate Lessius on his exemplary display of obedience. See LE BACHELET, *Prédestination et grâce*, 1931, vol. 2, p. 252, doc. 117. The decree is reproduced on p. 237-239.

63 Letter dating from the end of 1615 or the beginning of 1616. See LE BACHELET, *Prédestination et grâce*, 1931, vol. 2, p. 253-257, doc. 119.

64 'Quod ad tractatum de Gratia et Praedestinatione, de recudendo etiamnunc delibero. Nam clam fieri haud possit, in typographia quae palam omnibus pateat.' MPM, Arch. 136, 242. Also quoted by LE BACHELET, *Prédestination et grâce*, 1931, vol. 2, p. 313, doc. 132.

65 On Lessius' intellectual 'crisis', see e.g. Ch. VAN SULL, *Léonard Lessius*, Louvain 1930, p. 257-258 and Antonio M. ARTOLA, *De la revelación a la inspiración. Los orígenes de la moderna teología catótica sobre la inspiración bíblica* (Teología-Deusto, 17), Bilbao-Valencia 1983, p. 96.

who happened to have made a similar choice before. In his response of May 11, 1614, the aged cardinal advanced two arguments to uphold his approval of Lessius' attitude. First of all, he wrote, it was hardly possible in those days to have something written that would not be exposed to the malicious slander of enemy and friend alike. Taking the argument just one step further, one might say that, according to Bellarmine, the best thing an author intent on safeguarding his honour could do was to publish *nothing* at all.[66] The second argument is equally compelling:

> Your Reverence has already written quite a lot of books, not only theological but also legal treatises and even medical works, as I have been told, so that your name, which has been written in heaven before the creation of the world, now shows itself also written on earth with sufficient brightness and splendor.[67]

In other words, Lessius' authorship was already established firmly enough. He did not need to publish more books to make his name up in lights. In fact, Lessius did not cease completely from writing and publishing. By the end of 1614, he was still to compose such important spiritual treatises as *De summo bono et aeterna beatitudine hominis* and *De perfectionibus moribusque divinis*.

66 'Vix (...) potest hoc tempore aliquid scribi, quod non pateat calumniis vel hostium vel amicorum.' Quoted from LE BACHELET, *Prédestination et grâce*, 1931, vol. 2, p. 252, doc. 118. It may be assumed that the word *scribere* is used by Bellarmine to point to the activity of writing *and publishing*, whether in manuscript form or in print. Indeed, after having felicitated Lessius on his decision to omit writing in the future (*omissa scriptione*), he continues his letter by giving an account of his own life. All the spare time remaining from his many occupations, he writes, is spent on meditating the apostolic letters that are read at Mass. Although he binds his thoughts together, as it were, with his pen to prevent them from perishing, he has decided not to divulge them: '*et quamvis meditationes illas stylo alligam, ne pereant, non tamen vulgare constitui.*'

67 'Reverentia Vestra satis multa iam scripsit non solum theologica, sed etiam legalia, et, ut audio, etiam medica, ut nomen vestrum, quod ante constitutionem mundi scriptum fuit in coelo, extet etiam scriptum satis luculenter in terris.' Quoted from LE BACHELET, *Prédestination et grâce*, 2, 191, p. 253, doc. 118.

Both were issued by the Plantin Press in 1616 and 1620, respectively.[68]

When Lessius died on January 15, 1623, the revised version of his treatise *De gratia efficaci* was still awaiting publication. Almost immediately after his death, his Roman superiors considered having a new edition of all of Lessius' works, both published or unpublished, prepared. However, it did not seem a good idea to do so unless his vast *oeuvre* was previously examined and brought into conformity with the validated Jesuit doctrine. The task of preparing such a revised posthumous edition was assigned to Aegidus Regius (Gilles de Coninck) (1571-1633), a former pupil and collaborator of Lessius.[69] The procedure decided upon could easily be applied to Lessius' unpublished treatises. However, it posed some delicate problems with respect to *De gratia*, a work that had been issued before. On the one hand, it contained some view-points that were simply not in line with the accepted Jesuit doctrine and therefore seemed to require a thorough revision. On the other hand, such a revision would not be very honourable for Lessius, to say the least, since any reader would be able to compare the first edition issued in 1610 with the new one. In so doing, the reader would acknowledge that the book no longer represented the opinions of Lessius, but those of the Jesuit order as a whole.[70] It appears, however, that General Mutius Vitelleschi did not seem

68 For a list of editions, see SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 1900, vol. 4, col. 1740-1742.

69 Letters of General Mutius Vitelleschi to Antonius Sucquet, Provincial of the *Flandro-Gallica*, dated March 4, 1623 (Rome, *Archivum Romanum Societatis Iesu*, Ep. Gen., Fl. Belg. 4.I, f. 380-381; also quoted by LE BACHELET, *Prédestination et grâce*, 1931, vol. 2, p. 331, doc. 140) and June 3, 1623 (Brussels, Archives de la Province belge méridionale de la Compagnie de Jésus, Fonds A. Poncelet, IX-2, 1 (34), 116, 3; letter paraphrased and partly transcribed from the above mentioned collection *Epistolae Generalium* by Alfred Poncelet, which I have been unable to retrace thus far). On Regius' relationship to Lessius, see my notice in Chr. COPPENS e.a. (eds.), *Catalogus van de bibliotheek van Jan de Hondt (1486-1571)*, Kortrijk 1990, 101-102.

70 '(...) essendo uscito quel libro son più di 15 anni, et essendosi non solo i nostri, ma anco gli adversarii accorti delle opinioni che sono in quel libro, se hora noi mutassemo, sarebbe grave nota dell' autore, et tutto il mondo s'accorgerebbe, che non sono opinioni dell' Autore, ma nostre.' Testimony given by the Jesuit censor Joannes Camerota on March 16, 1625. Quoted by LE BACHELET, *Prédestination et grâce*, 1931, vol. 2, p. 332-333, doc. 141.

greatly concerned with the situation, since in 1626 Balthasar Moretus was granted permission to publish the *Opuscula*, a volume which contained a selection of Lessius' works that had appeared in print before.[71] Among those works was included the second edition of *De gratia.* It is worthwhile noting the title of the *Opuscula* in full:

> Leonardi Lessii e Societate Iesu, sacrae Theologiae in Academia Lovaniensi quondam Professoris, Opuscula, quibus pleraque sacrae Theologiae mysteria explicantur, et vitae rite instituendae praecepta traduntur, ab ipso auctore paullo ante mortem, varie aucta et recensita.

It seems reasonable to deduce from the title page that the *Opuscula* contained a version of *De gratia* that had not been modified by any posthumous editor attempting to bring the text completely in line with the uniformised Jesuit doctrine on divine grace and human free will. Hence, it was a work Lessius would still have been able to claim as his own. However great the changes he had been obliged to introduce into the text himself after its first edition in 1610, it remained his, by and large. After Lessius' death, the text was not turned into a hybrid composition that utterly lacked integrity and authenticity. The control and censorship exercised by the Pope and the General of the Jesuit order had caused the author to suffer some serious blows during his lifetime. Deceased, he was spared the ultimate disgrace of being unduly deprived of his authorship.

71 The idea to compose such a volume suggested itself to Balthasar Moretus as early as 1619, as can be deduced from a letter sent by him to Lessius on February 1, 1619 (MPM, Arch. 136, 210). It may be surmised that Balthasar was largely inspired by the initiative taken by the Venetian printer Andreas Baba in 1617 to issue a collection of Lessius' works under the very same title. For a list of editions of the *Opuscula*, see SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 1900, vol. 4, col. 1743-1744.

Appendix
The Correspondence between Leonardus Lessius and Balthasar Moretus. A Provisional List of Letters

Abbreviations

KB: Brussels, Koninklijke Bibliotheek
MPM: Antwerp, Museum Plantin-Moretus

List

1. 1609 03 05. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
   inc.: Accepi quaterniones cum paterno dono
   MPM, Arch. 86, 265
   Autograph
2. 1609 06 16. B Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
   inc.: Ecce terniones binos
   MPM, Arch. 135, 45-46
   Copy
3. 1609 07 21. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
   inc.: Accepi quaterniones quos misisti
   MPM, Arch. 86, 269
   Autograph
4. 1609 12 01. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
   inc.: Accepi vir praeclare specimen operis incepti
   MPM, Arch. 86, 273
   Autograph
5. 1610 03 08. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
   inc.: Accepta 30 exemplaria secundae editionis Consultationis
   MPM, Arch. 86, 275
   Autograph
6. 1610 03 14. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
   inc.: Mitto indiculum per famulum collegij nostri
   MPM, Arch. 86, 279
   Autograph

7. 1610 03 23. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
   inc.: Accepi exemplaria quae misisti
   MPM, Arch. 86, 283
   Autograph
8. 1610 08 25. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
   inc.: Multi dicuntur esse per Galliam et Hollandiam
   MPM, Arch. 86, 287
   Autograph
9. 1610 10 10. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
   inc.: Intellecta parentis tui viri optimi et humanissimi morte
   KB, III. 1483, nr. 9
   Autograph
10. 1610 10 15. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
    inc.: Pars nobis solatij est
    MPM, Arch. 135, 90
    Copy
11. 1610 10 25. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: De munere parentis optimi nomine misso
    MPM, Arch. 86, 287bis
    Autograph
12. 1610 12 20. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Miror vir praeclare exactam diligentiam
    MPM, Arch. 86, 293
    Autograph
13. 1611 02 04. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Binis fasciculis accepi folia
    MPM, Arch. 86, 295
    Autograph
14. 1611 02 15. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Impulsus ijs quae literis tuis significasti
    MPM, Arch. 86, 297
    Autograph
15. 1611 02 26. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Mitto appendiculam et indiculum
    MPM, Arch. 86, 299
    Autograph

16. 611 03 04. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Scripsi ad patrem Leonardum De Fray
    MPM, Arch. 86, 301
    Autograph
17. 1611 03 11. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Accepi integre fasciculum librorum
    MPM, Arch. 86, 303
    Autograph
18. 1611 03 29 L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Opto mihi mitti proxima oportunitate
    MPM, Arch. 86, 305
    Autograph
19. 1611 09 15. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Accepi vir praeclare fascem librorum donativum tuum
    MPM, Arch 86, 307
    Autograph
20. 1612 02 07. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Accepi vir praeclare quae misisti
    MPM, Arch. 86, 309
    Autograph
21. 1612 03 13. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Mitto vir praeclare disputationem de Gratia et Praedestinatione
    MPM, Arch. 86, 311
    Autograph
22. 1612 04 17. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Accepimus sarcinam quam misisti
    MPM, Arch. 86, 313
    Autograph
23. 1612 07 15. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Hactenus nihil Roma intelligere potui
    MPM, Arch. 86, 315
    Autograph
24. 1612 09 07. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
    inc.: Novae editionis operis de Iustitia
    MPM, Arch. 135, 151
    Copy

25. 1612 12 15. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Multis mensibus vir praeclare
    MPM, Arch. 86, 317
    Autograph
26. 1613 01 22. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Accepi vir praeclare munuscula libraria duo
    MPM, Arch. 86, 319
    Autograph
27. 1613 05 28. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Accepi quaterniones quos hactenus misisti
    MPM, Arch. 86, 321
    Autograph
28. 1613 06 01. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Confecerunt nostri raptim indiculum
    MPM, Arch. 86, 323
    Autograph
29. 1613 06 04. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Praeproperus fui in mittendo indiculo
    MPM, Arch. 86, 325
    Autograph
30. 1613 06 11. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Remitto quaternionem ultimum
    MPM, Arch. 86, 327
    Autograph
31. 1613 07 07. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Tradidi fratri tuo
    MPM, Arch. 86, 331
    Autograph
32. 1613 07 16. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Persuasit pater Anselmus ut acceptem
    MPM, Arch. 86, 333
    Autograph
33. 1613 07 23. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Accepi sarcinam librorum
    MPM, Arch. 86, 335
    Autograph

34. 1613 07 30. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Nulla prolegomena expectanda
    MPM, Arch. 86, 337
    Autograph
35. 1613 08 09. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Nomina quae apud fratrem feci
    MPM, Arch. 86, 339
    Autograph
36. 1613 08 13. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Accepi omnia salva
    MPM, Arch 86, 341
    Autograph
37. 1613 09 02. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Accepi Optica et duo folia Hygiastici
    MPM, Arch 86, 343
    Autograph
38. 1613 10 17. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Pro libris quos promittis
    MPM, Arch. 86, 347
    Autograph
39. 1613 11 09. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Adfuerunt nobis duo patres
    MPM, Arch. 86, 345
    Autograph
40. 1613 11 15 B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
    inc.: Mitto Bellarmini Chronologiam
    MPM, Arch. 135, 180
    Copy
41. 1614 02 26. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Mitto approbationem domini Viringi
    MPM, Arch. 86, 349
    Autograph
42. 1616 06 10. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Accepi 10 Junij fasciculum
    MPM, Arch. 86, 351.
    Autograph

43. 1616 06 21. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
inc.: Mitto vir praeclare responsum
MPM, Arch. 86, 352
Autograph
44. 1616 09 09. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
inc.: Remitto vir praeclare tres istos libros
MPM, Arch. 86, 355
Autograph
45. 1616 09 20. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
inc.: Accepi vir praeclare duo exemplaria
MPM, Arch. 86, 357
Autograph
46. 1616 12 14. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
inc.: Mitto vir praeclare hanc additiunculam
MPM, Arch. 86, 359
Autograph
47. 1617 02 04. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
inc.: Operis de Iustitia editionem etiamnunc differo
MPM, Arch. 136, 88
Copy
48. 1617 02 15. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
inc.: Ipsa qua abierat hora
MPM, Arch. 136, 90
Copy
49. 1617 05 13. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
inc.: In opere de Iustitia recudendo
MPM, Arch. 136, 113
Copy
50. 1617 07 15. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
inc.: Additiunculam de beneficijs
MPM, Arch. 136, 126
Copy
51. 1617 07 20. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
inc.: Accepi exemplaria Iubilaei
MPM, Arch. 86, 363
Autograph

52. 1617 10 12. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
inc.: Accepi vir praeclare quinque sarcinulas
MPM, Arch. 86, 365
Autograph
53. 1619 02 01. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
inc.: Mitto missale superiori anno cusum
MPM, Arch. 136, 210
Copy
54. 1619 06 09. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
inc: Binas Reverentiae Vestrae litteras
MPM, Arch. 136, 209
Copy
55. 1619 10 12. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
inc: Binis Reverentiae Vestrae litteris
MPM, Arch. 136, 242
Copy
56. 1620 01 10. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
inc.: Quaterniones iterum mitto
MPM, Arch. 136, 248
Copy
57. 1620 02 04. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
inc.: Accepi operis de Iustitia correctiones
MPM, Arch. 136, 252
Copy
58. 1620 02 18. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
inc.: Novem quaterniones
MPM, Arch. 136, 254-255
Copy
59. 1621 03 04. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
inc.: Appendicem de Monte Pietatis adhuc exspecto
MPM, Arch. 138, 24
Copy
60. 1621 03 07. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
inc.: Remitto consultationem cum mea approbatione
KB, III. 1483, nr. 9bis.
Autograph

61. 1621 09 30. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
    inc.: Martino Nudo affini meo
    MPM, Arch. 138, 36
    Copy
62. 1622 03 30. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
    inc.: Appendicem dudum accepi
    MPM, Arch. 138, 63
    Copy
63. 1622 05 22. B. Moretus (Antwerp) to L. Lessius (Louvain)
    Hygiasticon recte accepi
    MPM, Arch. 138, 67
    Copy
64. 1622 07 16. L. Lessius (Louvain) to B. Moretus (Antwerp)
    inc.: Remitto vir praeclare exemplar
    MPM, Arch. 86, 367
    Autograph

Faculteit Letteren
KULeuven
Blijde-Inkomststraat 21
B-3000 Leuven

Bouwstenen voor een nieuwe Verepaeusbibliografie

Gilbert Tournoy

Onder de titel ‘Bijdrage tot de bibliographie van Simon Verepaeus’ publiceerde M.A. Nauwelaerts een halve eeuw geleden het voorlopige resultaat van zijn bibliografische opzoekingen omtrent de werken van deze Noordbrabantse pedagoog en humanist (1522-1598).[1] De oorlogsomstandigheden hadden zijn onderzoek erg bemoeilijkt, zodat Nauwelaerts zich hoofdzakelijk tot Nederlandse en Belgische bibliotheken had moeten beperken.

Uitgangspunt en leidraad voor Nauwelaerts was de autobibliografische brief die Verepaeus op 18 december 1593 aan Jan Moerentorf gezonden had.[2]

Dankzij de vele catalogen en andere werkinstrumenten die ondertussen zijn verschenen, was het mogelijk deze lijst op heel wat punten aan te vullen, al blijven een aantal drukken voorlopig spoorloos. Voor deze aanvullingen volgen wij gemakshalve het door Nauwelaerts gehanteerde ordeningsprincipe. Wij leggen er evenwel de nadruk op dat wij enkel een aanvulling bieden, niet een complete nieuwe lijst. Dit betekent dat wij bij elk onderdeel alleen maar de exemplaren van nieuw-ontdekte edities vermelden, evenals exemplaren van edities die Nauwelaerts enkel in oudere naslagwerken vermeld had gevonden. Het lag dus niet in onze bedoeling ook van de edities, waarvan Nauwelaerts al exemplaren

1 Marcel A. NAUWELAERTS, ‘Bijdrage tot de bibliographie van Simon Verepaeus’, *De Gulden Passer*, 25 (1947), 52-90.

2 ID, ‘La correspondance de Simon Verepaeus (1522-1598)’, *Humanistica Lovaniensia*, 23 (1974), 271-340 (pp. 332-335). Heel wat gegevens voor een geschiedenis van de autobibliografie vindt men in het onvolprezen werk van Georg MISCH, *Geschichte der Autobiographie*, 8 delen (Frankfurt am Main 1949^{3}-1969) Momenteel bereidt Dr. C. Coppens (Universiteitsbibliotheek Leuven) een studie voor over de autobibliografie tot ca. 1650.

had gereleveerd, nog meer exemplaren in andere bibliotheken aan te wijzen.

Wij hebben ons in eerste instantie beperkt tot de volgende naslagwerken, die wij in onze lijst in afkorting zullen vermelden:

- *BMC = British Museum General Catalogue of Printed Books* (London 1961-1966), 263 delen: deel 247 (1964);
- *BNC = Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale* (Paris 1897-1981), 231 delen: deel 205 (1969);
- *BSB-AK = Bayerische Staatsbibliothek. Alphabetischer Katalog 1501-1840. BSB-AK 1501-1840. Voraus-Ausgabe,* deel 55: *Verb-Vico* (München- London - New York... 1990); deel 56: *Vico-Vond* (1990);
- Brink = E.A.B.J. TEN BRINK [1] 'Bossche drukken 1541-1600', in *Varia Historica Brabantica*, 2 (1966), pp. 95-152; [2] 'Bossche drukken 1600-1629', in *Varia Historica Brabantica*, 3 (1969), pp. 133-185;
- *BT* = E. COCKX-INDESTEGE - G. GLORIEUX - B. OP DE BEECK, *Belgica Typographica 1541-1600*, 4 delen (Nieuwkoop 1968-1994);
- Bucher = Otto BUCHER, *Bibliographie der deutschen Drucke des XVI. Jahrhunderts. I. Dillingen*, Bibliotheca Bibliographica, 5 (Bad Booklet - Wien - Zürich - Florenz 1960);
- *NUC = National Union Catalogue. Pre-1956 Imprints*, 685 delen (London 1968-1980); deel 633 (1979);
- Oord = C.J.A. VAN DEN OORD, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650. Een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, uitgevers en librariërs voor het regionale socio-culturele leven*, Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 62 (Tilburg 1984);
- *PP* = L. VOET, *The Plantin Press (1555-1589). A Bibliography of the Works Printed and Published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, 6 delen (Amsterdam 1980-1983);
- E. SOLTÉSZ - C. VELENCZEI - A.W. SALGÓ, *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae*, 3 delen (Budapestini 1990), III, 2567, nr. V 327;

- Stalla = G. STALLA, *Bibliographie der Ingolstädter Drucker des 16. Jahrhunderts*, Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 34, 41, 46, 56, 61, 67, 71 (Baden-Baden 1977).
- *VD16 = Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts.* Herausgegeben von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. (Stuttgart 1983-) I. Abteilung, Band 21: *Va-Wei* (Stuttgart 1994)

Catalogen zijn evenwel niet altijd honderd procent betrouwbaar. In de hiernavolgende lijst bijvoorbeeld wordt de editie van het *Precationum piarum Enchiridion* (Dillingen, S. Mayer, 1572), door *BSB-AK* gesignaleerd onder nr. Asc. 5044, door *VD16*, V 617 onder nr. Asc. 1677. Significanter nog is de ontdekking van de Antwerpse Verepaeuseditie van de brieven van Vives, gedrukt in 1572, maar gecatalogeerd met de datum 1672.[3] Zolang niet alle in de catalogen vermelde exemplaren persoonlijk zijn onderzocht, blijven ook de hier medegedeelde resultaten voorlopig.

III. Precationes liturgicae

- Antverpiae, Io. Bellerus, 1574
  BNC, B 17469.
- Dilingae, S. Mayer, 1574
  Dillingen, SB.
  Bucher, p. 166, no. 389.
- Coloniae, P. Keschedt, 1599.
  VD16, V 616: Wolfenbüttel, HAB, S 71.12° Helmst.

3 Zie G. TOURNOY, 'De brieven van Juan Luis Vives uitgegeven door Simon Verepaeus' (ter perse).

Nederlandse vertaling:

Een boecxken der misse ghebeden...

- Antwerpen, J. Bellerus, 1573
  BT, 4689: Brussel, KB, VI 26.586 A.

Deuote Ghebeden...

- 's-Hertogenbosch, 1585
  Bibl. Prov. Gen. Den Bosch
  TB/1, 125 en Oord, p. 166, no. 198.
- 's-Hertogenbosch, J. Scheffer, 1602
  Bibl. Prov. Gen. Den Bosch
  TB/2, 178 en Oord, p. 287, no. 302.

Seven Schoone Meditatien...

- 's-Hertogenbosch, J. Scheffer, 1602
  Bibl. Prov. Gen. Den Bosch
  TB/2 182 en Oord, p. 287, no. 306.

Duitse vertaling:

- Dilingae, J. Mayer, 1597
  BNC, B. 17468.

IV. Precationum piarum Enchiridion

- Antverpiae, J. Bellerus, 156(7?)[4]
  BT, 9291: Leuven, Bibliotheek Godgeleerdheid, (VAA) H 1567.

4 Deze editie is hoogstwaarschijnlijk later dan 1567, want in de titel van deze laatste leest men: 'editio tertia auctior et castigatior'. Zie NAUWELAERTS, 'Bijdrage', p. 61.

- Dilingae, S. Mayer, 1572
  BSB-AK, Asc. 5044 (sic); *VD16*, V 617: BSB, Asc. 1677!; *NUC* Bucher, p. 152-53, nr. 345.
- (Gandavi, G. Manilius -) Antverpiae, J. Bellerus, (1572-) 73
  BT, 4696: Brussel, KB, LP 604 A.
- Antverpiae, J. Bellerus, 1574
  BNC, B. 15469.
- Dillingae, S. Mayer, 1580
  Frauenfeld, KB
  Bucher, p. 200, nr. 499.
- Parisiis, G. de La Nouë, 1588
  BNC, D. 87312.
- Antverpiae, J. Bellerus, 1591
  BT, 7026: Brussel, KB, LP 3496 A; *BSB-AK*, Asc. 5024.
- Antverpiae, J. Bellerus, 1594
  BT, 7027: Brussel, KB, LP 4306 A.
- Antverpiae, vidua J. Belleri, 1598
  BT, 7028: Brugge, Groot Seminarie, 17.915.
- Parisiis, vidua G. de La Nouë, 1604
  BNC, D.87102.

Nederlandse vertaling:

- Antwerpen, Gerard Smidts, 1574
  BT, 9294: Mechelen, Stadsarchief, M 1522a.

- 's-Hertogenbosch, J. Scheffer, 1603
  Bibl. Prov. Gen. Den Bosch
  TB/2, 181 en Oord, p. 287, no. 305.

Franse vertaling:

Manuel de dévotion... traduit par J[ean] B[ellère] et depuis revu par M. René Benoist. Edition dernière par M. Arnould Sorbin. Troyes, J. Du Ruau, 1574:
BNC, 54380.

Duitse vertaling:

- Cölln, M. Cholinus, 1573
  BMC, 3457.ee.75.

Portugese vertaling:

- Lisboa, Sim. Lopez, 1596
  BNC, B. 17459.

V. Grammatices libri quinque

- Ingolstadii, David Sartorius, 1581
  BSB-AK, L. lat. 910; Regensburg, SB Stalla, 1451.
- Ingolstadtii, 1591
  BSB-AK, L. lat. 911; Augsburg, SB Stalla, 1674.

Pars prima (Rudimenta):

- Liège, s.a. (1582 of 1590?), s. n.
  BT, 7034: Maredsous, Abbaye, 455-743-4.

- Antverpiae, C. Plantin, 1586
  BT, 7036: Brussel, KB, II 7633 A 1

Pars secunda (Etymologia):

- Antverpiae, Antonius Tilenius, 1568
  PP VI, p. 2863, nr. 2427bis (exemplaar E. Bal).
- Antverpiae, Antonius Tilenius, 1578
  BT, 7040: Dendermonde, Abdij.
- Leodii, Henricus Hovius, 1586
  BT, 7042: Maredsous, Abbaye, 455-783-4/2.
- Antverpiae, C. Plantin, 1586
  BT, 7041: Brussel, KB, II 7633 A 2.
- Antverpiae, J. Moretus et vidua C. Plantin, 1590
  BT, 7044: Antwerpen, MPM, B 2669/1.

Pars tertia (Syntaxis):

- Antverpiae, Antonius Tilenius, 1568
  PP VI, p. 2863, nr. 2427bis (exemplaar E. Bal).
- Antverpiae, Antonius Tilenius, 1577
  BT, 7045: Dendermonde, Abdij.
- Antverpiae, C. Plantin, 1586
  BT, 7047: Brussel, KB, II 7633 A 3.
- Leodii, G. Morberius, 1588
  BT, 7049: Maredsous, Abbaye, 455-783-4/3.
- Antverpiae, J. Moretus et vidua C. Plantin, 1590
  BT, 7050: Antwerpen, MPM, B 3669/3.

Pars quarta (Prosodia):

- Antverpiae, Antonius Tilenius, 1568
  PP VI, 2864-65 (ex. E. Bal).
- Antverpiae, Antonius Tilenius, 1577
  BT, 7051: Dendermonde, Abdij.
- Antverpiae, C. Plantin, 1586
  BT, 7054: Brussel, KB, II 7633 A 4.
- Antverpiae, Verdussen, 1687
  NUC.

VIII. Libellus de ingenuis puerorum moribus

- Coloniae, Io. Knuverus, 1583
  VD16, V 606; *BSB-AK*, Epist. 912/2.
- Coloniae, 1588
  VD16, V 607; *BSB-AK*, Paed. pr. 3798.
- Graecii, 1582
  BSB-AK, Epist. 911, Beibd. 1; L. lat. 571, Beibd. 2.

X. Latinae linguae progymnasmata

- Antverpiae, Ant. Tilenius, 1577
  BT, 7055 en 9288: Dendermonde, Abdij en Gent, UB, AC 15.620.
- Coloniae, Petrus Horst, 1584.
  VD16, V 608: BSB, Epist. 912/3; BSB-AK, Epist. 912/2!

- Graecii, G. Widmanstadius, 1587
  VD16, V 609; *BSB-AK*, L. lat. 913 (datum: 1588!).
- Coloniae, Petrus Horst, 1589.
  VD16, V 610: Berlin, DSB, Wb 1215.

liber II

- Leodii, P. De Heer, 1586
  BT, 7057: Maredsous, Abbaye, 455-783-4/5.

XII. Praeceptiones de figuris

- Coloniae, G. Calenius et haeredes Quentelii, 1590
  BMC, 1091.a.3; VD16, V 612.

XIII. Praeceptiones de verborum et rerum copia

- Coloniae, G. Calenius et haeredes Quentelii, 1582
  VD16, V 611 en 613; *BSB-AK*, L.lat.571/2; *NUC.*
- Coloniae, G. Calenius et haeredes Quentelii, 1590
  BMC, 237.a.28/2.
- Coloniae, G. Calenius et haeredes Quentelii, 1593
  BMC, 1091.a.4.

XIV De epistolis latine conscribendis

- Antverpiae, A. Tilenius, 1571, in-8^{o}
  BNC, X. 8712.

- Antverpiae, 1574
  BT, 9284: Gent, UB, 9242[1]; *BSB-AK*, A. lat. b. 416 m, Beibd. 1; Epist. 99, Beibd. 3.
- Antverpiae, J. Bellerus, 1579
  VD16, V 594: Wolfenbüttel, HAB, P 1375. 8° Helmst. (3).
- Wittenberg, J. Krafft senior, 1579
  VD16, V 595: Wolfenbüttel, HAB, P 1962 b. 8° Helmst.
- Coloniae, M. Cholinus, 1581
  VD16, V 596; BSB-AK, Epist. 910, Epist. 911.
- Coloniae, M. Cholinus, 1583
  VD16, V 597: Dillingen, SB, XXI, 759.
- Coloniae, M. Cholinus, 1586
  VD16, V 598; BSB-AK, Epist. 912; *NUC*.
- S. l., s.n., 1587
  VD16, V 599: Wolfenbüttel, HAB, Sammelbd. 166/3.
- Brunsbergae, Jo. Saxo, 1590
  VD16, V 600.
- Witebergae, G. Mullerus, 1590
  VD16, V 601: Wolfenbüttel, HAB, P 2088. 8° Helmst./2.
- Witebergae, G. Mullerus, 1592
  VD16, V 603: Wolfenbüttel, HAB, Lh 653.3/2.

- London, R. Field, 1592
  BMC, 1084.i.8/1; *BSB-AK*, Film R 360-1825; Film R. 360-1645.
- Witebergae, G. Mullerus, 1592
  VD16, V 603: Wolfenbüttel, HAB, P 1962c. 8° Helmst./2.
- Coloniae, G. Cholinus, 1598
  VD16, V 605: Wolfenbüttel, HAB, 131.2 Phys./2.
- Witebergae, L. Seuberlich, 1599
  NUC.
- Coloniae, 1604
  BSB-AK, Epist. 913.
- Parisiis, N. Buon, 1619
  BNC, Z. 13351.

XVI. Selectiores epistolae clarorum virorum

- Antverpiae, [Gerard Smits voor] Jan Bellerus 1574[5]
  BSB-AK, L. lat. 163, Beibd. 1.
- Coloniae, Petrus Horst, 1587.
  VD16, V 592 en V 620: Dillingen, SB, XXI.759/1.

5 Gegevens ontleend aan *Catalogue 201. Education & Rhetoric* (New York, H.P. Kraus, (1996), p. 46 waar, onder nr. 83, een exemplaar wordt beschreven ('8°. [16], 148 (i.e. 174), [1] pp.'), samengebonden met o.m. Georgius Macropedius, *Methodus de conscribendis epistolis / Epitome praeceptionum de paranda copia verborum & rerum* [&] Christophorus Hegendorphinus, *Epistolae conscribendi methodus*, Keulen, Erven Arnold Birckmann, 1573.

- Constantiae, L. Straubius, 1588
  VD16, V 593 en V 621; *BSB-AK*, Epist. 909 mit 3 Beibd.

XVII Selectiores Epistolae Lod. Vivis

- Antverpiae, Antonius Tilenius, 1572
  BSB-AK, A.lat. b.602d, Beibd. 1; Epist. 563, Beibd. 1 (foutief met datum 1672).
- Coloniae, Petrus Horst, 1587
  VD16, V 1861: Dillingen, SB. XXI, 759/2; Boedapest, Nationale Bibliotheek.

XX. Thesaurus selectissimarum precationum

- Antverpiae, J. Bellerus, 1594.
  BT, 7059: Antwerpen, Ruusbroec-genootschap, 3113 C 4.

Emblemataliteratuur uit de Officina Plantiniana in de zeventiende eeuw

W. Waterschoot

De publicatie van emblemataliteratuur door de Officina Plantiniana in de loop van de zeventiende eeuw werd in feite bepaald door een keuze die de stichter van het huis, Christophe Plantin zelf, getroffen had. Reeds in de beginjaren van zijn activiteit als drukker en uitgever had hij zich tot het genre van de embleemboeken en soortgelijke producties gewend. Geen wonder bij Plantins zin voor actualiteit op elk gebied en speciaal voor werken die representatief waren voor de heersende intellectuele trend! Zijn reeks emblemata-uitgaven startte hij met *Les devises héroiques* (1561) van Claude Paradin en Gabriel Simeoni, nog geen volwaardig embleemboek, maar wel zeer kenmerkend voor de verwante cultuur van deviezen en spreuken in Italiaanse adellijke milieus en aan het Franse hof.[1] Het boek moet succes gehad hebben, want amper een jaar later, in 1562, gaf Plantin reeds een Latijnse vertaling uit. In 1564 publiceerde hij de editio princeps van de *Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis* van Joannes Sambucus, een werk dat qua belang en invloed in de geschiedenis van het genre enkel moet wijken voor dat van Andrea Alciato zelf.[2] Het succes was overeenkomstig: er verschenen niet minder dan zeven edities, waaronder vijf in het Latijn, één in het Nederlands en één in het Frans.[3] In 1565 publiceerde Plantin - logischerwijze? - de *Emblemata* van Andrea Alciato zelf. In het besef dat hij thans het werk van de *emblematum pater et princeps* zelf uitgaf, ver-

1 Leon VOET, *The Plantin Press (1555-1589)*, Amsterdam 1982, IV, p. 1812, nr. 1949; K. PORTEMAN, *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur*, Groningen 1977, p. 17.

2 VOET, *The Plantin Press*, V, p. 2024, nr. 2168; Werner WATERSCHOOT, 'De samenwerking tussen Johannes Sambucus en Lucas d'Heere' in *De kracht van het woord. 100 jaar Germaanse filologie aan de RUG. 2 Literatuur* (red. Marysa DEMOOR), Gent 1991, p. 49 (Studia Germanica Gandensia 24).

3 VOET, *The Plantin Press*, V, p. 2024-2039, nrs. 2168-2174.

zorgde hij deze tekst extra door de commentaar bij de emblemen te actualiseren. In de edities van 1565 en 1566 nam hij de commentaar op van de Duitse humanist Sebastian Stockhamerus naar het model van een editie te Lyon bij Jean de Tournes. In 1573 supprimeerde hij de tekst van Stockhamerus ten voordele van een commentaar door de Parijse hoogleraar Claude Mignault. Deze laatste herwerkte zijn tekst gedeeltelijk voor een editie in 1577. In 1584 moest hij weer iets anders leveren. Plantin had hem namelijk om een kortere versie van zijn commentaar verzocht, omdat de publicatie van een nieuwe druk met uitvoerige commentaar minder opportuun werd geacht in de toenmalige ongunstige tijdsomstandigheden.[4] Plantin drukte niet minder dan acht edities van Alciato's *Emblemata*, waarbij de frequente aanpassing van de commentaar getuigde van zijn bestendige zorg eventuele concurrentie vóór te zijn en te blijven door wijzigingen in het commentaargedeelte.

Nog steeds in 1565 drukte Plantin de *Emblemata* van een derde prominente auteur in dit genre, de Nederlandse humanist en arts Hadrianus Junius. Ook in dit geval werd Plantins intellectuele en commerciële flair niet beschaamd: de Latijnse en Franse versies beleefden elk vijf drukken en ook de Nederlandse uitgave van 1567 werd herdrukt.[5]

Met deze massale aanwezigheid op dit marktsegment veroverde Plantin een quasi monopoliepositie inzake emblemataliteratuur in de Nederlanden. In latere jaren drukte hij nog soortgelijke bundels van de Spaanse theoloog Benedictus Arias Montanus, van de Nederlandse humanisten Bernardus Furmerius en Dirk Volckertszoon Coornhert en van de Brabantse dichter Jan Moerman.[6] Al deze auteurs, afgezien van Arias Montanus, hielden de lezer een vage, algemeen christelijke ethische boodschap voor, gekoppeld aan eerbied voor het door God gestelde gezag, maar zonder in theologische finesses af te dalen. Deze meegaande houding en het gebruik van het Latijn garandeerden een verspreiding van

4 VOET, *The Plantin Press*, I, 21-34, nrs. 22-32B.
5 VOET, *The Plantin Press*, III, p. 1272-1285, nrs. 1476-1487.
6 VOET, *The Plantin Press*, II, p. 971-976, nrs. 1228-1229; IV, p. 1567-1569, nrs. 1706-1706bis.

deze literatuur doorheen heel Europa, over alle religieuze grenzen heen. Op het eerste gezicht past het werk van Arias Montanus, *Humanae salutis monumenta*, een geschiedenis van de heilsleer via illustraties bij het Oude en het Nieuwe Testament, minder bij die typisch Plantijnse prudentia in religiosis.[7] Maar tijdens het werk aan de polyglotbijbel (1568-1572) was Arias een intieme vriend van Plantin geworden; hij had een irenische natuur en was een invloedrijk man aan het Spaanse hof. Dit alles kon Plantin enkel stimuleren het werk van Arias Montanus uit te geven.

Plantin stierf op 1 juli 1589 en zijn schoonzoon Jan I Moretus werd hoofd van de Officina Plantiniana. Jan Moretus wordt omschreven als een harde werker, maar zonder Plantins originaliteit en diens zin voor humanistische geleerdheid.[8] Toch moet men, voor wat volgt, niet alleen de persoonlijke factor, maar ook het geestelijk en intellectueel klimaat meetellen. De tijd van de Moretussen was de tijd van de Contrareformatie. De rol van de eerder vrije geesten uit Plantins tijd werd thans overgenomen door academisch geschoolde geestelijken, zowel seculieren als regulieren. Plantin zelf had deze intellectuele verschuiving reeds ervaren bij zijn terugkeer uit Leiden in oktober 1585, waar hij twee jaar doorgebracht had in de hoop zijn bedrijf op te kalfateren na de Spaanse furie (1576). De Antwerpse tak van de firma (een kleinere sectie bleef te Leiden) zou het grote centrum voor de verspreiding van contrareformatorische literatuur worden.

De Officina Plantiniana publiceerde geen enkel embleemboek in de periode tussen het jaar 1585 en het einde van de zestiende eeuw. Vanaf 1601 engageerde de firma zich weer op dit terrein, aanvankelijk dank zij de betrokkenheid van één auteur. De jezuïet Joannes David, een vruchtbaar schrijver van religieuze literatuur, die ook het polemische genre niet schuwde, deed een beroep op

7 VOET, *The Plantin Press*, I, p. 182-188, nrs. 588-590.
8 Leon VOET, *The Golden Compasses*, Amsterdam 1969-1972, I, p. 193.

Jan Moretus om zijn emblematisch werk gedrukt te krijgen.[9] De keuze van David voor Moretus was voorspelbaar, wanneer hij zijn werk keurig geïllustreerd wenste te zien. Onder de drukkers die reeds vóór 1601 voor hem gewerkt hadden, telde hij Martinus Nutius, de uiteindelijke uitgever van Hieronymus Natalis, *Evangelicae historiae imagines* (1593), een bijzonder mooi geïllustreerd werk, waarvoor de graveurs rond Plantin, en vooral de gebroeders Wierix, zeer fraai werk geleverd hadden. Elk van deze *imagines* bestond uit een titel, de illustratie en een legende, die verwees naar details op de plaat met kapitaalletters als referentiepunten. Alles, ook de omgevende tekst, was in de koperplaat gegraveerd; er kwam geen zetsel aan te pas. David stelde zijn emblemen samen volgens dit patroon.[10] Hij verving de titel door een opschrift (inscriptio), één regel lang, behield het gebruik van kapitaalletters om bepaalde details of scènes in de illustratie (pictura) te markeren, en liet als onderschrift (subscriptio) onder de pictura in plaats van een legende drie disticha graveren, een in het Latijn, een in het Nederlands en het derde in het Frans. Op de tegenoverliggende bladzijde binnen dezelfde opening werd het distichon overgenomen als kop van een lange meditatieve commentaar; in de marges daarvan verwezen hoofdletters naar de overeenkomstig aangeduide scènes van de pictura en leidden aldus de meditatie langs de gewenste paden. De commentaar werd afgesloten met een gebed. David werkte dit schema uit voor zijn eerste embleemboek en behield het tot zijn laatste werk.

In 1601 verscheen zijn *Veridicus Christianus*,[11] met een bewust

9 Zie over David het desbetreffende artikel in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel 1964, I, kol. 377-383 (art. door J. ANDRIESSEN). Hij wordt door H. BREIDENBACH, *Der Emblematiker Jeremias Drexel S.J.*, Ann Arbor 1971, p. 94 de eigenlijke 'Auslöser der Kettenreaktion des religiösen Emblembuchs nördlich der Alpen' genoemd. Zie ook Gabriele Dorothea RÖDTER, *Via piae animae. Grundlagenuntersuchung zur emblematischen Verknüpfung von Bild und Wort in den 'Pia desideria' (1624) des Herman Hugo S.J. (1588-1629)*, Frankfurt am Main 1992, p. 26.

10 Zie voor Davids afhankelijkheid van Natalis: Jean-Marc CHATELAIN, *Livres d'emblèmes et de devises. Une anthologie (1531-1735)*, Paris 1993, p. 156, nr. 78.

11 *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas.* Fondée par Ferdinand VAN DER HAEGHEN. Rééditée sous la direction de Marie-Thérèse LENGER, Bruxelles 1964, II, p. 69; Mario PRAZ, *Studies in seventeenth-century imagery*, Roma 1964, p. 313; John LANDWEHR, *Emblem and fable books printed in the Low Countries 1542-1813. A bibliography.* Third revised and augmented edition, Utrecht 1988, p. 94, nr. 182.

dubbelzinnige titel: de christelijke waarzegger, zowel een voorspeller als een zegger van waarheid. In de opdracht aan Petrus Simons, bisschop van Ieper, zette David uiteen hoe het boek tot stand gekomen was als resultaat van zijn catechetisch apostolaat. Hij had in honderd disticha een samenvatting geboden van zowel de grondwaarheden van de christelijke leer als van de principes van een deugdzaam leven in het algemeen.[12] Uitgaande van deze disticha ontwikkelde hij zijn uitvoerige commentaar daarop. Als laatste stap wenste hij de verzen geïllustreerd te zien, enerzijds om de tekst aanschouwelijk te maken voor de belangstellende lezer en anderzijds om de materie ook aantrekkelijkheid te verlenen in de ogen van een meer oppervlakkig publiek. Aangezien het werk voortkwam uit Davids catechismusonderricht, waren de teksten oorspronkelijk in het Nederlands gesteld om een zo ruim mogelijke groep te kunnen bereiken. Toen David zijn kopij te Antwerpen wilde afleveren, bleek de uitgever eerder weigerachtig gestemd te zijn. Jan Moretus wenste het boek niet op eigen risico uit te geven, tenzij de tekst in het Latijn vertaald zou worden. Zijn redenen daarvoor waren duidelijk: voor een boek dat allesbehalve goedkoop zou kunnen worden, wenste hij een zo breed mogelijke verspreiding. David zette zich zonder tegenstribbelen onmiddellijk aan het werk en leverde een Latijnse vertaling af binnen drie maand. Dientengevolge verscheen de Latijnse versie als eerste in 1601, terwijl het Nederlandse origineel in 1603 van de pers kwam onder de titel *Christeliicken Waerseggher, De principale stucken van t' Christen Geloof en Leven int cort begrijpende. Met een Rolle der deugtsaemheyt daer op dienende. Ende een Schildt-Wacht teghen de valsche Waersegghers, Tooveraers, etc.*[13]

De *Veridicus* is een erg handig opgebouwd embleemboek. Bij nader toezien blijkt duidelijk zijn karakter van alles omvat-

12 Deze lijst van honderd koppelverzen werd lange tijd niet onderkend als een afzonderlijk uitgegeven werk van David. Het verscheen anoniem bij Rutgerus Velpius als *Wijsheyt der simpel Christenen*, Brussel 1593. Zie L. LOOSEN, 'De katechismus-berijming van Jan David' in *Ons Geestelijk Erf*, 38, 1964, p. 103; Elly COCKX-INDESTEGE & Geneviève GLORIEUX, *Belgica Typographica 1541-1600. I. Bibliotheca Regia Bruxellensis*, Nieuwkoop 1968, p. 61, nr. 813.

13 *Bibliotheca Belgica*, II, p. 73; PRAZ, *Studies*, p. 313; LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 94, nr. 184.

tend leerboek voor de jeugd. Na de eigenlijke reeks van honderd emblemen komt de orbita probitatis (schijf der rechtschapenheid), eigenlijk een loterijspel met beweegbare schijf. De werking is als volgt. In een cirkel zijn vier venstertjes geknipt, elk opgedragen aan een van de vier evangelisten. De schijf is met een touwtje door het middelpunt van de cirkel achter aan dit blad bevestigd. Draait men de schijf rond, dan verschijnt achter elk van de vier venstertjes een verschillend getal. De lezer pikt er een willekeurig uit en kijkt op het volgende blad. Daar treft hij een genummerde lijst met honderd gezegden aan. Hij kiest de spreuk met zijn aangenomen nummer en die refereert op haar beurt aan één van de honderd emblemen. Die kan men dan gaan bestuderen. David stelde uitdrukkelijk dat hij - tactisch - dit spelelement ingelast had om de invloed van *T'huys der Fortuynen*, een populair astrologisch werk dat met eenzelfde objectiverende schijf uitgerust was, tegen te gaan. Op het einde van het boek wordt de *Veridicus* gepromoveerd tot bron van kennis via drie uitvoerige indices, een 'index rerum', een 'index exemplorum' en een 'index similium'. Enkele exemplaren bevatten als extra toevoeging een 'Concentus Musicus'.[14] Deze muzikale bijdrage biedt een polyfone compositie voor vier stemmen, waarop de disticha kunnen gezongen worden. Aldus werd meer dan één zintuig aangesproken door dit werk: het oog werd bekoord door de illustraties en het oor gestreeld door de muziek. Jan Moretus vertrouwde de illustraties toe aan zijn schoonzoon Theodoor Galle. Diens geëtste picturae waren niet goedkoop. Moretus drukte 1300 exemplaren van de *Veridicus* en berekende een prijs van 35 stuivers per exemplaar.[15] Maar dat gold enkel voor het tekstgedeelte. De koper had niet minder dan vijf carolusgulden (100 stuivers) te betalen aan

14 Zulke exemplaren zijn o.a. in het bezit van het Museum Plantin-Moretus (signatuur R 56.1), van de British Library (signatuur C.27.k.9) en van de Stirling Maxwell Collection te Glasgow; zie voor dit laatste exemplaar John LANDWEHR, *French, Italian, Spanish, and Portuguese books of devices and emblems 1534-1827*, Utrecht 1976, p. 79, nr. 252. David combineerde als eerste het embleem met een zingbare tekst; zie Paul P. RAASVELD, *Pictura, Poesis, Musica. Een onderzoek naar de rol van de muziek in embleemliteratuur.* (Proefschrift Utrecht), 1995, p. 153 en 381.

15 Ter vergelijking: in 1600 (en nog in 1650) bedroeg het dagloon van een ongeschoold arbeider te Antwerpen 12 stuivers. Eén (carolus)gulden was 20 stuivers waard; zie VOET, *The Golden Compasses*, I, p. 443.

de firma Galle voor de illustraties.[16] Die waren dan ook niet afgedrukt op de katernen met zetsel, maar werden op de gepaste plaats ingeschoten als afzonderlijk gedrukte bladen. De illustraties werden voor de liefhebbers ook beschikbaar gehouden als een aparte publicatie met eigen titelblad. Er is zowel een reeks bekend met Latijnse titel *Icones Ad Veridicum Christianum*, gedateerd 1601 en uitgegeven door Filips Galle, als een pendant met het Nederlandstalige titelblad *Christeliicken Waerseggher*, gedateerd 1602 en op naam van Jan Moretus.[17] Voor de Nederlandstalige *Waerseggher* zag Moretus nog een grotere markt: daarvan drukte hij 1500 exemplaren tegen 36 stuivers het stuk.[18] Die extra stuiver was verantwoord, omdat de *Waerseggher* een extra bijlage bevatte, de *Schild-wacht tot seker vvaerschouvvinghe Teghen de valsche Waersegghers*, lang zesentwintig bladen. De prijs voor de alweer afzonderlijk te betalen reeks illustraties werd gehandhaafd op vijf gulden. Van de *Veridicus* waren luxe-exemplaren beschikbaar op groter papier, waarin de illustraties gevat werden in een gegraveerd kader (vier types), te vergelijken met bordures in middeleeuwse handschriften.[19] David schonk een exemplaar van de *Veridicus* aan de stad Kortrijk, zijn geboortestad, waarop de magistraat hem de som van tien pond groot verstrekte 'ter hulpe van den arbeyt ende oncosten, by hem ghesupporteert'. Toen de *Veridicus* verscheen, was David rector van het Gentse jezuïetencollege. Het stadsbestuur van Gent werd ook met een exemplaar begiftigd en revancheerde zich eveneens met een schenking van tien pond in plaats van de

16 Museum Plantin-Moretus (hierna MPM), archief, M 39, jaar 1601, nr. 17 en 18. Met dank aan de heer Dirk Imhof voor zijn hulp bij het raadplegen van het archief.

17 *Bibliotheca Belgica*, II, p. 74. Filips Galle was de vader van Theodoor Galle.

18 MPM, archief, M 39, jaar 1602, nr. 19.

19 Een dergelijk exemplaar van de *Veridicus* is bewaard in MPM onder nummer R 56.1 en in de British Library met signatuur C.27.k.9; zie voor dit laatste exemplaar *Catalogue of Books from the Low Countries 1601-1621 in the British Library.* Compiled by Anna E.C. SIMONI, London, 1990, p. 152, D 18. Gebruik van afzonderlijke kaders als luxe-element kwam nog meer voor in de Officina Plantiniana, zo bij ARIAS MONTANUS, *Humanae salutis monumenta*; zie VOET, *The Plantin Press*, I, p. 184 en catalogus 71 van Pierre BERÈS, *Pays-Bas anciens*, Paris, s.d., nr. 36.

aam (=ca. 156 1.) wijn, die het de auteur aanvankelijk had willen toekennen 'in consideratie van de groote moeyte ende arbeyd'.[20]

David maakte gebruik van de *Waerseggher* bij zijn catechismusonderricht: in 1606 prees hij de kinderen van Belle (thans Frans-Vlaanderen) voor hun vertrouwde omgang met het boek.[21] Men kan zich gemakkelijk voorstellen dat het bekijken van de fraaie etsen met hun gedetailleerde voorstellingen en het (mogen?) hanteren van de loterijschijf de jeugdige gemoederen moet gefascineerd hebben. Het werk had succes. Jan Moretus herdrukte de *Veridicus* in 1606.[22] De oplage van 1275 exemplaren werd tegen dezelfde prijs aangeboden als in 1601.[23]

Anoniem verscheen, alweer ten behoeve van de jeugd, in 1603 een volgend werk van David, *Typus occasionis*. *In quo receptae commoda, neglectae verò incommoda, personato schemate proponuntur* met Theodoor Galle als uitgever.[24] Het is een collectie van twaalf etsen naar het model van de illustraties bij de *Veridicus*. Inscriptio (één regel) en subscriptio (tien Latijnse verzen) zijn gegraveerd in de plaat. De figuren van de pictura zijn met kapitaalletters gemarkeerd. Dezelfde letters staan in de marge van de subscriptio op de plaats waar de tekst de aangeduide figuren ter sprake brengt. Meer dan in de *Veridicus* is in de illustraties van deze *Typus* rekening gehouden met het jeugdig publiek. Terwijl in de platen van de *Veridicus* een groot aantal allegorische figuren van volwassen leeftijd voorkomt, tonen de illustraties van de *Typus* een gezelschap van vijf wijze en vijf dwaze jongens, respectievelijk be-

20 *Bibliotheca Belgica*, II, p. 72. Een pond groot of een pond Vlaams was zes gulden waard; David ontving van elke stad dus 60 gulden; zie VOET, *The Golden Compasses*, I, p. 440 en noot 3 aldaar.

21 *Bibliotheca Belgica*, II, p. 86.

22 *Bibliotheca Belgica*, II, p. 72; PRAZ, *Studies*, p. 113; LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 94, nr. 183.

23 MPM, archief, M 39, jaar 1606, nr. 20.

24 De relatie tussen de *Typus* en de volgende *Occasio* is pas opgehelderd in de bijdrage van Anna E.C. SIMONI, 'A ghost no more: a contribution to the bibliography of Joannes David S.J.' in *De Gulden Passer*, 54, 1976, p. 64-71. Er zijn exemplaren van de *Typus* in de British Library en in de Brusselse Koninklijke Bibliotheek Albert I; zie respectievelijk *Catalogue of books from the Low Countries 1601-1621 in the British Library*, p. 154, D 28 en LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 95, nr. 186.

schermd door hun engelbewaarder of belaagd door de duivel.[25] In 1605 maakte David van de *Typus* een uitgebreid embleemboek, *Occasio Arrepta. Neglecta. Huius Commoda: Illius Incommoda*,[26] dat hij opdroeg aan de Habsburgse aartshertogen Leopold, bisschop van Passau, en Karel, kanunnik te Salzburg en Passau. Het boek wijst op de noodzaak elke kans aan te grijpen om het eeuwig heil na te streven in dit vergankelijke aardse leven. David richtte zich tot deze Habsburgers ten gevolge van een wenk vanwege hun verwant aartshertog Albertus, de toenmalige soeverein over de Zuidelijke Nederlanden. In de opdracht verklaarde David hun dat hij dit boek bedoelde als een tegenhanger van de *Veridicus.* Inderdaad, veel van de algemene schikking was overgenomen uit laatstgenoemd werk: de aanleg van elk embleem of 'schema' als bestaande uit een pictura met motto en onderschrift en nu voorzien van een uitvoerige prozacommentaar, besloten met een gebed. Als appendix hoort bij de *Veridicus* de loterijschijf met haar opdrachten. Aan de twaalf 'schemata' van de *Occasio* is een gedramatiseerd stuk toegevoegd, bestaande uit twaalf taferelen, die stuk voor stuk overeenkomen met de twaalf platen en dezelfde personages ten tonele voeren. In een proloog daarop deelde David mee dat de verzen in de subscriptiones afkomstig waren uit een samenspraak, die hij lange tijd geleden geschreven had. Omdat hij hoorde dat de studerende jeugd tweespraken en toneelstukken opvoerde op basis van de *Typus*, heeft hij de complete tekst hierna willen uitbrengen.[27] Jan Moretus zorgde voor een oplage van 1250 exemplaren, die verkocht werden tegen 45 stuivers per stuk.[28] Ook van dit werk bestonden luxe-exemplaren met een afzonderlijk kader rond

25 Dit cijfer 'vijf' is wel geen toeval, maar ontleend aan de parabel van de vijf wijze en de vijf dwaze maagden uit Matth. 25:1-2.

26 *Bibliotheca Belgica*, II, p. 76; PRAZ, *Studies*, p. 313; LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 95, nr. 186.

27 Zie L. VAN DEN BOOGERD, *Het jezuïetendrama in de Nederlanden*, Groningen 1961, p. 132.

28 MPM, archief, M 39, jaar 1605, nr. 20. Zoals in de *Waerseggher* kan men ook bij het bekijken van de *Occasio* vaststellen dat de illustraties een tweede keer voor relatief grote oplagen gebruikt zijn: de afdruk van de platen is minder scherp dan in respectievelijk *Veridicus* en *Typus*.

de plaat.[29] David ontving ook voor dit werk een gratificatie van de Kortrijkse schepenen.[30]

In 1607 publiceerde David *Paradisus sponsi et sponsae*, een tweeledig werk, bestaande uit *Messis myrrhae et aromatum* en *Pancarpium Mariae.*[31] Het eerste deel, opgedragen aan de reeds vermelde aartshertog Albertus, is gewijd aan de passie van Christus. Het tweede gedeelte, bestemd voor Albertus' echtgenote, de infante Isabella, behandelt vijftig titels voor Onze-Lieve-Vrouw, ontleend aan de bijbel. In beide delen waren vijftig emblemen aanwezig. Hun layout was exact dezelfde als in *Veridicus* en *Occasio*: inscriptio en subscriptio - deze laatste alweer onder de vorm van drietalige (Latijn, Nederlands, Frans) disticha - werden gegraveerd in de plaat. De afzonderlijke scènes in de pictura werden met kapitalen gemerkt, die naar desbetreffende passages in de commentaar verwezen. Zoals in het geval van de *Veridicus* maakte de overvloedige illustratie, opnieuw van de hand van Theodoor Galle, de *Paradisus* tot een duur boek. De platen werden dan ook op losse bladen geleverd en niet als onderdeel van de gedrukte vellen. Moretus bezorgde een oplage van 1335 exemplaren, die verkocht werd tegen 24 stuivers het stuk. Net zoals voor de *Veridicus* werd de prijs voor de reeks van honderd illustraties afzonderlijk gesteld op vijf gulden.[32] Ook ditmaal toonde de stad Kortrijk zich erkentelijk bij de aanbieding van een exemplaar.[33]

Het laatste embleemboek van David, *Duodecim Specula Deum Aliquando Videre Desideranti concinnata*, werd door Moretus gedrukt in 1610.[34] Het leert de aanschouwing van God, als Hoogste Goed, via spiegels met positieve of negatieve werking (‘speculum propriae Vitilitatis’ tegenover ‘speculum fallax’). Zoals in de voor-

29 LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 95, nr. 186 en nr. 187.

30 *Bibliotheca Belgica*, II, p. 77. David kreeg de riante som van 150 pond Parisis (= 75 gulden) voor twee werken: de *Occasio* en *Den dool-hof der ketteren.*

31 *Bibliotheca Belgica*, II, p. 81; PRAZ, *Studies*, p. 314.

32 MPM, archief, M 39, jaar 1607, nr. 24.

33 *Bibliotheca Belgica*, II, p. 80, 83. Voor het aanbieden van drie werken, *Bevveeringhe Vande Eere Ende Mirakelen der hoogh-verbeven Moeder Godts Maria, Tot Scherpen-heuvel* (1607), *Bloem-hof Der Kerckelicker Cerimonien* (1607) en *Paradisus* kreeg David 100 pond Parisis, dus 50 gulden.

34 *Bibliotheca Belgica*, II, p. 89; PRAZ, *Studies*, p. 313; LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 96, nr. 188.

gaande werken zijn de twaalf emblemen vergezeld van een commentaar, dit maal in de vorm van een dialoog tussen Desiderius en Anima, afgesloten met een gebed. De illustraties van Theodoor Galle sluiten inzake opzet nauw aan bij Davids rechtstreeks voorbeeld uit 1593, de *Evangelicae historiae imagines* van Natalis: iedere subscriptio omvat, naast een Latijns distichon, de legende van de scènes die op de pictura alfabetisch genummerd zijn. Nederlandse en Franse disticha ontbreken, ten gevolge van een suggestie van de uitgeverij. De 1250 exemplaren werden verkocht tegen 25 stuivers het stuk.[35]

Jan I Moretus overleed in 1610 en werd opgevolgd door zijn zonen Balthasar I en Jan II. Deze laatste stierf reeds in 1618, waarna zijn broer, die zou uitgroeien tot de meest wetenschappelijk geïnteresseerde figuur van het hele geslacht, als enige meester van de Gulden Passer overbleef. In die periode stierf ook pater David, in het jaar 1613. In 1617 herdrukte Balthasar Moretus *Paradisus sponsi et sponsae.* De oplage was iets kleiner dan voor de eerste druk: 1275 exemplaren, op de kop zestig minder dan de eerste keer. De prijs voor een exemplaar zonder illustraties werd opgetrokken tot 25 stuivers, hoewel deze herdruk precies evenveel pagina's telde als zijn voorganger. Werd hier een gestegen levensduurte zichtbaar? Een ander verschil was aanzienlijker: Balthasar Moretus verstrekte slechts 1000 stellen illustraties.[36] Blijkbaar ging hij ervan uit dat een aantal kopers genoegen zou nemen met de tekst alleen. Zou de verkoop van de illustraties bij de editio princeps teleurstellend geweest zijn? En verklaart dit ook het lagere oplagecijfer van de tweede druk?

In de periode tussen de jaren 1617 en 1634 kwam geen enkel nieuw embleemboek van de pers in de Officina Plantiniana. Weliswaar verscheen in 1622 een editie van de *Emblemata* van Alciato, maar die was slechts een herdruk, in samenwerking met Joannes

35 MPM, archief, M 39, jaar 1610, nr. 13.
36 MPM, archief, M 39, jaar 1617, nr. 33.

Meursius, van de uitgave uit 1584.[37] Er werden 1525 exemplaren geproduceerd tegen 9 stuivers het stuk.[38] Het boek was goedkoop, doordat de houtsneden uit 1584 nog steeds konden gebruikt worden.

Rond 1634 trad een nieuwe generatie auteurs van embleemboeken op de voorgrond. De eerste was Silvester Petrasancta, een Romeinse jezuïet en biechtvader van Petrus Aloysius Caraffa, pauselijk nuntius te Keulen. Petrasancta was een ijverig publicist. Balthasar Moretus drukte een aantal van zijn werken, duidelijk zonder zich zorgen te moeten maken over een mogelijk afzetgebied. In 1634 publiceerde hij diens *De symbolis heroicis libri ix*, een lijvige quarto die, na een uitvoerige stamboom van het geslacht Caraffa, alle mogelijke heroïsche symbolen en deviezen de revue laat passeren.[39] Het werk behandelt heiligen, helden en vorsten van zowel geestelijke als wereldlijke origine. Het vijfde boek in het bijzonder was gewijd aan een theoretische beschouwing van het embleem. De overvloedige illustratie (292 stuks, in hoofdzaak het werk van Andries Pauwels, met een frontispice van Cornelis Galle naar tekening van Petrus Paulus Rubens)[40] joeg de prijs naar het zeer forse bedrag van 9 gulden per exemplaar, wat Balthasar Moretus niet belette een oplage van 1525 stuks te drukken:[41] in de Europese katholieke wereld van de Contrareformatie zag hij zeker voldoende kopers daarvoor.

Een andere jezuïet, Petrus Biverus, hofprediker te Brussel, wendde zich eveneens tot Moretus om zijn voornaamste werken, *Sacrum Oratorium* en *Sacrum Sanctuarium*, gepubliceerd te krijgen. *Sacrum Oratorium piarum imaginum immaculatae Mariae et animae creatae ac baptismo, poenitentia, et eucharistia innovatae* (1634),[42] op-

37 LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 46, nr. 27. De jonge Balthasar I Moretus ging een vennootschap aan met Joannes Meursius om de problemen te boven te komen die oprezen bij de dood van zijn broer, Jan II Moretus. Die samenwerking duurde van 1618 tot 1629 en eindigde niet gelukkig. Zie VOET, *The Golden Compasses*, I, p. 210.

38 MPM, archief, M 39, jaar 1622, nr. 12.

39 PRAZ, *Studies*, p. 455; LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 222, nr. 633.

40 J. Richard JUDSON en Carl VAN DE VELDE, *Book illustrations and title-pages*, London-Philadelphia 1978, I, p. 287, nr. 69 (Corpus Rubenianum Ludwig Burchard XXI).

41 MPM, archief, M 39, jaar 1634, nr. 24.

42 PRAZ, *Studies*, p. 275; LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 57, nr. 63.

gedragen aan de nagedachtenis van de aartshertogen Albertus en Isabella, begeleidt de christen ziel op haar weg naar het heil via de sacramenten van doop, biecht en eucharistie. *Sacrum Sanctuarium Crucis et Patientiae Crucifixorum et Cruciferorum, emblematicis Imaginibus laborantium et aegrotantium ornatum* (eveneens 1634),[43] bestemd voor de nieuwe gouverneur, de kardinaal-infant don Ferdinand, verheerlijkt de marteling van het kruis, als ondergaan door Christus en door een groot aantal heiligen. In beide werken zijn een aantal illustraties hergebruikt en dus niet oorspronkelijk bedoeld bij de teksten van Biverus. Een deel van de zevenenvijftig platen in *Sacrum Oratorium* (met name die in het deel 'Eucharistia') stammen uit de *Typus praedestinationis*, gepubliceerd door de Antwerpse uitgever Hendrik Aertsens in 1630. De zeventig illustraties in *Sacrum Sanctuarium* werden eveneens opnieuw gebruikt na hun eerste verschijnen in Bartolomeo Ricci, *Triumphus Iesu Christi crucifixi*, een werk dat Jan I Moretus in 1608 uitgegeven had.[44] Deze platen waren het werk van Adriaan Collaert en werden geretoucheerd voor de boeken van Biverus door Charles de Mallery.[45] Beide kunstenaars waren schoonzoons van Filips Galle, vader van Theodoor en Cornelis Galle. Balthasar Moretus drukte 1025 exemplaren van beide werken van Biverus en verkocht ze tegen zeven gulden en tien stuivers het stuk.[46]

De benedictijn Benedictus van Haeften, prior van Affligem, de belangrijkste abdij van Brabant, liet de editio princeps van zijn embleembundel *Regia Via Crucis* verschijnen bij Balthasar Moretus in 1635.[47] Van Haeften was toen reeds een gereputeerd auteur van catechetische en erudiete werken, evenals van emblematische literatuur. Niet weinige van zijn publicaties waren reeds uitgegeven door toonaangevende Antwerpse firma's als Verdussen, Mesius en Bellerus. De prior van Affligem was bovendien een zeer goede klant van de Plantijnse boekhandel. Het verbaast dan ook niet dat Balthasar Moretus de *Regia Via Crucis* publiceerde als een

43 PRAZ, *Studies*, p. 276; LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 57, nr. 64.

44 PRAZ, *Studies*, p. 470. Zie ook Manuel INSOLERA en Lydia SALVIUCCI INSOLERA, *La spiritualité en images aux Pays-Bas Méridionaux dans les livres imprimés des XVI^e et XVII^e siècles*, Leuven 1996, p. 149 en 183.

45 M. FUNCK, *Le livre Belge à gravures*, Paris-Bruxelles 1925, p. 217.

46 MPM, archief, M 39, jaar 1634, nr. 42 en 43.

47 PRAZ, *Studies*, p. 361; LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 118, nr. 271.

mooie octavo met een frontispice van Cornelis Galle naar een tekening van Rubens en met achtendertig illustraties, geleverd door het grafisch atelier van de Galles.[48] Het boek verhaalt de gang van Staurophila onder het kruis, naar het voorbeeld van Christus zelf, die haar onderricht via een permanente dialoog. Balthasar Moretus bezorgde een royale oplage van 1560 exemplaren tegen de niet goedkope prijs van drie gulden en tien stuivers per exemplaar.[49] Het boek zou de meest succesrijke publicatie van Van Haeften worden: het werd niet minder dan dertien keer vertaald.

Betekende Van Haeften op het ogenblik van die publicatie reeds een gevestigde waarde in het geestelijke milieu van de Zuidelijke Nederlanden, dan stond de Antwerpse jezuïet Guilielmus Hesius nog aan het begin van zijn intellectuele carrière, toen Balthasar Moretus diens *Emblemata sacra de fide, spe, charitate* in 1636 uitgaf.[50] De 116 illustraties waren - uitzonderlijk voor dit type van boek bij Moretus - houtsneden van Christoffel Jegher naar tekeningen van Erasmus Quellinus, een leerling van Rubens. In stijl en onderwerp lijken de afbeeldingen sterk op de zestiende-eeuwse *Devises héroiques* van Paradin en Simeoni, die Plantin uitgegeven had in 1561. Balthasar Moretus verkocht de 1225 exemplaren tegen 36 stuivers het stuk.[51] Precies het gebruik van houtsneden maakte de lage prijs voor zoveel illustraties mogelijk.

Vier jaar later, in 1640, bracht Balthasar zijn belangrijkste en mooiste publicatie uit op het gebied van de embleemliteratuur, het verhaal van de honderdjarige jezuïetenorde, in de *Imago primi saeculi Societatis Iesu a Provincia Flandro-Belgica eiusdem Societatis repraesentata.*[52] Het initiatief daartoe was genomen door de provinciaal van de orde, Joannes de Tollenaer, hierbij geholpen door Joannes Bollandus, die daarvoor medewerkers engageerde als Sidronius Hosschius en Jacobus Wallius. Het resultaat was een doordacht

48 JUDSON en VAN DE VELDE, *Book illustrations and title-pages*, I, p. 295, nr. 71. Uit een brief (7 dec. 1634) van Balthasar Moretus aan Van Haeften blijkt dat Charles de Mallery meewerkte aan de illustraties voor de *Regia Via Crucis*; zie *Id.*, II, p. 399.

49 MPM, archief, M 39, jaar 1635, nr. 12.

50 PRAZ, *Studies*, p. 367; LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 126, nr. 299.

51 MPM, archief, M 39, jaar 1636, nr. 17.

52 PRAZ, *Studies*, p. 380; LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 149, nr. 378.

en welsprekend verhaal van de uitbreiding der jezuïetenorde over de hele wereld met speciale aandacht voor haar ontvangst in de Nederlanden. Zes opeenvolgende onderdelen van dit relaas worden afgesloten met een reeks van oratorische, poëtische en emblematische demonstraties. Balthasar Moretus maakte er een grandioos kijkboek van, een foliant van 982 bladzijden met 126 emblemen, gesneden door Cornelis Galle. Het frontispice maakte hij naar een tekening van Filips Fruytiers. Elk embleem was gevat in een telkens verschillend exuberant kader, getuigend van de vindingrijkheid van de kunstenaar. De *Imago* stond voor het imponerende, barokke boek, dat Balthasar Moretus met zijn zin voor decorum graag publiceerde. Er werden 1050 exemplaren gedrukt. Dat was een mooie oplage, maar zeker geen recordaantal, zoals men dat zou verwachten met de universaliteit van de orde voor ogen. Maar de prijs was dan ook hoog: achttien gulden![53] De *Imago* was aldus een van de kostbaarste boeken, die Balthasar Moretus ooit publiceerde en heel zeker het duurste nummer onder zijn emblemata.

Nog in hetzelfde jaar 1640 gaf hij een verkorte Nederlandse versie van de *Imago* uit onder de titel *Af-beeldinghe van d'eerste eeuwe der societeyt Iesu voor ooghen ghestelt door de Duyts-Nederlantsche provincie der selver societeyt.*[54] Een nieuw frontispice werd gesneden door Michel Natalis naar een tekening van Abraham van Diepenbeeck. De prozateksten waren vertaald door Laurentius Udens, de verzen aangepast door Adrianus Poirters. Het formaat van het werk werd gereduceerd tot quarto, het papier was van een mindere kwaliteit en het aantal emblemen werd teruggebracht tot 104 nummers. Maar nog steeds in vergelijking met de *Imago* werd de oplage wel met een derde verhoogd: niet minder dan 1525 exemplaren werden afgedrukt. Balthasar Moretus moet becijferd hebben dat hij deze oplage tegen de prijs van negen gulden per exemplaar (dat is de helft van de prijs van de Latijnse versie) kwijt kon aan de Nederlandstalige begunstigers van de Sociëteit.[55]

53 MPM, archief, M 39, jaar 1640, nr. 2.
54 PRAZ, *Studies*, p. 380; LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 41, nr. 11.
55 MPM, archief, M 39, jaar 1641, nr. 1.

Na dit hoogtepunt viel de deemstering vrij snel. Balthasar Moretus overleed een jaar later, in 1641. Hij werd als hoofd van de Gulden Passer opgevolgd door zijn neef, Balthasar II, de zoon van Jan II. Dank zij de uitvoer van liturgische werken naar Spanje maakte Balthasar II de firma nog eens tot het grootste typografische bedrijf in Europa. Maar de productie van embleemboeken, die geen dergelijk aanzienlijk marktsegment konden waarborgen als de devotionele literatuur, verviel.

In 1648 werd voor het laatst een editie van Alciato's *Emblemata* in het Plantijnse huis ter perse gelegd.[56] Die was een getrouwe replica van de editie uit 1622. De grote oplage (1500 stuks), het kleine formaat (sedecimo) en de lage prijs (14 stuivers) wijzen erop dat het boek bestemd was voor leerlingen van de Latijnse school.[57]

Daartegenover was het fraaie embleemboek in quartoformaat van Otto Vaenius, *Amoris divini emblemata* in 1660 bestemd voor een welgesteld publiek.[58] De eerste druk van dit werk in 1615 was nog ooit ondernomen op aansporing van de infante Isabella. Het was toen uitgegeven door Martinus Nutius en Joannes Meursius. De embleemboeken van Vaenius bleven succesrijk gedurende heel de zeventiende eeuw. Hieronymus IV Verdussen bezorgde in 1659 een uitgave van Vaenius' *Amorum emblemata*, de wereldlijke pendant van de *Amoris divini emblemata.* De Officina Plantiniana ging dus geen groot risico aan bij het opnieuw uitgeven van het werk van deze bekende artiest.

In 1676 verscheen nog een druk van Alciato, *Emblemata*[59] met als adres ‘Antverpiae, Ex Officina Plantiniana, Anno M.D.C.LXXVI. Sumptibus Matthaei de la Bastida, Bibliopolae Mantuae Carpentanorum’, maar dat is m.i. een roofdruk van de uitgever te Mantua. Het boek volgt de editie uit 1648 op de voet, met overneming van de kerkelijke approbatie (Antwerpen, 1621) en het privilege (Brussel, 1647). De druk zelf is in geen geval het werk van de Officina Plantiniana. Op de titelbladzijde staat een

56 LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 47, nr. 28.
57 MPM, archief, M 39, jaar 1648, nr. 19.
58 LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 278, nr. 838.
59 LANDWEHR, *Emblem and fable books*, p. 47, nr. 29; aldaar wordt dit werk als een uitgave van de Officina Plantiniana beschouwd.

drukkersmerk (45 bij 53 mm) dat een onbeholpen kopie is van het originele merk (29 bij 38 mm) uit 1648. Ook de houtsneden die dienst doen als picturae bij de emblemen, zijn naar de Plantijnse modellen gekopieerd; ze zijn van een betere factuur dan het drukkersmerk. De typografie schreit ten hemel: het lettermateriaal is inferieur en de letters dansen. Matthias de la Bastida heeft niet alleen de editie uit 1648 klakkeloos nagedrukt. Door drukkersmerk en naam van de Antwerpse uitgeverij over te nemen beoogde hij zijn product te kunnen laten delen in de naam en faam die Plantins Alciato-uitgaven reeds meer dan een eeuw genoten.

Bij een globale blik op de zeventiende-eeuwse embleemboeken uit de Officina Plantiniana vallen alvast een paar constanten op. Daar is vooreerst de zeer grote groep van clerici onder de auteurs. Hun drukke aanwezigheid is niet alleen imponerend, ze is zelfs exclusief. De enige leken in dit gezelschap, Alciato en Vaenius, waren reeds overleden op het ogenblik dat hun werken herdrukt werden. De emblemataliteratuur van de Zuidelijke Nederlanden dankt haar nieuwe bloei in de zeventiende eeuw aan kerkelijke auteurs. Onder hen ontmoeten wij één eenzame benedictijn te midden van een talrijke compagnie jezuïeten. Die toestand is een getrouwe weerspiegeling van de culturele situatie in de Zuidelijke Nederlanden. De Contrareformatie trok de knapste koppen aan en dirigeerde ze in de richting van de clerus. Antwerpen als cultureel en godsdienstig centrum telde een massa kerkelijke instituten en werd uitgebouwd tot een bastion tegen de noordelijke ketterij. De jezuïeten in het bijzonder maakten gebruik van emblemataliteratuur bij hun pedagogische en catechetische activiteiten.[60]

Een tweede vaststelling geldt eveneens voor heel de zeventiende eeuw: de Officina Plantiniana was niet langer het riskante bedrijf van Christophe Plantin. Zijn nakomelingen, de meesters van de Gulden Passer, waren rijke patriciërs geworden. Zij konden selectief optreden ten aanzien van de auteurs die zij wensten uit te geven, en zij kozen enkel auteurs uit met een gevestigde literaire

60 Karel PORTEMAN, *Emblematic exhibitions (affixiones) at the Brussels Jesuit College (1630-1685). A study of the commemorative manuscripts (Royal Library, Brussels)*, Brussels-Turnhout 1996.

reputatie of met stevige, ver reikende connecties, bij voorkeur tot in het hof te Brussel.

De eerste Moretussen vermeden populaire literatuur. Zij brachten de Latijnse editio princeps van Van Haeftens *Regia Via Crucis* uit, maar versmaadden de edities in de volkstaal van dit werk, die toch zeer in trek bleken te zijn. Zij publiceerden bij voorkeur werken in het Latijn. Onder alle behandelde embleemboeken zijn slechts twee publicaties in een andere taal, en wel in het Nederlands. In het eerste geval, dat van Davids *Christeliicken Waerseggher*, kwam deze versie in de volkstaal voort uit de intentie van de auteur zelf, die het boek wilde inzetten bij het catechismusonderricht. Het tweede Nederlandstalige werk, *Af-beeldinghe van d'eerste eeuwe*, werd aldus geproduceerd om het verzekerd succes, zoals blijkt uit het oplagecijfer. Maar in beide gevallen gold deze niet-Latijnse editie als secundair, als bestaand en getolereerd naast en na een Latijnse versie, die steeds als eerste van de pers kwam.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw stond de Officina Plantiniana duidelijk voor het ‘grote’ Antwerpse barokke boek, luxueus uitgegeven en overvloedig geïllustreerd. De onafgebroken verkoop van liturgische werken naar Spanje en zijn koloniën verzekerde aanhoudend economische winst. Dat gebeurde ten koste van intellectuele alertheid. De comfortabele sleur in de overheersende productie stimuleerde niet tot het aantrekken van nieuwe, levendige, maar alternatieve talenten. De embleemboeken van de Moretussen missen de intellectuele verscheidenheid en actuele directheid, die de wezenlijke kenmerken van Plantins keuze op dit gebied hadden uitgemaakt. Maar oogstrelende boeken waren en zijn het alleszins.

Naamregister

Aarschot 290
Åbo 310
Adam, Jean 181
Adriaensz, Barend 353, 358, 365
Aelst, Wilhelm van 179
Aertsen(s) 252
Aertsen(s), Hendrik 463
Aesopus 357
Affligem 463
Aguilonius, Franciscus 256, 283, 284
Alber, Ferdinandus 425
Albert (aartshertog) 133, 136, 138, 267, 459, 460, 463
Alciato, Andrea 358, 451, 452, 461-462, 466-467
Alcozer, d' 23
Alex van Piemont 365
Alfonso VI (Portugal) 176, 180
Alkmaar 270
Almada, Francisco 181
Amerika 192, 301
Amiens 142
Amoy 204
Amsterdam 158, 162, 180, 203, 205, 208, 251, 255, 292, 301, 315, 329, 349, 350, 352, 353, 354, 357, 358, 359, 360, 363, 365, 366, 367, 368, 380
Andreas, Valerius 60, 95
Angelica Clara (O. Carm.) 180
Angier, d' 166-167
Antwerpen *passim*
Apuleius 357, 372
Aquaviva, Claudius 405, 418, 419, 424, 426
Aquino, Thomas van 290, 404-405, 408, 425
Aratus 357
Arents, Hans 148
Arents, Magdalena 148
Arias Montano, Benito 42, 46, 54, 60, 61, 71, 112, 452, 453
Aristoteles 357
Arnhem 345, 353, 358, 366
Arras zie Atrecht
Arrianus 371, 372
A(e)rts(s)ens, Renier 316
Ath 162
Athenagoras 357
Atrecht 120, 256
Augsburg 265
Augustinus (Hl.) 417
Avril, Philippe 172

Baba, Andreas 429
Baesten, Vincent 161
Balbian, Justus à 366
Balduinus 352
Barberini, Francesco 143, 144
Barentsz, H. 366
Barnaud, Nicolas 366
Baronius, Caesar 266
Barrefelt, Hendrik Jansen 54, 94
Bartas, Guillaume Saluste du 12
Barvitius 89
Basius, Levinus 62, 65-66, 80, 99, 100, 105-106
Basius, Paulus 65
Basson, Th. 352, 354
Bastida, Matthias de la 466-467
Batavia 158, 162, 166, 178
Baten, Carel 364, 365
Batkin 37
Baudius, D. 357
Baylon, Pasqual 182
Bazel 266, 292, 353, 372
Beauvo(i)llier, Antoine de 172
Becanus, G. 295
Bechemont, Jean Bernard 210
Bedwell, William 57
Béjar, Blasius de 137
Bellarmino, Roberto 403, 404, 426, 427
Belle 458
Bellerus 252, 441, 442, 443, 444, 448, 449, 450, 463
Bellet, François 320
Bencoulen 197
Benoist, René 444
Berbaigne, Antonius 104
Berchem 22
Bergen (Hg.) zie Mons
Berger, Joris 320
Bernaerts, Jan 113
Bernard, Guillaume 368
Berti, J. de 145
Besançon 295
Bethlehem 15
Beys, Gillis 43, 44, 47, 83, 376
Bie, Jacques de 294

Birckmann, Arnold 449
Bistraten, de la 36
Biverus, Petrus 462-463
Blaeu 162, 179
Blaeu, G. 170
Blaeu, Joan 380
Blaeu, Willem jr. 380
Blyenborch 309
Blyenburgius, D. 357
Boaistuau 352
Boccaccio, G. 357
Bochius, Johannes 82, 101, 267
Boeckhorst, Jan 296
Boethius 363
Bogardus, Johannes II 64
Boileau Despréaux, Nicolas 69-70
Boissens, C. 351, 361
Bollandus, Johannes 97, 169, 178, 179, 187, 255, 464
Bolstein 36
Bommel 291
Bonmon(t), Alexandre 182, 183
Boonaerts zie Fabius
Boort, van 37
Borcht, F.L. van der 189
Borcht, Pieter van der 54, 267-268
Bordeaux 304
Borneo 187
Borrekens, Maria Theresia 27-29, 191, 223, 245, 303
Borrewater, Elizabeth 11
Bosche, Fransois van den 316
Bosio, Giacomo 278
Bosmans, H. 158, 161
Bosschaert, Clara 378
Bosschaert, Willeboirts 17
Bot, Adriaen 356
Bouche, Martinus 298
Bourges 131
Brabant 138, 300, 343, 463
Brahe, Tycho 367
Brant, Jan 120
Brecht 290, 404
Brechtels, Francois 360
Breda 278
Bredero, G.A. 358
Breugel, Michael 328, 330
Breughel, Gerrit Hendricxsz van 380
Brialmont, de 26, 299

Briascier, Jean 181
Bronckhorst, E. 364
Brouwer, Guillielmo de 205
Bruele, G. 364
Brugge 44, 131, 301, 371
Brunet, Pieter 206
Brunsberg 448
Brussel 95, 119-121, 138, 139, 177, 179, 210, 212, 256, 259, 266, 267, 274, 278, 295, 296, 298, 301, 412, 455, 462, 466, 468
Buchanan, G. 328, 361
Buon, N. 449
Burch, Franciscus Henricus vander 422
Burchius, A. 357
Burchius, Lambertus 360
Busius, P. 364

Caesar 93, 113
Calenius, G. 447
Calesberg 36, 38
Callimachus van Cyrene 371, 372
Calstere, Anna van den 116
Cambridge 42
Camerota, Joannes 428
Canin, J. 350, 360, 365
Canter, Theodoor 355
Canton 178, 184, 185, 196, 204, 209
Caraffa, Aloysius 462
Caraïben 211
Carrio, L. 82
Casparius, C. 358
Caterus, J. 169
Catharina (Hl.) 67-68
Catharina (van Portugal) 382
Cato 357
Catullus 378
Çayas, Gabriel de 11, 46, 343
Celtes, Konrad 265
Ceylon 265
Chaize, François de la 182
Chartier, Roger 411
Chauwin 37
Chemnitz 72
Chiesa, Bernardino della 160, 162, 166, 178
Chifflet, Jean-Jacques 295
Chifflet, Philippe 16
Childeric I 295

China 157-188, 195, 196, 199, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 259, 284, 296
Chivasso 278
Cholinus, M. 444, 448, 449
Choppinus, Renatus 363-364
Christina van Bolsena (Hl.) 230-231
Cicero 64, 71, 85, 328, 329, 348, 406
Claesdochter, Machtelt 308
Claesz, Cornelis 345-346, 349-351, 353, 354, 359, 360, 361, 363, 365, 366, 367, 368
Clarius, Johannes 91
Clas, Hans 316
Clemens VIII 418
Clenardus, N. 328
Cleyer, Andreas 166
Cloots, Paulo 195
Cloucq, Andries 352, 353, 358
Clusius, Carolus 256, 264-265, 366
Cluyt, Dirk Outgers 366
Cnobbaert 252
Cnobbaert, Michael 180, 255
Cock, J.-Cl. de 238-239, 298
Coebergher, Wenceslas 138, 139
Cogels, J.B. 212
Coignet, M. 355
Colijn, Michiel 349-350
Collaert, Adriaan 268, 463
Colvius 357
Coninck, Gilles de zie Regius
Coninck, Louis-François de 196
Constantinus Porphyrogeneta 371
Coornhert, D.V. 53, 311, 318, 357, 362, 363, 452
Copernicus, N. 284
Cordus, Valerius 365
Costa, Christophorus a 264
Couplet, Philippe 162, 163, 167, 169-175, 178, 180, 181, 183, 185, 186
Couwenhoven, van 136
Coyssard, Michel 406
Croy, Charles de 290
Crucius, A. 168-169
Curtius Rufus 359
Cyrillus van Alexandrië 371

David, Joannes 453-461, 468
Delft 358, 362, 364
Delrio, Johannes 140
Delrio, Martinus Antonius 64, 74, 92, 115, 119-120
Demosthenes 93, 113

Denemarken 192, 198, 200, 203-214
Den Haag 274, 309
Dens, Petrus 381
Despauterius, J. 325, 328, 330
Deymans, Cornelia 331, 332, 334, 337-339
Diaz, Jacobo 381
Dibaudius, C. 366
Diepenbeeck, Abraham van 296, 465
Dijle 309
Diksmuide 295
Dillingen 441, 442, 443
Dodoens, Rembert 282, 295
Donellus, Hugo 44, 363
Doornik 168, 182, 293, 295, 301, 377
Dordrecht 251, 350, 356, 360, 364, 365
Douai zie Dowaai
Dousa, F. 357
Dousa, Janus 44, 349, 357
Dowaai 27, 28, 62-64, 71, 73, 77, 90, 91, 99, 103, 182, 290, 300, 301, 302, 404, 417
Dresden 303
Drusius, Johannes 45, 362
Du Bellay, Joachim 357
Duffel 264
Duinkerke 65
Duitsland 21, 29, 176, 181, 250, 292, 294, 297, 301, 353, 364
Dupon, Arthur 247
Du Ruau, J. 444
Dyck, Anton van 254

Edelherius, Jacobus 178, 185, 274
Edinburgh 360
Eersel 64
Eijnde, Cornelis van 150
Eijssinga, Tjalling van 364
Elsevier 351-352, 357, 358, 360, 363
Elsevier, Bonaventura 351
Elsevier, Gillis 346, 351, 362, 365
Elsevier, Louis 346, 351, 354
Elst, Guilham van 320
Emmius, Ubbo 359
Engeland 172, 186, 192, 193, 197, 203, 204, 208, 212, 265, 299, 301, 359

Engelgrave, Henricus 381
Enkhuizen 158
Ennius 357
Episcopius 353
Erasmus 65, 72, 324, 379
Ernest (van Oostenrijk) 267
Ertborn, van 35, 36
Ertborn, F.E. van 300
Esch, Peeter van 320
Escorial 19, 20, 23, 263, 297
Estienne, Charles 366
Estienne, H. 60, 372
Estrix, A. 185
Etten, Hendrik van 136, 137
Everaert, Martin 365

Faber, Timaeus 364
Fabius, Gulielmus 61
Fabricius, Georgius 72
Fabritius, Michael 209, 210, 211
Faeddesen, Frantz 207, 208, 209, 211, 212, 213
Faernus, G. 357
Farnese, Alexander 250
Ferdinand II 95
Ferdinand (infant van Spanje) 282, 293, 463
Fernandez, Emanuel 181
Ferrier, J. 181
Field, R. 449
Fienus, Th. 94
Fievet, François 299
Filips (van Anjou) 299
Filips II (van Spanje) 11, 19, 102, 263, 267
Filips III (van Spanje) 266
Filips IV (van Spanje) 294
Fiume 200, 300, 302
Flerontinus, Franciscus 91, 424
Floris, Cornelis 268
Florus 93, 113
Forestus, Petrus 349, 364
Formosa 165
Foucault, Michel 404
Franciscus Xaverius 157
Franckaert, Jacques 139
Franeker 45, 345, 355, 362, 367
Frangipani, Ottavio Mirto 418
Frankfurt 43, 46, 47, 261, 274, 294, 338, 344-347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 420, 421

Frankrijk 21, 24, 28, 29, 44, 60, 172, 192, 193, 211, 274, 294, 297, 299, 301, 351, 359, 362, 363, 451
Freising 72
Friesland 354-355, 359
Froicken, J. & C. 211
Fromondus, Libertus 284
Fruytiers, Filips 465
Fukien 165
Furmerius, Bernardus 358, 359, 452

Galilei, G. 284
Galle, Cornelis I 257, 268, 291, 462, 463, 464, 465
Galle, Filips 268, 457, 463
Galle, Theodoor 141, 150, 268, 283, 291, 456, 457, 458, 460, 461, 463
Garnier, R. 358
Gassen, Pierre 11
Gaudaen, Gerard 222
Geel, Jan Frans van 216
Geelhand 36
Geelhand, Emile 37, 38
Geelhand, Hendrik 206, 212
Gelderland 291
Genève 372
Gent 163, 168, 205, 206, 209, 212, 301, 316, 354, 422, 443, 457
Geubels, Maria 136
Gevartius, Caspar 169, 254, 270, 274, 282, 294, 295, 379, 381
Gheesdalius, Johannes 62, 66, 104
Ghelen, van 252
Ghellinck de Tollenaere, Joseph de 205, 206, 210
Gillis, Pieter 379
Girardi, Gillis 137
Giustiniani, Agostino 404
Goa 158, 165, 166, 183
Godschalck, Johannes 67
Göteborg 200
Golius, Jacobus 178, 186
Goltzius, Hubertus 294
Goos, Anna 22, 23, 26, 175, 222, 223, 229, 231, 234, 235, 236-237, 240-241, 296, 297, 377-402
Goos, Jacobus 378
Goos, Pierre 297
Gouda 251, 308, 309, 363

Gouvea, Antonio de 185
Giovio, G. 360
Grameyen, Johannes 66
Gras(sis) 24, 216
Gras(sis), Adriana 87, 91, 105, 216, 219, 260
Gras(sis), Anna 10
Gras(sis), Petrus 77, 91, 93
Graz 446, 447
Gregorius van Cyprus 371
Grevenbroich, Gerhard 319, 321
Grotius, Hugo 357, 358, 363
Gualtherus, Rodolphus 372
Guarini, B. 358
Guevara, Antonio 357, 363
Guicciardini, Lodovico 41, 354, 360
Guinea 211
Gymnicus 252
Gyot, C. 366

Haarlem 268, 307, 309, 310, 311-313, 315, 317-320, 322, 324-326, 331, 332, 335-337, 339, 358, 361
Haccourt 284
Haeften, Benedictus van 463-464, 468
Haestens, H. van 352
Hainaum 187
Hale, Roger 196
Hamburg 208
Hamme, Petrus van 163, 167, 171, 172, 173
Happaert 137
Haraeus, Franciscus 290
Hart, Andreas 360
Hartoghvelt, Barend 174
Hartoghvelt, Ignatius 174, 178, 183
Havre, Carolus Josephus van 37
Haynin, Jean de 159, 162, 164, 170
Hazart, Cornelius 170
Hecke de Lumbeke, vanden 205
Heer, P. de 447
Hegendorphinus, Christophorus 449
Heidelberg 44
Heinsius, Daniel 354, 357, 358
Helmont, Jan van 277
Hemelarius, Joannes 274, 290
Henschenius, Godfridus 170, 178, 181, 184, 255
Herdtrich, Christian 165
Herreyns, Willem Jacob 216
's-Hertogenbosch 62, 296, 316, 442, 444

Hesiodus 357
Hesius, Guilielmus 464
Heurnius, Johannes 349, 364
Heyden, Sebald 72
Heylen, Gonzales van 298
Heyns, Peeter 368
Heyns, Zachanas 329, 346, 352-353, 355, 358, 359, 360, 368
Hiël zie Barrefelt
Hieronymus (Hl.) 406
Hillewerve, Henri 297
Hippocrates 364
Hoboken 194
Hoei 381
Hoeufft, Jacobus Henricus 59-60
Holland 317, 322, 330, 334, 371
Holmsted, Frederik 205
Holonius, Gregorius 68
Holst, Jørgen 295
Homerus 72, 93, 113, 357
Hondius, J. 353, 361, 368
Hondius, Hendrik 361
Hooft, P.C. 358
Hooghelande zie Neuf
Hoogstraten 272
Horatius 62, 97, 290, 348, 357
Horst, Nikolaas van der 296
Horst, Petrus 446, 447, 449, 450
Hosschius, Sidronius 295, 464
Hout, Jan van 45
Houwaert, J.B. 357-358
Hove, Joachim van 361
Hovius, Henricus 445
Hoyer 212
Huarte, Juan 363
Hugo, Herman 168, 278
Hurk, Pieter van 205
Huygens 37
Huygens, Christiaan sr. 78
Huygens, Constantijn 62, 75, 78, 95
Huygens, Maurits 75

Ieper 295, 301, 455
Immerseel, van 297
Ingolstadt 444
Innocentius XI 185
Intorcetta 179, 185
Isaacus, Joannes 365

Isabella (aartshertogin) 16, 136, 138, 267, 282, 293, 295, 460, 463, 466
Isidorus 372
Isocrates 72
Italië 21, 60, 76, 162, 172, 258, 264, 294, 297, 359, 451

Jacobi, Heyman 366
Jacobs, Agen 320
Jacobs, Jan 258, 345, 346, 353
Jacobs, Paulus 207
Jacobsdochter, Weyntgen 309
Janning, Conrad 163, 171, 172
Jansonius 180
Janssens, Philips 356
Janssens van/de Bisthoven, Elisabeth 231, 234, 235, 236-237, 240-241
Jansz, Broer 380
Jansz, J. 358, 366
Jansz, Roelof 309
Janus Secundus 379
Japan 165, 169, 179, 284
Jegher, Christoffel 284, 292, 295, 464
Jegher, Jan-Christoffel 296
Jerusalem 147
Joanna van Valois (Hl.) 131
Jode, Pieter I de 268
Johannes de Doper (Hl.) 216
Jonson, Ben 421
Jonstonus, J. 360
Josson, H. 161
Joulet 357
Junius, F. 357
Junius, Hadrianus 358, 452
Justinianus 142
Justinus 142
Justus (Hl.) 131-156
Juvenalis 62

Kaerius, P. 368
Kanton 178, 184, 185, 196, 204, 209
Karel (aartshertog) 459
Karel II (van Engeland) 380
Karel II (van Spanje) 280, 298, 299
Karel III (van Spanje) 191, 259, 302
Karel IV (van Spanje) 28
Keschedt, P. 441
Ketel, Antonis 317, 318
Keulen, 114, 142, 301, 307, 308, 319, 321, 444, 446, 447, 449, 450, 462
Kies, Petrus Simon 363

Kievits 37
Kiliaan, Cornelis 264, 333
Kircher, A. 171
Knijff, Johan 213
Knuverus, Io. 446
Konstanz 450
Kopenhagen 179, 203-210, 213, 214, 295
Kortrijk 295, 457, 460
Krafft, J. sr. 448

Lallemand, A. 161
Lannoy 42, 261
Lansbergius, Ph. 366
La Serre, J. Puget de 282
Lassus, Orlandus 332
Laurensz, Hendrik 350, 354
Le Clier, Theodorus 166
Leeuwarden 359
Le Gay 297
Leiden 10, 13, 41-58, 76, 77, 78, 82, 251, 256, 261, 282, 295, 323, 343, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 368, 371, 372, 453
Leopold (aartshertog) 459
Le Petit, Jean-François 360
Lessius, Leonardus 290, 403-437
Leuven 16, 27, 28, 61, 67, 73, 77, 88-95, 111-129, 131, 132, 133, 134, 135, 147, 149, 169, 171, 174, 270, 274, 284, 290, 295, 300, 301, 302, 309, 404, 405, 408, 417, 422, 426, 430-437
L'Hermite, François (=Tristan) 282
L'Hermite, Georg(es) 182
Lichfield, Leon jr. 382
Liebaut, Jan 366
Lier 64, 299
Lievens, Jan 120
Linschoten, J. van 367
Linschoten, Nicolas van 320
Lipsius, Justus 12, 16, 44, 46, 52, 53, 59, 60, 72, 76, 78, 81-82, 88-96, 98, 104, 105, 111-129, 254-255, 261, 263-264, 270, 285, 290, 331, 332, 348, 354, 357, 362
Lissabon 135, 158, 166, 181, 182, 183,

301, 418, 444
Lobelius, Matthias 264
Lodewijcksz, Willem 367
Lodewijk XIV 24, 182, 299
Loe, Hendrik van der 313-315, 316, 322
Londen 145, 167, 196, 264, 301, 310, 449
Loon, Anna van 380
Loosaeus Callidius, Cornelius 307-308, 319
Lopez, Sim. 444
Loyens 24, 25
L'Oyselet, N. & P. 358
Lubelli (Lobelli), Andrea 185
Lucianus 72
Lucilius 357
Luik 43, 120, 301, 445, 447
Lunden 36
Lunden, Jean François 206
Lycklama a Nyeholt 364
Lyon 406, 452

Maastricht 162, 301
Macao 157, 158, 164, 166, 178, 180, 181, 183, 186, 187, 188
Macropedius, G. 449
Madrid 23, 28, 190, 282, 284
Maelcamp, Jacomo 195, 197, 206
Maes, Godfried 298
Maire, J. 354
Malabar 209
Malderus, Jan 137-138, 139, 140
Maldiven 209
Maldonado, Jean-Baptiste de 158-161, 162, 170, 180, 187
Mallery, Charles de 268, 291, 463, 464
Mander, Karel van 361
Manilius, G. 443
Mantua 466-467
Manutius, Aldus 60, 372
Marees, Pieter 367
Marini, Giovanni Filippo de 159, 162, 166, 168, 171, 174, 175, 186
Markauwen, Joos 320
Marselaer, Frederic de 296
Martianus Capella 357
Martina van Rome (Hl.) 216
Martini, Martino 175, 178, 179, 186
Martinus 104
Martzan, Melchior 295
Masius, Johannes 416
Massijs 37

Maxentius 68
Maximus Tyrius 357
Mayer, S. 441, 442, 443
Mechelen 68, 92, 112, 135, 140, 162, 267, 282, 298, 301, 381
Medici(s), Maria de 16, 282, 293
Meissen 72
Mennher, V. 355, 367
Mercator, G. 353, 354, 368
Merkem 295
Merula, P. 349, 357, 363
Mesius 463
Metius, Adriaan 367
Meurs, van 252
Meurs, Jan van 18, 177, 222, 234, 235, 254, 255, 259, 274, 292, 462, 466
Meursius 357
Meyssens, Jan 254
Middelburg 251, 365
Mierevelt, M. 136
Mignault, Claude 452
Milaan 10, 216, 260
Miraeus, Aubertus 53, 274
Moerman, Jan 452
Mockenborch, Catharina 136
Mockenborch, Joris 136, 137, 138
Moerentorf zie Moretus
Molanus, J. 324
Molina, Luis de 418
Moller, Johannes 265
Moltken, Jochim 295
Momper, Joos I de 268
Monardes, Nicolaus 264
Monavius 89
Monelia, Paulus 118, 124
Monnickendam 309
Mons 162, 301
Monsieur, Johannes 66
Mont, Isabella Jacoba de 26, 299
Mont, du 37
Montano zie Arias Montano
Montanus, Paulus 364
Montreux 357
Morberius, G. 445
Moretus (familie) *passim*
Moretus, Albert 30, 223, 303

Moretus, Alexius Maria Carolus Henricus 31
Moretus, Anna Maria 36, 190
Moretus, Balthasar I 15, 16-20, 23, 24, 56, 57, 59-109, 111-129, 131-156, 157-188, 189, 222, 224-225, 234, 253, 256, 257, 268-293, 294, 295, 296, 297, 377, 406, 410-437, 461, 462, 463, 464, 465, 466
Moretus, Balthasar II 17, 18, 20-22, 27, 38, 148, 450, 164-165, 222, 227, 228, 231, 234, 235, 236, 258, 272, 293-297, 377-402, 466
Moretus, Balthasar III 22-26, 36, 37, 157-188, 189, 201, 222-223, 238-239, 244, 273, 275, 280, 296-298, 378
Moretus, Balthasar IV 25-27, 190, 193, 194, 223, 242, 276, 298-300
Moretus, Balthasar V 26, 301
Moretus, Carolina Maria Francisca 36, 38
Moretus, Caspar 15, 16
Moretus, Catharina 63, 141, 268
Moretus, Christoffel 173, 174
Moretus, Cornelius 174
Moretus, Eduardus Josephus Hyacinthus 30-31, 246-247, 301-303
Moretus, Elisabeth 141, 149
Moretus, Franciscus Joannes 27-29, 191, 210, 211, 212, 223, 245, 301-303
Moretus, Franciscus Josephus Thomas 29-30, 202, 223, 303
Moretus, Frans 216
Moretus, Henricus Paulus Franciscus 29
Moretus, Jacob 10, 218, 260
Moretus, Jacobus Paulus Josephus 29, 30, 223, 303
Moretus, Jan I 9-16, 17, 18, 19, 24, 41-58, 60, 61, 63, 64, 68, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 100, 101, 104, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 120, 121, 123, 124, 125-129, 135, 141, 150, 216, 221, 222, 234, 247, 253, 254, 255, 256, 257, 260-269, 281, 319-322, 328-336, 337-339, 343-369, 371-376, 406, 408, 409, 410, 411, 421, 439, 445, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 461, 463
Moretus, Jan II 15, 16, 17, 23, 56, 59, 69, 71, 72, 77, 79, 94, 101, 103, 104, 125, 141, 150, 222, 226, 236, 253, 268-270, 274, 278, 284, 290, 293, 344, 377, 406, 410, 411, 461, 462, 466
Moretus, Jan (1610-1663) 377
Moretus, Joanna 131-156
Moretus, Johannes 175, 176, 177, 180
Moretus, Johannes Jacobus 25-27, 31, 163, 190-202, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 223, 243, 277, 299-301
Moretus, Josephus Hyacinthus 29, 30, 223
Moretus, Ludovicus Franciscus Xaverius 29-30, 202, 223, 246, 303
Moretus, Maria Catharina 37, 38
Moretus, Maria Petronella 36, 38
Moretus, Maria Theresia Josepha 37
Moretus, Martina 132, 141, 148
Moretus, Melchior 15, 16, 60, 62-64, 65, 71, 72, 73-74, 75, 77, 78, 83, 90, 91, 92, 94, 99, 100, 101, 102, 103, 108-109, 113, 115, 116, 124, 125, 129, 141, 268, 297

Moretus, Paulus 202
Moretus, Paulus Jacobus 27, 31
Moretus, Petrus 135, 173, 190, 194
Moretus, Simon Franciscus 26, 301
Moretus, Theodorus 173
Moretus, Zoë 37, 38
Morfontaine 297
Morgues, Matthias de 16, 282
Mornay, Philippe de 362
Moschus van Syracuse 371
Moskou 172
Mourentorf zie Moretus
Muller, G. 448, 449
Muller, Harmen Janszoon 315
Muller, J. 136
Munster 293, 294, 296, 378
Mylius, Arnoldus 78

Namen 162, 301
Nansius, Franciscus 77-78, 362
Napels 266
Napoleon 30
Natalis, Hieronymus 454, 461, 465
Nauwelaerts, M.A. 439-450
Nederlanden (Noordelijke =Republiek) 21, 44, 49, 54, 136, 158, 162, 193, 203, 250-251, 254, 255, 257-258, 274, 294, 299, 301, 343-369
Nederlanden (Zuidelijke=Spaanse/Oostenrijkse) 27, 28, 29, 44, 46, 54, 162, 174, 185, 195, 200, 203, 204, 206, 211, 212, 213, 250, 251, 252, 255, 257-258,

262, 263, 274, 278, 282, 292, 293, 294, 299, 300, 301, 302, 343, 348, 356, 359, 363, 380
Neostadius, C. 364
Neuf, Anna Maria de 25, 26, 27, 36, 37, 223, 244, 275, 297, 298-299
Neuf Simon de 25, 297
Neurenberg 301
Ney(en), Johannes 136, 137
Nierembergius, Joannes Eusebius 282
Nieulandt, B. 361
Nonnius, Ludovicus 274
Nonnus 78, 362
Noort, Adam van 268
Noort, Olivier van 367
Notair 37
Noue, G. de la 443
Noyelle, Carolus de 181
Nutius 252
Nutius, Martinus 454, 466

Oostende 196, 197, 198, 199, 205, 206, 300
Oostenrijk 190, 192, 193, 195, 197, 200, 208, 212, 267, 301
Oosterlynck 172, 176
Oost-Indië 193, 195, 196, 197, 198, 199, 203, 204, 205, 208
Oradea 310
Orlers, Jan Jansz 354
Orley, Richard van 298
Ortelius, Abraham 89, 94, 256, 265-266, 284
Orto, Garcia ab 264
Oudaert, Nicolaus 81
Oudot, Jules 75
Ovidius 69
Oxford 382

Paedts, J. 350, 352, 358, 371-376
Palamedes, A. 236
Pallu, F. 165
Paludanus, Bernardus 367
Papebrochius, Daniel 169, 170, 171, 172, 179, 180
Paradin, Claude 358, 451, 464
Paré, A. 365
Parijs 42, 43, 44, 47, 175, 180, 181, 182, 261, 267, 282, 297, 301, 351, 352, 376, 408, 443, 449, 452
Parma 43
Passau 459
Paulli, Simon 295
Paulus V 418-419, 424, 425, 426
Pauwel de Vlieger 37

Pauwels, Andries 291, 462
Peckius, P. 364
Pecquius, Joanna 138
Pecquius, Pieter 138
Pedro II (van Portugal) 182
Peetersen, Pierre 349-350
Peking 157, 165, 170, 176, 177, 183
Peltanus, Johannes 67
Perna, Petrus 372
Pers, D. 358
Petit, Johanna 136, 140
Petit, Johannes 140
Petrasancta, Silvester 462
Peutinger, Konrad 265
Phaedrus 357
Phalesius 252
Philipsdr., Elizabeth 380
Philomathus 295
Pike, Charles 200
Pillehotte, Jo. 406
Pindarus 93, 113
Pittem 162
Plantin, Catharina 148
Plantin, Christophe 9-14, 18, 19, 21, 31, 41-58, 59, 63, 64, 66, 70, 71, 76, 78, 80, 81, 82, 83, 84-87, 88, 94, 99, 100, 101, 102, 135, 141, 249, 260-264, 266-268, 292, 308, 311, 312-313, 314, 315-318, 322, 323-327, 343-344, 346, 347, 348, 349, 351, 357, 358, 359, 366, 372, 376, 378, 445-446, 451-454, 464, 467, 468
Plantin, Christophe jr. 42
Plantin, Henrica 135, 173
Plantin, Jeanne zie Rivière
Plantin, Magdalena 43
Plantin, Margareta 10, 42, 45, 54, 261
Plantin, Martina 11, 12, 42, 46, 111, 135, 141, 216, 220, 222, 234, 260, 270, 343
Plautus 357
Poirters, Adrianus 465
Polen 172, 290
Pollux, Julius 372
Pomereau, J. 182

Pontanus, Jacobus 333
Pooter 293
Pooter, Jan-Anton de 298
Portugal 158, 164, 165, 172, 180, 181, 182, 301
Poukens, J.B. 161
Pret, de 35-36, 37, 207
Pret, Arnold François Joseph Bruno de 36, 38, 195, 216
Pret, Arnold de (weduwe) 207, 208, 209
Pret, Ferdinandus Johannes Joseph de 36, 38
Pret, Filips-Louis de 36
Pret, Jacomo de 195, 207, 208
Prince, Clara Johanna de 173
Prince, Elisabet de 173, 174
Prince, Hendricus de 169, 170, 171, 173
Prince, Maria Johanna de 173
Proli 36
Proli, Ch. de 300
Puget de la Serre, J. 282
Puteanus, Erycius 76, 270

Quellin, Artus I 226
Quellin, Erasmus II 271, 291, 295, 296, 464
Quellin, Jan-Erasmus 298
Quentell 447

Racine, Jean 75
Rade, Gillis van den 345, 354, 359, 367
Raeymaker, Jean 355
Raphelengius (familie) 41-58, 295, 345-350, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 366, 368
Raphelengius, Christoffel 48, 49, 51, 54, 56, 76, 347, 348, 358, 372
Raphelengius, Franciscus I 10, 13, 14, 17, 41-58, 76, 261, 323, 330, 338, 343, 344, 347, 348, 351, 353, 372
Raphelengius, Franciscus II 17, 20, 48, 49, 50, 51, 53, 56, 57, 76, 77, 81-82, 83, 101, 347, 348
Raphelengius, Joost/Justus 48, 56, 57, 75-77, 78, 92, 100, 104, 105
Ravisius Textor, Johannes 69
Ray, Thomas 196
Rebolledo, Bernardino de 179
Reesbroeck, Jacob van 229, 231, 234, 236, 272-273
Regensburg 301
Regius, Aegidius 428
Reyger, Arnold de 364
Reyns, Isabella 213
Rhenen, J. Wz van 361
Ribadeneira, Petrus 405-409
Ricci, Bartolomeo 463

Ricci, Matteo 157
Richardot, Jean 133
Rijsel 10, 42, 118, 119, 121, 216, 260, 261, 264, 299
Rio, Johannes del 140
Rivière, Jeanne 12-14, 42, 46, 216, 262
Robiano, Balthasar 136
Rockox, Nicolaas 136, 140, 274, 290
Rodriguez d'Evora, Simon 137
Roemenië 310
Rojas, F. 358
Romanus, Adrianus 93, 94, 114, 129
Rome 143, 145, 163, 164, 181, 182, 183, 185, 266, 278, 404, 424, 425, 426, 428, 462
Rooman, Gillis 318, 319, 329
Rostock 295
Rotterdam 355
Rouen 358.
Rougemont, F. de 159, 162, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 174, 178, 180, 181, 183, 184, 185, 187
Rosweyde, Heribertus 255, 266
Roy, S. de 361
Ruau, J. du 444
Rubens, Albert 295
Rubens, Filips 61, 96-97, 257, 264, 268
Rubens, P.P. 16, 18, 59, 61, 69, 88, 120, 131-156, 177, 216-221, 257, 268, 269, 279, 283, 284, 291, 292, 295, 298, 379, 462, 464
Rudolf II 89, 95, 121
Ruff, Iacob 365
Rulandus, Martinus 72
Ruscelli, Hieronimo 365
Rusland 192

Sainte-Beuve 75
Saldanha, Manoel de 165
Salenson, Jan 316
Salzburg 459
Sambucus, Johannes 358, 451

Sandersonus, Johannes 64
Santes, Pagninus 359
Sarazin, Jean 120
Sarbievius, Matthias Casimir 97, 290, 295
Sartorius, David 444
Sassenus 91, 113
Sax, Theodorus 166
Saxo, Jo. 448
Scalcus, Johannes 67
Scaliger, Josephus Justus 76, 349, 352, 357
Scandinavië 193, 198-200, 203-214
Schall von Bell, Johann Adam 165, 186
Scharlensis, Occo 359
Schellekens 124
Schenckelius, Lambertus Thomas 62, 67-68, 79, 326
Scheffer, J(eh)an 316, 442, 444
Schelde 343
Schilder(s), Frans 190, 196, 197, 201, 207, 208
Schilder(s), Paulus Franciscus 201
Schilder(s), Theresia Mechtildis 26, 190, 201, 300
Schin(c)kel, Br. Hermansz 358, 362
Schonaeus, Adriaen 309
Schonaeus, Balthasar 309
Schonaeus, Barbara 309
Schonaeus, Cornelius 307-342
Schonaeus, Elisabeth 309
Schonaeus, Gerrit 309
Schonaeus, Jacob 309
Schoon, Adriaen Corneliszoon 308
Schonhovius, Joannes 94
Schotti, Jacob de 11, 260
Schottus, Andreas 357, 406
Schottus, Franciscus 264
Schreck, Johann 176-177
Schrevelius, Theodorus 309
Schuyt, Cornelis 361
Scribani, Carolus 81, 266
Scriverius, Petrus 332, 360
Secundus, Janus 379
Sedulius, Hendricus 135-136
Seneca 82, 290, 357
Serlio 361
Serre, J. Puget de la 282
Servilius, J. 359
Seuberlich, L. 449
Sevilla 190
Siam 174, 180

Sichem, Christoffel II van
Sicilië 266
Siegen 257
Silius Italicus 359
Silvius, Willem 310-315, 322
Simeoni, Gabriel 451, 464
Simons, Petrus 455
Sixtus V 417, 418
Smesman, Hendrick 320
Smetius 352
Smidt, Franciscus de 137
Smidt, Josina de 135, 136
Smidt, Vincent de 137
Smi(d)ts, Gerard 443, 449
Soenens, Jan-Baptist 195, 196
Sora 266
Sorbin, Arnould 444
Spaarne 309
Spanje 14, 19, 23, 24, 28, 45, 136, 137, 172, 179, 189, 190, 191, 250, 252, 253, 254, 258, 259, 263, 266, 274, 280, 290, 292, 294, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 363, 377, 453, 466, 468
Spenser, Edmund 379
Spierinck zie Arents
Spinola, Ambrogio 278
Spithold(ius), Egbert 141-142
Spo(o)r(e)s, Nicolas 316
St. Croix 211
St. Germain Laprade 282
St. John 211
St. Omer 404, 423
St. Thomas 211
Stabroek 194
Stanihurstius, Guilielmus 174
Stapleton, Thomas 414
Statius 113, 379
Stauthals, Isabella Theresia Agnes Rosalia 173
Stauthals, Maria Anna Bernardina 173
Stephanus zie Estienne
Sterbeeck, Frans van 258
Stevens, Karel 366
Stevin, Simon 366, 367, 368
Stockhamerus, Sebastian 452
Straelen, Jan Baptist van 134
Straelen-Moons, van der 133

Straubius, L. 450
Strick, M. 361
Suarez, Francisco 404
Sucquet, Antonius 428
Suetonius 50, 406
Suffridus Petri 359
Sumatra 197
Sweert(s), de 230-235, 240-241
Sweert(s), Catelyne 234-235
Sweert(s), Franciscus 95
Sweert(s), Guilliam 231, 234, 235
Sweert(s), Isabeau 231, 234, 235
Sweert(s), Maria 17, 222, 231, 234, 235, 236-237, 274, 377
Sweert(s), Nicolaas 231, 234, 235, 236
Sweert(s), Nicolaus 231, 234, 235

Tacitus 357
Taiwan 165
Tassaert, P.J. 245
Tasso 357
Terentius 83, 307, 348
Terrentius zie Schreck
Texel 183
Textor zie Ravisius
Teylingen, Augustinus van 174
Tholinckx 297
Thomas, Antoine 160, 161, 162, 164, 182, 183, 187, 188
Thulden, Theodoor van 254
Tielens 37
Tilenius, Antonius 445, 446, 447, 450
Tissanier, J. 159, 162, 164
Tollenaer, Joannes de 464
Tongeren 295
Tongeren, van 252
Torrentius, Laevinus 91, 116, 120
Toulouse 282
Tournay, Jaspar 363
Tournes, Jean de 452
Tours 249
Tranquebar 204, 208, 209
Trieste 193, 200, 300, 302
Trigault, Nicolas 176, 177
Trognesius 252
Troyes 444
Turku 310

Udens, Laurentius 465

Urbanus VIII 97, 143
Utrecht 255, 309, 355, 361

Vaenius, Otto 137, 466, 467
Valenciennes 301
Valentin, Hans 320
Valerius, Cornelius 72, 324, 325, 328, 331, 333, 359
Valla, L. 72
Várad 310
Varro 83
Veer, Gerrit de 367
Vegetius 360
Velde, J. van den 361
Velpius, Rutger 455
Venetië 11, 310, 429
Venius zie Vaenius
Venlo 132, 270
Venne, Adriaan Pietersz van de 136
Verachtert, Guillaume 196
Verbiest, Ferdinand 162, 165, 170, 176, 180, 181, 182, 186
Verbruggen, Peter II 227, 228
Verdonck, Rumoldus 64, 65, 67, 73, 80, 99, 291
Verdussen 38, 169, 177, 252, 259, 446, 463
Verdussen, Hieronymus 350
Verdussen, Hieronymus IV 466
Verdussen, Jan-Baptist 252
Verepaeus, Simon 61, 73, 79, 333, 439-450
Vergilius 69, 91, 128, 348
Verjus, Antoine 182
Vermeul, Geertruit 380
Vernoeil, Mathurin 298
Visscher, Anna Roemers 16, 270
Vitart 75
Vitelleschi, Mutius 428
Vives, J.L. 441, 450
Vladeraccus, Christophorus 82, 102
Vladeraccus, Johannes 82, 102
Vladeraccus, Petrus 82, 102
Vlieghere, Egidius Cornelius de 37, 38
Vlieghere, Maria Catharina de 37
Vocking, J(eh)an 310
Vondel, Joost van den 177, 296, 380
Vorselaar 36
Vorsterman, Lucas 291

Vossius, G.J. 356
Vredeman de Vries 361
Vrients, J.B. 284
Vulcanius, Bonaventura 44, 357, 371-376

Waesberghe, Jan II van 355
Waghenaer, L.J. 368
Wallius, Jacobus 295, 464
Walschaert, Hans 350
Warschau 290
Waulter Paul 324, 325
Weerdt, Jacobus de 292
Wellens 206
Welser, Marcus 265
Wenen 265, 301
Wesbusch, P. van 361
Wesenbeke, Mattheus van 364
Westfalen 293, 296
West-Indië 203, 211
Wever, Johan-Frederik 209, 210, 211
Wielant(s), Jan 141, 149, 150
Wierix 268, 454
Wiggers, Catharina 381
Wilkieson, Thomas 208
Willebroek 92, 112
Willem van Aquitanië (Hl.) 230-231
Willem van Oranje 358
Winter, Robert 372
Wirtsung, C. 365
Witdoeck, Jan 145
Witte, G. de 148
Wittenberg 448, 449
Wolschaten, G. van 252, 295
Wormius, Olaus 179
Wouwer, Elisabeth van de 134
Woverius, Johannes 59, 274
Würzburg 114
Wyngaerde, Franciscus vanden 145

Zeeland 343
Zürich 365
Zuren, Jan van 311, 317
Zutphen 142
Zweden 192, 198, 199, 200, 205, 206, 207, 208
Zwinger 353
Zwolle 358

Marcus de Schepper